OSMANLI TARİHİ

VI. Cilt

ISLAHAT FERMANI DEVRİ (1856 - 1861)

Ord. Prof. ENVER ZİYA KARAL

TÜRK TARİH KURUMU

M. Zeki Paşaoğlu

OSMANLI TARİHİ

VI. CİLT

Ömrünüze Bereket Hocam!

Birinci baskı : 1954
İkinci baskı : 1976
Üçüncü baskı : 1983
Dördüncü baskı : 1988
Beşinci baskı : 1995
Altıncı baskı : 2000

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XIII. Dizi - Sayı 16[6]

DÜNYA TARİHİ

OSMANLI TARİHİ

VI. CİLT

ISLAHAT FERMANI DEVRİ 1856-1861

7. Baskı

Ord. Prof. ENVER ZİYA KARAL

Metin dışında 9 resim 2 tablo vardır.

ANKARA - 2007

Karal, Enver Ziya
Osmanlı tarihi : VI. cilt : Islahat Fermanı devri, 1856-1861 / Enver Ziya Karal. – 7. bsk. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2007.
x, 321, ii, s. : 9 s. res. ; 24 cm. – (AKDTYK Tük Tarih Kurumu yayınları ; XIII. Dizi-Sa. 16[fi]).

Bibliyografya ve indeks var.
ISBN 975-16-0010-3
ISBN 975-16-0018-9

1. Osmanlı İmparatorluğu_Tarih. 2. Islahat Fermanı, 1856-1861. I. E.a. II. E.a.: Ishalat Fermanı devri, 1856-1861. III. Dizi

956.1015

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun 29.03.2007 tarih ve 540/36 sayılı Yönetim Kurulu kararı gereği 1000 adet basılmıştır.

ISBN 975-16-0010-3 Tk.
ISBN 975-16-0018-9

BASKI: Er Ofset Matbaacılık Sanayi Ticaret
Büyük Sanayi 1. Cadde Yapıcı Han No: 74/101
Tel: 0312. 384 51 87 - 97 İskitler / ANKARA

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

PARİS ANTLAŞMASININ İMZALANMASINDAN ABDÜLMECİT'İN ÖLÜMÜNE KADAR SİYASET OLAYLARI (1856—1861) 1—97.

I. Islahat Fermanının Tahlili 1—7.

1. FERMANIN HÜKÜMLERİ

Eski hak ve imtiyazların tekîdi 1. — Din ve mezhep serbestliği 1. — Hıristiyan ve Müslüman olmayan diğer tebaanın din ve mezheple ilgili hak ve yetkileri 2. — Hıristiyan ve Müslüman olmayan diğer tebaaya tanınan siyasi haklar 2. — Hıristiyan ve Müslüman olmayan diğer tebaayı ilgilendiren cemiyet ve kültür hakları 2. — Müslüman tebaa ile Hıristiyan tebaa arasında ve Hıristiyan tebaanın kendi aralarındaki münasebetlerden doğan adalet işleri 3. — Hıristiyan ve Müslüman olmayan diğer tebaanın askerliği 3. — İdarî hükümler 3. — Malî hükümler 4. — Bayındırlık hükümleri 4. — türlü hükümler 4. — Islahat fermanının Gülhane hattı hümayunu ile mukayesesi 5. — Islahat fermanının Paris antlaşmasında yeri 6.

II. ISLAHAT FERMANININ DEVLETİN SİYASETİ ÜZERİNE TESİRİ 7 — 28.

Osmanlı devlet adamlarının ferman hakkındaki düşünceleri 7. — Müslüman halkın ferman hakkında düşünceleri 8. — Hıristiyan halkın ferman hakkında düşünceleri 10. — İstanbul'daki elçilerin ferman hakkında düşünceleri 11. — Islahat fermanının yürütülmesinde güçlükler 12. — Osmanlı Devletinin yapısından doğan güçlükler 12. — Avrupa'nın gelişmesinden doğan güçlükler 13.— Paris Antlaşması Devletlerinin müdahaleleri 14. — Osmanlı İmparatorluğu hakkında Rus emelleri 15. — İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki siyasetinin prensipleri 16. — Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki siyasetinin prensipleri 18. — Avusturya'nın Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki siyasetinin prensipleri 19. — Osmanlı İmparatorluğu ve Prusya ve Piyemonte 20. — Büyük Devletlerin ıslahat hakkındaki tezlerini kabul ettirmek için müdahaleleri 20. — Büyük devletlerin müdahaleleri karşısında Osmanlı devlet adamları 22. — Âli Paşa'nın lâyihası: (Paşaya göre Avrupa'nın siyasi ve içtimai bünyesi) 24. — Avrupa'yı tanıyan Osmanlı hıristiyanlarının devletten şikâyeti 24. — Osmanlı hıristiyanlarının şikâyetlerini önlemek için Âli Paşa'nın tavsiye ettiği tedbirler 25. — Osmanlı hıristiyanlarına eşit muamele yapılması hakkında ileri sürülen tenkitlere Âli Paşa'nın cevabı 25.—Âli Paşa'nın eğitim konusu hakkında düşüncesi 26. — Âli Paşa ve medenî kanun 26. — Fuat Paşa'nın düşüncesi 26. — Islahat fermanı hakkında netice 27. —

III. İÇ İSYANLAR VE AVRUPA DEVLETLERİNİN MÜDAHALESİ 29 - 63.

1 — *Cidde olayları ve Suriye isyanları 29.*

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda çıkan isyanların karakteri 29.— Suriye'de halkın din ve mezhep durumu 30. — İsyanların sebepleri : Dürzilerle Maruniler arasında düşmanlık 30. — Kötü idare 31. — Islahat fermanının Suriye'de tepkileri 32. — Cidde olayları 32. — Suriye'de isyanın başlaması ve gelişmesi 33. — Bâb-ı âli ve Suriye isyanları 35. — Avrupa devletlerinin Suriye isyanlarına müdahalesi 36. — Fuat Paşa'nın Suriye isyanlarının bastırılmasında rolü 37. — Suriye'de Fuat Paşa'nın Fransız kuvvetleriyle işbirliği yapması 38. — Avrupa komisyonunun çalışmaları 39. — Lübnan'ın yeni idare tarzı 40.

2 — *Eflâk ve Buğdan olayları "Romanya Birliği"* (1856—1862) 42.

Eflâk ve Buğdan'ın Osmanlı İmparatorluğundaki durumu 42. — İçtimai ve iktisadi durumu 43. — Rusya'nın Eflâk ve Buğdan hakkındaki ihtirasları 44. — Eflâk ve Buğdan'da milliyet fikrinin gelişmesi 46. — 1848 Fransız inkilâbının Eflâk ve Buğdan'da tepkileri 47. — Paris antlaşmasının Eflâk ve Buğdan'la ilgili hükümleri 49. — Paris antlaşmasını imzalayan devletlerin Eflâk ve Buğdan'la ilgilenmelerinin sebepleri 51. — Osmanlı devlet adamlarının Eflâk ve Buğdan hakkında düşünceleri 53. — Eflâk ve Buğdan idaresinin birleştirilmesi için ilk teşebbüsler 54. — Paris antlaşmasının Eflâk ve Buğdan'la ilgili hükümlerinin yürütülmesi 55. — Napolyon III.'ün baskısı 55.— Voyvoda seçimlerinin doğurduğu siyasi buhran 56. — Paris toplantısı 60. — Albay COUSA'nın Eflâk ve Buğdan'a müşterek voyvoda seçilmesi 61.

3 — *Sırbistan olayları 64.*

Sırbistan'da Paris kongresine kadar muhtariyet idaresinin gelişmesi hakkında bir hâtırlatma 64. — Paris antlaşması ve muhtar Sırbistan eyâleti 67. — Paris Antlaşmasından sonra Sırp beyliğinin Osmanlı Devletine karşı durumu 68.

4 — *Karadağ isyanları 70.*

Osmanlı İmparatorluğunda Karadağ'ın durumu hakkında bir hâtırlatma 70. — Karadağlıların Ruslarla münasebeti 71. — Karadağ ile Osmanlı Devleti arasında ihtilâf 72. — Kırım muharebesinden sonra Osmanlı-Karadağ münasebetleri 73. — Osmanlı Karadağ harpleri 74.

5 — *Osmanlı-Yunan münasebetleri ve Avrupa Devletlerinin bu münasebetlere müdahalesi 76.*

1830'da Yunanistan 76.— Capo d'Ystria'nın idaresi 77. — Kıral Otto idaresinde Yunanistan 79. — Yunanistan'ın istiklâl kazanmasından Kırım muharebesinin başlarına kadar Osmanlı-Yunan münasebetleri 81. — Kırım muharebesi ve Yunanistan 83. — Paris Kongresi ve Yunanistan 85.

6 — *Osmanlı-Mısır münasebetleri 85.*

1841 fermanına göre Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğundaki durumu 85.— 1841'den sonra Mehmed Ali Paşa'nın Bab-ı Âli ile münasebetleri 87. — Meh-

med Ali'nin Mısır'da başardığı işler 87. — Mehmed Ali Paşa'nın halefleri zamanında Osmanlı-Mısır münasebetlerinin mahiyeti 89. — Süveyş Kanalı meselesi (tarihçesi) 90. — Süveyş kanalının açılmasında rastlanan teknik ve politik güçlükler 91.

7 — *Kuleli vak'ası 95.*

Umumî efkârın Abdülmecit aleyhine dönmesi 95. — Kuleli Vak'ası 95. — Kuleli Vak'asının ehemmiyeti hakkında görüşler 96. — Abdülmecit'in ölümü 97.

İKİNCİ BÖLÜM

ABDÜLMECİT DEVRİNDE MÜESSESELER VE ISLAHAT HAREKETLERİ 98.

I. BAB-I HÜMAYUN "PADİŞAH KAPISI" 98.

Padişahın şahsiyeti 98. — Abdülmecit padişahlığı nasıl anlıyor 101. — Padişahın tâbi olduğu geleneklerde Abdülmecit'in yaptığı yenilikler 102.

II. BAB-I ÂLİ 105.

Sadrazam 105. — Sadrazamların Abdülmecit ile münasebetleri 106. — Islahat fermanı devrinde Abdülmecid'in sadrazamları: (Mustafa Reşit Paşa, Mehmet Emin Âli Paşa, Mustafa Naili Paşa, Kıbrıslı Mehmet Paşa, Mütercim Rüştü Paşa) 109.

III. BAB-I MEŞİHAT 114.

ABDÜLMECİT DEVRİNDE ŞEYHÜLİSLÂMLAR. 115.

IV. BAB-I SERASKERİ 115.

V. MECLİSLER 116.

Meclis-i Meşveret ve Meclis-i Şûra 116. — Meclis-i Has veya Meclis-i Vükelâ 117. — Diğer meclisler 119. — Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye 120. — Meclis-i Dâr-ı Şûray-ı Askerî 120. — Meclis-i Tophane-i Âmire 121. — Meclis-i Maarif-i Umumiye 121. — Meclis-i Maliye 121. — Meclis-i Âli-i Tanzimat 122. — Meclis-i Âli-i Umumi 122. — Diğer meclisler 122.

VI. NEZARETLERİN KURULMASI 123.

Batılı usullerin hükümet teşkilâtında tatbik edilmesi 123. — Umur-u Dahiliye Nezareti (İçişleri Bakanlığı) 123. — Umur-u Hariciye Nezareti (Dışişleri Bakanlığı) 123. — Umur-u Maliye Nezareti (Maliye Bakanlığı) 124. — Evkaf-ı Hümayun Nezareti 124. — Umur-u Ticaret ve Ziraat Nezareti (Ticaret ve Ziraat Bakanlığı 125. — Umur-u Nafıa Nezareti (Bayındırlık Bakanlığı) 125. — Umur-u Maarif Nezareti (Millî Eğitim Bakanlığı) 125.

VII. İMPARATORLUĞUN MÜLKİ İDARE SİSTEMİ 127.

Mülkî taksimat ve idare teşkilâtı "Tanzimatın ilk yıllarında" 127. — Tanzimat devrinde mülkî taksimat ve idare teşkilâtında yapılan değişiklik 129. —

Mülkî idarenin teftişi 131. — Mülkiye memurları için ilk vasife ve selâhiyet kanunu 133.

VIII. ADALET SİSTEMİ 134.

Şeriatın ehemmiyeti 134. — Osmanlı müesseselerinde İslâm hukukunun tesiri 135. — İlmiye sınıfı (Medreseler, Kadılar, Medrese ile kadılık mesleğinin ilgisi, müftüler) 135. — İlmiye sınıfının karakteri 140. — İlmiye sınıfının bozulması. 141. — ilmiye sınıfının siyasette menfi rol oynaması 142. — Abdülmecit devrinde ilmiyenin seviyesini gösteren örnekler 143. — İlmiye sınıfının disiplinini düzenleme teşebbüsleri 145. — İslâm dini ile hıristiyan dini arasında mevcut farka dair Cevdet Paşa'nın düşüncesi 146. — Abdülmecid devrinde adalet teşkilâtında ıslâhat 148. — Tanzimattan önce mevcut mahkeme tipleri 148. — Adalet teşkilâtında ıslahat yapılmasını gerektiren sebepler 149. — Cinayet mahkemeleri "Meclis-i Tahkikat"ın kurulması 149.— Muhtelit ticaret mahkemeleri 150. — Ceza ve Hukuk Karma Mahkemeleri 152. — Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı adliyenin yargı yetkisi 152. — Abdülmecit devrinde tanzim edilen yeni kanunlar: (Ceza kanunnâmesi, Ticaret kanunnâmesi) 153. — Arazi kanunnâmesi 154. — Şer'î mahkemelerde ıslahat 154. — Adalet alanında ıslahatın neticeleri 155.

IX. ABDÜLMECİT DEVRİNDE ORDU 156.

Mahmut II. nin oğluna bıraktığı ordunun durumu 156. Gülhane Hatt-ı Hümayununda ve ıslahat fermanında askerlik ile ilgili hükümler 157. — Kur'a ile ve gönüllü olarak askere alma usulünün kabulü 158. — Askerlik hizmetinin tesbiti ve sınıflandırılması 160. — Hıristiyan halkın askere alınması meselesi 160.— Din mezhep farkı yönünden çıkan güçlükler 160. — Gelenekler ve ananeler yüzünden çıkan güçlükler 161. — Askerlik psikolojisi sebebiyle çıkan güçlükler 161. — Ordu teşkilâtı 162. — Muvazzaf kuvvetler 162. — Yedek (redif) kuvvetler 163. — Yardımcı kuvvetler 164. — Başı bozuk kuvvetler 164. — Savaş halinde Osmanlı ordusunun mevcudu 165. — Osmanlı ordusu hakkında takdir ve tenkitler 165.

X. EĞİTİM SİSTEMİ 168.

Tanzimat ve eğitimin önemi 168. — Eğitim programının hazırlanması ve teşkilât 170. — İlk öğretimin ıslahı için çalışmalar 170. — Kız rüştiyeleri 172. — Darülmaarif "Lise" 173. — Darülfünun "Üniversite" 173. — Askerî öğretim 174 — Meslek ve teknik öğretimi (Darülmuallimin-Öğretmen okulu) 175. — Mekteb-i Mülkiye (Siyasal Bilgiler Okulu) 175. — Diğer mesleki ve ihtisas okulları. 176 — Encümen-i Daniş (Akademi) 176. — Eğitim ile ilgili meseleler (Türkçenin sadeleştirilmesi) 178. — Umur-u Hariciye (1831) 181. —Yabancı dil meselesi 181.— Terim meselesi 182. — Medresenin yeni eğitim hareketine karşı koyması 184. — Umumî efkâr ve basın 188.

XI. MALİYE TEŞKİLÂTI 191.

Gülhane hattından önce Osmanlı maliyesi hakkında genel bir hâtırlatma

191. — Osmanlı maliyesinin temel prensipleri 191. — Maliye teşkilâtı 191.— Vergi sistemi 195. — Gülhane Hattının ilânından önce Osmanlı maliyesinde ıslahat teşebbüsleri 197. — Vergilerin toplanması ve tahsisi 198. — Gülhane Hattının ilânından sonra maliyede yapılan ıslahat teşebbüsleri 200. — Abdülmecit'in tahta çıktığı sıralarda malî durum 200. — Gülhane hattı ve ıslahat fermanında maliye ile ilgili hükümler 200. — Maliye teşkilâtında yenilikler 200. — Vergi sisteminde yenilikler 201. — İltizam usulünün kaldırılması 201. — Yeni vergi usullerine karşı tepki 203. — Maliye sisteminde sarsıntılar 203. — İsraflar 205. — İlk bütçe 207. — Avrupa'dan borç para alınması 209. — İlk borçlanma teşebbüsü 209. — İlk borçlanma 210. — İkinci borçlanma 211. — Üçüncü borçlanma 211. — Dördüncü borçlanma 212. — Abdülmecit devrinde malî durumun hulâsası 213.

XII. ABDÜLMECİT DEVRİNDE SOSYAL EKONOMİ 213.

1 — *Ekonomi hayatının çöküşü ve ıslahat teşebbüsleri 213.*

Çöküş sebepleri 213. — Geçici sebepler (harpler, ihtilâller ve isyanlar) 213. — Batıya dönüş 214. — Temel sebepler: Ticaret yollarının değişmesi 215. — Avrupa endüstri inkılâbının ve kapitalizmin tesiri 215. — Kapitülâsyonların tesiri 216. — Osmanlı tüccarlarının tâbiyet değiştirmesi 217. — Devlet adamlarının modern ekonomi hakkında bilgiden mahrum oluşları 217. — Yabancı Devletlerden borçlanma 217.

2 — *Ziraat ve köylü 218.*

Ferdî toprak mülkiyetinin yokluğu 218. — Mal ve iş güvenliği yokluğu 218. — Yed-i vahid usulünün zararları 219. — Yolsuzluk 219. — Tanzimatın arifesinde köylüyü ve ziraatı ilgilendiren yenilikler 220. — Gülhane Hattının ilânından sonra ziraat teşkilâtı 221. — Ziraatin kalkınmasında Devletin halka yaptığı yardım 223.— Arazi kanunnâmesi "Memlûke toprakları„ 223. — Miriye toprakları 224. — Mevkufa toprakları 224. — Metrûk topraklar 225. — Mevat topraklar 225. — Arazi kanunnâmesinin karakteri 225. — Abdülmecit devrinde ziraate genel bir bakış 226

3 — *Sanayi 236.*

Genel şartlar 236. — Eski sanayiin durumu 238. — İş teşkilâtı 238. — Gedikler 238. — Sanayi çeşitleri 239. — Dokuma sanayinin çöküşü 239. — Yeni bir dokuma sanayii kurma teşebbüsleri 241. — Maden sanayii Madenlerin işletilmesinde güçlükler" 243. — Kömür madeninin keşfi 244. — Maâdin mevzuatı 245. — 1861 Maâdin Nizamnamesi 246. — "Maden kömürü havzası 248. — Demir, kurşun, bakır ve daha başka madenler 248. — Devlete ait ağır sanayii 249. — Diğer sanayii dalları "Kâğıt sanayii„ 250.

4 — *Ticaret 250.*

Tanzimat öncesi devirde ticaret şartları ve şekilleri hakkında bir hâtırlatma 250. — Ticaretin gelişmesine engel olan âmiller 250. — Ticareti korumak için alınan tedbirler 251. — Tanzimat devrinde ticaret 253. — Yeni ticaret şartları 253. — Dış ticaret "Osmanlı-İngiliz ticareti„ 256. — Osmanlı-Fransız

ticareti 258. — Osmanlı-Avusturya ticareti 258. — Osmanlı-Rus ticaret münasebetleri 259. — Osmanlı İmparatorluğunun diğer devletlerle ticaret münasebetleri 259. — Dış ticaret hakkında netice 259.

5 — *Bayındırlık hareketleri 261.*

Tanzimat adamlarının bayındırlık zihniyeti 261. — Karayolları 261. — Yol yaptırılması için teşebbüsler 262. — Demiryolları 263. — Denizyolları 264. — Sahil fenerleri 266. — Telgraf 266. — Bayındırlık hareketleri hakkında netice 267.

XIII. CEMİYET DURUMU VE CEMİYET ALANINDA DEĞİŞMELER 268.

Cemiyetin bünyesi 268. — Türk ve İslâm cemiyetinin hususiyetleri 269. — Türk-İslâm cemiyetinin sosyal sınıfları 271. — Müslüman olmayan halkın durumu 273. — Müslümanlarla müslüman olmayanlar arasındaki farkların kaldırılması 274. — Rüşvet ve iltimasla mücadele 275. — Cemiyet hayatında yeni telâkkiler ve âdetler 278. — Fes ve püskül nizamı 279.

XIV. ABDÜLMECİT DEVRİ HAKKINDA NETİCE 279.

Umumî netice 279. — Yeni bir hukuk devleti kurma teşebbüsü 280. — Padişahın yeni durumu 281. — Sadrazamın yeni durumu 281. — Yeni bir ordunun kurulması 282. — Mülkî idarede yenilik 282. — Adalet sisteminde değişiklik 283. — Yeni Eğitimin kurulması 284. — Ekonomi ve Bayındırlık 285. — Cemiyeti alanında yenilikler 288. — Yabancı devletlerin yenilik hareketlerinde rolü 286.

IV. KRONOLOJİ CEDVELİ 291

XV. BİBLİYOGRAFYA 297

XVI. GENEL İNDEKS 307

BİRİNCİ BÖLÜM

PARİS ANTLAŞMASININ İMZALANMASINDAN ABDÜLMECİD'İN ÖLÜMÜNE KADAR SİYASET OLAYLARI
(1856 — 1861)

I
ISLAHAT FERMANININ TAHLİLİ VE DEVLETİN GENEL SİYASETİ ÜZERİNE TESİRİ

1 — Fermanın hükümleri

Önceki kitabımızda, hazırlanış şekline ve yapısına, kısaca temas edilen ıslahat fermanı, birinci Meşrutiyetin ilânına kadar Osmanlı iç ve dış siyasetine temel vazifesini görmüştür. Gülhane Hattı Hümayunu gibi, Osmanlı tarihinde yeni bir devrin başlangıcı olarak kabul edilebilecek olan bu fermanı şu bölümlere ayırmak mümkündür :

Eski Hak ve İmtiyazların Tekidi

Osmanlı İmparatorluğunda her din ve mezhepten olan tebaaya Gülhane Hattı Hümayunu ve Tanzimat kanunlariyle vadedilmiş olan garantiler tekit ve teyit edilmiştir. İmparatorluğun hıristiyan ve daha başka müslüman olmıyan tebaasına evvelce verilmiş olan din ve mezhep yönünden imtiyaz ve muafiyetler bu defa da ibka edilmiştir.

Din ve Mezhep serbestliği

Osmanlı İmparatorluğunda her din ve mezhebin töreni serbesttir. Hiçbir kimse dininin törenini yapmaktan menolunmıyacak ve bu yüzden eza ve cefa görmiyecektir. Bundan başka din ve mezhep değiştirme hususunda kimse hiçbir suretle zorlanmıyacaktır.

Hıristiyan ve Müslüman olmıyan diğer tebaanın Din ve Mezheple ilgili hak ve yetkileri

Cemaatlerden her biri belli bir müddet içinde, sahip bulunduğu imtiyaz ve muafiyetlerini inceliyerek, zamanın şartları ve icaplariyle uygun göreceği ıslahatı, Hükümetin nezareti altında, patriknamelerde kurulacak meclisler marifetiyle tetkik ettirecek ve Babıâli'ye sunacaktır.

Fatih Sultan Mehmet ile halefleri tarafından patriklere ve piskoposlara verilmiş olan yetkiler, Hükümet tarafından kendileri için kabul edilmiş olan, yeni esaslarla uyar bir hale getirilecektir. Babıâli ile türlü cemaatlerin din yetkisini taşıyan başkanları arasında kararlaştırılacak bir usule göre patrik, metropolit, murahhas, piskopos ve hahamların tayin ve nasbında tahlif usulü ibka kılınacaktır. Rahiplere her ne suret ve nam ile olursa olsun verilmekte olan caizeler ve aidat kaldırılacak ve yerine patriklere ve cemaat başlarına muayyen gelir tahsis edilecek ve diğer rahiplerin rütbe ve mansıplarının ehemmiyetine göre de haklı bir usul üzere maaşlar tayin olunacaktır. Hıristiyan rahiplerin menkul olan ve olmıyan malları, hiçbir zarar gelmiyecek surette, rahipler ile halk temsilcilerinden kurulan meclisler marifetiyle idare ve murakabe edilecektir.

Hıristiyan ve Müslüman olmıyan diğer tebaaya tanınan siyasi haklar

Osmanlı tebaası, cümlesi herhangi milletten olursa olsun, Devletin hizmet ve memurluklarına kabul olunacaktır. Bunlar kabiliyetlerine ve ehliyetlerine göre umum hakkında yürütülecek nizamlara uygun olarak memurluklarda kullanılacaktır.

Eyalet ve liva meclislerinde müslüman, hıristiyan v. s. den bulunan üyelerin seçim usullerinin güvenliğini sağlamak ve reylerinin hürlüğünü temin etmek için bu meclislerin tertip ve teşkili hakkında mevcut nizamlar yeniden düzenlenecektir.

Her cemaatin başkanlariyle, Hükümetçe bu cemaatlerden seçilecek birer memur, tebaanın bütününü ilgilendiren işlerin görüşülmesinde Meclis-i Vâlâ'da bulunmak üzere Sadrazam tarafından davet olunacaktır.

Hıristiyan ve Müslüman olmıyan diğer tebaayı ilgilendiren cemiyet ve kültür hakları

Irk, mezhep ve dil farkı sebebiyle Osmanlı tebaasından bir sınıfı diğer sınıfa nazaran küçülten bütün tâbirler ve tefrikler devlet muhaberelerinde tam ve kesin olarak kaldırılacaktır.

Halk arasında veyahut memurlar tarafından dahi, rencide edici ve yaralıyıcı veya namusa dokunucu her türlü tarif ve tavsiflerin kullanılması kanunlarla yasak edilecektir.

Osmanlı tebaası, okulların mevzu nizamlarında yaş ve im-

tihan hususunda kararlaştırılmış olan şartları yerine getirdikleri takdirde hiçbir tefrik yapılmaksızın Devletin asker ve sivil okullarına kabul olunacaklardır. Bundan başka her cemaat eğitim ve sanat okulları açmıya mezundur. Fakat bu gibi umumî okulların ders usullerinin tesbiti ve öğretmenlerinin seçimi, üyeleri Hükümet tarafından tayin edilecek, karma bir eğitim kurulunun nezaret ve teftişine tâbi tutulacaktır.

Müslüman tebaa ile Hıristiyan tebaa arasında ve Hıristiyan tebaanın kendi aralarındaki münasebetlerinden doğan adalet işleri

Müslümanlar ile hıristiyan ve müslüman olmıyanlar arasında veyahut îsevîlerle hıristiyan olmıyan diğer mezheplere bağlı olanlar arasında çıkacak ticaret ve cinayet dâvaları karma mahkemelere havale olunacaktır. Dâvalar bu mahkemelerde açık görülecektir. Taraflar, mahkemelerde hazır bulunacak, gösterdikleri şahitler şahitliklerini daima âyin ve mezhepleri üzere yapacakları birer yemin ile tasdik edeceklerdir. Medeni hukuk ile ilgili dâvalar da eyalet ve sancak karma mahkemelerinde, vali ve kadının huzuriyle, şer'î ve nizamî usullerle görülecektir. Bu mahkemelerde de dâvalar açık görülecektir.

Hıristiyan ve müslüman olmıyan tebaadan iki kimse arasında miras gibi hususi dâvaları olanlar, istedikleri takdirde, dâvaları patrik veya reisleri veya meclisleri marifetiyle görülmek üzere, havale edilecektir.

Hıristiyan ve müslüman olmıyan diğer tebaanın askerliği

Vergide eşitlik diğer mükellefiyetlerde eşitliği, haklar yönünden eşitlik de vazifelerde eşitliği icap ettirdiğinden hıristiyan ve müslüman olmıyan diğer tebaa, müslüman halk gibi askerlik bakımından evvelce verilmiş kararlara uymak zorundadırlar. Müslüman olmıyan halkın orduda kullanılması şekilleri hakkında gerekli nizamlar yapılacak ve en kısa bir zamanda yayınlanıp ilân edilecektir.

İdarî hükümler

Zaptiye teşkilâtı, payitahtta, vilâyet ve köylerde kendi işi ve gücü ile uğraşan bütün tebaanın can ve mal güvenliğini sağlamıya muktedir bir hale getirilecektir. İnsanlık haklariyle adalet haklarını tevafuk ettirmek için ceza evlerinin ve bu evlerde bulunacaklara tatbik

edilecek usullerin en kısa zamanda ıslahına başlanacaktır. Ceza evlerinde bile, disiplin nizamlarına uygun hallerin dışında hiçbir cismanî ceza tatbik edilmiyecektir. İşkence ve buna benzer haller kaldırılacaktır. Bu gibi hareketlere kalkışan memurlarla, onların emirlerini yerine getirenler ceza kanunnamesi gereğince takip edilerek cezalandırılacaklardır.

Malî Hükümler Devletin her yıl için gelir ve giderini gösteren bütçesinin tesbiti hususunda evvelce kabul edilmiş olan kanun hükümleri tam bir şekilde itina ile tatbik edilecektir. Osmanlı tebaasından sınıf ve mezhep farkı gözetilmeksizin vergi alınacaktır. Bu vergilerin ve âşarın alınmasında yapılan suiistimallerin ortadan kaldırılması için gerekli tedbirler süratle araştırılacaktır. Vergilerin vasıtasız alınması usulü, peyderpey icrası kabil oldukça Devletin iltizam usulü yerine geçecektir. Bu usul kabul edilinciye kadar ve bugünkü usul devam ettiği müddetçe memurlar ile Meclis üyelerinin, artırmaları açık yapılacak iltizamlardan birini üzerlerine almaları ağır cezalar ile önlenecektir.

Devletin parası ile malî işlerde itibar sağlanacak, banka ve bunlar gibi müesseseler kurularak İmparatorluğun servet kaynakları değerlendirilecektir.

Bayındırlık Hükümleri Bayındırlık işleri için, Devletçe ayrılacak para ile yapılacak olan kara ve deniz yollarından faydalanacak olan eyalet ve sancaklardan bu işe harcanmak üzere özel bir vergi alınacaktır.

Memleketin servet kaynaklarını değerlendirmek ve artırmak için ulaştırmayı daha kolay hale getirecek yollar yapılacak ve kanallar açılacaktır.

Ticaret ve ziraatin gelişmesine engel olabilecek her türlü zorluklar ortadan kaldırılacaktır. Bunun için de Avrupa'nın eğitim, bilim ve sermayesinden ve tekniğinden faydalanma tedbir ve çareleri etrafiyle incelenerek peyderpey yürütülecektir.

Türlü Hükümler İfsat, irtikâp ve iltisafın yasak edilmesine dair olan kanun hükümleri herhangi sınıf ve memuriyette olursa olsun bütün tebaa hakkında meşru usullere göre yürütülecektir.

Devletin kanunlarına ve beledî zabıta nizamlarına uymak ve yerli ehalinin verdikleri tekâlifi vermek üzere Babıâli ile yabancı devletler arasında kararlaştırılacak esaslar dairesinde yabancılara dahi emlâke tasarruf hakkı verilecektir.

Hükümlerini gruplandırarak sıraladığımız Islahat Fermanı, Gülhane Hattı Hümayununun bir devamı gibi kabul edilmekte ise de yayınlandığı devrin şartları bakımından olduğu kadar içine aldığı yeni hükümler dolayısiyle de ondan ayrılır. Bu ciheti iki vesika arasında yapılacak ufak bir mukayese ile göstermek mümkündür.

Islahat Hattı Hümayununun Gülhane Hattı ile Mukayesesi

Gülhane Hattı Hümayunu ile Islahat Fermanı, her ikisi de Osmanlı İmparatorluğunun buhranlı devirler geçirdiği sıralarda hazırlanmıştı. Gülhane Hattı Hümayunu Osmanlı-Mısır harbinin sonlarında, Islahat Fermanı da Kırım harbinin sonlarına doğru kaleme alınmışlardı. Bu vesikalar, Avrupa'da hükümdarların tebaalarına isyan veya ihtilâl neticesinde tanıdıkları hakları gösteren "Chartes" ları andırmakla beraber, Abdülmecd'in kendi iradesinin birer eseri gibi göründükleri için tek taraflı birer tasarruf olarak kabul edilebilirler.

Gülhane Hattı ile Islahat Fermanı arasında ilk esaslı fark hazırlık safhalarında göze çarpar. Gülhane Hattı Hümayunu, Mustafa Reşit Paşa tarafından açık bir yabancı tesir görülmeksizin hazırlandığı halde, Islahat Fermanının esasları Âli Paşa ile İstanbul'daki Fransız ve İngiliz Elçileri arasında kararlaştırılmıştır. Bundan başka Gülhane Hattı Hümayunu yayınlandıktan sonra yabancı elçilere sadece, bilgi edinmeleri için bildirildiği halde Islahat Fermanı Paris Konferansı Devletlerine Paris antlaşmasının bir maddesinde işaret edilmek müsaadesiyle gönderilmişti. Islahat Fermanında Padişah tarafından Sadrazama hitap eden ön kısmında "Osmanlı Devletinin iyiliğini istiyen ve dostu bulunan büyük devletlerin yardım ve himmetlerine" temas edilmekle de fermanda yabancı tesiri görülmektedir.

İki vesikanın hükümleri bakımından mevcut farka gelince, Gülhane Hattı Hümayunu; bütün tebaanın canı, malı, ırz ve namusu gibi tabiî haklarının güvenliğini sağlamak, vergi usulünün ve askerlik hizmetinin adalet esasına uygun bir şekilde düzenlenmesini temin etmek hususundaki prensipleri tesbit etmiştir. Bu

hattı hümayunda tebaanın bütününe veya bir kısmına verilen siyasi haklar bahis mevzuu değildir. Islahat Fermanında ise, Gülhane Hattında geçen insanın tabiî haklarının korunmasından başka bütün tebaanın din ve ırk farkı gözetilmeksizin kanun önünde hürlüğü ve müsaviliği prensibi kabul edilmiştir. İslâmlarla, islâm olmıyanlar arasında mevcut eşitsizlik ortadan kaldırılmış ve islâm olmıyanlara, bütün Devlet memurluklarına tayinedilmek eyalet meclislerinde ve Meclisi Vâlâ'da temsil edilmek gibi siyasi haklar da verilmiştir.

Islahat Fermanında mevcut bu yeni prensiplere rağmen Osmanlı Devleti teokratik yapısından tamamen sıyrılmış olmıyordu. Çünkü vicdan hürlüğü yalnız müslüman olmıyan tebaa için kabul edilmişti. Bundan başka müslüman olmıyan tebaa Devlet dışında dinî teşkilâtlarını muhafaza ettikleri halde, islâm halkın Devlet dışında herhangi bir teşkilât kurması için hiçbir imkân yaratılmamıştı.

Gülhane Hattı Hümayunu ile Islahat Fermanı arasında çok mühim sayılacak bir fark da yukarıda da temas edildiği veçhile Islahat Fermanının Paris antlaşmasında zikredilmesi ve bu suretle Osmanlı Devletinin iç ve dış siyasetinde bir yabancı müdahalesine açık kapı bırakılmış olması idi.

Islahat Fermanının Paris Antlaşmasında yeri

Islahat Fermanından, Paris antlaşmasının dokuzuncu maddesinde şu şekilde bahsedildiği görülmektedir :

"Padişah Hazretleri, tebaalarının refahı için sarfetmekte oldukları devamlı himmetleri yolunda din ve ırk farkı gözetilmiyerek, cümlesinin durumunu ıslah edici olmakla beraber İmparatorluğunun hıristiyan halkı hakkında inayetkâr niyetlerini teyit eden bir yüksek ferman ihsan buyurmuş olduklarından ve bu hususta olan asil düşüncelerine bir delil göstermek istediklerinden müstakil iradelerinden sadır olmuş olan işbu yüksek fermanın Paris antlaşması Devletlerine tebliğini tensip buyurmuşlardır."

"Paris Antlaşması Devletleri, bu tebliğin yüksek değerini isbat ve teyit ederler. Şurası kesin olarak kararlaştırılmıştır ki bu tebliğ Padişah Hazretlerinin ne kendi tebaasiyle olan hükümdarlık işlerine ve ne de Devletlerinin iç işlerine ayrı veya birlikte olarak müdahale etmek için hiçbir halde Paris Muahedesi Devletlerine bir hak ve salâhiyet vermiyecektir."

Bu maddede, Islahat Fermanı Padişahın müstakil iradesinin eseri gibi gösterilmiş ve yabancı devletlere herhangi bir müdahale hakkı vermediği tasrih edilmiştir. Bu itibarla Ferman tek taraflı bir hüküm mahiyetindedir. Bununla beraber Antlaşma Devletleri, fermanın kendilerine bildirilmesindeki yüksek değeri ve önemi takdir ettiklerini belirtmekle Osmanlı İmparatorluğundaki hıristiyan halk için bir teminat elde etmiş oluyorlardı. İcabında bu maddeden faydalanarak Osmanlı Hükümeti nezdinde, hıristiyan tebaa için müdahalede değilse bile iltimasta bulunabilirlerdi. Dokuzuncu madde, bundan başka moral bakımından da Antlaşma Devletleri için bir zafer, Osmanlı Devleti için de bir yenilgi idi. Çünkü bütün dünya hıristiyanları ve en çok Avrupa'nın koyu mutaassıpları onu Osmanlı İmparatorluğundaki hıristiyan halkın lehine yayın propagandası yapmak için bir dayanak noktası olarak kabul ettiler. Bu suretle diplomatların değil ise bile Avrupa umumî efkârının müdahalesi daha Paris Antlaşmasının mürekkebi kurumadan başladı. Bundan başka, yine bu dokuzuncu maddeye dayanarak, Osmanlı İmparatorluğundaki hıristiyanlar, devamlı olarak Osmanlı idaresini, yabancı devletlere şikâyet etmek fırsatını buldular.

Osmanlı Devleti, Kırım harbine, Rusların ortodoks tebaa hakkındaki avukatlığına son vermek için girdiği ve bu harpte de galip devletlerden biri olduğu halde, Paris Antlaşması Devletlerine antlaşmanın dokuzuncu maddesiyle bütün hıristiyan ve müslüman olmıyan diğer tebaanın avukatlığını tanımış oluyordu. Bu, hukuk bakımından olmasa bile fiiliyat bakımından böyle idi. Islahat Fermanı en çok bu cepheden Osmanlı efkârı üzerine derin akisler yaptı.

2 — Islahat Fermanının devletin siyaseti üzerine tesiri

Devlet adamlarının Ferman hakkında düşünceleri

Önceki ıslahat hareketleri gibi, Islahat Fermanı da Osmanlı İmparatorluğunda ciddî bir muhalefetle karşılandı. Bu muhalefet, Devlet adamları arasında dedikodu şeklinde belirdi. Muhalifler fikrî seviyelerine, siyaset anlayışlarına ve menfaatlerine göre Fermanı daha Babıâli'de okunduğu gündenberi tenkit etmiye başladılar. Tenkitçiler içinde eskiden Devletin yüksek mevkilerinde bulunmuş olanlar başta geliyordu. Bunlar arasında Hükü-

meti endişeye düşürecek kadar kuvvetli tenkitler yapan Mustafa Reşit Paşa vardı.

Uzun yıllar, ıslahat fikrinin önderliğini yapmış olan Mustafa Reşit Paşa, Fermanda en çok hıristiyan tebaaya verilen haklara itirazcı idi. Paşa "hıristiyan tebaanın bundan yüz sene evvelki değil yirmi sene önceki halde bile kullanılamıyacağını" ifade etmekle ıslahata prensip itibariyle taraftar olduğunu anlatmış oluyordu. Fakat Fermanda hıristiyan tebaanın islâm tebaa ile eşit tutulmasında acele edildiğine, bu işin yavaş yavaş ve yabancı devletlerin resmî müdahalesi olmaksızın yapılması gerektiğine, bir de Fermanın Paris Antlaşmasında zikredilmesiyle siyasi bir hata işlenmiş olduğuna inanıyordu. Paşa, Fermanda yabancı devletler tarafından istenildiği takdirde, kötü bir şekilde tefsire konu olacak maddelerin de bulunmasını iyi karşılamıyordu. Bundan başka hıristiyanlara verilen hakların islâm halk tarafından iyi karşılanmamasından ve halkı tamamen müslüman olan eyaletlerde Hükümete karşı, bu yüzden isyanlar çıkmasından da endişe ediyordu.

Mustafa Reşit Paşa, bu noktalar üzerinde, fikirlerini açıkladığı sıralarda, Hükümetteki mevkiini kaybetmiş olmasına rağmen halk nazarında nüfuzunu muhafaza etmekte idi. Bu sebeple tenkitleri ağızdan ağıza dolaşarak, büyük tesir yapmakta idi. Eski nazırlardan birçoğu ve ulemanın bir kısmı da Paşa'nın tenkitçi düşüncelerine ortak çıkıyorlardı. İktidar mevkiinde bulunanların bu tenkitlerden ürkmesi tabiî idi. Muhalefetin önüne geçmek için tehdit usulüne başvurdular. Bir aralık, Şeyhülislâm Arif Efendi'ye isnat edilen bir söze göre, muhalefette bulunan eski 'nazırların' mahkemeye verileceği bahis konusu oldu. Reşit Paşa bundan alındı. Ferman hakkındaki düşüncelerini lâyiha halinde Padişaha sundu.

Devlet adamları arasında, Ferman münakaşası sürüp giderken İmparatorluğun islâm halkı da kendi seviyesine göre aynı vesikayı yorumluyordu.

Müslüman Halkın Ferman hakkında düşünceleri

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan Islahat Fermanına gelinciye kadar hıristiyan tebaaya can ve mülk masunluğu ve vicdan hürlüğü tanınmıştı. Hıristiyanlar bundan başka geleneklerine göre kendi işlerini yönetmek haklarına da sahip

bulunuyorlardı. Müslüman halkla aralarında mevcut fark, Devlet idaresinde, ordu ve adliyede kendilerine yer verilmemiş olması idi.

Osmanlı İmparatorluğunun inhitata başladığı yüzyıldan ve en çok Murat IV. devrinden itibaren hıristiyanlara bazı kötü muameleler yapılmaya başlanmıştı. Arasıra kıyafetleri, evlerinin renkleri tesbit edilir ata binmemeleri, hamamda nalınsız gezmeleri, başlarına çıngırak takmaları, sokakta kaldırımdan yürümemeleri, gibi mânasız nizamlar konurdu. Fakat bunlar mahallî ve geçici nizamlar idi. Hıristiyanlara tatbik edilen idare tarzı umumiyetle iyi idi.

Türklerin müsamahacı zihniyetini takdir eden ve Avrupalıların koyu taassubundan nefret eden bazı hıristiyan münevverler türkler hakkındaki düşünce ve takdirlerini türlü yayınlariyle açıklamışlardır. Bu yayınlardan şu örnekleri veriyoruz [1] :

"Küçük çevremizi bir tarafa bırakarak dünyamızın diğer kısmını gözden geçirelim. Büyük Türk, türlü dinlere mensup 20 milleti barış içinde idare ediyor; binlerce Rum İstanbul'da sulh ve sükûn içinde yaşıyorlar. Türk vekayinameleri bu dinlerden hiçbiri tarafından hiçbir isyan tahrik edildiğini işaret etmiyor".

"Türkler ne yalancı, ne alçak, ne de katildirler; hıristiyanları yakmıyorlar; padişahlarına, hükümdarlık yapmıyacak dereceye gelinceye kadar, Tanrılarına da, daima, engizisyonsuz olarak, sadıktırlar".

"Fatih Sultan Mehmet, Bizans İmparatorlarının tahtına çıktığı vakit, bütün Avrupa'nın İslâmlarla harbe girmek için kitle halinde ayaklandığını unutmuştu ve mağlûplara bu cinsten hareketlerle mukabele edecek yerde onları, taassubun Batı hıristiyanlarını katliâmlar yapacak dereceye vardığı bir devirde, müsamahası ile hayretlere düşürdü".

"Merhamet ve şefkatin büyük kanunu olan dinî müsamahanın islâmlar tarafından hıristiyanlara öğretilmiş olması hıristiyan devletler için teessüfe şayandır".

"Katolik evekleri, misyonerleri, rahibeleri, İstanbul'da hür oldukları ve himaye edildikleri kadar başka hiçbir yerde hür değildirler ve himaye altında bulunmıyorlar."

[1] Frof. Ah. Djevdet, Les turcs, d'après les auteurs célèbres. İst., 1919.

"Eskiden koyu katoliklikten ayrılmış hıristiyanların İspanya'da odun yığınları üzerinde kavrulduğu ve XVI. yüzyılda hıristiyanlarım itikat adına birbirlerini boğazladıkları sıralarda, Türkler mağlûp halkın itikadına ve idarî bir teşkilât kuvvetiyle techiz ettikleri dinî müesseselerine hürmet gösteriyorlardı."

"Türkler, ırk olarak, millet olarak, bugün de şark milletlerinin birincisi ve en çok takdire lâyık olanıdır. Karakterleri çok asil ve çok büyüktür. Cesaretleri tam, dinî, medeni ve ulvi faziletleri de tarafsız olanlara hürmet ve takdir ilham edecek kudrettedir."

Osmanlı İmparatorluğunda, Türk idaresinin bu müsamahacı ve âlicenap karakterine rağmen islâm ve hıristiyan tabaa en çok Devlet idaresine iştirak hususunda eşit haklara sahip bulunmuyordu. Bu sebepledir ki islâm ile hıristiyan halkın her türlü haklar yönünden eşit tutulacağını açıklıyan Islahat Fermanı müslüman halk tarafından fena karşılandı. Pek çok kimseler "âba ve ecdadımızın kaniyle kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi artık kaybettik. Millet-i islâmiye milleti hâkime iken böyle mukaddes bir haktan mahrum kaldı. Ehli islâma bu bir ağlanacak gündür" diyordu. Bazı kimseler de Fermanın yayınlanmasından sonra dindarlarla alay etmiye başladılar. Bu kabilden olarak Mehmet Paşa-zade Sait Bey adında biri namaz kılmakta olan bir hocanın yanına giderek: "Ne kılıyorsun hoca efendi; Ferman okundu görmedin mi ? Hıristiyan tebaa ile beraber olacağız" diyerek alay etmişti.

Hıristiyan halkın ferman hakkında düşüncesi

Islahat Fermanı, bütün tebaanın hukuk yönünden eşitliği prensibini ihtiva ettiğine göre bu Fermandan en çok hıristiyan halkın memnun olması icap ederdi. Halbuki öyle olmadı. Hıristiyanlar da islâmlar gibi ilk sıralarda Fermanı fena karşıladılar. Rum papazları, cemaatlerine önceden verilmiş imtiyazlar dairesinde ortodoks tebaasını idare etmek hakkına sahiptiler. Onlar bu hakları kötüye kullanarak halkı soyuyorlardı. Halbuki Islahat Fermanı ile, rahiplere türlü isim ve şekilde verilmekte olan caizeler ve atiyeler kaldırılacağı için papazlar artık suiistimallerle zengin olamıyacaklardı. Bundan başka Fermanda diğer cemaatler gibi Rum cemaatinin de imtiyaz ve muafiyetlerinin tetkik edilerek zamanın ihtiyaçlarına uygun bir hale getirileceği

ifade edilmişti. Papazlar bundan da memnun değildiler. Cemaatlerinde yapılacak ıslahat ile yetkilerinin zayıflıyacağını ve üzerlerinde Devlet otoritesinin artacağını anlıyorlardı. Büyük papazlar arasındaki hoşnutsuzluk okadardı ki İzmit Metropolidinin Fermanın, okunduktan sonra atlas kesesine konması üzerine "bir daha bu keseden çıkmamasını Cenabı Haktan temenni edelim„ dediği rivayet edilmektedir.

Fermandan köylü, esnaf ve tüccar Rumlar da memnun değildi; çünkü Fermanda onlar mânasını henüz kavrıyamadıkları "hukuk yönünden eşitlik" tâbirinin yanında mânasını çok iyi kavradıkları ve kendileri için yeni bir mükellefiyet olan dört yıl askerlik hizmeti geliyordu. Kendilerinde vatandaşlık duygusu mevcut olmadığı için askerliğe karşı hiçbir meyil ve heves duymuyorlardı. Hattâ böyle bir hizmeti iş ve güçleri için büyük engel bile sayıyorlardı.

Ermenilere ve yahudilere gelince, onlar da aynı sebeplerle Fermanı kötü karşıladılar. Sarraflık, komisyonculuk ve ticaret gibi para sağlıyan işlerle geçinerek rahat bir hayat sürdükleri için Fermanın kendilerine ne gibi maddi bir menfaat sağlıyacağını kestiremiyorlardı. Sözün kısası Islahat Fermanı, ilk sıralarda hıristiyanlar arasında, sayısı az aydınlar müstesna, halkın büyük ekseriyeti tarafından kayıtsızlıkla ve hattâ müphem bir endişe ile karşılandı.

İstanbul'daki Elçilerin Ferman hakkında düşünceleri

Islahat Fermanı hakkında Devlet adamlarının ve halkın iki taraf olduğunu gören elçiler, durumu istismar etmeye kalkıştılar. Fransız Elçisi Fermanın bu şekilde hazırlanmış olmasından İngiliz Elçisini kabahatli gösteriyordu. Elçi, "Osmanlı Devletinin bukadar fedakârlık edeceğini ummuyorduk, Caning ne dedi ise nazırlar kabul etti. Eğer biraz dayanılmış olsaydı bazı mertebe kendilerine yardım ederdim." sözü ile kabahatin kısmen Türklerde de bulunduğunu da anlatmış oluyordu. İngiliz Elçisi ise kendisini savunmak, için Fermanın hazırlanmasına çalışıldığı sıralarda, Âli Paşa'nın; Fermana konan hükümleri Osmanlı Devletinin devamı için gerekli gördüğünü söyliyerek ve kendisinin yabancı olduğunu, İmparatorluğun ihtiyaçlarını Âli Paşa kadar takdir edemiyeceğini ileri sürerek kendisine yapılan isnatlardan kurtulmak istiyordu.

Islahat Fermanının Yürütülmesinde güçlükler

Islahat Fermanında geçen hükümlerin yürütülmesini önliyen engeller üç kaynaktan geliyordu : Osmanlı Devletinin yapısı, Avrupa'nın Fransa Büyük ihtilâlindenberi siyaset, cemiyet ve ekonomi alanında geçirdiği gelişme, bir de Paris Antlaşması Devletlerinin Osmanlı Devletinin işlerine karışmaları.

Osmanlı Devletinin yapısından doğan güçlükler

Önceden de yazıldığı gibi, Osmanlı idaresi teokratikti. Devletin kanun ve nizamları din kaynaklarından çıkarılmıştı. Devlet idaresini ellerinde tutanlar müslümanlardı. Bu sebeple İmparatorlukta müslüman ve hıristiyan olmak üzere iki farklı cemiyet kurulmuştu. İmparatorluğun umumî efkârını müslüman halk temsil etmekte idi. Kaldı ki bu umumî efkâr da ancak hıristiyan cemiyeti karşısında nisbi bir birlik gösteriyordu. Çünkü kendi içinde türlü mezhep farkları ve kavgaları ile parçalanmış bulunuyordu. İmparatorluğun ideolojisi ümmet ideolojisi idi. Din, millet mânasına alınmakta idi. Bu sebeple de siyasi anlamında bir vatan mefhumu henüz doğmamıştı. Osmanlı tebaası menfaat bağlariyle de birbirlerine bağlı değildi. İmparatorluğun tek birleştirici unsuru hânedan idi. İşte bu bünyede olan İmparatorlukta Islahat Fermanı hükümleri tatbik edilecekti. Bu mümkün mü idi ?

Islahat Fermanı, Fransız devriminin, ortaya koymuş olduğu bazı prensipleri ihtiva ediyordu. Bu prensipleri Osmanlı Devletine tatbik etmek, onu bir dereceye kadar teokratik temellerden kurtarmak demekti. Bu kolay bir iş değildi. İmparatorluk üç kıtada uzanan topraklara sahip geniş bir ülke idi. Türlü ırk, din, dil ve mezheplere sahip topluluklardan kurulmuştu. Cahillik, kötü anane, fena itiyatlar bu toplulukların çoğunda vardı. Bütün bu toplulukları hukuk eşitliği ve menfaat bağları gibi vasıtalardan başka milleti millet yapan diğer müşterek değerlerle kaynaştırmak ve hiç olmazsa Amerika gibi bir millî topluluk meydana getirmek çok zamana ihtiyaç gösteriyordu bu da çok insanın bu yolda çalışması ile mucize kabilinden belki mümkün olabilirdi. Halbuki bu devirde, Islahat Fermanının tecrübe edilmeye değer bir program olduğuna inananlar bir avuç aydın Devlet adamından ibaretti. Kaldı ki bu programın geliştirilmesi de Avrupa'nın devamlı terakkisi karşısında çok güçtü.

Avrupa'nın gelişmesinden doğan güçlükler

Fransa ihtilâli, ortaya milliyet, millî hakimiyet ve lâyıklık prensiplerini atmıştı. Avrupa Devletleri Ortaçağdan arta kalan kanun, nizam ve geleneklerden kurtularak bu prensiplere göre modern devlet kılığına girmek için çalışmıya başlamışlardı. 1815 te toplanan Viyana Kongresi bu prensipleri ortadan kaldıramadı; gelişmelerini ancak kısa bir müddet için durdurabildi. 1830 Fransız ihtilâlinden sonra Avrupa Devletlerinin bir çoğunda Meşrutiyet ve milliyet isyanları başgösterdi. Bu isyanlar neticesinde milliyet fikirleri hızla gelişti. Peyba Kırallığı parçalandı ve Belçika ile Holanda millî devletleri meydana geldi. İtalya ve Almanya millî birliklerinin kurulması yolunda da kuvvetli adımlar atılmış oldu. Aynı ihtilâlin sonunda Fransa'yla, Almanya ve İtalya'nın bazı hükümetlerinde hükümdarlar yerlerinde tutunabilmek için anayasalarında değişiklik yaparak halka siyasi haklar vermek zorunda kaldılar. 1848 Fransa ihtilâliyle milliyet ve millî hakimiyet fikirleri bir derece daha kuvvetlendi. Aynı devirde, XVIII. yüzyılın sonunda İngiltere'de başlamış olan endüstri inkılâbı, bu memlekette olduğu gibi Avrupa'nın birçok memleketlerinde de büyük bir süratle gelişti. Bütün bu olaylar Osmanlı İmparatorluğu üzerinde tahrip edici tesirler yaptı. Milliyet duygusu ve prensipleri en çok İmparatorluğun hıristiyan tebaası arasında gelişti ve İmparatorluktan ayrılma temayüllerini kuvvetlendirdi. 1830 da Yunanistan Osmanlı İmparatorluğundan ayrılarak millî kırallık haline geldi. Bu olay İmparatorlukta kalmış olan diğer hıristiyanlar için taklit edilecek bir örnekti.

Osmanlı İmparatorluğu, geniş toprakları ve zengin servet kaynaklariyle endüstrisi gelişen büyük Avrupa devletleri için de türlü şekilde sömürülecek değerli bir saha gibi görünüyordu. Bu itibarla Islahat Fermanının yayınlandığı sıralarda Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa ihtilâllerinin ortaya attığı fikirlerin ve bu fikirler üzerine kurulan modern devlet örneklerinin tesiriyle sarsılmış bir durumda idi. Bundan başka, ekonomi âmillerinin tesirleriyle siyasi ihtirasları artan Avrupa Devletleri Osmanlı İmparatorluğunun bakası ve müesseselerinin ıslahı hakkındaki düşüncelerinde de samimi değildiler. Bu sebepledir ki Fermanın tatbikini; Osmanlı Devletinin durumunu kuvvetlendirmek için değil, fakat kendi iktisadi ve siyasi ihtiraslarını tatmine elverişli şartların yaratılması için istiyorlardı.

Paris Antlaşması Devletlerinin müdahaleleri

Osmanlı Devletinin işlerine yabancı devletlerin karışmaları tarihin uzak devirlerinde başlamıştı. Bu karışma, ençok Osmanlı hukukunun hıristiyanlara tam olarak tatbik edilmemesinden doğmuştur. Osmanlı Devleti, en kudretli bulunduğu devirlerde, Osmanlı İmparatorluğunda ticaret ve daha başka maksatlarla gelip yerleşen yabancı devletler tebaalarına kapitülâsyonlarla bazı imtiyazlar ve muafiyetler tanımıştı. Bu imtiyazların en önemlisi yabancı hıristiyanların hukuk dâvalarının kendi konsolosluk mahkemelerinde kendi kanunlarına göre görülmesi idi. Bu hak o derece kökleşmiş ve genişlemişti ki, yabancı bir hıristiyan, hükümetinin konsolosluğu bulunmıyan yerde diğer bir Avrupa'lı devletin konsolosluk mahkemesine başvurabilirdi. Yabancı hıristiyanlara tanıdığı bu haklarla Osmanlı Devleri, kazaî haklarından, hükümranlığından feragat etmiş oluyordu. Halbuki aynı devirde Avrupa'nın bütün hıristiyan memleketlerinde -diplomatlar müstesna- bütün yabancılar bulundukları memleketin mahkemelerinde, o memleketin kanunlarına göre muhakeme edilmekte idi.

Bir devletin hükümranlık haklarına dokunan bu imtiyazlara ek olarak yine kapitülâsyonlarla yabancı devletlere Osmanlı İmparatorluğundaki dindaşlariyle alâkalanmak yolunda da haklar tanınmıştı. Bu gibi haklar ilk olarak Fransa'ya XVI. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı İmparatorluğundaki frenk rahiplerine tatbik edilmek üzere verilmiştir. Bu tarihten sonra kapitülâsyonlar diğer Avrupa devletlerine de teşmil edilmişti.

Avusturya, Karlofça Antlaşmasiyle (1699) Venedikli, Lehli ve Macar tebaası için de muteber olmak üzere kutsal yerlerde, Fransa'ya verilmiş dinî ve mezhebî hakları kazanmış, Pasarofça Andlaşmasiyle de (1718) kendisine ticaret imtiyazları bağışlamıştır. Rusya, Kaynarca Antlaşması (1774) ve (1784) antlaşmasiyle aynı cinsten haklar ve imtiyazlar temin etti. XIX. yüzyılın ilk yarısında protestanların himayesi için İngiltere ile Prusya'ya da imtiyazlar verildi.

Bütün bu hak, imtiyaz ve muafiyetlerle Osmanlı Devleti hıristiyan tebaası üzerindeki hak ve nüfuzunun mühim bir kısmını kaybetmiş oluyordu. Bu hak ve nüfuzdan arta kalan kısmının da Paris Antlaşması Devletlerinin, Islahat Fermanı vesilesiyle Osmanlı Devletinde yapacakları müdahalelerle ortadan kalkması

artık bir olupbitti idi. Bu devletlerden müdahalede bulunanlar, Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya oldu.

Bu dört devletin birlikte veya ayrı ayrı yaptıkları müdahalelerin dış sebebi, ıslahat fermanında mevcut prensipler dairesinde ıslahatın yürürlüğünü sağlamak, gerçek sebepleri ise Osmanlı imparatorluğu hakkındaki emellerini gerçekleştirmekti.

Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki Rus emelleri

Rusya, Avrupa siyasetinde kuvvetli bir rol oynamıya başladığı gündenberi Osmanlı imparatorluğunu tasfiye etmeği anasiyaset prensipi olarak kabul etmişti. Bu prensibi tahakkuk ettirmek için de devletlerarası münasebetlerin yarattığı imkânlara göre kullanılmak üzere üç yol tutmuştu. Birinci yol, Osmanlı topraklarını Rus imparatorluğuna katmak, ikinci yol imkân hasıl olduğu takdirde aynı toprakları alâkalı Avrupa devletleriyle paylaşmak; üçüncü yol da Osmanlı arazisi üzerinde muhtar veya müstakil devletler kurulmasını sağlamak ve bu devletleri, günün birinde, kendi himayesi altına almaktı. 1856 da Paris andlaşmasını imzalamakla Rusya, Osmanlı imparatorluğunu tasfiye etmek emelinden vazgeçmiş değildi. Ancak, bu andlaşmayı imzalamış olan büyük devletler Osmanlı imparatorluğu topraklarının bütünlüğüne riayet etmeği taahhüt etmiş olduklarından, Rus politikası birinci ve ikinci yoldan gitmek suretiyle emeline ulaşmak imkânları kalkmış görünüyordu. Bununla beraber üçüncü yol henüz açıktı; bu sebepledir ki, Ruslar 1856 dan sonra, Paris andlaşmasının dokuzuncu maddesine dayanarak, Osmanlı imparatorluğundaki hıristiyan tebaanın avukatlığını tekrar üzerlerine aldılar. Tezleri şu idi :

Avrupa'da barışın devam etmesi için, Osmanlı imparatorluğundaki hıristiyan tebaanın refahı sağlanmalıdır. Aksi takdirde bu tebaa isyan edebilir ve bu isyandan da türlü siyasi ihtilâflar meydana gelebilir. Osmanlı hükümeti Paris andlaşmasiyle hıristiyan tebaanın durumunu ıslah edeceğini vadetmiştir. Bu andlaşmayı imzalamış olan devletler, bu vaadin gerçekleşmesi için Osmanlı devleti nezdinde müdahalede bulunmalıdırlar.

Fakat Rusların yapılmasını istedikleri ıslahat hakkında hususi bir görüşleri vardı. Onlar, Gülhane hattında ve ıslahat fermanında cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin, kanunlar önünde

eşit bir Osmanlı tebaa meydana getirilmesi için konmuş olan prensipleri beğenmiyorlardı. Çünki böyle bir halin gerçekleşmesi Osmanlı imparatorluğunu kuvvetlendirebilir ve neticede de, kendilerine her türlü müdahale kapılarını kapayabilirdi. Bu sebeple, cemaatlerin mevcut imtiyaz ve muafiyetlerinin gözönünde tutulmak suretiyle ve milliyet esaslarına göre teşkilâtlandırmalarını istiyorlardı.

İngiltere'nin Osmanlı imparatorluğu hakkındaki siyasetinin prensipleri

İngiltere, Rusya gibi, Osmanlı imparatorluğunun tasfiyesini değil, tersine olarak toprak bütünlüğünün devamını ve hattâ bir dereceye kadar kuvvetlenmesini bile istiyordu. Bu, Türkler için mücerred sebeplere dayanan bir sempatiden değil, fakat şu sebeplerden ileri geliyordu :

İngiltere, büyük bir imparatorluğa sahipti. Bu imparatorluğun büyük parçasını Hindistan teşkil etmekte idi. Hindistan'ı teşkilâtlandırmak ve istismar etmek ve bir de güvenliğini sağlamak icabediyordu. Hindistan istikametinde İngiliz menfaatlerini tehdit edebilecek büyük devlet Rusya idi. Çünki onun da bir Orta Asya ve Uzak-doğu politikası vardı. Halbuki Rusya, Osmanlı imparatorluğunun da amansız düşmanı bulunuyordu. İngiltere ile Türkleri yaklaştıran sebeplerden biri müşterek bu Rus tehlikesi idi.

Bundan başka, İngiltere doğu ticaret yollarının emniyeti için olsun, Akdeniz havzasında ticari ve iktisadi çıkarlar sağlamak için olsun bir Akdeniz politikasına da sahip bulunuyordu; Osmanlı imparatorluğu inhitat devrinde bulunduğu için, İngiltere'nin bu poltikasını tehdit edemezdi. Halbuki, Rusya, Fransa, Avusturya gibi iktisadi bir inkişaf safhasında bulunan devletler de, Akdeniz'de yerleşmek veya yayılmak emelinde idiler. Bu emeller ise ancak Osmanlı imparatorluğu zararına ve mevcut Akdeniz muvazenesinin İngiltere aleyhine değişmesiyle tahakkuk edebilirdi. Akdeniz'de; müşterek bir tehlike karşısında bulunmaları İngilizleri Türklere yaklaştıran sebeplerden biri idi.

Müstemleke imparatorluğu ve Akdeniz siyaseti, İngiltere'ye, Avrupa politikasında takip edeceği politikanın esaslarını çizmiş bulunuyordu. Bu esaslar, Avrupa devletleri arasında bu devletlerden herhangi birinin kıtaya tahakküm etmesine mani olabilecek bir muvazene siyasetinin mevcudiyetinde mânasını buluyor

du. Osmanlı imparatorluğu; artık Avrupa'da herhangi bir tahakküm siyaseti takip edecek durumda bulunmuyordu. Fakat kendisi böyle bir siyaset takip etmek isteyen büyük Avrupa devletlerinin istilâ programlarının hedeflerinden birini teşkil etmekte idi. İşte İngiltere ile Türkiye'yi yaklaştıran bir diğer sebep de bu idi.

Nihayet bu politik sebeplere bir de ekonomik sebep ilâve etmek mümkündür.

Bilindiği gibi, İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu ile uzun zamanlardanberi ticari münasebetlerde bulunuyordu. Fakat bu münasebetler bilhassa 1839 da İngiltere ile yapılan ticaret andlaşmasiyle çok artmıştı. Osmanlı memleketleri İngiltere için kârlı ham madde kaynakları ve elverişli bir pazar vazifesini görüyordu. Bundan başka 1856 dan sonra İngiliz sermayesi, türlü imtiyazlar ve muafiyetler elde edilmek suretiyle aynı topraklarda yerleşmiye başlamıştı. İngilizler bütün bu sebeplerle Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğünün taşıdığı ehemmiyeti idrak etmiş bulunuyordu.

1839 da devlet adamlarından Chatham : "Osmanlı devletinin yaşamakta devam etmesinin, İngiltere için hayati bir zaruret olduğunu kabul etmiyen kimse ile ben konuşmam" demiştir. Kırım muharebesinin arifesinde Whit de : "Eğer İstanbul ve boğazlar başka bir devletin eline geçerse Britanya menfaatleri bundan büyük zararlar görecektir. Bu takdirde yalnız bizim ticaretimiz sekteye uğramış ve yakın doğuda bizim siyasi nüfuzumuz gömülmüş olmakla kalmıyacak, üstelik donanma için yapmakta olduğumuz masraflar da önemli ölçüde artacaktır. Çünki biz deniz kuvvetlerimizi şimdi İstanbul boğazında duran tarafsız donanma seviyesine çıkarmak zorunda kalacağız." demek suretiyle Chatham'ı desteklemiştir.

Osmanlı imparatorluğunun mevcudiyeti İngiliz menfaatlerine uygun bulunduğundan İngiltere onun kendisini savunacak bir kudrete ve kuvvete sahip olmasını istiyordu. Bunun için de Gülhane hattında ve ıslahat fermanında ilân edilmiş prensipler dairesinde ıslahat yapılmasını lüzumlu ve zaruri görüyordu. Ancak İngiltere hükümetinin bu ıslahatın tatbiki için ortaya atılmış resmî bir tezi yoktu. Bu iş Londra hükümetini İstanbul'da temsil eden elçilerin ehliyet ve dirayetlerine bırakılmış bulunuyordu.

Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki siyasetinin prensipleri

İngiltere ve Rusya kadar, Fransa da Osmanlı imparatorluğu ile yakından ilgili idi. Fransa büyük bir Avrupa devleti olduğu gibi İngiltere'ye Atlantik ötesindeki müstemlekelerini kaptırdığı gündenberi Akdeniz'de geniş bir müstemleke imparatorluğu kurma hevesine de kapılmıştı. Bu maksatla da 1798 de, başarısızlıkla son bulan Mısır'ı işgal teşebbüsünden sonra, 1830 da Cezayir'e yerleşmiş bulunuyordu. Fransa ara sıra Avrupa'ya tahakküm etmiye kalkıştığı gibi, Avrupa'ya tahakküm etmiye kalkışan başka devletlere karşı da daima cephe almıştı. Bu iki yönden de Fransızlar Osmanlı imparatorluğunu hesaba katmak zorunda idiler. Avrupa'da hâkimiyet kurmak iddiasında bulundukları vakit karşılarında dikilen İngiltere, Avusturya veya Rusya'ya karşı Osmanlı devletini müttefik sıfatiyle sürüklemek teşebbüsüne girişiyorlardı.

Rusya ve Avusturya'dan biri fetihler politikasına girişince Fransa yine Türklerle beraber olarak bu devletlere karşı harekete geçmek için onlarla anlaşıyordu. Fransızlar Akdeniz'de, Türklerin zararına olarak müstemleke imparatorluklarını kurmıya başladıkları sıralarda bile yine Türkleri elden çıkarmak istemiyorlardı. Yani gerek Avrupa'da gerekse Akdeniz'de Fransa, siyasi menfaatlerini gerçekleştirmek için, Osmanlı devletinin, kendisini desteklemesini lüzumlu buluyordu.

Bundan başka Fransa, Osmanlı imparatorluğunda kapitülasyonlarla ve ticaret andlaşmalariyle elde etmiş olduğu türlü cinsten imtiyazlara da sahip bulunuyordu. 1839 dan sonra, Fransız-Osmanlı ticareti geniş ölçüde artmıştı.

İşte bu sebeplerledir ki bilhassa 1839 dan sonra, Fransızlar Osmanlı imparatorluğunun toprak bütünlüğüne ve ıslahat yapmak suretiyle kuvvetlenmesine taraftar görünüyorlardı. Islahat hakkındaki tezleri Fransız siyasi menfaatleri ile, Fransız idealizminin bağdaşmış göründükleri bir formülde mânasını buluyordu : (Merkezci bir idare ve ittihad-ı anasır.) Bu suretle devletin, müslüman ve hıristiyan ve daha başka cins ve mezhepten olan tebaasını, idarî birliğe, siyasi ve hukuki eşitliğe ulaştırması.

Fransızlar, bu amaca ulaşması için Osmanlı devletini kendi haline bırakmanın doğru olamıyacağına inanıyorlardı. Bundan dolayı büyük devletlerin, Osmanlı hükümetini teşvik, tehdit ve icabında tazyik etmeleri icap ettiği kanaatinde idiler.

Paris andlaşmasından sonra, Fransa, Avrupa'da siyasi ve moral bir hegemonya kurmak hülyasına kapılmıştı. Napolyon III. milliyet fikirlerinin şampiyonu olmak istiyordu. Bu hareketlerle kurulacak millî devletlerin Fransa himayesiyle kurulmasını ve kendi siyaseti etrafına toplanmalarını mümkün görmekte idi. Böyle bir düşünce, Fransa'nın Osmanlı imparatorluğu hakkındaki siyasetinde geçici de olsa, bir tahavvül meydana getirmek istidadında idi; ve ayrı maksatlarla da olsa Rusya ile Fransa'yı bazı hallerde, Osmanlı imparatorluğu aleyhinde birleştirecek bir zemin hazırlıyordu.

Avusturya'nın Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki siyasetinin prensipleri

Avusturya ve Macaristan imparatorluğu, Osmanlı devletinin komşusu idi. Tebaasının türlü cins ve mezhepten oluşu ile ona benziyordu. XIX. yüzyılda o da türlü sebeplerle ve bilhassa milliyet hareketlerinin tesiriyle inhitat haline düşmüş bulunuyordu. Orta Avrupa'da tarihî ve siyasi mevkiini muhafaza etmek ve Balkanlar'da Osmanlı imparatorluğu aleyhinde genişlemek gibi iki ana siyaseti vardı. Fakat bu ikinci siyasette teşebbüs sahibi olmaktan çok, siyasi ihtilâflardan faydalanmak yolunu tutmuş bulunuyordu. Osmanlı imparatorluğunun, Rusya tarafından tek taraflı olarak tasfiye edilmesinden veya Rusya ile başka devletler arasında taksim edilmesini görmekten ise, mevcudiyetini muhafaza etmesini menfaatleri icabı saymakta idi.

Osmanlı imparatorluğunda girişilen ıslahata taraftar olmakla beraber, bu ıslahatın garpli müesseselerin alınmasiyle değil, fakat mevcut Osmanlı müesseselerinde tadilât yapılması suretiyle meydana getirilmesini tercih etmekte idi.

Meternih'in Tanzimat hakkında fikirlerini belirten lâyihası bu hususta delildir.

Avusturya Başvekili Osmanlı devlet adamlarının kendisine iç ve dış siyasi meseleler hakkında danışmalarından o kadar memnundu ki, Viyana'da Türk elçisi Rıfat Paşa'ya : "Vakıa ben kendimi Osmanlı devletinin ministr'i "Nazırı" makamında addederek dostluğa aykırı bir şeyde bulunmamayı ve herhalde Devlet-i Aliyye'nin gayretkeşliğini iltizam etmişimdir. Osmanlı devletinin mülkî nizamı ilerledikçe menafi-i vakıası Avusturya devletine

dahi aittir." demesinden ıslahata vermekte olduğu ehemmiyeti ifade etmiştir.

Mamafih 1856 dan sonra, Avusturya Avrupa siyasetinde, gittikçe silik bir mevkide kalmış ve bilhassa Piyemonte ve Fransa'ya karşı yaptığı harbi kaybetmesiyle ikinci derecede bir devlet durumuna düşmeye başlamıştır. Bu sebeple Osmanlı imparatorluğu hakkında ilgisi azalmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu ve Prusya ve Piyemonte

Bu devirde Prusya Alman birliğini, Piyemonte de İtalyan birliğini kurmak gibi büyük çapta işlerle meşgul bulunduklarından, Osmanlı imparatorluğu ile yakından alâkadar olmuyorlardı. Bu sebeple imparatorlukta yapılan ıslahat hareketleri hakkında kendilerinden herhangi bir teşebbüs gelmediği gibi bu konuda açıklanmış tezleri de yoktu.

Büyük devletlerin ıslahat hakkındaki tezlerini kabul ettirmek için müdahaleleri

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere; Rusya, İngiltere ve Fransa Avrupa siyasetleri bakımından olduğu kadar, müstemleke imparatorlukları dolayısiyle de Osmanlı imparatorluğu ile yakından alâkadar olmak zorunda idiler. Bu devletlerden her biri Osmanlı devleti hakkındaki siyasetinin esaslarını tesbit ederken ön plânda, bu yönden olan menfaatlerini gözönünde bulundurmakta idi. Paris andlaşmasiyle yeni bir durum hasıl olduğu için, her devlet buna göre umumî siyasetini yeni bir esasa göre yürütmek mecburiyetinde idi. Her üç devletin de bu hususta kabul ettiği esas Paris andlaşmasının dokuzuncu maddesine dayanarak, ıslahat bahanesiyle, Osmanlı imparatorluğunun içişlerine müdahale etmek oldu. Bu madde kendilerine böyle bir hak tanımıyordu. Fakat onlar bu sefer insaniyet adına böyle bir hakka sahip olduklarını ileri sürdüler. Sonraları daha ileri gittiler ve ıslahat kanunlarını bile kendileri yapmaya kalkıştılar. İstanbul'da elçileriyle, birlikte veya ayrı ayrı olarak ve devletin hükümranlık haklarını hiçe sayarak türlü işlere müdahale etmiye başladılar. Bu müdahale ıslahat fermanının hazırlandığı sıralarda başlamıştı. Âli Paşa, bir mektubunda, İngiliz elçisi Stratford'un müdahalesi hakkında şunları yazmaktadır:

"..Her şeyde ve her tarafta hüküm-ferma olmak arzuy-ı şedidinde bulunması saikiyle kendini mülk sahibi kıyasına kadar ileri gitmiş ve bizzat kendisi hükümet-i merkeziyede hemen aşikâr bir surette vasilik mevkine geçtiği gibi, vilâyetlerde valiler nezdinde vasiler (Konsoloslar) kaim etmiştir."

"Kendilerine verilmiş olan vazifeleri ifa suretiyle bunların hoşuna gitmemek bedbahtlığında bulunan bir vilâyet valisi mahvolmuş demektir. Heyet-i Hükümeti teşkil eden nazırlar daha iyi bir muameleye mazhar değildir. Vükelâsını nasp ve azleden artık padişah değildir"

"Dış münasebetlerimiz aynı müşkülâta düçar olmaktadır. Sair devlet elçilerinden birisinin siyah demesi, Lord Stratford'un beyaz demesi için kâfidir. Velhasıl ne diyeyim; umur-i hariciye, idare-i dahiliye, patrikhane her şey bu adamın kontrolüne tâbidir"

"İşte bu haldir ki İngiltere ittifakı rakiplerine "Mençikof, hattâ bütün istediklerini istihsal etmiş olsaydı yine bundan ziyade müşkül-pesent olmıyacaktı dedirtiyordu" [1].

1857 de Mustafa Reşit Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesinden müteessir olan Fransız elçisini teskin etmek için Abdülmecid'in gönderdiği bir zat ile elçisi arasında şu muhavere cereyan ediyor :

Memur — "Zat-ı Şahane; Reşit Paşa'nın sadarete nasp ve tayini bir gûna mahiyet-i politikayı haiz olduğunu biran için olsun farz eylemenizden mükedder oldular.

Elçi — "Zat-ı Şahane; işine gelen vükelâyı almak salâhiyetini haizdirler. Buna asla itiraz edemem. Mamafih bu babta taraf-ı Şahaneden vuku bulan muamelenin her türlü mütalâa-i politikadan hariç olduğunu asla kabul eyliyemem.

Memur — "Halbuki benim memuriyetim de size bu babta teminat-ı katîye vermektir. Zat-ı Şahane, Reşit Paşa'nın sadarete avdeti bütün bütün şahsi, bütün bütün hususi,.. Yalnız kendi nefs-i humayunlarına ait bazı esbaba mebni olduğundan emin olmanızı tekiden rica buyuruyorlar. Sizi memnun etmek, sefaretin bütün işlerine bir itinay-ı mahsus ile bakmak ve vükelây-ı mevcudeyi makamlarında muhafaza eylemek için sadrazama katîyen irade buyurdular.

"Zat-ı Şahane arzu buyuruyorlar ki kendilerinin dostluklarına

[1] Hayrettin, Vesaik-i tarihiye ve siyasiye, K, 2, s. 5.

riayeten geçmişi unutasınız ve sizinle kendi sadrazamı arasında bürudet bulunmasın bu babta arz-ı tavassut buyuruyorlar" [1]

Bütün bu müdahaleler; yabancı elçilerinin Osmanlı devlet adamlarını nasıl bir baskı altında bulundurmakta olduklarını gösterecek mahiyettedir. Böyle bir durumda Osmanlı devletinin yaptığı ve yapacağı ıslahat hareketleriyle onları memnun etmesi beklenemezdi. Tersine olarak, ıslahat konusu, yabancıların devamlı bir müdahalede bulunmaları için kendilerine bir vesile olmuştur.

Büyük devletlerin müdahaleleri karşısında Osmanlı devlet adamları

Osmanlı devlet adamlarının ıslahat fermanı hakkındaki düşünceleri yukarıda belirtilmiştir. İçlerinden Mustafa Reşit Paşa; bu fermanın Paris andlaşmasında işaret edilmiş olmasını, yabancı müdahalesine de yol açacağı düşüncesiyle tenkit etmişti. Olaylar onun bu hususta haklı olduğunu gösterdi. Fakat müdahalenin esas sebebi, ıslahat fermanı da değildi. Böyle bir ferman hazırlanmamış da olsa idi müdahaleler yine yapılacaktı. Esas sebep, devletin bünyesine arız olan hastalıktı. Tedavi için de tek ilâç, köklü bir şekilde ıslahat yapılması idi. Daha doğrusu yeni temeller üzerine yeni bir devlet kurulması idi. Bu ise hiç de kolay bir iş değildi. Başlıca güçlük, ıslahat fikrinin lüzumunu halka kabul ettirmek ve ıslahat hareketlerini destekliyecek bir umumî efkâr yaratmaktı. Halbuki .umumî efkâr, ekseriyeti ıslahat fikrine düşman olan ilmiye sınıfının kontrolü altında idi. Bu sebepledir ki padişah ve sadrazamlar tarafından Osmanlı cemiyetinde tatbik edilmek istenen yenilikler moral bir teminattan mahrumdu. İlmiye sınıfı tarafından şeriata aykırı olarak gösterilen her yenilik, müteşebbisleri ile beraber mahvolmaya mahkûmdu. Bununla beraber ıslahat lüzumu ortadan kaldırılmadığı için ıslahat fikri de öldürülemiyordu. Mahmud II. yeniçerileri ortadan kaldırmakla, ilmiyeyi kuvvetli bir müttefikten mahrum etmekle beraber, onun halk üzerindeki moral murakabesini zayıflatamamıştı. Bu sebeple tanzimat başlarında bile, ilmiye sınıfı şeriatın tek bekçisi ve nâzımı idi. Gülhane hattında mütemadiyen, şeriatın sarsılmış olan hükümlerinin kuvvetlendirilmesinden bahsedilmesi bunun açık

[1] Yukarıda adı geçen kitap ve sahife.

bir delilidir. Fakat Mustafa Reşit Paşa, bu ifadelerle kendisine taraftar bir umumî efkâr yaratabileceğine ihtimal vermediğinden Tanzimatı : ecnebi devletlerin kefaleti altına koymakta tereddüt etmedi. Bu kefalet; onların kanunlarında geçen prensiplerin alınmasiyle, Osmanlı devleti için olduğu kadar kendi şahsı için de, sempati ve müzaheretlerini kazanmak suretiyle tezahür etti; Osmanlı devleti zaaf içinde bulunduğu için, bu sempati ve müzahereti çok değerli bulmakta idi. Binaenaleyh bundan böyle, Osmanlı devlet adamlarında, kendilerini Avrupa devletlerine beğendirmek düşüncesi ikbal ve iktidar yolunda yükselmede bir mesnet oldu. İş bu şekli alınca alâkalı devletler sempati ve müzaheretlerini ancak menfaat karşılığı göstermiye başladılar. Bu da Osmanlı devletinin iç ve dış siyasetine geniş ölçüde müdahalelerde bulunmalarını neticelendirdi.

Nitekim 1856 de ilân edilen Islahat Fermanı; Âli Paşa ile İstanbul'daki Fransız ve İngiliz elçileri tarafından hazırlandı. Bu suretle Kırım muharebesinin arifesinde Rusların kuvvete dayanarak elde etmek istedikleri içişlerimize müdahale hakkı, bedavadan, başka devletlere tanınmış oldu. Bu hal İstanbul'daki elçileri şımarttı. İçlerinden her biri mensup olduğu devletin menfaatlerini ön plânda gözeterek sadrazamlar ve nazırlar istemiye başladı. Artık iktidara geçmek Osmanlı devlet adamları ile elçiler arasında bir pazarlık konusu haline geldi. Böylece devletin iç ve dış siyasetinin murakabesi yabancı devletlere geçti. Islahat fermanının tatbiki için, her devlet kendine göre bir program ve bir usul teklif etmiye başladı. Bu durum karşısında, Osmanlı devletinin istikrarlı bir siyaset takip etmesine de imkân kalmadı. Devletin umumî siyaseti yerine, İngiltere'ye mütemayil Reşit Paşa'nın, Fransa'ya taraftar Âli Paşa'nın, daha sonraları, Rusya'ya taraftar Mahmud Nedim Paşa'nın siyaseti kaim oldu. Abdülmecid'in yirmi yıl süren saltanatı devrinde yirmi iki defa sadrazam değiştirmiş olmasının sebeplerinden biri ve belki de en mühimi bu yabancı müdahalesidir.

Bununla beraber, yabancı müdahalesinin müsbet tesiri de oldu. Devlet adamlarından bazılarını ciddî bir ıslahata zemin olabilecek esasları araştırmıya sevketti. Abdülaziz devrinde başta Âli ve Fuat Paşalar olmak üzere birçok devlet adamları, bu

hususiaki düşüncelerini lâyihalarla raporlarla ve daha başka şekilde tesbit etmiye koyuldular.

Âli Paşa'nın lâyihasında, bu konu ile ilgili başlıca fikirler şöyle ifade edilmiştir.

Âli Paşa lâyihası, Paşa'ya göre Avrupa'nın siyasi ve içtimai bünyesi

"Devlet ve hükümetlerin ilk işi herkesin haklarını sağlamak ve vazifelerini hakkiyle yerine getirmesine nezaret ve dikkat eylemektir. İçinde bulunduğumuz yüzyılda ise servet ve kuvvet Avrupa'nın elindedir. Bunların hergün dünyanın her tarafında yayıp telkin ettikleri yeni fikirlerin özeti, her ferdin, hürriyette ve her şeyde kâmilen eşit olması ve âzasından bulunduğu heyet ve cemiyetin işlerinde halince reyi bulunması ve o cemiyetin şekil ve hali bile fertlerin reyi ile kurulması ve gerek din ve gerekse zati asalet bakımından asla fark ve imtiyaz olmayıp liyakat ve istihkaka göre her şahsın her mertebeye ve her hizmete nail olabilmesi esaslarından ibarettir. Bu kaideler, bugün Avrupa'nın bütün devletlerinde yürütülmekte, devletler nazarında hizmetlerde kullanma bakımından katolik, protestan ve yahudi ve dinsiz lakırdıları bütün bütün unutulmuş ve kaldırılmıştır."

Avrupa'yı tanıyan Osmanlı Hıristiyanlarının şikâyeti

Âli Paşa bundan sonra Osmanlı İmparatorğunun müslüman olmıyan tebaasından hali ve vakti yerinde olmıyanların bile yiyecek ve içeceklerinden kısmak suretiyle çocuklarını Avrupa'ya gönderip okuttuklarını ve bunların da Hükümet idaresi hakkındaki bilgileri öğrendikten sonra Türkiye'ye döndüklerinde "biz de bu memleketin ahalisinden ve bu Devletin tebaasından iken müslüman olmadığımızdan yalnız birtakım vezaif ve tekâlif ile mahmul ve hemşehrilerimiz olan islâm ile hukukça eşitsizlikten dolayı mahzun oluyoruz" demektedir. Bu durum yabancıların fesatlarını artırmaya vesile vermektedir. Bu düşüncede olan reayayı uzun müddet tâbiiyet altında tutmıya da imkân yoktur. O halde ne yapmalıdır ?

Osmanlı Hıristiyanlarının şikâyetlerini önlemek için Âli Paşa'nın tavsiye ettiği tedbirleri

"Devletin, tebaasını başkalarına başvurmıya ve onlara sığınmıya mecbur olmıyacak hâle getirmesi gerekir."

"Bu amaca varılması da büyük devletlerin kendilerini himaye eylediklerini görerek türlü emellere düşmekte olan tebaanın dışarıdan bekledikleri şeyleri doğrudan doğruya meşru padişahlarından görüp yabancılardan ümitlerini kesmeleriyle olur. Bunun için de, tebaanın hürriyette ve devlet hizmetlerinde yetişme ve yükselme bakımından ve hukuk yönünden, başka devletler tebaalarının hallerine gıpta edecek sebeplerin tamamen bertaraf edilmesi icap eder."

"Müslüman olmıyan tebaadan rütbe kazananlar ve memurluklarda kullanılanlar, nüfuslarına ve müslüman memurlara nazaran çok azdırlar. Halbuki bunların terbiye görmüş, maliye, mülkiye, hukuk ve daha başka sahalarda tahsil görmüş olanlarının sayısı gittikçe artmaktadır. Bu gibiler, tahsilleriyle uygun, terfi ve terfihlerine imkân verecek olan hizmet kapılarının kendilerine kapalı olduğunu gördükçe Devlet gelirinin belki dörtte üçünü vermelerine rağmen bu kapılardan başkalarının faydalandıklarını ve kendilerinin sağmal koyun menzilesinde tutulduklarını anladıkları gibi dışardan gelecek her türlü fesatları can kulağiyle dinliyecekleri ve feyiz kapılarını kendilerine açan bir hükümet peşine düşecekleri şüphesizdir."

Osmanlı Hıristiyanlarına eşit muamele yapılması hakkında ileri sürülen tenkitlere Âli Paşa'nın cevabı

Âli Paşa, Hıristiyanların her türlü memurluklarda kullanıldıkları takdirde onların bizden ileri oldukları cihetle işleri istilâ edecekleri ve islâm memurların geri kalacakları ve bir de hıristiyanlara bu kadar yüz verilmesinden islâmların memnun olmıyacakları yolunda birçok mahzurlar ileriye sürülebilecegine işaret ettikten sonra "Ancak ne yazık ki zikrolunan ulûmu fünunu tahsil etmeksizin biz bu mülkü hıristiyanlar olmasa da idare edemiyeceğimiz derkârdır" diyor ve :

"Hıristiyanların alelıtlak istihdamları hakkında hâtıra gelen mahzurların tadili yolunda Devlet hizmetlerinde kullanılmak türkçe okuyup yazma bilmiye müteallik tutulur ve böylece ilân olunursa buna bizim müslüman olmıyan tebaanın ne de malûm

devlelerin bir diyeceği kalmaz" düşüncesini ileri sürmektedir.

Âli Paşa, tebaanın hukuk yönünden eşitliği yanında milletimizin eğitimine de büyük bir önem verilmesi gerektiğini şöyle ifade etmektedir :

Âli Paşa'nın Eğitim konusu hakkında düşüncesi

"Milletimizin eğitimini ve bilgisini lüzumlu dereceye götürmiye ziyadesiyle ikdam ve gayret ve sarf-ı nüfuzu himmet dahi farz mesabesindedir. Zira bu hasıl olmazsa dahi dayanamayıp biteriz ve her nasıl etsek ve etrafımıza Çin duvarı gibi hisarlar çeksek yine malûmatlı kavimler bize galebe eder ve refte refte her şeyimizi elimizden alırlar. Fakat biz milletimizi terbiye edelim anın husulüne kadar bugünkü durumumuzu tutup gidelim ve hıristiyanlara feyz ü istihdam kapusunu açmıyalım dersek bu da mümkün olmaz."

"Bir dakika önce mekteplerin tanzim ve tevsii ve islâm ve hıristiyan çocuklarının tahsili ile şu azîm tehlikenin yok edilmesi en önemli işlerdendir."

Âli Paşa ve medeni kanun

Âli Paşa bundan başka mahkemelerimize de temas ederek :

"Bir de başlıca şikâyet bizim mahkemelerden olduğundan olbabda dahi bir yol ve Mısır'da yapılmakta olduğu gibi bizde dahi "Kotsivil" dedikleri kanunname tercüme ettirilip karma dâvalar karma mahkemelerde ve bu kanunnameye göre görülmek zaruri görünmektedir."

Âli Paşa'nın çok yakın bir arkadaşı ve fikir yoldaşı olan Fuat Paşa da ölümünden önce yazdığı rivayet edilen bir siyasi vasiyetnamede Osmanlı İmparatorluğunda yapılması gerekli olan ıslahat hakkında düşüncesini belirtmiştir. Fuat Paşa vasiyetnamesinde, Padişah için Devlet idaresinde eski ve yeni olmak üzere iki yol mevcut olduğunu ve yeni yolu eskisine tercih etmesi gerektiğini şöyle anlatıyor :

Fuat Paşa'nın düşüncesi

"Komşularımızın terakkiyat-ı seriaları ve ecdadımızın akıl erdirilemiyecek hataları bugün şu hal-i vahamet- içtimalde bulunmaklığımıza bâdi olmakla böyle dehşetli bir tehlikeden tahaffuz için Zat-ı Şahanenizin mazi ile münasebeti tatil ederek bizi tarik-i

cedid-i terakkiye sevk buyurmanız lâzımedendir. Bazı vatanperver geçinen cühelâ, usul-i atîka ile de şevket-i Osmaniye-i kadîmenin iadesi mümkün olabileceği fikrinde iseler de bu fikir affolunmaz hatalı bir mülâhaza neticesidir."[1]

Fuat Paşa, Osmanlı Devletinin Avrupa'da devam edebilmesini İngiltere kadar paraya, Fransa kadar maarife, Rusya kadar askere bağlı görüyor ve "bizim için lâzım olan terakki, Avrupa milletleri derecesine yükselmedir" diyor. Paşa bu terakki için de "bugün Avrupa'nın bize arzeylediği yeni müesseseler arasında İslâmlığın yüksek kaidelerine aykırı görülebilecek hiçbir şey yoktur. Yemin ederim ki bir hükümetin Avrupa'da devamı için lâzım olan bu büyük müesseseleri kabulümüz, herhalde İslâmlık menfaatlerimize uygundur" sözleriyle tutulacak yolu gösteriyor; ve "iç meselelerimizde bütün emeklerimiz, çalışmalarımız türlü cinsten olan ahaliyi birleştirmek amacında olmalıdır." fikriyle de Âli Paşa'yı desteklemiş oluyor.

Âli Paşa ile Fuat Paşa'nın, kısaca sıraladığımız fikirleri arasında, üzerinde durulan en önemli noktalar tebaa arasında hukuk eşitliği, eğitim ve adalet alanında ıslahat, bir de umumî olarak temas edilen Avrupa müesseselerinin alınmasıdır. Bu son noktadan kasdedilen mânada meşruti bir idarenin kurulması var mıdır yok mudur, burası takdire kalmış bir şeydir. Ancak 1867 tarihinde Halil Şerif Paşa Osmanlı Devleti üzerine artmakta olan Moskof baskısından kurtulmak için "Osmanlı Devletini ancak Meşrutiyet idaresi kurtarır ve takviye edebilir." fikriyle Meşrutiyet yolunu göstermiştir.

Islahat fermanı hakkında netice

Osmanlı imparatorluğunun ıslahat hareketleri tarihinde, 1856 da ıslahat fermanının yayınlanmasiyle yeni bir devre başlar. Islahat fermanının başlıca konusu Osmanlı imparatorluğundaki müslüman olmıyan tebaaya devletce müslüman tebaaya tanınmış olan hakların tanınmasıdır. Bu fermanla başlamış olan devrenin başlıca karakteri de, büyük Avrupa devletlerinin hıristiyan tebaa lehindeki müdahaleleridir. Büyük devletlerden her biri kendince makul bir şekilde ve bir usul ile ıslahat yapılmasını istemekte idi. Halbuki

[1] Hayrettin, vesaik-i tarihiye ve siyasiye, K, 5, s. 72.

buna imkân yoktu. Çünki bu devletlerin ıslahatla alâkalı devlet adamları, Osmanlı devletinin müesseselerini Türk ve İslâm halkının psikolojisini, hattâ savundukları müslüman olmıyan tebaanın durumunu bile bilmiyorlardı. Bundan başka kendi tarihlerinde türlü devirlerde memleketlerinde yapılmış olan ıslahat hareketlerinin doğurmuş olduğu buhranları da hâtırlamıyorlardı. İstedikleri tek şey kendilerini, Osmanlı hükümeti yerine koyarak, onun imparatorluğunda tatbik edilmek için tasarlamış oldukları projelerin, Osmanlı devlet adamları tarafından tatbik edilmesi idi. Ortada bir hasta, kendilerini bu hastanın varisi telâkki eden dört doktor ve hastalığı tedavi için tanzim ettikleri sayısı pek çok reçeteler vardı. Hasta bu reçetelerin hepsini tatbik ederek sıhhatini kazanacaktı; durum buna benzemekte idi.

Osmanlı devlet adamlarının, büyük devletleri memnun etmek için, onlar tarafından hazırlanmış olan projeleri tatbik etmek hususunda, bir Rus, bir İngiliz ve bir Fransız gibi düşünmeleri ve hareket etmeleri gerekiyordu. Bu mümkün mü idi ?.

Zaten söz konusu devirde, büyük Avrupa devletlerinin siyasi ve içtimai bünyeleri de esaslı farklar göstermekte idi. Rusya teokratik bir devlet idi. 1861 tarihine kadar bu devletin içtimai hayatında serflik yani toprak köleliği hakimdi. Avrupa tarihçilerinin ifadeleriyle de sabittir ki Osmanlı imparatorluğunun hıristiyan tebaası, Rus halkından daha refahlı bir durumda idi. İngiltere'de meşruti kırallık Fransa'da da imparatorluk rejimleri vardı. Fakat her iki devletin kurmakta ve genişletmekte oldukları müstemleke imparatorluklarında istismar ettikleri halkın seviyesi o kadar perişan idi ki Osmanlı imparatorluğunun hıristiyan tebaası ile durumlarını mukayese etmiye de imkân yoktu. Bu sarih hakikatler karşısında, Osmanlı devletinin yabancı devletler karşısındaki durumu, kuzu ile kurtlar hikâyesi manzarasıdır. Dâva, çatışan menfaatleri ıslahat platformu üzerinde ıslah etmekten başka bir şey değildir. Hıristiyan tebaayı refaha ulaştırmak bu işin bahanesini teşkil etmektedir.

Büyük devletlerin, bu bahaneden faydalanarak, müdahaleleri bilhassa Osmanlı imparatorluğunda, Paris andlaşmasından sonra patlak verecek isyanlarda görülecektir.

III. İç İsyanlar ve Avrupa devletlerinin müdahalesi

I. Cidde ve Suriye isyanları "1858 - 1860"

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda çıkan isyanların karakteri

Türlü cinsten isyanlar XIX. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğunda çıkmıştır. Bunlar sayı bakımından olduğu gibi, İmparatorluğun dağılması yolunda yaptıkları yıkıcı tesirleri itibariyle de, önceki yüzyılların isyanlarına üstündür. Karakterlerine gelince askerî, mahallî, millî din ve mezhep isyanları olmak üzere dört bölüme ayrılırlar.

Askerî isyanlar, Yeniçeriler tarafından İstanbul'da padişahların veya sadrazamların şahıslarına ve idarelerine karşı yapılmıştır. Hükümet darbesi mahiyetindedirler. Yeniçeri ocağının ortadan kaldırılmasiyle "1826,, bu cinsten isyanlar serisi de son bulmuştur.

Mahallî isyanlar, eyaletlerde, nüfuzlu paşalar tarafından tertip edilmiştir. Bu paşaların maksadları, idareleri altında bulunan toprakları Osmanlı İmparatorluğunun idaresinden ayırmak suretiyle muhtar veya müstakil bir hale getirmekti.

Yanya'da Tepedelenli Ali Paşa'nın, Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın çıkardıkları isyanlar bu kabildendi. Bu isyanlardan ikincisinin, önceki kitabımızda Osmanlı devleti ile Mısır arasında uzun bir harp devri açtığı ve Mısır'da muhtar bir idarenin kurulmasiyle sonuçlandığı açıklanmıştı.

Millî isyanlar, Osmanlı İmparatorluğunun Hıristiyan tebaası tarafından istiklâl amacı ile yapılan isyanlardır. Sırbistan'da ve Mora'da XIX. yüzyılın ilk yarısında çıkan bu isyanlar neticesinde Sırbistan'ın muhtar, Yunanistan'ın da müstakil birer hükümet haline geldikleri malûmdur.

Din ve mezhep isyanlarına gelince bunlar daha çok Osmanlı tebaasından aynı dinden olmıyan topluluklar arasında mevcut münaferet yüzünden çıkan ve devlet idaresine karşı yapılmış olmamakla beraber devleti meşgul eden ve yıpratan isyanlardır. Suriye'de XIX. yüzyılın ilk yarısında Dürzilerle Maruniler arasında çıktığını gördüğümüz ve 1856 Paris andlaşmasını takip eden yıllar da aynı yerde aynı topluluklar arasında çıkacağını göreceğimiz isyanlar bu kabildendir.

Suriye'de halkın din ve mezhep durumu

Arapların Şam dediği eski Suriye geniş bir ülkenin ismi idi: Osmanlı idaresinde Suriye; Halep, Şam, Sayda ve Bağdat olmak üzere dört eyalete bölünmüştü.

Suriye ülkesinin halkı türlü menşelerden gelmekte ve türlü din ve mezheplere ayrılmakta idi. En eski halk sayılan Araplara, Süryanilere, Finikelilere sonradan Rumlar, Romalılar, Türkler ve Haçlılar gelip karışmışlardı. İslâm fütuhatının bir neticesi olarak, bu halkın büyük bir kısmı Arapca'yı kabul etmiş bulunuyordu. Halkın çokluğu İslâmdı. Fakat İslâmlar arasında mezhep yönünden bir birlik mevcut değildi. İslâmlığın esas mezhepleri yanında önemli cemaatlar olarak mütevelliler ve Dürziler vardı. Hıristiyanlara gelince, Maruni, Ortodoks, Süryani-Lâtin ve Ermeni Katolikleri, Protestan ve daha başka mezhepler halinde bulunuyorlardı. Bütün bu din ve mezhepler XIX. yüzyılda, Suriye'de milliyet muadili idi. Bu itibarla, Suriye halkında kısmen dilbirliği olmasına rağmen duygu ve düşünce birliği yoktu. Bu olmayınca da türlü mezhep salikleri arasında sık sık devamlı iğbirarlar, ihtilâflar ve arasıra da çatışmalar meydana geliyordu. Bu çatışmaların, tarih boyunca, en çok Dürzilerle Maruniler arasında yeraldığı görülmektedir.

İsyanların sebepleri: Dürzilerle Maruniler arasındaki düşmanlık

Dürziler, önceden de, açıklandığı gibi esas itibariyle Müslüman olan fakat belli islâm mezheplerinden farklı mezhepleri bulunan bir cemaattı. Suriye'de oturdukları başlıca yerler, Cebel-i Lübnan Cebel-i Havran, Raşeya ve Hasbeya ile Şam'ın etrafı idi. Lübnan'da çokluk teşkil etmekte idiler. Cebel-i Lübnan'da 37 Köy ve Kasaba Anti-Lübnan'da da 64 köy ve kasaba tamammen Dürzi idi. Aynı yerlerde Marunilerle karışık olarak bulundukları köy ve kasabaların sayısı da 211 idi. Bütün nüfusları 1860 da ellibeş bin ile altmış bin arasında tahmin edilmekte idi.

Maruniler esas itibariyle Hıristiyandırlar. Maron isminde IV. yüzyılda yaşamış bir rahibin kurmuş olduğu mezhepten oldukları için kendilerine Maruni denmekte idi. Suriye'de toplu olarak bulundukları başlıca yerler Lübnan'ın bütün kuzey kısmı, Beyrut ve Trablus ile Sayda tarafları idi. Bütün nüfusları 1860 da takriben 200.000 kadardı.

Dürzilerde olsun Marunilerde olsun servet ve şöhrete dayanan bir nevi Derebeylik vardı. Bundan başka Dürzi ağalarından ve şeyhlerinden, bir kısmının Maruni köylerinde mukataaları vardı. Bu mukataalar da iki taraf arasında dinden doğan düşmanlığın artmasına pek çok sebep olmakta idi. Dürzilerle Maruniler arasında muhtemel geçimsizlikleri önlemek düşüncesiyle Cebel-i Lübnan 1844 te iki kaymakamlığa ayrılmış ve bunlardan birisine Müslüman diğerine de Hıristiyan birer kaymakam tayin edilmişti. 1854 te ölen Maruni kaymakamı yerine Şihap ailesinden Beşir Ahmet'in tayin edilmesi hıristiyanlar arasında kötü tepki uyandırdı. Ahalinin bir kısmı kaymakam aleyhinde Babıâli'ye şikâyetlerde bulunmağa başladı. Şikâyetler daha çok Ortodoks ahaliden geldi. Bunlar Katoliklerden ayrılarak başlarına ya içlerinden bir zatın getirilmesini veyahut Müslüman bir kaymakamın tayinini istediler.

Babıâli, şikâyetleri memurları vasıtasiyle, yerinde tetkik ettirdi. Başında Ortodoks bir kaymakamın bulunduğu üçüncü bir kaymakamlık kurulmasını uygun bulmadı. Mevcut statü dahilinde idarî ufak tefek tedbirlerle şikâyetleri önlemeği denedi.

Suriye isyanının sebepleri hakkında, bu isyanları bastırmak üzere görevlendirilecek olan Fuat Paşa'nın şu düşünceleri de kayda değer :

Kötü idare

"...Osmanlı İmparatorluğunun genişliğine göre her yerde istenilen vasıfları taşıyan memurlar bulunmadığından ve çoğu Hükümet nüfuzunu kötüye kullandığından çaresiz memurların yetkileri azaltılıp sınırlandırılarak merkezin üstünlüğü usulü kuvvetlendirilmiş ve bu bapta bazı faydaları olduğu bazı birtakım mahzurları defeylediği inkâr edilmezse de bu hal nasılsa başka türlü idareye alışmış olan Halkın gözünde Hükümet adamlarını pek küçültmüş ve belki hiçe saydırmak derecesine götürmüştür.

Bundan başka "terhip ve tehdit" maddesi bütün bütün kavilde meselâ bir yerde bir fitne ve isyan çıksa askerî hareket "Bölge meclisinin vazife vermesine bağlı olup çok kere ise" fitnenin sebebi bölge meclisi denilen cemiyetlerin üyesi olan rüesa olduklarından "cezalandırma emri anların emri ve hükmüne bırakılmak, suçlunun cezasını kendisine hükmettirmenin aynı olmakla halkın umumiyetçe korkusu olmadığı misillu "nadiren

ele geçen katillerin cezalandırılması" maktullerin veresesi elinde olarak diyetle idamdan kurtulduğu ve yolkesenler haklarında itiraf-ı cürm etmedikleri halde idam muamelesi yerine getirilemediği cihetle halkın nazarında, ne yapılsa ve nekadar şekavet edilse ölüm korkusu olmadığı şöyle dursun kürek'e gidenler dahi ya kaçarak veyahut bir suretle kurtularak "bayağı hiçbir ceza yoktur zannı hasıl olmuş olduğu umur-ı malûmeden olmakla işte ahalisi türlü kavimlerden ve mezheplerden kurulan bir memlekette şu sakat idare geçen yılda vukua gelen devlet ve milleti büyük bir tehlikeye koşmuş olan halleri neticelendirilmiştir." [1]

Fuat Paşa'nın işaret ettiği bu sebeplere aşağıdakini de eklemek mümkündür.

Islahat fermanının Suriye'de tepkileri

Islahat fermanının, Hıristiyanları, Hukuk yönünden Müslümanlarla eşit hale getirmesi, Suriye'de büyük tepki yarattı.

"Ötedenberi Dürzilere karşı kendilerini zaif hisseden Maruniler bu Fermandan faydalanarak kendi aralarında teşkilâtlanmağa daha büyük bir önem ve hız verdiler." Dürziler de bu durum karşısında kayıdsız kalmak istemediler; Marunilerle bir mücadeleye girişmek için hazırlandılar. Bu suretle, ıslahat fermanı, ilk anlarda türlü cins ve mezhepten olan tebaayı kaynaştıracak yerde Suriye'de Dürzilerle, Marunilerin boğazlaşması için zemin hazırlamış oldu. Cidde'de İslâmlarla Hıristiyanlar arasında geçen kanlı olaylar bu boğazlaşmanın mukaddemesini teşkil etti.

Cidde olayları

1858 Yılının 15 Temmuz Cuma günü büyük bir halk kalabalığı, birtakım fesatçılara katılarak hıristiyan halk üzerine yürüdüler. Bu suretle mahiyeti dinî olan büyük bir kavga başladı. Fransız Konsolosiyle İngiliz Vis Konsolosu kendi tebaalarını savunmak için çalışılırken öldürüldüler. Cidde'de mevcut hükümet kuvvetleri bu olayları önlemekten aciz kalmışlardı. Cidde olayları, Avrupa devletleri ve en çok Fransa ile İngiltere üzerinde kötü tesirler yaptı. Bu iki hükümet, beraber hareket etmeğe karar verdiler. Cidde önüne Harp gemileri gönderdiler. Bu gemiler intikam maksadiyle şehri bombardıman ettiler. Bundan sonra gemi komutanları, katil olaylarının başlıca failleri olarak 10 kişiyi idam ettiler.

[1] Kütüphanemizde mevcut Yazma Mecmua, s. 207.

Cidde olayları, mutaassıp bir halk güruhunun eseri idi ve bu itibarla teessüfe şayandı. Fakat Fransa ile İngiltere'nin, sömürgelerinde hareket ettikleri gibi, intikam almak için Cidde'yi topa tutmaları ve adâleti yerine getirmek için bu şehirde adam asmaları hiçbir veçhile haklı görülecek bir hareket değildir. Bu silâhlı müdahaleleri, İslâm halkta ve bilhassa Dürzilerde kendilerinin de tahmin etmedikleri ölçüde bir heyecan yarattı. Bu heyecanın, Dürzilerin Maruniler üzerine atılarak Suriye İsyanının patlamasında da büyük âmil olduğuna şüphe yoktur.

Suriye'de İsyanın başlaması ve gelişmesi

Dürzilerin ve Marunilerin beraber yaşadıkları köylerde karışıklıklar 1854 yılının yazında başladı. Bu hâdiseler kan dökülmesine meydan verilmeden bastırıldı. 1860 yılının Mayısında hiristiyanlara karşı galeyan başlayacağını gösteren emareler arttı. Halep'te cami duvarlarına, hıristiyanlar aleyhine nümayiş yapılmasını tavsiye eden beyannameler asıldı. Aynı ay içinde Lübnan'ın Dürzilerle meskûn bölgelerinde cinayet ve yolkesme olayları başgösterdi. Bu olayların failleri olan Dürziler yakalanıp cezalandırılmadığı için Maruniler kendilerine karşı girişilecek genel bir katliâma mukavemet edebilmek için hazırlığa başladılar. Bir taraftan da kendilerini tehdit eden tehlikeyi bir dilekçe ile Vali Hürşit Paşa'ya bildirerek tedbir almasını dilediler. Bu esnada Beyrutta bulunan Konsoloslar da Hürşit Paşa'nın dikkat nazarını, gittikçe sertleşen Dürzi - Maruni ihtilâfı üzerine çektiler. Bununla beraber Konsoloslardan bazıları umumî bir isyana inanmak istemiyorlardı. Çünkü pamuk ve hububat mahsulü henüz kaldırılmamıştı. Taraflar bu mahsullerin kaldırılmasında menfaatlı idi. Bununla beraber Mayıs sonunda Sait Canbolat ve Hattar Ahmet'e bağlı Dürziler Sayda ve Matn bölgelerinde Marunilere karşı harekete geçtiler. İlk günlerde katiller, yağmalar ve yangınlar birbirini takip etti. Havran Dürzileri de İsmail al-Atraş komutasında Haziran'ın ilk yarısında Cebel Dürzilerine yardıma koştular. Bunlar Hesbeya, Raşeya, Zahle ve Dayral Kamer'de katliâmlar yaptılar. Hasbeya'da hükümetin nizamiye kuvvetleri kendilerine sığınmış olan hıristiyanlarla birlikte, Dürziler tarafından çevrildi. Nizamiye kuvvetleri asilere karşı ciddi bir harekette bulunmadılar Bundan cesaret alan Dürzi kuvvet-

leri şehri hücumla zaptederek hıristiyan ahaliyi temamen katlettiler. Bu esnada kasabanın Müdürü Şıhaplardan Mir Ahmet'in babası Mir Sadettin de katledildi. Raşeya, Balebek, Zahle ve Dayral Kamer'de öldürdüler, yaktılar ve yağma ettiler. Bu kanlı olaylar Şam'da duyulunca, halk arasında büyük heyecan hasıl oldu. Şehirde 20.000 hıristiyana karşı 130.0000 müslüman vardı. Hıristiyanlar akibetlerinden endişe etmeğe başladılar. Korktukları başlarına gelmekte gecikmedi. 9 Temmuz'da Şam'ın ayak takımından bazı mutaassıp kimselere uyan Araplar ve Dürziler katiâma başladılar. Hıristiyan mahallesi birkaç saaat içinde yağma edilerek yakıldı. Ele geçirilen hıristiyanlar da katledildi. Bu arada manastır ve Konsoloshane gibi binalara, rahip rahibe gibi din adamlarına ve Konsolos gibi diplomatik imtiyazları olan kimselere de riayet edilmedi. Hıristiyan olan herkese ve hıristiyana ait olan her şeye taarruz edildi. Bununla beraber Şam Hıristiyanlarının bir kısmı, müslümanlığı, Şam müslümanlarından başka türlü anlayan Cezayirli Emir Abdülkadir tarafından kurtarıldı.

Emir Abdülkadir, Cezayir'de Fransızlara karşı uzun ve başarılı bir istiklâl savaşı idare ettikten sonra Fransız kuvvetlerine mağlup olmuş ve Türkiye'de Abdülmecidin müsaadesiyle Bursa'ya yerleşmiştir. Bursa'da şiddetli bir yer sarsıntısına mütaakıp Şam'a gelip yerleşmişti. "1856"

Emir Abdülkadir, Şam'da bulunan 1200 kadar Cezayirliyi silâhlandırıp bunlar vasıtasiyle kendisine iltica eden hıristiyanları savunduğu gibi, asilere karşı savaşarak da onların elinden pek çok hıristiyanı kurtarmağa muvaffak olmuştur. Emirin bu hareketi kendisine, İslâm ve hıristiyan, bütün dünyanın, takdirini kazandırmıştır. Abdülmecit Mecidi, Napolyon III. de Lejyon Donör nişanlarını vermek suretiyle onu mükâfatlandırdılar. Cebel ve Şam'da yapılan katliâmlarla, çıkarılan yangınlar karşısında Sayda Valisi Hürşit Paşa ile Şam Valisi Ahmet Paşa önleyici ve yatıştırıcı tedbirlere başvurmadılar. Konsolosların ve Marunilerin tehlikeyi işaret etmeleri üzerine, tedbir alıyoruz veya alacağız gibi vaidlerde bulunmakla iktifa ettiler.

Paşaların bu idaresizliği maiyetlerindeki subaylar ve erler tarafından katliâmların hükümetçe terviç edilmekte olduğu şeklinde tefsir edildi. Bu sebepledir ki Nizamiye kuvvetleri isyanlar karşısında bazı yerlerde lâkayd kaldılar, Bazı yerlerde de

asilere katılarak yağmaya ve katillere bile iştirak ettiler. Böyle de olunca Suriye isyanları Hükümet otoritesi ortada yokmuş gibi gelişerek devletin yüzkarası oldu.

Bab-ı Âli ve Suriye isyanları

Bab-ı âli, Suriye'deki kaynaşmalardan vaktında haber almış bulunuyordu. "Şam Valisi Ahmet Paşa, Şam olaylarının çıkmasından önce, Cebel meselesinin göstermekte olduğu müşkilâtı ve etrafa yayılması ihtimalini ve Arabistan ordusunun o sıradaki zayıf haliyle aldığı tedbirleri Bab-ı Âli'ye bildirmiş ve İstanbul'dan kâfi asker gönderilmedikçe asayişi bozulan bu havalinin ıslahına imkân bulunmadığını anlatmağa çalışmıştı." Hükûmet durumun nezaketini takdir edemediğinden, asker gönderecek yerde Ahmet Paşa'ya bulunduğu yerden asker toplayarak vaziyete karşı koymasını istemişti. Paşa her nekadar, kargaşalıklar başladıktan sonra bu tedbire de baş vurdu ise de müsbet hiç bir netice elde edemedi. Tarikate mensup ve enerjiden mahrum bulunduğu için isyan olayları karşısında Şam'da bulunan Cezayir Emîri Abdülkadir kadar bile hareket etmeği düşünemedi. Bab-ı Âli, isyanların genişlediğini ve korkunç bir şekil aldığını öğrenince işi ehemmiyetle tetkik etmeğe mecbur oldu. Padişah, İngiltere Kraliçesi Viktorya ve Fransa imparatoru Napolyon III. e mesajlar göndererek isyandan duyduğu teessürü belirttiği gibi asilere karşı gerekli tedbirlerin de alınacağını bildirdi. Bab-ı Âli, gerekli tedbirlerin görüşülmesini Meclis-i Meşverete gönderdi. Meclis, önceki Suriye isyanlarında olduğu gibi bu sefer de Dışişleri Bakanının olağanüstü yetki ile isyan bölgesine gönderilmesini uygun buldu. "9 Temmue 1860". Bu tedbir tam, isyanların Şam'a sirayet ettiği gün alınmış bulunuyordu.

Dışişleri Bakanı Fuat Paşa'nın, bu memuriyet için düşünülmüş olması, Suriye meselesinin, İmparatorluğun bir iç meselesi olmaktan çıkarak büyük ölçüde devletler arası siyasi bir mahiyet alması ihtimalinin mevcut olmasından idi. Fuat Paşa Avrupaca da tanınan ve sevilen bir şahsiyet idi. Bir taraftan Suriye isyanlarını yatıştırırken diğer taraftan da bu isyanlara karşı yapılabilecek siyasi müdahaleler karşısında Osmanlı hükûmetinin düşünce ve hareket tarzı müdafaa edilebilecekti. Fuat Paşa 12 Temmuz'da bir vapur asker ve iki harp gemisiyle İstanbul'dan hareket etti. Beş gün sonra da Beyrut'a vardı.

Avrupa devletlerinin Suriye isyanlarına müdahalesi

Suriye ile yakından ilgilenen büyük devletler Fransa, İngiltere ve Rusya idi.

Fransa'nın ilgisi daha haçlı seferleri sırasında başlamıştı. Fransa Kıralı 1250 tarihinde Marunilerin haçlı seferleri sırasında yaptıkları hizmetlere karşılık onlara bir Charte vermiş ve bunda Marunilere her türlü yardımda bulunmayı vaad etmişti. Dört yüzyıl sonra XIV üncü Lui de bir hatt-ı hümayunla, Lübnanda sakin Marunileri himayesi altınd aldığını belirtmişti. XVIII inci yüzyılın sonlarında Napolyon Bonapart'ın Mısır ve Suriye seferi, XIX uncu yılın ilk yarısında Fransa'ya dayanan Mehmet Ali'nin yine Suriye seferleri de Fransa'nın Suriye üzerindeki alâkasının artmasına vesiyle olmuştu.

İngiltere'nin Suriye ile ilgisi, önceden de işaret edildiği üzere Hindistan İmparatorluğu sebebiyle idi. Ve Napolyon Bonapart'ın Mısır ve Suriye seferleri sırasında başlamış, Mehmet Ali Paşa'nın da Suriye üzerinde hakimiyet iddiaları başladığı vakit artmıştı. İngiltere de, Fransa gibi Suriye'de sağlam bir müdahale noktası bulmak için, misyonerlerin Protestanlaştırdığı, az sayıda Suriyelilerin hamisi rolü oynamağa başlamıştı. Rusya, küçük Kaynarca antlaşmasından beri Türkiye'deki Ortodoks tebaa lehinde müdahalelere başlamış bulunduğu için ve Suriye'de de Ortodokslar mevcut bulunması sebebile Suriye ile alâkalanmakta idi. Kutsal yerler probleminden çıkan ihtilâfın bu devleti Kırım harbına nasıl sürüklediği bundan önceki kitabımızda anlatılmıştı. Avustirya, Prusya ve daha başka Avrupa devletlerinin Suriye'de önemli menfaatları ve alâkaları mevcut değildi. Suriye isyanlarındaki müdahaleleri Avrupadaki umumî siyasetlerinden çok hıristiyan olan halklarının Marunilere karşı yapılan zulümler karşısında galeyana gelmesiyle izah olunabilir.

Suriye isyanları Avrupa'da öğrenilince, umumi efkâr, Türklere karşı çok kere görüldüğü gibi, haçlı taassubiyle tepki göstermeğe başladı. Devlet adamları da halka uydular, Türkler aleyhinde söylenmedik ağır söz kalmadı. Bundan başka silâhlı bir müdahaleye de karar verildi. Müdahale fikri ve teşebbüsü Fransa'dan geldi.

"Napolyon III. General Beaufort d'Hautpoil komutasında bir askeri birliği Suriye'de kanlı olayların geçmiş bulunduğu bölgeye göndermeğe karar verdi. Bu general İslâmlığı kabul et-

miş bulunan Süleyman Paşanın yaveri olarak 1834-37 de ve sonra da 1840 ta Mısır subayı olarak Suriye'de Mehmet Ali Paşaya hizmet etmişti."

"Fransa bu silâhlı müdahale ile hiçbir hususi menfaat sağlamak niyetinde bulunmadığını, andlaşmalar hükümleri dahilinde, Hıristiyanlara saygı teminini düşünerek ve padişah tarafından Suriye'ye gönderilmiş bulunan Fuat Paşa'nın maddi ve manevi otoritesini arttırmak maksadile hareket ettiğini ileri sürdü" İngiltere, Rusya, Prusya ve Avusturya bu şartlar dahilinde bir müdahale fikrine uyduklarını bildirdiler. Bunun üzerine 5000 kişilik bir fransız kuvveti Tulon'dan Beyrut'a hareket etti. Bu sıralarda Fuat Paşa Suriye'ye varmış ve isyanı bastırma hareketine girişmiş bulunuyordu.

Fuat Paşa'nın Suriye isyanının bastırılmasında rolü

Fuat Paşa'nın görevi; asayişi sağlamak, asilerin elebaşlarını cezalandırmak, Cebeli-Lübnan'ın idaresini ıslah etmek ve zarar gören hıristiyanlara tazminat verilmesini temin etmekti.

Paşa, Beyrut'a gelir gelmez halkın telâş ve heyecanını yatıştırmağa çalıştı ve asayişin teminine yarayacak tedbirler aldı. Hürşit Paşa'yı, İskenderun'a kadar olan bölgenin, Bahriye feriki Mustafa Paşa'yı Antakya'nın, asayişini temine memur etti. Arabistan ordusu Müşiri Hilmi Paşa'yı yeter kuvvetle Cebel'deki fesatçılar üzerine gönderdi. Ayrıca Beyrut'ta ve Sayda'da biriken mülteciler için hastane hazırlattığı gibi fukarasına yardım edilmek üzere bu şehirlerdeki İslâm ve Hıristiyan halkından mürekkep bir komisyon kurdu. Daha sonra "Balebek de görülen karışıklığı bastırmak ödevi ile yaverlerinden biriyle bir miktar kuvvet gönderdi. Diğer taraftan da Raşaya ve Hasbeya'da "Dürzilerin eline esir ve rehine gibi kalıp da, Dürziler aleyhinde bir hareket vukubulduğu takdirde temamen katledilmeleri melhuz olan bir kısım hıristiyan ailelerinin Sayda'ya getirilmesi için de tertipler aldı."

Fuat Paşa, bu tedbirlerle meşgul olurken bir taraftan da mesulleri meydana çıkarmak ve cezalandırmak işiyle de uğraştı. "Şam'da ayanları ve memleketin ileri gelenlerini yanına çağırarak asileri, yağmacıları ve yağma edilen malları hükümete teslim etmelerini ve etmedikleri takdirde kendilerinin de şiddetli cezalara çarptırılacaklarını kesin bir şekilde söyledi. Şam halkı bir-

kaç gün içinde birkaç yüz araba çapul malı getirdikleri gibi bir çok suçluları da hükümete teslim ettiler. Fuat Paşa, Cebeli-Lübnan ile diğer isyan bölgelerindeki suçlu Dürzileri de kısa zamanda tevkif ettirdi. Özel mahkemede, dâvaları görülen suçlular türlü cezalara çarptırıldılar. İsyan esnasında adam öldürdükleri anlaşılan elli altı kişinin idamına, askerlerden yağmaya iştirak edenlerden 111 neferin kurşuna dizilmesine veya asılmasına karar verildi. Ehaliden silâhlı olarak yağmaya iştirak edenler de memleketten sürüldü. Yüksek komutan ve memurların cezalandırılmasına gelince, bunların dâvaları askeri mahkemelerde görüldü. Başta Orduy-ı Hümayun müşiri bulunmak üzere vazifelerini yapmadıkları için birçok sivil ve askerî memurlar idam cezasına çarpıldı.

Fuat Paşa Marunilerden, isyan esnasında zarar görenlere verilecek tazminat işiyle de meşgul oldu. Bu hususta Dürzilerden ve isyan ile yağmaya iştirak eden halktan özel bir vergi tarhedildi.

Fuat Paşa, bu tedbirleri almakta olduğu sıralarda Tulon'dan hareket etmiş olan fransız kuvvetleri Beyrut önlerine varıyorlardı.

Suriye'de Fuat Paşa'nın Fransız kuvvetleriyle işbirliği yapması

Bab-ı Âli Fransız askerî müdahalesini olup bitti olarak kabul etmişti. Fuat Paşa'nın başlıca düşüncesi, önlemeğe muktedir olamadığı bu müdahaleyi lüzumsuz kılmaktı. Suriye'de, sert ve yerinde tedbirleriyle, asayişi kurmak ve suçluları cezalandırmak hususundaki başarılariyle Fransız askerî kuvvetlerine fazla bir iş bırakmamıştı. Bu kuvvetlerin, Beyrut'a çıkmasından bir müddet önce, Halka yayımladığı bir beyannamede gelen kuvvetlerin, Osmanlı hükümetinin dostu sıfatiyle ve ona Suriye'deki karışıklıkları bastırmasında yardım etmek için geldiklerini bu itibarla kendilerine müsafirperverlik gösterilmesi gerektiğini bildirdi. "8 Ağustos 1860". Fransızlar karaya çıkarken Beyrut'taki Maruni mültecileri tarafından büyük gösterilerle karşılandılar. Marunilerin temsilcileri Fransız komutanına kendilerini Lübnan Fransızları diye takdim ettiler. "Fransız Generali Şam'a yolladığı memuru vasıtasiyle Fuat Paşa'dan Dürzilere karşı harekâtın bir an evvel başlamasını istedi."

Paşa, dürzilere karşı girişilecek bir savaşta, Fransızların Marunilerin intikamını almak düşüncesiyle hareket edeceklerine ihtimal veriyordu. Bunu önlelek için Cebeli-Lübnan meselesini hususi bir dâva saydı ve bütün Dürzilere karşı bir hareketten çekinerek yalnız suçlu olan Dürzi reislerinin tedibi cihetine gitti.

Suçlu Dürzi reislerinin, beklenmedik bir zamanda, teslim olmaları Fuat Paşa'nın durumunu bir parça daha kuvvetlendirdi; ve böylelikle artık işin müzakere yolu ile hali de imkân dahiline girmiş oldu. "Fransız askerî müdahalesi, netice itibariyle isyan bölgesinde Fransız kuvvetlerinin, Maruniler tarafından parlak bir şekilde istikbal edilmesiyle tezahür eden bir gösteri yürüyüşünden ibaret kaldı". Suriye'de bu askerî müdahaleye paralel olarak, büyük devletlerin temsilcilerinden kurulan bir komisyonda, suriye isyanları karşısında alınacak tedbirleri görüşmek ve Cebel'e verilecek müstakbel idare şeklini incelemek suretiyle siyasi bir müdahale kapısı açmış bulunuyordu.

Avrupa komisyonunun çalışmaları

Avrupa komisyonu, İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve Prusya'nın temsilcileri ile Türkiye adına iştirak eden Dışişleri Bakanlığı memurlarından Abru efendi tarafından kuruldu. Komisyonun vazifesi, üç meseleye inhisar etmekte idi. Birinci mesele Dürzilerin cezalandırılması, ikincisi Marunilere verilecek tazminatın takdiri, üçüncüsü de, Lübnan'a verilecek yeni idari nizamın tesbiti idi.

Bu üç meselede de komisyonun varacağı kararlar temamen istişari idi. Böyle istişari bir karakter taşımasına rağmen Avrupa komisyonu çalışmalarının başlangıcında kendisine devletlerarası bir mahkeme karakteri vermekten çekinmedi. Hattâ bir aralık Osmanlı Hükûmetinden dâvacı olmağa bile kalkıştı. Bu durum karşısında, Fuat Paşa müdahale etti ve komisyona esas vazifesinin, kendisine bilgi ve fikir vermekten ibaret olduğunu hatırlattı. Bunun üzerine Avrupa komisyonu, Dürzilerin tedip işi zaten kısmen başarılmış veya kısmen de başarılmakta bulunduğundan tazminat işi de ele alınmış olduğundan dolayı, bunları bir tarafa bırakarak üçüncü vazifesi ile yani Cebel'e verilecek idare şekli ile uğraşmağa başladı. "Bu hususta beş devlet temsilcisinin düşüncesi birbirine uymamakta idi. Fransızlar, Dürzileri temamen Cebel'den çıkarmak, bu mümkün olmazsa

mahkûmiyet haline koyarak Saydâ, Beyrut ve Trablusşam şehir ve Livalarının da ilhak edileceği Cebel'e âdeta bir prenslik salâhiyetiyle ve mümtaz ve müstakil bir idarenin başında olarak Marunilerden bir reis nasbettirmek istiyorlardı. Rusya bu türlü bir idarenin Katolikleri hâkim bir hale getireceğini ve Ortodoks mezhebinde olup da kendilerince bu havalideki nüfuzun ekseriyetini teşkil eden diğer hıristiyan ahaliyi mahkûm bırakmak demek olacağını, iddia ediyor ve Lübnan ile Anti-Lübnanların ve Cebeli şeyh havalisinin devlet idaresinden çıkarılarak imtiyazlı iki prenslik halinde Katoliklere ve Ortodokslara tahsis edilmesini ve böylelikle bu mıntakayı gûya diğer yerlerde zulüm gören Hıristiyanlara sığınacak bir yurd yapmayı düşünüyordu." İngiltere'ye gelince, Mısırdaki Osmanlı idaresine benzer bir Hıdivlik idaresinin Suriye'de kurulmasını münasip görmekte idi. Bu idare için de Fuat Paşa'yı namzet gösteriyordu.

Rusyanın teklifi, pratik ve saimimi değildi. Lübnan'da türlü unsurlar arasında mevcut ihtilâf farklarını ortadan kaldıracak değer taşımıyordu. Başlıca ihtilâf sebebi Dürzilerle Marunilerin bir çok bölgelerde karma durumda bulunmaları idi. Kaldı ki bu bölgelerde Dürziler, Maruniler, mütevelliler Rumlar, Katolik Rumlar karışmış bulunuyordu. Bu sebeple, kurulacak üç kaymakamlıkta sınırlar ne şekilde çizilirse çizilsin, her kaymakamlıkta türlü unsurlardan ahali bulunacaktı. İngilizlerin Suriye Hıdivliği teşkil edilmesi projesi de, bilhassa, Fuat Paşa tarafından uygun görülmedi. Çünkü bu projenin tatbiki ile Osmanlı İmparatorluğu yeni bir parçalanmanın örneğini vermiş olacaktı. Avrupa Komisyonu, uzun görüşmelerden sonra Fransızların teklif ettikleri yeni tezi kabul etti. Buna göre, Lübnan'da tek bir kaymakamlık kurulacak ve kaymakam hıristiyanlar arasından seçilecekti. Bu esas dairesinde İstanbul'da beş büyük devletin elçilerile Osmanlı Devletinin temsilcisi arasında, Lübnan'ın yeni idare tarzını gösteren Lübnan Nizamnamesi imzalandı "9 Haziran 1861".

Lübnan'ın yeni idare tarzı

Lübnan nizamnamesinin başlıca maddeleri şunlardır: Lübnan, Babıâli tarafından seçilen ve Babıâliye tâbi bulunan bir hıristiyan tarafından idare edilecektir. Bu kaymakam yürütme kuvvetinin bütün yetki ve görevlerine sahip bulunacaktır. Ahaliyi teşkil eden türlü unsurlardan her

biri, mutasarrıfın maiyetinde, iki vekil bulunduracaktır. Bu vekiller alâkalı unsurun ileri gelenleri tarafından seçim ile tesbit edilecektir. Lübnan'ın bir merkezi idare meclisi olacaktır. Bu meclis iki Maruni, iki Dürzi, iki Katolik Rum, iki Ortodoks Rum, iki mütevelli, iki müslüman olmak üzere on iki üyeden kurulacaktır. Bu Meclis, verginin tevzii ve gelirlerle, giderlerin kontrolu ile meşgul olacak ve mutasarrıf tarafından kendisine sorulan hususlar hakkında istişari düşünce bildirecektir. Cebeli-Lübnan Altı kazaya bölünecektir. Her kazada mahallî bir idare meclisi bulunacaktır. Bu meclisler 3 ilâ 6 üyeden kurulacaktır. Üyeler cemaatlar tarafından seçim ile tesbit edilecektir. Kazalar mümkün mertebe aynı unsura bağlı ahaliden müteşekkil olmak üzere nahiyelere taksim edilecektir. Her bir nahiyede her mezhep salikleri için bir sulh yargıcı, her kazada 3 ilâ 6 karma üyeden kurulmuş Bidayet Mahkemesi derecesinde bir Meclis-i Adli bulunacaktır. Asayiş ve güven karma bir zabıta vasıtasiyle sağlanacaktır. Bab-ı Âli Lübnan'dan almakta olduğu 3.300 kese vergiyi, Mutasarrıf vasıtasiyle almak ve bu vergi, şartlar müsait olunca, 7000 keseye çıkartmak hakkına sahiptir„ Lübnan nizamnamesinden sonra beş büyük devletin İstanbul'daki elçileriyle Ali Paşa arasında imzalanan bir protokola Suriye Mutasarrıfının tayini ile ilgili aşağıdaki hükümler konulmuştur :

Lübnan'ın idaresi ile görevli hıristiyan mutasarrıf Bâb-ı Âli tarafından seçilecek ve ona tâbi olacaktır.

Mutasarrıf, Müşir unvanını taşıyacak ve Dayr-al-Kamer'de oturacaktır. Mutasarrıflık müddeti üç yıl olacaktır ; Mutasarrıf azledilebilir. Fakat bu azil bir mahakeme hükmü sebebiyle olabilir. Mutasarrıflık müddetinin bitmesinden üç ay önce Bab-ı Âli büyük devletlerin elçileriyle yeni bir anlaşma teminini sağlamağa çalışacaktır.

Bab-ı Âli Lübnan Nizamnamesine ve protokola uyarak Cebeli-Lübnan Mutasarrıflığına ilk olarak Davit efendi isminde bir Ermeni Katolik tayin etmiş ve uhdesine vezaret rütbesi vermişti. Büyük Devletler Elçilerinin de tayinini sempati ile karşıladıkları Davit efendi "Paşa" Telgraf Müdürü idi. Yeni vazifesi ve yeni unvanları çok hoşuna gitmiş olacak ki Sadrıazam Âli Paşanın konağında iftarda bulunduğu sıralarda "müslümanlığı pek

sevdiğini, mani olunmasa Ramazan'da camilere gitmeği arzu ettiğini" söylemesi üzerine Âli Paşa da:

— Senin bugünkü itibar ve vezaretin hıristiyanlığın içindir yoksa müslümanlığa meylin için değildir. cevabını vermiştir.

Lübnan nizamnamesi İstanbul'da imzalanınca Fransız kuvvetleri Lübnan'ı boşalttılar. Fuat Paşa da bir müddet sonra İstanbula döndü ve Lübnanda hıristiyan mutasarrıf Davit Paşa'nın idaresinde yeni idare şekli tatbik edilmeye başladı.

Suriye isyanı Osmanlı devletinin bir iç olayı olmasına rağmen başta Fransa olmak üzere beş büyük devletin siyaseti ve Fransa'nın bu devletler adına askerî müdahalesi ile devletlerarası bir mesele halini almış ve yine devletlerarası görüşmeler sonunda bir neticeye bağlanmıştır. Bu netice yukarıda da açıklandığı gibi Lübnan'ın bir dereceye kadar muhtar bir idare statüsüne sahip olması şeklinde tecelli etmiştir. Yabancı devletlerin baskısı altında meydana gelen bu muhtariyet idaresi Osmanlı devletinin prestij ve itibarını pek çok sarsmış ve İmparatorluğun başka halk topluluklarının muhtariyet veya istiklâl için isyan etmelerine örnek vazifesini görmüştür[1].

II. Eflâk ve Buğdan Olayları «Romanya Birliği» «1856-1862»

Eflâk ve Buğdan'ın Osmanlı İmparatorluğundaki durumu

Eflâk «Valaşya» Tuna ile Karpatlar arasında, Buğdan da «Moldavya» Tuna ile Karadeniz arasında kalan ovalık bölgelere verilmiş olan isimlerdir. Osmanlı vaka yazarları ile devlet vesikaları, bu iki yerden «memleketeyn» diye de bahsederler.

Osmanlı Türkleri, Rumeliye ayak basıp fetihlere giriştikleri sıralarda Eflâk ve Buğdan eğemen birer beylik idiler. Eflâk XIV. ci yüzyılın sonlarında Buğdan ise XV. ci yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun hakimiyetini tanıdılar; ve imtiyazlı birer beylik halinde İmparatorluğa bağlandılar. İmtiyazları sayesinde siyasî, ictimaî ve dinî teşkilâtlarını muhafaza ettiler. Her ıki memlekette voyvodalar "prensler" yerli aristokrat ailelerden gelmekte idiler. XVIII ci yüzyılda, Rus baskısının Balkanlarda artması neticesi olarak, Eflâk ve Buğdan voyvoda-

[1] Suriye isyanları için Doçent Doktor Tayyip Gökbilgin'in, Belleten ç X, sayı 40 taki yazısı tavsiye olunur.

ları bir taraftan Rusya diğer taraftan Avrupa devletleriyle açık veya kapalı münasebetlere girişmeğe başladılar. Bu sebeple, Osmanlı devletinin yerli voyvodalara güveni kalmadı ve İstanbul'un itibarlı Rum ailelerinden adı geçen memleketlere voyvodalar seçmeğe başladı. Fakat voyvoda seçiminde yapılan bu yenilik de umulan neticeyi vermedi. Rum voyvodalar, Rum büyük rütbeli papazlarla elbirliği yaparak Eflâk ve Buğdanlıları soymağa başladılar. Bundan başka Rus ve Avusturya hükûmetleri ile gizli yazışmalarda bulunmaktan da çekinmediler. Böyle de olunca Osmanlı devleti sık sık voyvoda değiştirmek zorunda kaldı. 1716 dan 1821 e kadar Eflak'ta otuz yedi, Buğdanda'da otuz üç voyvoda geldi. İki memleketin yüksek idare makamlarında görülen bu istikrarsızlık halkın iyi bir şekilde idare edilememesinin başlıca âmillerinden biri oldu.

İçtimai ve İktisadi durumu

«XIX . yüzyılın ilk yarısında Eflâk ve Buğdan'da siyasî hayat henüz iptidai bir halde idi. Voyvodaların idare merkezi olan Yaş ve Bükreş şehirleriyle Tuna ve Prut kenarındaki ticaret limanlarından başka şehir yoktu. Halk geniş ovalarda köylerde otururdu. Ormanlarla örtülü olan dağlar bomboştu. 400 ile 8000 hektar genişliğinde büyük parçalara ayrılmış olan toprak, zadegânın malı idi. Zadegânın çoğu (bilhassa Eflaktakiler) çiftliklerinde oturmazlardı. Toprakları vekilleri vasıtasiyle işletirlerdi. Köylüler toprak sahibi değildi; asiller tarafından istenilen angaryayı yapmak suretiyle üzerinde yaşadıkları toprağı işlerlerdi. "sefilâne kulübelerde yaşarlar, her türlü menkulden mahrum bulunurlardı". "1835 tarihinde Eflâkı görmüş olan Moltke'nin tasvirine göre, bu memleket hâli bir ovadan ibaretti; burada ne şatoya ne köprüye ne değirmene ne hana ve bağçeye ne ağaca hatta ne de köye tesadüf olunurdu. Ötede beride görünmez bir halde bulunan köyler alçak kulübelerden mürekkeptir. Ahalide hiç silâh yoktu. Bütün halk, kıyafeti düzgün bir kimse görünce kemali ihtiram ile eğilirdi. Hanelerde ne eşya ne de erzak vardı; bir Ulah bıcağını, piposunu, tütününü üzerinde taşır, hanesinde hiç bir şey bırakmazdı.." "Eflâk ve Buğdan'da siyasi hayat idare merkezi olan şehirlerde toplanmıştı. Zadegân, voyvodaların saraylarının bulunduğu iki şehre giderek, paralarını orada sarfederlerdi.

Nüfusu yüzbine varan Bükreş'te saraylar, tiyatrolar, gazeteler, mükellef ve müzeyyen arabalar vardı. Bu şehir çok geri kalmış memlekette Islav ve Şark alemi ortasında kalmış medeni bir belde gibi idi. Dilleri lâtinceden gelen Romenler Fransa'ya meyyal idiler. Asilleri Fransızca öğrenirler ve ziynet ve sefahat eşyasını, Fen ve Edebiyat kitaplarını Paris'ten getirtirlerdi. Siyasi hayat Boyarların idarelerini istibdatçı buldukları voyvodaların aleyhindeki şikâyetlerden ibaretti" [1].

Eflâk ve Buğdan'ın, bu seviyede kalmasına, Rusyanın Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı harplerin de büyük tesiri olduğu muhakkaktır. Çünkü bu harpler neticesinde Rusya, bir çok defa Eflâk ve Buğdanı işgal etmiş ve hattâ onun ulu orta iç işlerine karışmakla, normal gelişmesine engel olmuştur.

Rusya'nın, Eflâk ve Buğdan hakkındaki ihtirasları

Rusya, 1774 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğundaki Ortodoksların hamisi sıfatını takındı. Bundan başka, aynı tarihte imzalanan Küçük Kaynarca andlaşmasında Eflâk ve Buğdan için koydurduğu «Devleti Aliyye canibinden Rusya İmparatorluğunun elçilerine ruhsat ve muvafakat verilir ki işbu iki voyvodalıkların iktizasına göre siyanet ve müsaade olunmalarına müzakere edeler. Devleteyne lâyık olan itibar dostane muktezasınca elçilerinin arzettikleri kelimatlarına riayet eylemesine Devleti Aliyye teahhüt eder» hükmü ile bu iki memleketin işlerine karışmak hakkını elde etmiş oluyordu.

Ondokuzuncu yüzyılın yarısında da, Rusya, Eflâk ve Buğdanı kendi topraklarına katmağı ve bu olmadığı takdirde onu himayesi altına almağı, siyasetinin başlıca hedeflerinden biri olarak muhafaza etti.

1806 da Osmanlı devleti, Rusya'ya açıktan açığa taraftar olan Eflâk ve Buğdan voyvodalarını değiştirince, Rusya Osmanlı İmparatorluğuna harp açtı. 1809 da Çar Aleksandr, Napolyon Bonapart ile Erfur'ta Avrupanın taksimini görüşürken Eflâk ve Buğdanı Rus hissesi olarak ayırdı. 1812 de Napolyon Bonapart'ın Rusya'ya karşı cephe alması üzerine Ruslar, Eflâk ve Buğdanı boşaltmağı kabul ettiler ise de gider ayak Babıâli

[1] Charles Seignobos-Ali Reşat-Ali Kemal, Tarih-i siyasi, S. 209.

ile imzaladıkları Bükreş andlaşmasiyle (1812), Buğdanın Besarabya bölgesini Rus topraklarına ilhak ettiler. Bundan başka, aynı andlaşma ile Ruslar, Eflâk ve Buğdanın hamisi durumunu muhafaza ettiler.

1821 de Yunan isyanları dramının ilk perdesi Eflâk ve Buğdanda oynandı. Ypsilantiler ve Stourtzalar asiller ve Eflâk'ın yüksek rütbeli rahipleri bu dramın başlıca aktörleri idi. Aynı zamanda, Buğdan'da bir köylü isyanı başgösterdi. Bu isyanı bir köylü çocuğu olan Vladimiresco idare etti. İsyan Türklere değil Rum voyvodalarına karşı idi. Bu sebeple bu iki isyan arasında müşterek hiç bir nokta yoktu. Romenler, Rum voyvodalarından ve büyük papaslardan nefret ediyorlar, onlar da Romen halkına karşı hiç bir sempati duymuyorlardı.

Bu isyanların neticesinde, Babıâli, Eflâk ve Buğdan voyvodalıklarına Fenerli Rum beylerinden bey tayin etme usulünü bıraktı. Eskiden olduğu gibi yerli ailelerden voyvoda tayini usulüne döndü. Bu hareket Romen birliği için zemin hazırlanması yolunda atılmış bir adımdı. 1826 da Babıâli, Rusya ile imzaladığı Akkerman konvansiyonu ile voyvodaların tayini hususunda onun ile anlaşmak mecburiyetini kabul ediyor: 1827 den 1829 a kadar süren Osmanlı-Rus ihtilâfı ve harbı sonunda imzalanan Edirne muahedesiyle Babıâli, Eflâk ve Buğdan voyvodaları lehinde yeni imtiyazlar tanıdı. Bu imtiyazlara göre voyvodaları yedi yıl için değil, hayat kaydı şartiyle tayin etmeği, memleketin iç idaresini temamen onlara bırakmağı ve iki memleketin iç idaresi hususunda Rusya tarafından hazırlanacak bir esas nizamnameyi tasdik etmeği kabul etti. Eflâk ve Buğdan, harbin başlarından 1834 e kadar altı yıl içinde Rus işgali altında kaldı. Bu esnada Kisself isminde bir Rus generali tarafından filen idare edildi. Bu zat, Boyarlardan ve yüksek papaslardan bir divan toplayarak, Eflâk ve Buğdanın iç idaresi için yukarıda bahis konusu olan esas nizamnameyi kabul ettirdi. Bu nizamname Boyarların imtiyazlarını, köylü üzerindeki haklarını, vergiden muafiyetlerini tasrih etmekte ve her türlü memurluklara ancak onların tayin edileceklerini belirtmekte idi. Aynı nizamnameye göre Eflak'ta ve Buğdan'da Boyarlardan kurulan birer meclis bulunacak ve bu meclisler voyvodaları seçmek, kanunları yapmak, vergiyi tevzi etmek haklarına sahip bulunacaktı. İki memleketin yazılı ilk anayasası sayılabilecek olan bu vesika

aristokrasili ve millî karakterli bir idare kurmakta idi. Her ne kadar Babıâli ile Rusya bu anayasanın tam mânasiyle tatbik edilmesine imkân vermedilerse de, buna rağmen adı geçen memleketlerde milliyet ve birlik fikirleri bu anayasa ile bir merhaleye varmış oldu.

Bu nizamname ile Osmanlı İmparatorluğu Rusyaya karşı yeni taahütler altına girdi ; şöyle ki : Eflâk ve Buğdan'da voyvodalar yerli Boyarlar arasında ve Boyarların teşkil ettiği divanlar marifetile seçileceklerdi. Fakat, Bâbıâli seçilen voyvodaları, haklı sebeplerle, beğenmez ise, Rusya ile yeni namzet üzerinde anlaştıktan sonra alakalı beyliğin divanına teklif edecek ve bu zat voyvoda seçilecektir. Voyvodalık müddeti yedi yıl sürecektir. Eğer bu müddet içinde voyvodanın bir kusur ve kabahati görülürse Osmanlı hükümeti durumu Rus elçisine bildirecek ve onun da aklı işe yattıktan sonra voyvoda azledilecektir :

Her iki memlekette, eski imtiyazların muhafazası ve Akkerman Konvansiyonunda geçmiş olan yeni imtiyazlara riayet edilmesi hususunda Rus elçisile, sözü geçen iki memleket için Rus Konsoloslarının yapacakları tenbihleri voyvodalar dinleyeceklerdir.

Bu hükümlerden de anlaşıldığı üzere, Rusya, Eflâk Buğdan üzerinde moral ve jüridik bir himaye tesis ettiği gibi, Osmanlı İmparatorluğunun bu yerlerdeki işlerine müdahale etmek için de kendisine geniş bir kapu açmış bulunuyordu.

Eflâk ve Buğdan'da milliyet fikrinin gelişmesi

Eflâk ve Buğdan'da milliyet fikri, Yunanistan'da olduğu gibi, kısa zamanda ve halkçı bir hareket gibi gelişmemiştir. Bunun tersine olarak ilkin kültür ve eğitim alanında başlamış, daha sonra yabancı memleketlerden türlü şekillerde gelen tesirlerle gelişmiştir.

Eflâk ve Buğdan ahalisine Ulah denilmekte idi. Ulahların bir kısmı Macaristan'ın Transilvanya denilen kısmında oturuyordu. 1700 tarihinde "Uniate" kilisesi kuruldu. Bu kilise Fener Patrikhanesinin temsil etmekte olduğu Ortodoksluktan ayrılarak Roma'nın temsil ettiği Katolik kilisesine bağlandı. Bu sebeple, Transilvanya'dan Roma'ya Katolik müesseselerinde yetiştirilmek üzere talebeler gönderildi. Bunlar orada batı mede

niyeti ile temasa geldikleri gibi bir taraftan da Eflâk ve Buğdan'lıların Daçlardan geldiğini, Daçyanın birinci asırda imparator Trayan tarafından zaptedilerek teşkilâtlandığını ve Roma'ya nisbetleri dolayısiyle "Roumain„ olduklarını öğrendiler. Bu suretle Türklerin hakimiyetine girmeden önce mustakil ve öğrenilmeye değer bir maziye sahip olduklarını anladılar. Bu talebeler memleketlerine döndükten sonra Transilvanya okulu adiyle kurdukları okulda, Daçyanın geçmeyişini ve Rumenlerin İtalya ile olan din münasebetlerini incelemeğe ve okutmağa başladılar. Bu hareket, XVIII ncü yüzyılın sonunda ediplerin yetişmesine sebep oldu. Samuel Klein 1780 de bir Rumen grameri yayınladı. Aynı tarihe doğru George Sinkai, Translvanyanın eski tarihî kaynakları hakkında bir külliyat meydana getirdi, Pierre Major "Transilvanya Daçlarının menşei tarihi" adiyle bir tarih kitabı yayınladı. Tamşuvar ın Banat bölgesinde Rumenler Sırplarla birlikte bir nevi edebî okul kurarak yayınlar yapmağa başladılar. Bu iki okulun çalışmaları Eflâk ve Buğdan'da milliyet fikrinin uyanmasına tesir etti. 1816 da Georg Lazar isminde Translvanyalı bir profesör Bükreş'e gelerek Boyarların isteği üzerine bir mühendis okulu kurdu. Fakat bu okul matamatik ve geometri yanında tarih, felsefe ve siyasi bilgiler de okutmağa başladı. Yaş'ta, profesör Asachie, Rumen dilinde ders veren bir okul kurdu. Bu gibi okullar başka yerlerde de kurulmağa başladı. Bu suretle Yunanca ve Fransızca yanında milli dilin ve edebiyatın değeri yükselmeğe başladı.

Bu kültür ve eğitim çalışmalarının neticesinde XIX cu yüzyılın ilk yarısında, Eflâk ve Buğdan'ın büyük şehirlerinde gazeteler ve mecmualar yayınlanmağa başladı. Bütün bu çalımalar, milli edebiyatın ve umumi efkârın doğmasına pek çok hizmet ettikleri gibi, milli şuurun uyanmasına ve milli birlik fikrinin gelişmesine de pek çok hizmet etti.

1848 Fransız inkilâbının Eflâk ve Buğdan'da tepkileri.

1848 de, Avrupanın bir çok devletlerinde eski rejimleri sarsan milliyet ve hürriyet isyanları patlak verdi; bunların tepkileri Eflâk ve Buğdan'da da duyuldu. Bu tarihte, ilkin Transilvanya Rumenleri isyan ettiler. Onları, Osmanlı İmparatorluğundaki Eflâk ve Buğdan ayaklanmaları takip etti.

Ayaklanmalar ilk sıralar Türklere karşı olmaktan ziyade Rusların müdahaleci haraketlerine ve voyvodaların idaresine karşı idi.

Buğdan'da bir ihtilâl komitesi, voyvoda Stourdza'ya, yüz kadar asilin imzasını taşıyan bir dilek sundu. Bu dilekte; nizamnamenin tatbikini, milli bir askerî kuvvetin teşkilini ve sansürün kaldırılmasını istediler (Nisan 1848); voyvoda bu dilekte bulunanları âsi saydı. İçlerinden onüçünü tevkif ettirerek diğerlerini memleketinden uzaklaştırdı. Bir Türk Komiseri ile bir Rus Komiseri olayları incelemek üzere Yaş'a gönderildiler. Mukavemet eden Boyarlar memleketten uzaklaştırıldılar.

Eflâk'ta da idareden memnun olmayanlar, siyasi bir komite teşkil ederek voyvoda bulunan Bibesco'ya Rusya'ya karşı olan hareketin başına geçmesini teklif ettiler Bibesco teklifi redetti. Bunun üzerine hareketin liberal şefleri köylüyü ve orduyu ayaklandırarak bir kurucu meclisin kurulmasını, haklar yönünden eşitlik sağlanmasını, angaryenin kaldırılmasını ve toprağın köylüye tevziini istediler : Halk voyvodanın sarayına yürüdü. Voyvoda muvakkat bir hükûmetin kurulmasına razı oldu, sonradan da istifa etti. Metrepolid'in temsil ettiği hükûmet, sansürü kaldırdı. Fakat takip edilecek yol hakkında ikiye parçalandı. Liberaller esas nizamnamenin tatbikini yeter buluyorlar, radikaller ise Romence konuşan bütün toprakları içine alan bir Cumhuriyetin kurulmasını istiyorlardı. Çar, bu inkilâp hareketini bastırmak için müdahale etti. Bir Rus ordusu Temmuz'da "Buğdanı sonra da Eflak'ı" işgal etti; daha önce bir Türk ordusu da Bükreş'e girmiş bulunuyordu.

Bâbıali ve Rusya Balta Limanı anlaşmasiyle (1849) yedi yıl müddetle iki yeni voyvoda tayin etmek ve 1831 esas nizamnamesini yürürlüğe koymak hususunda anlaştılar. Takiplere maruz kalan Romenler,Paris'e sığınarak liberal ve milli bir Romanya'nın kuruluşu için çalışmalarına devam ettiler. Türkiye ve Rusya Eflâk'ta ve Buğdan'da birer ordu bulundurmağa ve voyvodaların yanında müşavir vazifesini görmek üzere birer komiser göndermeğe devam ettiler. Türkiye ile Rusya arasında çıkan Kırım muharebesi bu duruma son verdi.

Paris Andlaşmasının Eflâk ve Buğdan'la ilgili hükümleri

Yukarıda, Eflâk ve Buğdan'da yayıldığı işaret edilen fikirler bu iki memleket halkı arasında istiklâl için bir savaşı göze alacak hareket yaratamadı. Bununla beraber Rumenler, Paris Kongresinden sonra milli birliklerini tamamlamağa ve «Romanya» ismi altında egemen bir devlet kurmağa muvaffak oldular. Bu iş kendilerinden çok, Avrupa büyük devletlerinin çalışmalariyle başarıldı. Paris Kongresi, Rusya'nın Eflâk ve Buğdan'da yerleşmesine veya, himâye kurmasına engel olmak için Paris Andlaşmasına şu maddeleri sıkıştırmış bulunuyordu :

Eflâk ve Buğdan'dan, Osmanlı devletinin hakimiyetinde, ve andlaşmayı imzalayan devletlerin kefaletinde, sahip bulundukları imtiyazlarla menfaatlarından faydalanmağa devam edeceklerdir, kefil devletlerden hiçbiri bu iki devlet üzerinde müstakil bir himaye tesis etmiyecek ve onların iç işlerine müdahale için hiçbir hakka sahip bulunmıyacaktır. (Madde 122).

Osmanlı devleti bu memleketlere müstakil ve milli bir içi idare ile din ve ticaret ve seyrüsefain serbestliği sağlamağı taahhüt eder.

Bugün, iki memleketin, yürürlükte olan kanun ve nizamları yeniden gözden geçirilecektir. Bu hususta tam bir anlaşmaya varılması için, andlaşma devletlerinin kuruluş şekli hakkında anlaşacakları özel bir komisyon kurulacaktır. Bu komisyon, vakit geçirilmeksizin, Bükreş'te Babıâli'nin bir komiserinin iltihakiyle toplanacaktır.

Komisyonun vazifesi, iki memleketin bu günkü durumunu incelemek ve gelecekteki teşkilâtının esaslarını tesbit edip bildirmekten ibarettir. (Madde, 23)

Padişah hazretleri her iki memlekette her sınıf halkının menfaatlerini, doğru ve haklı olmak üzere bildirmeğe yetkili olacak surette birer özel divan teşkil etmeği vadeder. Bu divanlar, iki memleketin kesin nizamları hakkında dilek ve temennilerini ifade edeceklerdir. Komisyonun divanlarla münasebetleri kongre tarafından kaleme alınacak talimatla tesbit olunacaktır (Madde 24)

Bu divanların ileri sürecekleri düşünceleri, komisyon inceleyecek ve sonra kendi düşüncelerini ve özel araştırmalarının neticesini Konferansın merkezi olan Paris'e bildirecektir.

Osmanlı devleti ile bu yolda varılacak kesin anlaşma, Paris'te, Paris Andlaşmasını imzalayan devletler tarafından hazırlanacak bir konvansiyon ile tekit olunacak ve bu iki memleketin bundan böyle Paris Andlaşması devletlerinin ortak kefaletleri altına konulmuş olan nizamları, yukarıda geçen mukavele hükümlerine uygun olarak yayımlanacak bir hattı hümayun ile kesin olarak tesbit edilmiş olacaktır (Madde, 25)

İki memlekete içgüvenlik ve sınırların korunması hususunda milli bir ordu kurulması kararlaştırılmıştır. Yabancı taarruzlara karşı savunmak için Osmanlı devletiyle iki memleketin birlikte olağanüstü olarak alacakları savunma tedbirlerine hiç bir taraftan engel ve taarruz olunmıyacaktır. "Madde 26"

İki memlekette bir huzursuzluk çıkar veya asayiş bozulursa güvenlik ve asayişin sağlanması yolunda gerekli olan tedbirleri Osmanlı devleti, andlaşmanın diğer devletleriyle görüşerek yürütecektir. Bu devletlerle görüşüp bir karara varılmaksızın silâhlı bir harekete başvurulmıyacaktır (Madde 27).

Paris Andlaşmasının bu maddeleri, Eflâk ve Buğdan memleketlerini içidarelerini de nazari olarak serbest hale getiriyor, ve Rus himayesinden çıkararak andlaşma devletlerinin himayesi altına koyuyordu. Bununla beraber ne Eflâk ne de Buğdan kendi idare şekillerini diledikleri gibi tesbit etmek hakkına sahip bulunmıyorlardı. Her iki memlekette toplanacak divanların bu yolda ileri sürecekleri düşüncelerin bir defa da andlaşma devletlerince kurulacak olan özel komisyondan geçmesi icap ediyordu. Özel komisyon tekliflerinin de andlaşma devletleri arasında incelenerek bir konvansiyon şeklinde imzalanması ve padişah tarafından bir hattı hümayunla yürütülmesi gerekiyordu. Buna göre Osmanlı İmparatorluğunun Eflâk ve Buğdan üzerindeki hakimiyeti, yılda muayyen bir vergi almağa ve bu memleketlerin iç idaresi hakkında andlaşma devletlerinin varacakları müşterek kararlarını tasdik etmek gibi bir formaliteye münhasır kalmış oluyordu. Gerçekte Paris andlaşmasiyle Eflâk ve Buğdan'ın siyasi ve hukuki durumu devletlerarası bir şekil almış bulunuyordu. Andlaşma devletlerinden her birinin Eflâk ve Buğdan memleketleri hakkında siyasi maksatlara sahip olması, yukarıda işaret edilen maddelerin iyi niyetle yürütülmesine imkân ve ihtimal bırakmıyordu.

Paris Andlaşmasını imzalayan devletlerin Eflâk ve Buğdan ile ilgilenmelerinin sebepleri

Paris kongresi sıralarında ve Paris andlaşmasının imzalanmasından sonra, Eflâk ve Buğdan ile en çok ilgilenen devlet Fransa'dır; Fransızlar İmparatoru Napolyon III, Avrupanın dışında olduğu gibi Avrupa'da da, Fransa'nın nüfuzunu kuvvetlendirmeği siyasi proğramının başlıca amaçları arasına koymuştur. Bunun için de Katolik efkârı umumiyesine ve milliyet fikrine taraftar olan münevverlere dayanmaktadır.

Fransa'nın ve Avrupa'nın daha başka memleketlerinin Katolik umumi efkârı, islâmî esaslara dayanan Osmanlı, İmparatorluğuna ve Ortodoks olan Rusya'ya düşmandı. Fransa'nın ve daha başka Avrupa memleketlerinin milliyet prensibine taraftar olan münevverleri milli bünye üzerine kurulmuş olmayan aynı devletlere ve Avusturya - Macaristan İmparatorluğuna sempati duymıyorlardı. Napolyon III, Yakın-Doğu'da, kutsal yerler probleminde Rusya'ya karşı Hıristiyanlık perdesi altında Katoliklik menfaatlarını savunurken, Avrupanın katolik umumî efkârı kendisine taraftardı. Avrupa'da milliyet fikirlerini müdafaa ederken de aynı kıtanın milliyet fikirlerini tutan kimseleri kendisine yardımcı idiler. İmparator, Paris Andlaşmasından sonra milliyet fikirlerinin hâmisi kesilmekle, hem Avusturya-Macaristan İmparatorluğunu zaiflatmağı, hem de Rusya'nın batı istikametteki inkişaf yolları üzerinde milli bünyeli devletler yaratmak suretiyle Rusya'ya doğu Avrupa yolunu kapatmağı düşünüyordu.

Bundan başka 1848 ihtilâlinden sonra Fransa'ya sığınan Eflâk ve Buğdan göçmenlerinin propagandası, Fransız umumi efkârının bu iki memleket davasına beslediği sempati; Latinlik duygusu ve her milletin kendi başına bir devlet kurmak hakkına sahip olduğu nazariyesi gibi âmiller, Napolyon III'ün Eflâk ve Buğdan memleketlerinin bir tek idare altında birleşmesi hususunda, çalışmasına âmil oluyordu.

İngiltere'ye gelince, bu devlet, önceden de belirtildiği gibi, Avrupa dışında büyük bir müstemleke imparatorluğunu geliştirmek üzere bulunuyordu. İngiltere politikası, Avrupa'da ne genişlemek ne de Avrupa devletleri üzerinde devamlı bir nüfuz sağlamak amacını güdemiyordu. Bununla beraber, bu devletin umumi bir Avrupa politikası vardı. Bu politikanın da temel prensibi muva-

zene idi. Avrupa devletlerinden her hangi birisinin diğerlerine üstün ve hakim bir mevkie geçmemesi İngiltere'nin milli güvenliği için gerekliydi. Bu prensibin bir neticesi olarak İngilizler de Fransızlar gibi, Rusyanın Avrupa içlerine sokulmasını istemiyorlardı. Fakat, Rus ilerleyişinin durdurulması yolunda Londra kabinesinin düşüncesi Napolyon III ün düşüncesinden farklı idi. İngilizler, Osmanlı imparatorluğunun kuvvetli bulundurulmasiyle maksadın sağlanacağına inanıyorlardı. Bu itibarla, Eflâk ve Buğdanın birliğine ve istiklâline taraftar görünümiyorlardı. Kaldı ki, Fransa, milliyet prensiplerinin avukatı kesilmek suretiyle ve Rumen birliğinin ve istiklâlinin meydana gelmesiyle, Avrupa'da Fransız nufuzunun da artmasına ve gelişmesine sebep olacaktı. Bundan başka, Rumen milli birliğinin kurulması başka milletlerin birlik ve istiklâllerine de örnek olacak ve Avrupa muvazenesini kökünden sarsacaktı.

Avusturya, bünyesinde türlü ırklardan ve mezheplerden topluluklar bulunduğu için, milliyet fikirlerine ve milli devletlerin kurulmasına karşı daima cephe almıştı. Bu itibarla Eflâk ve Buğdanın bir tek idareye kavuşmasını ve müstakil olmasını isteyemezdi. Kendi idaresinde de Rumenler mevcut olduğunu unutmıyordu. Osmanlı idaresindeki Rumenler istiklâllerini kazandıktan sonra, Avusturyadaki Rumenleri de kendilerine katmak için çalışacaklardı. Bu ise Avusturya devletindeki bütün milli gruplar için örnek vazifesini görebilirdi. Böyle bir durum Avusturya ve Macaristan imparatorluğunun parçalanmasına kadar gidebilirdi.

Rusya, Fransa ile ihtilâflarını çözmüş bulunuyordu. Siyasi menfaatları bu sıralarda İngiltere ile Asya'da, Avusturya ile de Balkanlarda çarpışmakta idi. Fransa ile bu iki devlete karşı cephe almağı siyaset icaplarından sayıyordu. Bu itibarla Fransanın, Eflâk ve Buğdan memleketlerinin bir idare altına getirilmesi yolundaki tezini desteklemekte idi. Zaten Rumen birliğinin kurulması, Balkanları istilâ etmek veya himayesi altına almak mümkün olmadığı takdirde küçük müstakil devletlere ayırmak yolundaki tarihî politikasına da uygun geliyordu.

Prusya ve *Piyemonte* devletleri, ikisi de Avusturya düşmanı bulundukları ve milliyet prensiplerine taraftar oldukları için Eflâk ve Buğdanın birleştirilmesi hususunda Fransaya meyliediyorlardı.

Osmanlı devlet adamlarının Eflâk ve Buğdan hakkındaki düşünceleri :

Osmanlı devleti'nc gelince, Bu konuda en ilgili devlet olduğuna şüphe yoktur. Tarihçi Yorga, «1854 yılında Mustafa Reşit Paşa. İstanbul'daki Fransız elçisine Eflâk ve Buğdanın birleştirilmesi ve böylece tehlikeli Rus komşuluğundan kaçınılması ihtimalinden tam bir sükûnetle bahsetmişti. Hatta, kuvvetli, tarafsız ve devletler tarafından korunan bu tampon devletin başına garplı bir prensin çağırılması ihtimalini de ileri sürmüştü. Bundan başka harp borçlarını ödemeye yarayacak olan belli bir para karşılığı olarak Romanya devletinin tam bağımsızlığını ilân etmek fikri bile padişahın ve Babıâlinin mukavemetini beklemesine rağmen onu korkutmamıştı». diyor ve daha Kırım harbı sırasında Mustafa Reşit Paşanın Eflâk ve Buğdanın Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmasını göze aldığını ifade ediyor.

Halbuki Paris andlaşmasından sonra, Eflâk ve Buğdanın birleştirilmesi söz konusu olduğu sıralarda, Mustafa Reşit Paşa «şu ictima meselesi halen ve istikbalen muzirrat-ı adideyi müstelzim olacak ve Bulgaristan ve Bosna Hersek ve İşkodra'nın iktizasına göre Sırbistan'a ve Karadağ'a ve Selânik ve Tırhala ve Yanya eyaletlerinin dahi Yunanistan'a ilhaklarına yelhasıl birbirlerine civariyet ve münasebet ve müşabehetleri bulunan milel ve akvamın birbirleriyle birleştirilip büyütülmelerine mükadimatı muzirre adolunacak bir keyfiyeti hailedir» demiştir. Paşanın bu düşüncesi Yorganın kendisine atfetmiş olduğu düşüncenin tam zıddıdır. Yorga, Eflâk ve Buğdanın birleşmesi hakkında Fuat Paşanın da «gerçek yapmacık bir endişe ile Tuna bölgesinde yeni bir Yunanistanın kurulmasından, tekrar başlayacak olan Rus entrikalarından, bir yıl sonraya kadar bunu takip edebilecek olan bağımsızlıktan, bunun Sırbistana sirayet edebileceğinden ve kısa bir zaman içinde Türkiye'nin çözüleceğinden» bahs etmiş olduğunu da yazıyor.

Mustafa Reşit paşa ile Fuat Paşanın bu düşünceleri, Eflâk ve Buğdanın bir idare altında birleştirilmesinin Osmanlı devleti için ortaya koyacağı başlıca mahzuru belirtmektedir. Bu iki memleket üzerinde, Osmanlı devletinin 1830 dan beri hükümranlık haklarının tek esaslı işareti her yıl veregeldikleri belli vergi idi. Paris Andlaşması onların, yabancı bir tehlikeye karşı, varlıklarını garanti altına almış bulunuyordu. Bu bakımdan iki mem-

leketin birleştirilmesi Osmanlı imparatorluğu için maddi bakımdan büyük kayıp olmıyacaktı. Bununla beraber Mustafa Reşit Paşa ile Fuat Paşanın yukarıda geçen fikirlerinde işaret ettikleri mahzurlar büyüktü. Eflâk ve Buğdan birliği, Osmanlı devletinin Avrupa topraklarında yaşayan milliyet toplulukları için örnek vazifesi görebilirdi. Yunanistan, Sırbistan ve daha başka milletler bazı Osmanlı topraklarının kendilerine ilhakını aynı prensibe dayanarak isteye bilirlerdi. Böyle isteklerin gerçekleşmesi ise Avrupadaki Osmanlı hakimiyetinin sonu demekti. İşte böyle bir ihtimali önlemek veya hiç olmazsa güçleştirmek için Osmanlı devleti, Eflâk ve Buğdanın bir idare altında birleştirilmesine taraftar değildi ve olamazdı. Buna rağmen Paris Andlaşmasını takip eden yıllarda Fransa'nın teşebbüsü ile olaylar bu birliğin meydana gelmesine hizmet edecek şekilde gelişti.

Eflâk ve Buğdan idaresinin birleştirilmesi için ilk teşebbüsler.

Daha 1853 te toplanan Viyana konferansında Fransanın temsilcisi, Napolyon III. ün emirleri üzerine Eflâk ve Buğdanlıların aynı ırktan olduklarını, aynı dil ile konuştuklarını, aynı siyasi ve içtimai bünyeye sahip olduklarını ileri sürerek birleşmeleri fikrini ortaya atmıştı. Osmanlı ve Avusturya temsilcilerinin itirazları üzerine fikir olduğu yerde kaldı. Napolyon III, Lâtin ırkına karşı sempati beslemesi sebebiyle ve Lâtinler için muhakkak bir şeyler yapmak düşüncesiyle Eflâk ve Buğdanı ilhak etmesini Avusturya'ya teklif etti. Buna karşılık da Avusturyanın Lombardiyayı, Piyemonte krallığına bırakmasını istedi. Bu takas muamelesi ile İtalya ittihadı için kuvvetli bir adım atılmış olacaktı. Avusturya reddetti. Napolyon III. ümitsizliğe düşmedi. Paris Kongresi sıralarında yeni bir hal şekli bulduğunu sandı : Eflâk ve Buğdanın yabancı ve Hıristiyan bir prensin idaresinde birleştirilmesini ileri sürdü. Bu bahtlı prens de Parma Dukası olacaktı. Piyemonte temsilcisi Kavur, Rusya temsilcisi Manteuffel teklifi alkışladılar. Türk temsilcisi Âlî Paşa, Osmanlı topraklarının taksimini görüşmek için Kongreye gelmemiş olduğunu ileri sürerek teklifin şiddetle aleyhinde bulundu. Avusturya temsilcisi Ali Paşa'yı destekledi; Bu suretle bu yeni hal şekli de bir işe yaramadı. Bunun üzerine Paris Kongresi, yukarıda, Eflâk ve Buğdan için işaret ettiğimiz maddeleri tesbit

ederek andlaşma metnine koydu. Bu maddelerde Eflâk ve Buğdan'ın ne bir idare altında birleştirilmesi ve ne de müstakil hale getirilmesi hususunda bir mâna yoktu. Bununla beraber, maddelerin yürütülmesi yolunda, ilgili devletler arasında çıkan ihtilâf Eflâk'ı ve Buğdan'ı birliğe ve istiklâle sürükledi.

Paris Andlaşmasının Eflâk ve Buğdan'la ilgili hükümlerinin yürütülmesi

Paris Andlaşması imzalandıktan sonra ve Eflâk ile Buğdan Avusturya kuvvetleri tarafından henüz boşaltılmadan önce iki memleketin yeni voyvodaları işe başladılar. Eflâk, eski prenslerinden Aleksandr Chica'ya, Buğdan da boyarlardan Theodor'a emanet edildi. Bu iki voyvoda, Eflâk ve Buğdanın birleşmesine aleyhtar olarak tanınmışlardı. Tehdit, kuvvet, rüşvet sözün kısası her türlü vasıtalarla eski rejimi tutacakları her tarafta iddia ediliyordu.

6 Ocak 1857 'de Paris Kongresinin çözmemiş olduğu Eflâk ve Buğdanla ilgili meselelere bir hal sureti bulmak için Paris'te bir Avrupa konferansı toplandı. Bu konferans Besarabya sınırını tesbit etti ve Tuna deltasını Buğdandan ayırarak doğrudan doğruya Babıâlinin hükümranlığına bıraktı. Yılan adası da bu bölge ile birleştirildi. Prut nehri üzerinde yeni kazanılan topraklar Buğdan voyvodası memurları tarafından işgal olundu. En nihayet Avusturya kuvvetlerinin de 26 Mart'a kadar Eflâk ve Buğdan'ı boşaltmaları kesin karara bağlandı. Bu pürüzlerin prensip bakımından çözülmesi üzerine Babıâli, Paris Andlaşmasının 24 ncü maddesinde yazılı divanların kurulması için bir ferman yayımladı (13 Ocak). Bu fermanda, divanlara Eflâk ve Buğdanlıların ne suretle üye seçecekleri hususundaki hükümler, Fransa'nın İstanbul'daki Elçisi Thouvenel tarafından hazırlanmış ve ilgililer tarafından da uygun görülmüştü. Fermanın Bükreş'e veya Yaş'a gönderilmesi ancak Mart sonlarına doğru mümkün olabilirdi.

Napolyon III 'ün baskısı

Napolyon III, her ne bahasına olursa olsun Eflâk ve Buğdanın bir idare altında birleştirilmesini istediği için, Eflâk ve Buğdanlılar üzerinde olduğu kadar Babıâli ile Paris Andlaşması devletleri üzerinde de baskı yapmaktan geri kalmadı. Fransa hükûmetinin resmî organı olan Moni-

teur'de yayınladığı bir notada, «Fransa'nın daha Kırım muharebesi sona ermeden, Viyana Konferansında Eflâk ve Buğdanın birliğine taraftarlığını açıklamış olduğuna, bu düşüncesini Paris Kongresinde de savunmuş bulunduğuna işaret ederek, birliğin gerçekleşmesiyle Babıâli'nin Eflâk ve Buğdan üzerindeki hakimiyetine halel gelmiyeceğini, böyle bir birliğin Eflâk ve Buğdanlıların güven ve refahlarını sağlayacağını» açıkladı (5 Şubat 1857). Bu suretle de seçimler üzerine müessir olmak istedi. Bu tebliğ, aynı zamanda Mart sonlarına doğru seçimlerle ilgilenmek üzere Bükreş'e gidecek olan Avrupa komisyonu üyelerine de bir ihtar idi.

Rusya, Prusya ve Piyemonte, Napolyon III'ün Eflâk ve Buğdanın bir idare altında birleşmesi hususundaki isteklerine ortak çıkıyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu ise, bu iki memleketin ayrı ayrı idare edilmesinde İngiltere ve Avusturya tarafından destekleniyordu. Paris Andlaşması devletleri arasında, bahis konusu seçimlerin arefesinde, Eflâk ve Buğdan'ın mukadderatı hakkında bu görüş farkı seçim neticelerinin devletlerarası bir ihtilâfa vesiyle olacağını gösteriyordu.

Voyvoda seçimlerinin doğurduğu siyasi buhran

Haziran 1857'de yapılan seçimler neticesinde Buğdan'da iki memleketin birleşmesine aleyhtar olanlar çokluk kazandı. Fransa, Rusya Prusya ve Piyemonte bu neticeye itiraz ettiler. Buğdan kaymakamının sahte listeler tanzim ederek birliğe taraftar olanları seçime iştirak ettirmediğini ileri sürdüler. Babıâli ile Avusturya'nın da bu menfi neticenin alınmasında tarafgirlik ile çalıştıklarını iddia ettiler. Babıâli seçimlerin doğru ve haklı bir şekilde yapılmış olduğunu müdafaa ettiği gibi itirazda bulunan Fransız Elçisine «Seçimlerde Yaş Kaymakamının hareket hattını tenkit ediyorsunuz. O halde Mösyö Billaut'nın Fransa'da seçim serbestliği hakkındaki tamimini okuyunuz» diyerek itirazları önlemek istedi. Napolyon III, seçim neticelerinin istediği gibi çıkmamış olmasını kendisi için bir yenilgi saydı. Fakat bu yenilginin altında kalmak istemedi. 5 Ağustosta İstanbul'daki elçisini Babıâli nezdinde bir teşebbüste bulunmağa memur etti : Thouvenel seçimlerin hükümsüz ilân edilmesini isteyecek, isteği

kabul edilmediği takdirde pasaportlarını isteyecekti. Rusya, Prusya ve Piyemonte de Fransa'yı bu teşebbüste destekliyecekler ve onun gibi siyasi münasebetlerin kesilmesine kadar gideceklerdi. Fransız elçisi, İstanbul'da Kırım muharebesinin arefesinde Prens Mençikof'un oynamış olduğu rolü tekrarlamağa başladı. Babıâli'ye tehdit üzerine tehdit yağdırdı. Bu sırada, Napolyon III, İngilterenin yardımını sağlamak için Wight adasında Osborne'da İngiltere Kraliçesi ile bir mülâkat yapıyordu. İmparator bu mülâkatında, Türklerin barbar olduklarından, Avrupadan koğulmaları icap ettiğinden bahs etti. Daha sonra İngiltere'ye Osmanlı İmparatorluğunun taksimini bile teklif etti. İngiltere Mısır'ı alacak, Fransa da Fas'a Sardonya ve Tunus'a yerleşecekti. İmparator, Prens Albert ile mülâkatında da Avrupanın ırklara göre düzenlenmesinden bahsederek Danimarka'nın Cermenlerle Skandinavlar arasında taksiminden, Akdenizin Lâtinlere, Şarkın da Ruslara bırakılmasından söz açtı. Napolyon III, tezadlarla dolu bu teklifleri ile İngilizlere 1853 te Osmanlı İmparatorluğunun taksimini teklif etmiş olan Rus Çarı Aleksandr'ı hatırlatmış oluyordu.

Ne Kıraliçe Viktorya, ne de kocası prens Albert, Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğü prensibinden ayrılmak istemiyorlardı.

Bununla beraber, ayaklarına kadar gelen ve hülyalar içinde yüzen imparatoru da büsbütün boş döndürmek istemediler. Buğdan seçimlerinin yenilenmesi hususunda kendisini, Babıâli nezdinde desteklemeyi vaadettiler. Babıâli, ilkin, seçimleri yenilememek için ayak diredi. Fransa ile diğer üç devletin Eflâk ve Buğdan seçimlerinin yenilenmesi hakkında yaptıkları teşebbüsleri mevcut andlaşmaların ruhuna aykırı gördü. Zira Eflâk ve Buğdan, Paris Andlaşması devletlerinin kefaleti altında idi. Yine bu andlaşmanın yukarıda işaret edilen maddeleri gereğince, Eflâk ve Buğdan hakkında vaki olacak tekliflerin alakâlı devletlerin hepsinin muvafakatiyle kararlaştırılmış olması lâzımdı. Kaldı ki, Buğdan Kaymakamı memleketin iç işlerinde muhtardı. Babıâli bu hususta her hangi bir müdahalede bulunmağa kendisinde yetki görmiyordu. Bundan başka Buğdan'da tatbik edilen seçim usulü bizzat Fransız elçisi tarafından kaleme alınmıştı. Bu hususta herhangi bir sakatlık ve yetersizlikten de Babıâli

kendisini mesul saymıyordu. Fakat Osmanlı devleti, kendisini haklı göstermek için bulup sıraladığı bütün delillere rağmen haksız duruma düşüyordu. Çünkü Napolyon III, mutlaka seçimlerin yenilenmesini istiyor. İngiltere de bu isteğin kabul edilmesi için Babıâli nezdinde teşebbüslerde bulunmayı kabul ediyordu. İstanbuldaki İngiliz elçisi, seçimlerin iptaline aleyhtar olmakla beraber, hükûmetinden bu hususta, Fransız elçisine yardım etmek için emir almıştı. Babıâli, tamamen tecrid edilmiş duruma düşüyordu. Hareket hattında ısrar etmesine imkân yoktu. Seçimlerin meşruluğunu savunmuş ve İngiltere'nin bu savunmada Babıâliye sonuna kadar yardım edeceğini sanmış bulunan Sadrıazam Mustafa Reşit Paşa istifa etti. Yerine Giritli Mustafa Paşa geçti. Dışişleri Bakanlığına da, Reşit Paşanın oğlu Ali Galip yerine, Âli paşa getirildi. Osmanlı kabinesindeki bu değişiklik Fransa'nın diplomatik zaferi olarak kabul edildi. Herkes Buğdan seçimlerinin yenilenmesine karar verileceğini bir emri vaki olarak kabul ediyordu. 24 Ağustos 1857'de Âli paşa Buğdan Kaymakamına gönderdiği bir telgrafta, Babıâlinin Paris Andlaşması devletleri ile Buğdan seçimlerinin battal sayılması için mutabakat halinde bulunduğunu ve yeni seçimlerin yapılması için gerekli tedbirleri alması lüzumunu bildiriyordu. Böylece, Babıâli boyun eğmiş oldu. Yeni seçimler Buğdan'da 19 Eylül'de Eflâk'ta da 26 Eylül'de yapıldı. İki memlekette divanlarda çoğunluğu birlik taraftarları kazandılar. Bunlar, 8 Ekimde toplanan divanlarda Eflâk ve Buğdanın Romanya ismi altında birleşmesini, Avrupa hükümdarları hanedanlarından bir Prensin Romanyanın başına getirilmesini, Veliahdın Ortodoks mezhebinde yetiştirilmesini, Romanyanın muhtar bir idareye, meşruti bir hükûmete sahip olmasını ve Paris Andlaşması devletlerinin kefilliği altında bulunmasını istediler.

Divanların bu istekleri, hem Paris Andlaşması hükümlerine, hem de divanların toplanış maksadına aykırı idi. Paris Andlaşması, Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğünü tasdik etmiş bulunuyordu. Halbuki Eflâk ve Buğdan'nın Romanya ismi altında birleşmesi ve yabancı bir prensin idaresine geçmesi bu hususdaki andlaşma hükmünü tadil edecekti. Divanların toplantıya çağırılmasından beklenen, memleketlerin idari ihtiyaçlarını tetkik etmek ve bu ihtiyaçlara karşılık olacak tedbirleri araştırmaktı. Halbuki divanlar, yukarıdaki istekleri ile bu görevlerini

aşmakta ve tamamen siyasi amaçlar gütmekte idiler. Babıâli bu isteklere karşı cephe aldı, ve bir müddet sonra divanları kapattı. Paris Andlaşması devletleri yeniden iki grup halinde, Eflâk ve Buğdan işlerini tartışmağa başladılar. Fransızlar İmparatoru Naplyon III, İngiltere kıraliçesi ile mülâkatından sonra Çar Aleksandr ile de buluşmuş ve Balkanlarda Fransa ile Rusyanın daha sıkı işbirliği yapmalarını sağlamıştı. Prusya ile Piyemonte, Fransa tarafında, Avusturya ile İngiltere de Babıâli tarafında bulunuyorlardı. Nihayet, divanların istekleri ile Paris Andlaşması devletleri arasında keskinleşen görüşlerin yine Paris'te toplanan bir konferansta görüşülmesi kararlaştırıldı. 7 Ocak 1857 de aşağı yukarı bir aydan beri tekrar Sadrıâzamlığa geçirilmiş bulunan Mustafa Reşit Paşa öldü. Yerine Âli paşa sadrıâzam oldu. Bu kabine değişikliği Fransızları sevindirdi. Âli Paşa ile Fuat Paşa, Paris'te Fransız dostu sayılmakta ve İngiliz dostu olarak tanınmış olan Mustafa Reşit Paşaya tercih edilmekte idiler; Âli Paşa; dış politikada İngiltereden çok Fransaya meyletmiş bulunmakla beraber, Napolyon III'ün ve Fransız umumi efkârının Türkler hakkındaki düşüncelerinden acı duymakta idi. Bu ciheti Fransız elçisi Thouvenel'e yazdığı bir mektupta şu satırlarla ifade etmiştir :

«Fetaneti müsellemi cihan bulunan büyük bir hükümdarın politikası hakkında beyanı mütalaa etmek iddiasında değilim. Yalnız şurasını söylemekliğime müsaade buyrulsun ki kadimi ve iltizami bir hasmane politikanın Devleti aliye hakkındaki Fransa itikadını şaşırtmağa çalışmasına kemali endişe ile bakmaktan kendimizi alamıyız. Bu politikanın Avrupa'da ibhamatı hainane ve memleketimizde tesvilatı ihtilâtkârane ikaile Fransa matbuatını aleyhimizde bulundurmağa ve Hıristiyan ahalimizin efkârını tahrik etmeğe muvaffak olmuştur. Malûm olduği üzere nufuzsus hükûmet harici-ez daire-i imkândır. Memlekette nizam ve intizamı muhafazaya, islahatı muktaziyeyi icra ve saadetihal tebaayı temin için her şeyden evvel hükûmet mazharı tazim ve muhabbet olduğu gibi calibi havf ü ihtiraz dahi olmak lâzım gelir. Halbuki tebaanın bizden tenfiri ile hissiyatı mutavaatkârisini ihlâl için dünyada ne mümkün ise yapılıp durulmuyor mu? Diğer taraftan ise haksız olan, yahut hiç olmazsa yanlış malûmat alan bir matbuat her gün Babıâli ve milleti İslâmiye aleyhinde neşrettiği türlü türlü mezemmetler, iftiralarla akvamı muhtelife arasında

kin ve nifakı idame edip durduğu halde, hükûmeti seniye bunları izale ile tesisi ittihad ve muavenet için her ne mümkün ise yapmakta kusur etmiyor. Dinimiz ve metbûumuz hakkında edilmedik hakaret kalmamıştır. Bu tefevvühatı mecnunaneye bakılacak olsa insan bir çok asır evvelki zamanlara tam ehli salip devirlerine doğru geriye dönülmüş zanneder». Bu fikirler, Npolion III üzerinde müsbet bir tesir yapmadı.

Paris Toplantısı Yukarıda toplanmasına karar verildiği işaret edilen Paris Konferansı 22 Mayıs 1858'de kuruldu ve çalışmalarına 19 Ağustos'a kadar devam etti. Bu konferansa Türkiye, Avusturya, Fransa, İngiltere, Prusya, Rusya ve Piyemonte iştirak ettiler. Babıâli, Fuat Paşa tarafından temsil edildi. Konferans, Eflâk ve Buğdan seçimleri sırasında Bükreş'te bulunmuş olan Avrupa komisyonunun iki memleketin durumu ile divanların istekleri hakkında hazırlamış olduğu raporu çalışmalarına esas kabul etti. Neticede ortaya iki tez çıktı. Fransız delegesi Kont Walewski, divanların dileği üzerine Eflâk ve Buğdanın yabancı bir prensin idaresi altında birleştirilmesi tezini savundu. Türk delegesi Fuat Paşa da, Eflâk ve Buğdanın ayrı ayrı idare edilmelerinin bu iki memleket halkının anane ve gelenekleri icabı olduğunu; bu durum muhafaza edilmek şartiyle Babıâlinin, iki memleket halkının refahını sağlayacak teklifleri iyi niyetle incelemeğe hazır bulunduğunu açıkladı. Rusya, Prusya ve Piyemonte Fransız tezini, İngiltere ile Avusturya da Türk tezini tuttular. Uzun tartışmalardan sonra konferans, Fransızların isteklerinden fedakârlık yapmak suretiyle, şu hal şekline vardı: Osmanlı devletinin hakimiyetinde kalmak şartiyle, Eflâk ve Buğdan bundan böyle "Eflâk ve Buğdan Birleşik Memleketleri" ismini taşıyacak ; Eflâk iki milyon beş yüzbin, Buğdan da bir milyon beş yüzbin kuruş tutarında Babıâli'ye senevi maktu vergi verecekler. Her iki memleketin ayrı voyvodaları ve divanları bulunacak. Voyvodalar, hayat boyunca olmak şartiyle divanlar tarafından seçilecek ve bu seçim padişah tarafından tasdik edilecek; her memleketin özel işleriyle ilgili kanunlar voyvodalar tarafından hazırlanacak ve divanlar tarafından tasdik edilecek.

Bundan başka; her iki memleketi ilgilendiren hususlarda karar vermek üzere müşterek bir komisyon bulunacağı gibi, yine

her iki memleketin müşterek bir yargıtayı da bulunacaktır. Devamlı olarak toplantı halinde bulunacak olan merkez komisyonu her memleketten 4 ü voyvoda 4 ü de divan tarafından seçilen 16 üyeden kurulacaktır. Her memlekette milis kuvvetlerinden kurulan birer ordu bulunacak ve bunlar tehlike vukuunda birleşebilecektir.

Bu hükümler, yukarıda işaret edilen iki tezi telif edecek şekilde hazırlanmıştı : Eflâk ve Buğdan hukuk yönünden Osmanlı devletinin tabiiyetinde kalmakla beraber, isim, şekil ve idare yönünden birlik yolunda bir terakki kaydetmiş oluyordu. Bununla beraber, Eflâklılar ve Buğdanlılar bu terakkiyi yeter görmediler. Paris Konferansının açık bıraktığı bir kapıdan ve voyvoda seçimlerinden faydalanarak iki memleketin idaresini bir voyvodanın idaresi altında birleştirmeğe muvaffak oldular.

Albay Couza'nın Eflâk ve Buğdan'a müşterek voyvoda seçilmesi

Paris Konferansında, kararlaştırılmış bulunan şartlara göre, Eflâk ve Buğdan'da kurulması gerekli yeni düzeni Babıâli 21 Ekim'de bir hattı hümayunla ilân etti. bundan sonra iki memlekette yeni divanlar seçildi. Buğdan divanı 17 Ocak'ta, eski boyarlardan olan 1848 olaylarına karıştığı için Paris'e sığınmak zorunda kalmış bulunan Albay Cousa'yı voyvodalığa seçti. Bu zat zeki, sempatik, kararlı ve birlik taraftarı olarak tanınmıştı. Bir müddet sonra Eflâk'ta da voyvodalık seçimi yapıldı. Birlik taraftarları türlü gösterilerle divan üyeleri üzerinde tesir yapmağa çalıştılar. Neticede, Eflâk divanı da Albay Couza'yı voyvodalığa seçti (5 Şubat 1859). Bu suretle iki memleketin iki divanı da aynı zatı voyvodalığa seçmiş bulunduğu için Eflâk ve Buğdanlıların çoğunluğu tarafından arzu edilen birlik, hiç olmazsa şekil yönünden gereçkleşmiş oldu. Bu sıralarda Avrupanın siyasi durumu Eflâk ve Buğdanlılar tarafından istismar edilmeğe elverişli idi. Bir yıl önce, İtalyan milliyetseveri Orsini tarafından İtalyan birliğini gerçekleştirmek için çalışmadığı iddiasiyle Napolyon III ün, hayatına kasdedilmişti. Ucuz kurtulduğu bu olaydan sonra, Fransızlar İmparatoru Piyemonte Başvekili Kavur ile bir görüşme yapmış ve İtalyan birliği için Piyemonte ile birlikte Avusturya'ya karşı harekete geçmeği kabul etmişti. Bu itibarla Fransa'nın, Eflâk ve Buğdan birliğini meydana getirmesi hususunda, Babıâliyi en kuvvetli

bir şekilde desteklemek suretiyle mani olmaya çalışan Avusturya'yı hüsnü suretle kollamasına sebep kalmamıştı. Fransız Dışişleri Bakanı, Eflâk seçimlerinden beş gün sonra Albay Couza'yı imparatoru adına Eflâk ve Buğdanın müşterek voyvodası olarak tanıdı.

Bâbıâli, albay Couza'nın iki memlekette voyvoda olarak seçilmiş olmasını mevcut andlaşmaların hükümlerine aykırı gördüğü için itiraz etti. Dumuru incelemek için ilgili devletlerin temsilcileri Paris'te yeni bir toplantı yaptılar (1859 Nisan). Avusturya delegesi, Babıâlinin temsilcisini itirazlarında destekledi. Fakat Fransa, İngiltere Rusya ve Prusya, Eflâk ve Buğdan'da yeni karışıklıklara yol açabilecek bir durum yaratmamak için, yukarıda işaret edilen seçimi, olup bitti olarak kabul ettiler. Bu suretle prensip meselesi bir defa daha kenara bırakılmış oldu. Bununla beraber, prensiplere ve mevcut andlaşma hükümlerine önem verilmek istendiği ifade edilmek için Paris toplantısı kararlariyle albay Couza'nın her iki memlekette voyvoda seçilmesi takbih edildi ve iki memleket, gelecekte, Paris andlaşmasında (19 Ağustos 1858) tesbit edilmiş olan hükümlere riayet etmeğe davet edildi. Bundan başka, cebir önünde boyun eğilmediğinin ifade edilmesi için de, Albay Couza'nın Eflak voyvodalığına da seçilmiş olmasının Babıâli tarafından tasdik edilmesi keyfiyeti kabul edildi (6 Eylül). Babıâli, yazılan teklifleri prensip ve mantıka aykırı bulmakla beraber benimsemek zorunda kaldı. Padişah bir ferman ile albay Couza'yı Eflâk voyvodası olarak da tanıdı. (24 Eylül 1859). Bundan böyle Eflâk ve Buğdan aynı voyvodanın başkanlığında iki bakanlar kurulu ve iki divan tarafından idare edilecek demekti.

Diplomatların önceden kestiremedikleri olaylara göre, Eflâk ve Buğdan'a vermek istedikleri idare şekli ve olayların zoriyle bu idarede yeralan değişiklik, Eflâk ve Buğdan, idaresini melez bir hale getirmişti. Eflâk ve Buğdan hem ayrı ayrı idare edilecek, hem de bir voyvodanın başkanlığında milli bir birlik teşkil edecekti. Böyle bir durum akıl, mantık ve realiteye uygun değildi. Böyle olduğu için de albay Couza, daha ilk anlarda büyük güçlüklerle uğraşmak zorunda kaldı ve Babıâli ile kefil devletlere sunduğu bir layihada iki memlekette ayrı ayrı çalışan bakanlar heyetleri ile divanların birleştirilmesini ve iki memleketin müşterek meseleri hakkında karar verilmek üzere kurulmuş bulunan merkez

meclisinin kaldırılmasını istedi. Babıâli bir karar vermeden önce kefil devletlerin bu hususlaki düşüncelerini öğrenmek istedi. Fransa ve İngiltere bu sefer beraber hareket ederek, ileri sürülen isteğin kabul edilmesini tavsiye ettiler. Avusturya, İtalya'da, Piyemonte ile Fransa'ya yenilmiş olduğu için Avrupa'da presteji kırılmış bulunuyordu; muavenetine güvenilemezdi. Rusya'ya gelince, hâlâ Fransa'nın peşinden gitmekte olduğu İstanbul'da bilinmekte idi. Babıâli bir defa daha çok güç bir durumda kalmış olduğunu görüyordu. Couza'nın isteğini redderse ne olacaktı ? İki memleket ayrı ayrı aynı voyvodayı seçtikleri gibi, beraber hareket ederek yukarıda işaret edilen istekleri Babıâlinin müsaadesi olmadan da gerçekleştirmeğe kalkışabilirlerdi. Kefil devletlerin böyle bir durumda kendilerine karşı hareket etmiyeceklerini zaten önceden öğrenmiş bulunuyorlardı. Babıâli'nin böyle bir harekete kuvvetle karşı gelmesine, Fransa ile İngiltere, müsaade etmiyeceklerini ifade etmiş bulunuyorlardı.

Babıâli, Eflâk ve Buğdan'ı büsbütün kayb etmemek için ileri sürülen isteği şu şartla kabul etmeğe razı oldu : Couza'nın voyvodalığı süresince Eflâk ve Buğdan'ın bakanlar heyetleri ile divanları birleştirilecek ve Fokşan'da toplantılarını yapan merkez meclisi dağıtılacak, Couza'nın istifası veya ölümü halinde eski idare 1858 Paris Andlaşmasının hükümleri dairesinde kurulacaktı. Haziran 1861 de İstanbul'da Babıâli temsilcileri ile ilgili devletler elçileri arasında yapılan bir görüşmede bu esaslar üzerinde fikir birliği hasıl oldu. 2 Kasım tarihli bir ferman ile Padişah, bahis konusu istek ve esasları tasdik etti. Bu suretle Eflâk ve Buğdan müşterek bir voyvodanın müşterek idaresi altında idari birliğe kavuşmuş oldu. Birleşmiş memleketlerin ilk müşterek meclisi 5 Şubat 1862 de Bükreş'te toplandı. Artık Romanya Birliği fiilen gerçekleşmiş sayılabilirdi.

III. Sırbistan olayları

1856-1861

Sırbistan'da, paris Kongresine kadar muhtariyet idaresinin gelişmesi hakkında bir hatırlatma

Osmanlı Devleti, Sırbistan'ı XIX uncu yüzyılın başlarına kadar bir eyalet olarak idare etti. Eyalet paşası Belgrad'da otururdu. Sırplar, din ve mezhep işleriyle içtimai ve medeni işlerini kendi gelenek ve ananelerine göre görmek ve çözmek hakkına sahip idiler. Belgrad paşası ile Sırp halkı arasında mevcut olması lâzım gelen münasebetler kanunnâmeler ve geleneklerle tesbit edilmişti. Bununla beraber bu münasebetlerin, Balkanların umumi durumu ve paşaların karakteri ile ilgili olarak az çok ihtilaflı haller aldığı da olurdu.

XVIII inci yüzyılın sonlarına doğru Rumeli'nin idaresinde büyük bir değişiklik hasıl oldu. Müslüman halktan olan Dağlı eşkiyalar ve âyanlar devlet otoritesine karşı ayaklandılar. Babıâli, yıllarca, bu kuvvetlerin hakkından gelemedi. Nihayet asî âyanlarla anlaşmak zorunda kaldı. Devlet otoritesinin asîler karşısında baş eğmesi hıristiyan tebaa üzerinde ve en çok Sırplar üzerinde kötü tesirler yaptı; Sırp halkı, eskiden olduğu gibi, canını ve malını garanti altında göremediği için, Dağlı eşkiyasını ve âyanları örnek alarak, ilk defa 1804 de ayaklandı. Kendisine bir meclis, "Skopçina" ve bir baş "Karayorki" seçti. Sırplar, iki yıl sonra Osmanlı İmparatorluğuna karşı harbe girişen Rusya'nın müttefiki olarak da mücadeleye devam ettiler. Osmanlı devleti Rusya ile imzaladığı Bükreş Antlaşmasının 8 inci maddesiyle Harp hareketlerine karışmış olan Sırpları af etmeyi, harp esnasında Sırbistan'da yapmış olduğu harp tesislerini yıkmayı, harpten önce mevcut kalelerle diğer savaş yerlerinde bulunduracağı askerlerin Sırplara kötü muamelelerde bulunmamalarını sağlamayı kabul ettikten başka, Sırpların iç işlerinde kendi kendilerini idare etmek ve devlete vermekle ödevli bulundukları vergileri kesenek bir vergi olarak vermek hususunda, kendisine yapacakları dilekleri inceliyerek bir esasa bağlamayı da kabul etti.

Babıâli, bu hükümlerle Sırbistan eyaleti hakkındaki hükümranlık haklarını kayıtlandırmış oldu. Sırbistan, hukuk yönünden

imtiyazlı bir eyalet durumuna girmiş olduğunu öne sürmiye, Rusya da bu eyaletin hamisi vaziyetinde bulunduğunu iddia etmiye başladı.

Babıâli, Sırbistan'a, yukarıda açıklanan maddenin hükümlerine göre bir statü vermek işini ele alınca, Sırpların baş Knezi bulunan Karayorki, kendisinin Sırp Beyi tanınmasını, Sırbistan eyaletinin genişletilmesini, Sırbistan kaleleriyle topraklarından Türk askerinin ve Müslüman halkın çekilmesini istedi. Karayorkiye, Bükreş Andlaşmasının Sırbistan'a dokunan hükümlerinin mahiyeti açıklanıp da bu hükümlerin ancak Osmanlı devleti ile Rusya tarafından tefsir edilebileceği anlatıldığı vakit : «Biz Rusya ile imzalanan andlaşmayı tanımıyoruz. Başlı başımıza bir hükûmet olmak istiyoruz.» cevabı ile karşılaşıldı. Rusya bu sıralarda Fransa ile harp halinde bulunuyordu. Sırplar lehinde herhangi bir müdahelede bulunabilecek bir durumda değildi Babıâli, fırsattan istifade ederek Karayorki üzerine kuvvet yolladı ve neticede Sırbistan eyaleti tamamen itaat altına alındı. Karayorki, Avusturya'ya sığınmak zorunda kaldı (1813). İki yıl sonra Sırplar, kendilerine yapılan kötü muameleyi bahane ederek baş Knez Miloş Obrenoviç'in başkanlığında tekrar ayaklandılar. İlk isyanda olduğu gibi, padişaha değil zulüm yapan paşalara karşı savaştıklarını öne sürdüler. Napolyon'u mağlup etmiş olan Rusya, Babıâli'den Bükreş andlaşmasının 8 inci maddesinin şartlarına uymasını istedi. Bunun üzerine Sırbistan'da harekâtta bulunan paşalara, harekâtı durdurmaları ve Miloş Obrenoviç ile konuşmaları emredildi. Niş valisi Maraşlı Ali paşa, Miloşla sözlü bir anlaşma yaptı. Bu andlaşma gereğince Belgrad paşalığı muhtar bir hale geliyordu. Miloş, sözlü anlaşmanın sağlam bir garanti teşkil etmediğini düşünerek Sırbistan'ın Babıâli'ye karşı durumunu belirten muhtariyet imtiyazlarının bir fermanla tesbit edilmesini istemiye başladı. Bir taraftan da Sırbistan'da mevkiini kuvvetlendirmek için, ilk isyana karışmış olanları ortadan kaldırmıya başladı. Bu arada 1817 de, memleketine dönmüş olan Karayorki de katledildi. Miloş, Rusların teşviki üzerine, Babıâli tarafından Sırbistan'a verilmek istenen imtiyazları yetersiz bularak reddetti. Rus Çarı Nikola I, 1820 de Mora'da başlayan ve gelişen Rum isyanlarından faydalanarak, Bükreş andlaşmasının yürütülmesi şekli hakkında Babıâli'yi Akkerman mukavelesini imzalamıya

zorladı. Bu mukaveleye, Sırplar için eklenen bir senette de din ve mezhep işleriyle iç idarelerinde müstakil oldukları, Babıâli'ye vermekle ödevli bulundukları vergileri bir tek vergi halinde toplamıya yetkili bulundukları, Müslümanlara ait mal ve mülkleri idare etmiye selâhiyetli oldukları, hastahaneler, okullar ve matbaalar açabilecekleri ifade edilmiş olduğu gibi, kalelerin savunmasına yarayan yerlerin dışında kalan bölgelerden Müslüman halkın çekileceği de açıklanmıştı (1826). Babıâli, aynı senet ile Bükreş Andlaşmasının sekizinci maddesinin tatbikatından Rusya'yı haberdar etmeyi ve ona Sırplara tanıyacağı imtiyazları ihtiva eden fermanın bir örneğini göndermeyi de kabul ediyordu. Bu suretle, Akkerman Mukavelesi ile Sırbistan hem muhtar bir beylik haline gelmiş, hem de Rusya'nın himayesine girmiş bulunuyordu. Fakat mukavele hükümlerinin yürürlüğe konmasından önce Osmanlı-Rus harbi başladı. Neticede Rusya galip geldi ve Edirne Andlaşmasiyle yukarıda açıklanan hükümler bir kere daha tekit edildi (1829). Bunun üzerine Babıâli, Sırbistan'ın muhtariyetine ait hükümleri bir ferman ile yürürlüğe koydu. Miloş, fermanın okunmasından ve kendisine teslim edilmesinden sonra kendisi ile konuşan bir Türk ağasına :

«Bu kere bütün Sırbistan'a tenbih eyledim, bu âna kadar Sırbistan'a zulüm ve taaddi edenlere daimi surette dua etsinler. Eğerçi anların ol derecelerde zulüm ve taaddiyatı olmamış ve herkes senin gibi reayaları muhafaza eylemiş olsaydı, Sırbistan hiç bir zaman isyan etmeyip reayalıktan kurtulup bu veçhile imtiyaz ve serbestliğe nail olamazdı» demek suretiyle Sırp isyanının ve muhtariyetinin başlıca sebebi olarak, bozulmuş olan Türk idaresini göstermiştir.

Miloş, sert ve zalim idaresiyle Sırpları az zamanda usandırdı ve Rusları endişeye düşürdü. Babıâli de zaten kendisinden memnun değildi. 1835 de Miloş'a karşı bir ayaklanma oldu. İsyan edenler, onun selâhiyetlerini bir anayasa ile tahdit etmiye kalkıştılar. Rusya, kendisinin ve Babıâli'nin muvafakati olmadan Sırpların bu kadar önemli tedbirler almıya hakları olmadığını iddia etti. Bunun üzerine Babıâli bir hattı hümayunla baş Kenezin selâhiyetlerini tahdit ve kontrol edecek meclisler kurulmasını sağladı. Bu meclislerde Miloş'ın düşmanları da temsil edilmişti. Miloş, muhalifleri ile yaptığı mücadele sonunda istifa ederek

Eflâk'a çekilmek zorunda kaldı (1839). Yerine geçen Mihail da babasının muhalifleriyle anlaşamadı. Memleketi terk etmiye mecbur kaldı. Yerine Aleksandr Karayorki baş Knez seçildi (1842). Bu yeni baş Knezin devrinde, Miloş taraftarları yer yer isyanlar çıkardılar. 1848 ihtilâlleri üzerine Avusturya'nın hâkimiyetinde olan Sırp topraklarında Macar idarecilerine karşı ayaklanmalar oldu. Muhtar Sırp eyaletinden pek çok kimseler gönüllü olarak Sırp kardeşlerine yardım etmek için Avusturya'ya geçtiler. Bu suretle Sırpların dikkat nazarı Osmanlı İmparatorluğunun dışarısındaki olaylar üzerine çekilmiş oldu.

Paris Andlaşması ve muhtar Sırbistan eyaleti.

Sırbistan muhtar eyaleti, Kırım muharebesi sırasında, Rusların yaptıkları propagandalara rağmen tarafsız kalmıştı. Paris Kongresinde, Osmanlı İmparatorluğunda yaşıyan Hıristiyanların durumu görüşülürken Sırplarınki de gözden geçirildi. Kongreye iştirak eden devletler, Sırbistan eyaletine evvelce verilmiş olan imtiyazların Rusyanın tesiriyle verildiğini ve bu eyalet üzerinde bir dereceye kadar Rus himayesinin kurulmuş bulunduğunu gözönünde tutarak bu durumu tasfiye etmek istediler. Bu maksatla andlaşmaya şu maddeler kondu :

Yirmi sekizinci madde : Sırp beyliği, bundan böyle andlaşma devletlerinin ortak kefilliği altında, haklarını ve imtiyazlarını belirten hattı hümayun gereğince, Osmanlı devletinin tâbiiyetinde bulunacaktır. Adı geçen beylik, milli ve müstakil idaresiyle din, iç idare, ticaret ve seyri sefain serbestliğini muhafaza edecektir. *Yirmi dokuzuncu madde* : Osmanlı devletinin Sırbistan'da garnizon bulundurması hakkı, bundan önceki nizamnamelerde mevcut şartlar dairesinde, ibka olunmuştur. Andlaşma devletleri arasında bir anlaşma olmaksızın Sırbistan'da hiçbir askerî müdahale yapılamıyacaktır.

Bu iki madde, Sırbistan'ı Rus himayesinden çıkarıp andlaşmayı imzalayan devletlerin himayesi altına koymuş oldu. Sırplara evvelce verilmiş olan imtiyazların andlaşma devletleri tarafından garanti edilmesi Babıâlinin hükümranlık haklarını takyit etmekte Sırp muhtariyet idaresinin güvenliğini ise arttırmakta idi. Bundan başka, *andlaşma devletlerinin muvafakati olmaksızın, Sırbistan'da askerî müdahale yapılamıyacağı için de, orada mev-*

cut kalelerde bulunan Türk kuvvetleri tecrit edilmiş duruma düşmekte idi.

Paris Andlaşmasından sonra Sırp beyliğinin Osmanlı Devletine karşı durumu

Paris Andlaşmasından sonra Sırplar, imtiyazlarını genişletmek ve hatta Osmanlı İmparatorluğundan büsbütün ayrılarak müstakil bir devlet haline gelmek için büyük gayretler sarfetmiye başladılar. XIX uncu yüzyılın ilk yarısında Avrupa'nın türlü memleketlerinde çıkan milliyet isyanları ve Rusya'nın Balkanlarda yaptığı devamlı Slavcılık propagandası, onlarda milliyet şuurunun uyanmasına geniş ölçüde yardım etmişti. Bundan başka, Osmanlı toprakları üzerinde egemen bir Yunanistan krallığının kurulması (1830) ve Paris andlaşmasından sonra, Eflâk-Buğdan memleketlerinin imtiyazlarının genişletilmesi de Sırplar arasında istiklâl duygusunu tahrik etti. Sırp beyi Aleksandr Karayorki, Türklerin tesiri altında kalmak ve istiklâl uğrunda çalışmamakla suçlu tutularak 1858 de toplanan Millet meclisi tarafından istifaya zorlandı. Yerine seçilen Miloş Obrenoviç de beylikte pek az kalabildi.

1860 da beylik makamına geçen Mihailo Obrenoviç, Avrupa'da tahsil gören neslin önderi idi. Yeni ve genç Bey, müstakil olmayı ve *Bosna-Hersek ile Karadağı Sırbistan'a katarak* ortodoks Sırpların oturdukları bölgelerde büyük bir Sırbistan kurmayı düşünüyordu. Sırpların başına geçer geçmez Sırbistan'ın iç idaresini düzenlemiye, bu arada bir ordu kurmaya, Sırbistan'a komşu olan Slavlarla iyi geçinmiye, Hersek Slavlarını Babıâliye karşı kışkırtmağa ve yabancı devletlerin Sırp davasına yardımlarını sağlamıya teşebbüs etti.

Rusya, zaten yıllardan beri Sırplara her türlü yardımlarda bulunuyordu. Fransa, Türk dostu görünmesine rağmen, Fransa imparatoru Napolyon III, milliyet fikirlerinin tesiriyle Türklerin Avrupa'dan kovulmasını isteyecek kadar Türk düşmanı kesilmişti. İmparator, Balkanlarda milliyet fikirlerinin yayılmasını, milliyet isyanlarının çıkmasını ve milli devletlerin kurulmasını Rusya'nın ve Avusturya'nın bu bölgelerdeki nüfuzlarını baltalamak için de faydalı buluyordu. Bundan başka Slavların isyanı yanında Macarların, Lâtinlerin ve Lehlilerin yer alacaklarını umuyor ve bu suretle Fransa'nın Avrupada prestijini arttırmayı düşünüyordu.

Sırplar, Rusların ve Fransızların bu temayüllerini bildikleri için, Osmanlı devletine karşı girişecekleri hareketlerde yalnız kalmıyacaklarına, bu devletler tarafından desteklecekleriine inanıyorlardı.

Sırp beyi, Mayıs 1860 da dışişleri bakanı Garachanine'i İstanbul'a göndererek : beyliğin babadan oğula geçmek üzere Obrenoviç ailesine hasredilmesini; önceki fermanda; *Sırbistan kalelerinde Türklerin* durumu hakkında mevcut hükümlerin yürürlüğe konmasını ve memleketlerinin idaresi için Sırplara, mevcut *Kanunları tadil etmek ve yenilemek hakkının verilmesini istedi.*

Babıâli bu teklifleri reddetti. Bununla beraber, kalelerin dışında kalan bölgelerde mevcut Türk halkının çıkarılması için karma bir komisyonun kurulmasını kabul etti. Sırplar bu neticeden memnun olmadılar. Sırp beyi, Sırbistan'ın sınırları civarındaki Bulgar köylerinde Tatar ailelerinin yerleştirilmesini ve Belgrad paşalarının Sırplara, ortada muhtariyet idaresi yokmuş gibi muamele etmelerini ileri sürerek şikâyette bulundu. Bütün bu müracaat ve şikâyetler Sırplar tarafından, Sırbistan'da Sırplar ile Türkler arasında, ileride çıkabilecek bir ihtilâfta haklı olduklarını iddia etmek düşüncesiyle yapılıyordu.

Bu sıralarda Sırbistan'da Türklerin durumu şöyle idi;

Akkerman mukavelesi ve Edirne andlaşmasiyle Osmanlı devleti Sırbistan'da Belgrad, Semendire, Feth-i İslâm ve Böğürdelen kalelerinde asker bulundurmak hakkını muhafaza etti. Bu kalelerin içinde ve kapıları dışında bulunan Türkler, topçu askeri gibi hizmetli olduklarından, Sırbistan'da kalmaları tabii idi. Bu kalelerle, civarında bulunmıyan diğer Türklerin mal ve mülklerini tasfiye ederek Sırbistan'ı terketmeleri, yukarıda sözü geçen mukavele ve andlaşma hükümleri icaplarındandı. Fakat Sırplar Türklerin mallarını satmak hususunda gerekli kolaylıkları göstermedikleri için bu halkın bir kısmı Sırbistan'ı terketmemişti. Belgrad'da bile bir Türk mahallesi vardı. Bu mahalle üzerinde bir çok hususlarda yönetim selâhiyeti Belgrad paşasına ait bulunuyordu. Bu durum Sırplar ile Türkler arasında devamlı bir ihtilâf kaynağı idi. Bütün hudut boyları halkı gibi Sırbistan Türkleri de cesur ve gözü pek insanlardı. «Al-i Osman'a feda eyler bu âlem varını; serhad ehli fazla eyler malını hem canını» beyiti Türklerin ağı-

zında bir dua gibi idi. Bunlar yarım asırlık bir zaman içinde Sırbistan'ın Türk hâkimiyetinden tedricî bir şekilde verilen imtiyazlarla nasıl çıkmakta olduğunu görmekte ve acı duymakta idiler. Birdenbire, Sırpların efendisi olmak durumundan çıkarak bazı hallerde onlara eşit, bazı hallerde de onlara tâbi duruma girmiş bulunuyorlardı. Bu duruma intibak etmeleri kolay değildi.

Buna karşılık Sırplar, kazandıkları imtiyazlarla yavaş yavaş bir millet oldukları şuuruna varmıya başlamışlardı. Eskiden olduğu gibi kendilerine muamele yapılmasını hazmedemiyorlardı. Türklerle münasebetlerinde kibir ve azamet takınıyorlardı. Türklerle Sırpların psikolojisinde yer alan bu değişiklik, aralarında şiddetli çatışmalara ve kanlı boğuşmalara sebep olmakta idi.

IV — Karadağ isyanları

Osmanlı İmparatorluğunda Karadağ'ın durumu hakkında bir hatırlatma

Karadağ, Balkan yarımadasının batısında Kattaro körfezi ile İşkodra gölü ve Drina suyunun kaynakları arasında kalan bölgedir. Bu bölge Adriyatik denizine hâkim ve geçit vermeyen dağlardan ibarettir. Ziraate elverişli toprağı çok azdır. Mer'aları ve ormanları boldur. Hayvancılığa müsaittir.

Karadağ'ın eski ahalisini Arnavutlar teşkil eder. VII inci yüzyılda, imparator Herakliyus zamanında, Sırplar da oraya yerleştirilmiştir. Sırplar Arnavutlardan daha çok oldukları için onları temsil etmişlerdir. Sırp İmparatorluğu, Douschan'ın ölümü ve oğlunun öldürülmesi üzerine parçalanmıya başlayınca, Sırp beylerinden Bolcha veya Boscho, Işkodra kalesini zaptederek hâkimiyetini Karadağ içerlerine kadar yaymıya muvaffak oldu. Osmanlı Türkleri, Rumeli'ye geçip fetihlere giriştikleri sıralarda, Karadağ, Venedik Cumhuriyetinin tabiiyetinde idi. Murat Gazi'nin Kosova zaferinden sonra Sırpların bir kısmı, savunmıya elverişli olduğu için Karadağ'a sığındılar. 1478 tarihinde Fatih Sultan Mehmet İşkodra kalesini Venediklilerin elinden aldı ve İşkodra eyaletini teşkil ederek Karadağ'ı bu eyalete kattı. Bütün Osmanlı toprakları gibi Karadağ da, tımar, zeamet ve has bölgelerine ayrıldı. Osmanlı devleti, Karadağ'ı mevkiinin sarp ve gelirinin önemsiz oluşu sebebiyle, maktu bir vergi karşılığında, iç idare-

sinde serbest bıraktı. Karadağlılar, küçük kabileler halinde yaşıyan sert, haşin ve savaşcı insanlardı. Daima silâhlı gezerlerdi, kan gütme davası başlıca itiyatları arasındadır.

Karadağ, Osmanlı hâkimiyetine geçtikten bir müddet sonra, Karadağ Beyi (Knez) feragat ederek idareyi Vladika tabir olunan piskoposa bıraktı (1499). Bu suretle memlekette teokratik bir idare tarzı kuruldu. Karadağlılar, koyu ortodoks idiler. Karadağ Vladikalığı dînî bakımdan Arnavutlukta olan Ipek patrikliğinin mülhakatındandı. Bu patrikliğe verilen nasp fermanlarının her birinde ruhani dairesine giren yerler sayılırken Karadağ da açık olarak gösterilirdi. XVIII inci yüzyılın sonlarına doğru İpek patrikliği kaldırılmış ve Karadağ Vladikalığı İstanbul patrikliğine bağlanmıştı. Sözün kısası, siyasî bakımdan olduğu gibi dinî bakımdan da Karadağ, Osmanlı imparatorluğunun bünyesine girmişti.

Karadağlıların Rus larla münasebeti.

Ruslar, Balkanlardaki Ortodoksları, Osmanlı devletine karşı tahrik etmiye kalkışınca ilkin, bir dereceye kadar muhtariyet idaresine sahip olan Karadağlıları gözlerine kestirdiler. 1709 tarihinde büyük Petro, Vladika ile Türklere karşı bir ittifak yaptı. Bundan böyle Karadağ'da Rus nüfuzu kuvvetlenmiye başladı. Vladika'ların, Rus çarlarından para yardımı görmeleri, Rusya'ya kuvvetli bir şekilde bağlanmalarına sebep oldu. Rusya'nın tesiri XVIII inci yüzyılın sonlarına doğru Karadağ üzerinde o kadar arttı ki, Karadağlılar Vladika'larını, iyi ortodoks olmamakla ve memlekette lüzumu kadar manastır inşa etmemekle suçlandırdılar ve çara şikâyet ettiler. Vladika, bu suçlulamalar karşısında, Rusya'nın Ragüza konsolosu önünde kendisini müdafaa etti ve Çarın bu kazaî müdahalesine itiraz etmeyi aklından bile geçirmedi.

XIX uncu yüzyılın ilk yarısında yapılan Osmanlı-Rus harpleri ve aynı devirde çıkan Sırp isyanları, Karadağlıları, Osmanlı imparatorluğuna karşı harekete geçmiye ve türlü yönden güçlükler çıkarmıya sevketti. Ruslar ve Sırplar Babıâli ile savaşlarında başarı kazandıkça Karadağ egemen bir prenslik imiş gibi hareket etti. 1852 de Vladika'nın veliahtı, yeğeni Danilo, Vladika ünvanını bıraktı, evlendi ve Karadağ'ın başlıca büyükleriyle, Rus-

ya'nın ve Avusturya'nın muvafakatını aldıktan sonra Karadağ prensleri ailesini kurdu. Teokratik devlet şekli bu suretle ortadan kalkmış oldu.

Karadağ ile Osmanlı Devleti arasında ihtilâf.

Babıâli, kendisine tâbi saydığı Karadağ'ın teokratik hükûmet şeklini terkederek Danilo'nun idaresinde, yeni bir idare kurmasını tanımak istemedi; çünkü, bu rejim değişmesinden önce Karadağ'da yeni idareye taraftar bir millî partinin kurulmuş olduğunu ve bu partinin tam istiklâl istediğini ve Osmanlı topraklarını aleyhinde fetihler yapmak tasavvurunda olduğunu biliyordu. Bu hususta Karadağ tarafından yaratılacak bir örnek, bütün Balkan devletlerinin heyecan ve ihtiraslarını uyandırabilirdi. 1852 yılının sonbaharında Karadağlılar topraklarına komşu olan karyelere de saldırmıya başladılar. Bosna valisi Ömer Paşa, bazı Karadağ nahiyelerini kendi tarafına çekmiye muvaffak oldu. Fakat Prens Danilo bu nahiyelere karşı olduğu gibi İşkodra'nın yakınında bulunan Zobliak kalesine de taarruz ederek bu kaleyi zaptetti.

Babıâli, bunun üzerine Karadağ'a karşı harp hareketlerine girişti ve Prens Danilo'ya denizden gelebilecek yardıma mani olmak için Karadağ kıyılarını abluka altına aldı.

Arnavutluk ve Bosna'daki Türk kuvvetleri de Ömer Paşa komutasında üç istikametten yürüyüşe geçtiler (1852). Karadağ bir taraftan savunma harbi yapmıya, diğer taraftan da Viyana ve Sen Petersburg'a temsilciler göndererek Avusturya ile Rusya'nın tavassutunu istemiye başladı. Babıâli, Karadağ'ın Osmanlı hâkimiyetinde bulunmadığı ve müstakil olduğu yolundaki iddialarını çürüten delilleri taşıyan bir nota ile, ilgili devletlerin dikkat nazarlarını çekti. Üç ay süren kanlı muharebelerden sonra, Rusya ve Avusturya harp hareketlerinin durdurulması için müdahale ettiler. Avusturya, Babıâliyi bu hususa ikna etmek için General Kont Leiningen'i İstanbul'a gönderdi. Osmanlı hükûmeti, kısa süren harp esnasında Karadağlılardan daha çok insan ve para kaybetmişti. Üstelik de tavassutun yapıldığı sıralarda, Rusya kutsal yerler problemini yaratacak olaylar çıkarmakla meşgul bulunuyordu. Rusya ile bir ihtilâf vukuunda Avusturya'-

nın müzaheretini sağlamak için Babıâli, Karadağ ile anlaşmıya razı oldu. Anlaşma 3 Mart 1853 de, harpten önceki duruma dönülmek üzere yapıldı. Bu sıradalarda Kırım muharebesi başlamak üzere idi.

Kırım muharebesinden sonra Osmanlı - Karadağ münasebetleri (1856 — 1858)

Prens Danilo, Türklerle anlaşma yaptıktan sonra kalabalık bir maiyet ile imparator Fransuva Jozef'e teşekkür etmek için Viyana'ya gitti. 1854 te Babıâlinin Rusya ile savaşa girişmesi, Karadağ'ı müşkül durumda bıraktı. Prensin amcası ve Knez'lerin bir kısmı, Rusya ile birlikte Osmanlı imparatorluğuna karşı savaş istiyorlardı. Prens, Avusturya'nın nasihatlerini dinliyerek Karadağ'ı tarafsız tutmıya muvaffak oldu. Türkler bu tarafsızlıktan emin olmadıkları için Karadağ hududu yakınında siperler kazdılar ve savunma tedbirleri aldılar. Buna rağmen Karadağ çeteleri Türk toprakları üzerinde yağma ve talan hareketlerinde bulundular. Babıâli, bu hareketleri protesto etti. Prens, tebaasına söz dinletmiye muvaffak olamadığı yolunda cevap verdi. Bunun üzerine prense karşı bir isyan çıktı. İsyan şiddetle bastırıldı. 1855 te Rusya'nın Balkanlardaki nüfuzuna mirasçı çıkan Fransa, Karadağ'ın başkenti olan Çetine'de bir vis-konsolosluk açtı. Bu tarihten itibaren Paris kabinesi Karadağ prensinin hâmisi ve dostu durumunu almıya başladı.

Paris kongresinde (1856), Sırbistan'ın Osmanlı İmparatorluğundaki durumu görüşülürken, Avusturya delegesi Buol'un ortaya attığı bir mesele ile Karadağ'a da temas edildi. Buol, Rusya'nın muhtelif hallerde, Karadağ üzerinde bir himaye durumu takınmış gibi göründüğünü ifade ederek Rus delegelerinin bu hususta yapacakları bir beyanat ile bu gibi şüphelerin ortadan kaldırılacağını hatırlattı.

Rus temsilci heyeti, Rus hükûmetinin, Karadağ için beslediği sempati ile Rusların Karadağlılar için taşıdıkları hayırhah hislerden doğan münasebetlerden başka iki memleket arasında münasebetler mevcut olmadığını bildirdi.

Ertesi gün, Türk baş delegesi Âli Paşa, Karadağ'ın Osmanlı İmparatorluğunun bir cüzü olduğunu ve Babıâlinin bu hali değiştirmek tasavvurunda bulunmadığını bildirdi.

Karadağ prensi, Âli Paşanın bu beyanatını Paris Andlaşması devletleri nezdinde protesto etti. Prens, protestosunda Babıâlinin, Karadağ'ı eyaletlerinden biri gibi saymasının mesnetsiz olduğunu ileri sürdükten başka, Arnavutluğun yarısı ve Hersek'in tamamı üzerinde Karadağ'ın hakları bulunduğunu iddia etti. Bundan bir müddet sonra da yine devletlere yolladığı bir nota ile:

1- Karadağ istiklâlinin diplomatik usuller dairesinde tanınmasını,

2- Hudutların Hersek ve Arnavutluk taraflarında genişletilmesini,

3- Karadağ ile Türkiye arasındaki hududun Karadağ ile Avusturya arasındaki hudut gibi tesbit edilmesini,

4- Antivari şehrinin Karadağ'a bırakılmasını istedi.

Prens Danilo'nun bu prostestosu ve istekleriyle Osmanlı-Karadağı münasebetleri tekrar ihtilâflı bir hal almış oldu. Prens, Fransa'nın müzaheretini kazanmak için Paris'e gitti. Napolyon III, bu sıralarda, Avrupa'daki siyasi ihtilâfların hakemi rolünü oynamakta idi. Danilo'yu müstakil bir prens gibi kabul ettikten başka istikbal için müzaheret de vadetti.

Babıâli, prensi hâmi aramaktan vaz geçirmek için, Babıâlinin hâkimiyetini tanımak şartiyle, Hersek topraklarından bir kısmını, vergisini almak üzere, kendisine bırakmayı ve kendisini Müşir rütbesine çıkarmayı teklif etti. Danilo Fransa'nın ve Rusya'nın yardımlarına güvendiğinden ve teklifleri kabulü halinde tebaasının isyanından korktuğu için reddetti. Artık harbi önlemek imkânı kalmamıştı. 4 Mart 1858 de iki taraf kuvvetleri harekete geçtiler.

Osmanlı - Karadağ harpleri

Karadağ; Viyana, Sen Petersburg ve Paris'e heyetler göndererek yardım ve himaye dileğinde bulundu. Rusya ve Avusturya bu sefer Karadağ ile ilgilenmediler. Napolyon III, resmî gazetede bir yazı yayınlayarak, Türklerin Karadağ üzerinde hakimiyetlerinin fetih hakkı esasına dayandığını, bunun dışında bu hakimiyeti ifade eden her hangi bir alâmetin bulunmadığını, zayıfların haktan bahsederken kulak tıkamanın insaflı bir hareket olamıyacağını öne sürerek Fransa'nın imkân nisbetinde Karadağ ile alâkalanacağını belirtti.

Bu sıralarda, Osmanlı ve Karadağ kuvvetleri Grakovo bölgesinde kesin bir harbe tutuşmuşlardı. Osmanlı kuvvetleri bu muharebede ağır kayıplar verdiler. Karadağlılar ellerine düşen erlerin üzerinde görülmemiş vahşetler yaptılar. Âli Paşa, Karadağ harbi hakkında Osmanlı görüşünü belirtmek için beş devletin İstanbul'da bulunan elçilerine gönderdiği bir notada bu vahşetlere temas ederek şöyle demektedir :

«Grakova vak'ay-ı mükedderesinden sonra ötede beride Dağlıların eline düşen neferat-ı askeriyemiz hakkında icra olunmuş gaddarlıkların şu biçarelerin üzerlerinde bir eser-i daimisi kalmıştır, ve giriftar oldukları işkencelerden tahlis-i can edebilenlerin Çanakkalesinde hastahanelerde bulunup biçarelerin azaları o derece suret-i menfurede kat'ı cüda kılınmıştır ki, bunları Dersaadet'e celbetmiye veyahut memleketlerine göndermeye cesaret edemiyoruz. Bir de millet-i islâmiye aleyhinde yazılan kâffe-i müfteriyatı kemal-i memnuniyetle kabul eden ve Türkler tarafından katl-i nefs vukuuna dair küllü yevm havadis ihtira eyliyen gazetelerin mürettipleri kimler ise birtakım harekât-ı vahşiyane aleyhine bir kelime-i takbih bulamadıkları bir esef-i azîm ile müşahede olunmaktadır.»

Bir Türk ordusu da, Karadağlıların Podgoritza'daki kuvvetlerini bozguna uğrattı. Bu esnada isyan Bosna'ya da bulaşmak üzere idi. Babıâli isyanları bastırmak için şiddetli tedbirler aldı. Fakat aynı zamanda vilâyetlerdeki idarenin noksan taraflarının sebep olduğu haksızlıkları tasdik ve itiraf ettiği için âsilerin şikâyetlerini dinlemek ve incelemek üzere iki memur gönderdi. Babıâlinin azimli hareketi karşısında Paris Andlaşması devletleri müdahele etmiye kalkıştılar. Osmanlı devlet adamları buna karşı dediler ki :

«Yabancılar iç işlerimize karışırlarsa asayişi idame etmek hususunda teşebbüslerimizde şüphesiz ki muvaffak olamayız. İsyan eden ahali bizim adeta suçlular gibi Avrupa mahkemesi huzuruna celbedildiğimizi görünce her zamankinden ziyade söz anlamıyacaklardır.»

Bu itirazı yapmakla beraber Babıâli; Fransa, İngiltere ve Rusya'nın tavassutunu kabul etmiye mecbur oldu. Bu üç devlet Grakovo kazasının Osmanlı askeri tarafından işgal edilmesini

önlediler. İstanbul'da Âli Paşa'nın başkanlığında toplanan konferans (Aralık 1858), Karadağ ile Hersek arasında kesin bir hudut tesbitini, Zupa, Grakovo ve Rudina'nın Karadağ'a bırakılmasını kararlaştırarak diğer hususlarda harpten önceki duruma dönülmesini kabul etti.

V — Osmanlı-Yunan münasebetleri ve Avrupa devletlerinin bu münasebetlere müdahelesi

1830'da Yunanistan Edirne ve Londra andlaşmalarının sonunda Osmanlı topraklarından Mora'da egemen bir Yunan devletinin kurulması, Avrupa umumi efkârında, haçlı seferleri sırasında Kudüs'ün Hıristiyanlar tarafından alınması üzerine görülmüş olan büyük sevince benzer bir heyecan yarattı. Fakat bu heyecan orta çağlardaki gibi bir tek kaynaktan gelmiyordu. Egemen Yunanistan'ın kuruluşunda, *mutaassıplar, Hıristiyanlığın islamlığa galebesini, liberaller milliyet ve hürriyet fikirlerinin mutlakiyet düşüncesine üstünlüğünü, aydınlar antik Yunan düşüncesinin yakın sandıkları rönesansını, alkışladılar.* Sözün kısası, Avrupa umumî efkârı küçük Yunanistan'dan büyük mucizeler umdu. Halbuki Yunanistan'ın durumu mucize yaratmıya hiç de elverişli değildi.

1830 da, Yunanistan küçücük bir devletti. Toprağı Mora yarımadasına inhisar etmekte idi ve nüfusu 750.000 kadardı. Yunanlıların çokluk teşkil ettiği Tesalya ve Girit gibi topraklar Osmanlı idaresinde kalmıştı. Yunanlılara bırakılan memleket on yıl süren kanlı bir muharebede harap olmuş ve ahalisiz kalmıştı. Her taraf çeteler, yarı haydut palikaryalarla dolmuştu. Bundan başka, 1824-1825 yıllarında yüksek faiz ile alınmış olan borçlar da vardı.

Türklerin Mora'yı terketmelerinden sonra, Yunanistan'da köylülerden, gemicilerden tâcirlerden ve harpçılardan kurulan bir millet kalmıştı. Yunanlılarda demokrasi adetleri mevcut olmakla beraber, yunalılar halk arasında şöhret kazanan kimselere itaate alışmışlardı. Dağlık, yolsuz, büyük şehirlerden mahrum olan bu memlektte siyasi hayat belediye hayatından ibaretti.

Bu durumda bulunan küçük Yunanistanda yapılacak çok iş vardı: „nufusu arttırmak, topraklarından mümkün mertebe

faydalanmıya gayret etmek, asayişi sağlamak için haydutları tenkil etmek, maliyesini düzene koymıya çalışmak,,, yapılacak başlıca işlerdi. Fakat bu işleri başarmak için de her şeyden önce kuvvetli bir hükûmet idaresi gerekli idi.

Capo d'Ystria'nın idaresi

Yunanistan'ın başında 1828 den beri Capo d'Ystria bulunuyordu. Bu zat Corfoulu idi. Yunan davasının ateşli taraftarlarındandı. Devlet adamı değerlerine de sahip bulunuyordu. 1815 de Viyana kongresinde, Rus Çarını Yunanlılarla ilgilendirmek istemişti. Bir kaç yıl sonra Yunan isyanları başladığı vakit Rusyanın dışişleri bakanı bulunuyordu. Verona kongresinde Yunan tezini hararetle savunması sebebiyle Çarın itimadını kaybetmiş ve yerinden olmuştu. 1828 de Fransız ve İngiliz elçilerinin muvafakati ile Yunanistan'a geldi ve Trezene'de toplanan meclis tarafından Yunanistan'ın cumhurbaşkanlığına seçildi.

Meclis, teşrii kuvveti kendisi ile paylaşmak üzere hiçbir organ göstermemişti. Bu sebeple, diktatörlük yetkilerine sahip bulunuyordu; Capo d'Ystria, Yunanistan'ı istibdat ile idare etti. İlk iş olarak asayişi sağlamak istedi. Korsanlığa ve haydutluğa karşı şiddetle hareket etti. Korsanları himaye etmek istiyecek olan nahiyeleri tazminat vermiye mecbur edeceğini bildirdi; bu suretle kısmen olsun anarşiyi önlemiye muvaffak oldu.

Fakat bu işle uğraştığı sıralarda, Yunanlılarla da arası açıldı. O, zaten Yunanlıların karakterini beğenmiyordu. Hepsini yalancı ve haydut tabiatlı buluyordu. Bu hareketleri ve düşünceleri kendisine karşı kin uyandırdı. "Hidra" halkı isyan etti ve Yunan gemilerini tutup yaktı. Bazı büyük aileler de ayaklandılar. Bu suretle Yunanistan bir defa daha ikiye bölündü. Asiler, *Yunanistan'ı hürriyete kavuşturacak bir millet meclisinin* kurulmasını ve Capo d'Ystria'nın temsil etmekte olduğu Rus nüfuzuna son verilmesini istiyorlardı. Capo d'Ystria bu durum karşısında Yunan devletinin kuruluşu için çalışmış olan Fransa, İngiltere ve Rusyadan yardım istedi.

Bu üç devlet, Yunanistan'ın kuruluşu için hiç de hasbî çalışmamışlardı. Fransa ile İngiltere, Akdeniz memleketi idiler. Rusya da Akdeniz memleketi olmak hülyasında idi. Bu sebeple üç devletten her biri, Akdenizde kurulan Yunanistan'ın, kendi çıkarına

olarak teşkilatlanmasını ve gelişmesini istemekte idi; Fransa'nın anavatan toprakları Akdenizde uzanmakta idi; Fransızlar Napolyon Bonapart devrinden beri, Akdenizde bir sömürge imparatorluğu kurmak siyasetini takip etmiye başlamışlar, hatta bir aralık yedi Yunan adalarına bile sahip olmuşlardı. Bu sebeple küçük Yunanistan üzerinde nüfuz sahibi olmayı, milli coğrafyalarının ve tarihlerinin kendilerine verdiği tabii bir hak sayıyorlardı. İngilizler ise 1713 te Cebelitarık'a 1802 de Malta adasına yerleşmişlerdi. Akdenizi kontrolleri altında bulundurmayı, Asya'daki sömürge imparatorluklarına götüren yolların selâmeti bakımından lüzumlu görüyorlardı. Yunanistan'da Fransa'nın veya Rusya'nın nüfuz sahibi olması işlerine gelemezdi.

Rusya'ya gelince, dinî, tarihî ve siyasi sebeplerle Yunanistan'a bağlı bulunuyordu. Ortodoks Rusya, ortodoks Yunanlıları kendi himayesi altına almak için yıllardan beri çalışmıştı. Yunan istiklâli bile Rusların Babıâliye karşı yapmış olduğu 1828-1829 harbinin sonunda Edirne Andlaşmasiyle gerçekleşmişti. Bu sebepledir ki Ruslar, Yunanistan üzerinde vasilik rolünü kendilerine yakıştırmakta idiler.

Fransa, İngiltere ve Rusya, Yunanistan üzerindeki bu farklı görüşlere rağmen Edirne Andlaşmasını takip etmiş olan Londra konferansında Yunanistan'ın bir kıral tarafından idare edilmesi hususunda anlaşmışlar ve kıral olarak da Cobourg'lu Leopold'u seçmişlerdi. Fakat üç devlet ne bu andlaşmalarında ne de kıral seçiminde samimi değildiler. Rusya, Yunanistan'da Capo d'Ystria'nın veyahut başka bir Yunanlının hükümdar olmasını yabancı bir hanedana tercih etmekte idi. Çünkü bu takdirde Yunanistan'ı nüfuzu altında bulundurmak kolay fakat yabancı hanedanın İngiltere ve Fransa nüfuzu altında bulunmasına engel olmak güçtü.. Bu sebepledir ki Capo d'Ystria üzerine tesir yaparak yukarıda adı geçen kıralın Yunan tahtından feragat ettirilmesi için çalışmış ve muvaffak olmuştu.

İngiltere ile Fransa'nın, Capo d'Ystria'nın idaresinden memnun olmamaları bu kısa açıklamadan anlaşılır. Bu sebepledir ki Capo d'Ystria, yukarıda vukuu yazılan isyan üzerine üç devletten yardım isteyince İngiltere ve Fransa yardımda bulunmadılar. Fakat Rusya deniz kuvvetleri ile âsilere karşı hükûmet tarafını tuttu. Bu suretle gelişmek istidadını gösteren iç harp kısa

sürdü. 9 Ekim 1831 de Capo d'Ystria bir kilisede öldürüldü. Bu hükûmet darbesini bir anarşi devri takip etti. İngiltere, Fransa ve Rusya bir defa daha Yunanistan'ın mukadderatını ele aldılar. Avrupa'da Yunan dostu bilinen Bavyera kıralının oğlu Otto'yu Yunan kıralı seçtirdiler.

Kıral Otto idaresinde Yunanistan

Şubat 1833 de Bavyeralı Otto, yukarıda adı geçen devletlerin kefilliği ile Yunan kıralı seçildiği vakit 17 yaşında idi; henüz reşit bulunmuyordu. Bu sebeple Yunanistan'a bir hükûmet naibi ile beraber geldi. Kıral Otto merkeziyetçi ve bürokratik bir idare sistemi kurdu. Bakanlar kurulu Bavyeralılardan teşkil edildi. Önemli memurluklara Bavyeralılar getirtildi. Hatta Bavyeralılardan bir gönüllü ordu bile kuruldu. Böylece Yunanistan, Bavyeralılar tarafından işgal edilmiş bir duruma girdi. Kıral, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın kefilliği ile 60 milyonluk bir istikraz yaparak Yunanistan'ı teşkilâtlandırmıya girişti. Başkenti Nopli'den Atina'ya nakletti. Yunan kilisesini müstakil hale getirdi. Bir jandarma kuvveti teşkil etti. Yunanistan'ı Fransız tarzında sancaklara, kazalara, nahiyelere böldü. Devlet şûrası kurdu. Atina üniversitesini açtı (1837) ve nihayet 1841 de bir milli banka kurdu.

Bu esaslı sayılabilecek işlerin başarılmasına rağmen, Bavyera hanedanı daha Yunanistan'a ilk geldiği günden beri tenkit ve tarizlere uğradı ve kendisine karşı ciddi bir muhalefet teşekkül etti.

Kıralın bir anayasa yapmak şartiyle Yunanistan'a gelmiş olmasına rağmen, bu şartı yerine getirmemiş olması, katolik mezhebinde bulunması, hükûmet işlerinde Yunanlılara az yer vermesi, Yunan asker ve subaylarının Bavyera kıyafeti ile vazife görmiye mecbur edilmesi, alınan borç paranın ödenmesi için bazı ticaret maddelerinin inhisar altına alınması, başlıca muhalefet sebepleri idi.

Muhalifler, kırala karşı birleşmiş olmakla beraber, aralarında derin anlaşmazlıklar vardı. Bu sebeple Yunanistan'ın türlü taraflarında partiler kurulmuştu. Yunanistan'ın bu durumu Fransa, İngiltere ve Rusya'nın işine geliyordu. Üş devletten her biri partilerden birisinin arkasında idi. Fransızlar, orta Yunanistan'da

çokluk teşkil eden Celetti partisini, Ruslar, Mora'da halk ve rahipler arasında taraftarları bulunan ve Capo d'Ystria'nın eski taraftarlarını içine alan Napiste'leri; İngiltere ise, adalar ahalisinden mürekkep olan Mavrokordato partisini tutuyorlardı. Rusların tuttuğu parti, kıralı memleketten gitmiye mecbur ederek yerine bir Ortodoks getirmek, diğer iki fırka da kırala bir anayasa kabul ettirmek istiyorlardı.

Kırala karşı muhalefetin artması, üç büyük devletin siyasi partileri alet etmesi, Yunanistan'da klasik anarşi şeklini bir daha meydana getirdi. Eşkiyalık olayları tekrar baş gösterdi. Emniyetsizlik arttı. İngiltere ve Rusya, Yunanistan'a evvelce vermiş oldukları borç paranın faizini istemekle Otto'nun durumunu büsbütün güçleştirdiler. Otto, tasarruf sağlamak için Bavyeralı askeri terhis etmek zorunda kaldı. Bu suretle başlıca bir destekten de mahrum kaldı. Yunan askerleri kırala karşı bir ayaklanma yaptılar. Saraya hücum ettiler (Eylül 1843). Otto yerini muhafaza edebilmek işin Yunan milletine bir anayasa vermiye mecbur kaldı (Mart 1844).

Bu anayasaya göre, halka seçim hakkı verildi. Halk tarafından bir mebuslar meclisi, kıral tarafından da bir âyan meclisi seçildi, bakanlar kurulunun parlamento önünde sorumlu olması prensipi kabul edildi.

Kıral, anayasaya göre Yunanistan'ı idare etmiye çalıştı. Fakat bu sefer de meşrutiyet idaresinin bünyesinden doğan güçlüklerle karşılaştı. Yunanistan küçük ve fakir bir kırallık olduğu için, devlet memurlukları ve bilhassa mebusluk refahlı bir geçim sağlamakta ve bu sebeple itibarda idi. Osmanlı idaresinde Yunanlılar, zadegândan ve nüfuzlu bir papaz sınıfından kurtulmuş oldukları için demokratik bir bünye kazanmışlardı. Dolayısiyle siyasî hayat çok ihtiraslı ve şiddetli bir şekilde tecelli etmiye başladı. Mebuslar Meclisinde ve âyanda görüşmeler ve tartışmalar son derecede fırtınalı geçmekte idi. Yukarıda adı geçen üç devlet de, bu durumdan, menfaatlerini sağlamak için faydalanmıya devam ettiler. Üç devletten her biri iktidar mevkiinde kendi nüfuzunu tanıyan bir bakanlar kurulunun bulunmasını istiyordu. Bu sebeple İngiltere, Fransa ve Rusya arasında rekabet eskisine göre daha şiddetli oldu.. Rekabetin büyük zararı da yine Yunanlılara dokun-

du, çünkü üç devleti aynı zamanda memnun etmek imkânı olmayınca Yunanistan daima iktidara taraftar olmîyan iki devlet ile uğraşmak veya uğraşamamak mevkiinde kaldı. Kırım muharebesinin başlarında Yunanistan bu durumda bulunuyordu.

Yunanistan'ın istiklâl kazanmasından kırım muharebesinin başlarına kadar Osmanlı-Yunan münasebetleri

Osmanlı devleti, on yıl süren, isyan, savaş ve yabancı müdahaleleri ihtiva eden bir buhrandan sonra Edirne andlaşması ve Londra konferansı kararları gereğince, müstakil Yunanistan devletinin kuruluşunu kabul etmişti. Babıâli, bundan sonra, kuruluşunu önliyememiş olduğu bu devletin, kendisi için olduğu kadar yakın doğu barışı için de zararsız hale getirilmesi hususunda Yunanistan'ın hâmisi bulunan Fransa, İngiltere ve Rusya'nın İstanbul'daki elçileri nezdinde teşebbüslerde bulunarak şu hususlarda teminat verilmesini istedi :

1- Yunan devletinin Kara ve deniz kuvvetleri memleketin asayişini sağlayacak miktara göre tesbit ve tahdit edilmeli. 2- Yunan hükûmeti ve Yunanlılar, Babıâlinin harp halinde bulunacağı bir devlete, hiç bir veçhile yardımda bulunmıyarak kesin bir tarafsızlık göstermeli. Bu tarafsızlığı Babıâli de Yunanistan hakkında gösterecektir. Yunan hükûmeti, kendisine sığınan ve Babıâli tarafından istenecek olan Osmanlı tebaalı kimseleri iade etmeyi kabul etmelidir "1832".

Bu isteklerin teminat altına alınması, gerçekten, Yunanistan, Babıâli ve yakın doğu barışı için faydalı olabilirdi. Fakat bunu ne Yunanistan, ne de Yunanistan'da nüfuz sağlıyarak yakın doğuda üstünlük elde etmek isteyen Yunanistan'ın hamisi devletler kabul ettiler. Kabul etmedikleri için de Yunanistan ile Babıâli arasında türlü cinsten ihtilafların baş göstermesi tabii ve zaruri idi. Bu ihtilâflar ilk yıllarda hudutların tesbiti yüzünden çıkan hudut olaylarına ve ortada henüz Babıâli ile Yunanistan arasında imzalanmış bir ticaret andlaşması mevcut olmadığı için, Osmanlı denizlerinde seyrü sefer ve gümrük meselelerine inhisar etti, fakat Yunanistan'da meşrutiyet idaresinin kurulmasiyle ihtilâf siyasî bir şekil aldı. Yunanlılar, Büyük ülkü "megalo idea" peşine tekrar düştüler. Epiros, Tesalya, Girit ve Sisam'ı ve hatta İstanbul'u bile Yunanistan'a katarak eski Bizans imparatorluğunu dirilt-

mek veyahut büyük Yunanistan'ı kurmaktan bahsetmiye başladılar. Basın, Üniversite, parlamento, kıral, sözün kısası bütün Yunanistan La Fonten'in öküze benzemek isteyen kurbağa hikâyesini temsile başladı. Yunanistan'ın istiklâli için evvelce büyük gayretler sarfetmiş olan Eterya, cemiyeti bu sefer büyük Yunanistan hülyasını gerçekleştirmek için işe koyuldu. Her taraftan para, silâh ve cephane yardımı teminine çalıştı.

Girit, Tırhala, Selânik taraflarına çeteler gönderdi ve halkı Babıâliye karşı isyana teşvik etmiye başladı. Yunan basını Eterya'yı o kadar kuvvetle destekledi ki, Mustafa Reşit Paşa, bir lâyihasında şu satırları yazmıya mecbur kaldı :

"Bu defa ise vaki olan tahkikat-ı sahihaya nazaran işbu komitenin maye-i fesadı kesb-i vüs'at ve kuvvet ederek bu baharda eyalet-i mücavire-i Osmaniye üzerine tasaddi ve tecavüz olunmak esbabına çalışmakta olduğu ve fiilen icray-ı sui mekasıta kalkışacağı reside mertebe-i vuzuh olup bu keyfiyetin isbatı dahi Yunan gazetelerinin bir vakitten beru kullandıkları lisana havale-i sem-i dikkat ile hasıl olacağı bedihidir. Zikrolunan gazeteler öteden beru devlet-i aliyye hilafında olarak ağızlarına geleni yazmakta ve eğerçi serbest memleket gazeteleri düvel-i saireye karşı söz söyledikleri görülür ise de bir nevi tariz-i ahval demek olup halbuki Yunan jurnalleri her gün devlet-i aliyye aleyhine muharebe için adeta ilânnâme ve tebaa-yi devlet-i aliyyeyi tahrik için açıktan açığa davetnâme hükmünde olduğu ve milel-i menuse indinde lisan-ı edebe yakışmaz birtakım tabirat-ı müstehcene kullandıkları herkesin bildiği şey olmakla artık buralar daire-i sabru tahammülden hariçtir."

Yunanlılar, Rus Çarının, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğunu paylaşmak hususundaki fikirlerini iskandil etmiye başlaması üzerine (1844), Türklere karşı düşmanlıklarını bir kat daha arttırdılar. Yunan başvekili Kolettis, Osmanlı İmparatorluğunun tebaası olan Rumları, Yunan mebuslar meclisine temsilci göndermiye bile davet etti. Bundan başka, çete reisliğinden Yunan ordusu baş komutanlığına getirilmiş bulunan Karalasso'yu İstanbul'a elçi olarak göndermeye kalkıştı. Bütün bunlar yetişmiyormuş gibi, Atina'daki Türk elçisi Muzurus Paşa polislerin gözü önünde Türk elçiliğine yapılan bir nümayişte tahkir edildi. (1852). Babıâli, Türk elçisini geri çağırdı ve Yunan hükûmetin-

den tarziye istedi. Ayrıca, hakaret olayına iştirak eden polis ile bir profesörün azledilmelerini, diğer ilgili kimselerin de cezalandırılmalarını talep etti. Yunan hükûmeti, bu istekler karşısında açık bir cevap vermediği için Babıâli Atina'daki elçilik heyetini de çekti. Ve İstanbul'daki Yunan elçisine de pasaportlarını verdi. Bu suretle Yunanistan'la siyasi, diplomatik ve ticari münasebetleri kesti. İngiltere ve Fransa, Yunanlıların bu hareketlerini tasvip eder görünmediler. Rusya, Yunan hüûmeti nezdindeki nüfuzunu kullanarak, Babıâliye tarziye verdirdi.

Kırım muharebesi ve Yunanistan

Yunanlıların, Türklere karşı gösterdikleri devamlı kin ve Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde genişlemek istekleri, Rusya'nın, açıktan açığa olmamakla beraber, elaltından Yunan tezini müdafaa etmesi ve Yunanistan'ı kendi himayesi altına almak yolundaki çalışmaları, Osmanlı imparatorluğunun toprak bütünlüğüne taraftar bulunan İngiltere'yi kuşkulandırdı. İngilizler, himayeleri altında bulunan İyonyen adalarından ikisinin Yunanlılar tarafından işgal edilmesini, George Fınlay isimli bir tarihçinin Atina'daki mülkünün, tazminat verilmeksizin kıralın sarayı sınırları içine alınması ve İngiliz tebaalı Don Bocifico'nun Pire'deki evinin yağma edilmesini vesile sayarak, Ocak 1850 de Amiral Parker'in komutasında bulunan bir filo ile Pire'yi abluka ettiler. Fransa ve Rusya itiraz ettiler. İngiltere isteklerinde israr etti. Bu suretle 1827 den beri üç devlet arasında Yunanistan hakkında sağlanmış olan görüş ve işbirliği parçalanmış oldu.

Bu olaydan üç yıl sonra Osmanlı - Rus harbinin patlaması, Yunanlılara "Büyük ülkü" lerini geliştirmek için münasip bir fırsat gibi göründü. Epiros ve Tesalya'yı Yunanistan'a katmak için hazırlıklara başlandı. Yunanistan'ın böylece Kırım muharebesini Balkanlara ve Doğu Akdenize yaymaya teşebbüs etmesi, Osmanlı İmparatorluğu için olduğu kadar, onunla ittifak yapmış olan İngiltere ve Fransa'nın da zararına idi. Bu sebeple İngiltere ve Fransa Pire'yi işgal ettikleri gibi (1854-1857), Osmanlı devletine karşı harbe hararetle taraftar bulunan kıral Otto'yu tarafsız kalmıya mecbur ettiler.

Paris Kongresi ve Yunanistan

Paris Kongresinde Kırım harbi ile yakından veya uzaktan ilgili meseleler görüşülürken, Yunanistan'ın durumuna da temas edildi. Fransız baş temsilcisi Kont Walewski, İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin Pire'yi ne şekilde işgal ettiklerini açıkladıktan sonra, durum müsait bir şekil alır almaz bu kuvvetlerin geri çekileceğini, ve hâmi devletlerin Yunanistan'ın selâmetini sağlamak yolunda aralarında bir anlaşmaya varmak için çalışacaklarını ifade etti. İngiltere ve Rusya da bu fikre ortak çıktılar.

Yunanlılar konferansta, Yunan meselesinin milliyet prensibi ile ilgisi bakımından incelenerek Yunan hudutlarının genişletilmesi hususunda karara varılacağını ummuşlardı. Bu ümitleri suya düştüğü için memnun olmadılar. Modern Yunan tarihçilerinden biri bu münasebetle Yunan siyasetini şu satırlarla tenkit etmiştir :

"Eğer Kırım harbi sırasında, Yunanlıların başında Kavur gibi bir diplomat bulunsaydı, ve Yunanistan Piyemonte hükûmeti gibi, Osmanlı devletinin müttefikleriyle anlaşsa idi ihtimal ki daha kârlı çıkardı."

Yunanlılar, daha Yunanistan devletinin kuruluş anından beri, Türkiye'ye karşı Rusya tarafından girişilen amansız propagandalar karşısında diğer devletlerin kuvvetlerini hesaplamadan, kapıldıkları için hata işlemişlerdi. Napolyon III, milliyet fikirlerinin şampiyonu, İngiltere'de liberalizm sisteminin müdafii olmasına rağmen, Yunanistan'ı Rus nüfuzuna kaptırmamak için, Yunanistan hakkındaki siyasetlerini, taraftarı bulundukları prensiplere göre ayarlıyamıyorlardı. Yunanistan ile Osmanlı devleti arasında tercih yapmak şıkkı karşısında kaldıkları vakit, Rusya'ya karşı hareket serbestisini muhafaza eden Osmanlı devletini tutmaları bu sebepten ileri gelmekteydi. Bununla beraber Yunanlılar, Paris kongresinde elde edemediklerini, kongreden sonra da gerçekleştirmek için çalışmaya devam ettiler.

VI — Osmanlı - Mısır münasebetleri 1841—1860

1841 Fermanına göre Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğundaki durumu

Fetihten 1841 fermanına kadar Mısır, Osmanlı imparatorluğunda bir eyalet olarak idare edildi. Eyaleti idare etmek üzere görevlendirilmiş paşalar asayişi sağlamağı, kölemenleri itaat altında tutmağı ve her yıl Mısır vergisini Babıâliye yollamağı vazife bildiler. Bunun dışında, eyaletin teşkilâtlanmasında ve kalkınmasında büyük işlere girişmeği düşünmediler. Mısıra geçici bir müddet için gönderilmiş olmalarından ve bu memlekete yabancı bulunmalarından dolayı bu gibi işlere girişmeleri mümkün değildi. Mehmet Ali paşa, Mısırda kölemenleri ortadan kaldırarak ve Babıâlinin arzusuna karşı koyarak, uzun müddet valilik yapmak suretiyle, büyük işler başarmağa muvaffak oldu ise de, Mısır onun zamanında da 1841 fermanına kadar Osmanlı devletine bağlılığı bakımından eski hukuki statüsünü muhafaza etti. 1841 fermanı bu statüyü değiştirdi. Bu ferman, Mısır eyaletini umumi hukuk yönünden yarı müstakil bir devlet haline getirdi : Mısırın fiilî idaresi Mehmet Ali paşanın ailesine geçti. Mısırdan başka, bu eyaletin tabiiyetinde olan Sudan topraklarından Darfur ve Kerdofan ile Kızıl Denizin gümrükleri idaresi de özel bir irade ile Mehmet Ali paşaya verildi.

Keza her yıl Mısır'dan Mekke'ye mukaddes Kâbe örtüsünü götürmek için yollanacak kervanın geçmek zorunda bulunduğu Sînâ yarımadasının asayişini sağlamak vazifesi de kendisine verildi. Fermanda yazılı şartlar, Mısırın bir dereceye kadar anayasasını teşkil etti. Padişah, 1841 fermanını kendi iradesiyle Mehmet Ali paşaya vermişti. Fakat bu tarihten önce mevcut olan Mısır buhranını yatıştırmak yolunda Babıâliye yardım etmiş olan Avusturya, Rusya, Prusya ve İngiltere bu fermanı garanti etmişlerdi. Daha sonra Fransa da bu devletlere katılmıştı. Bu garanti sebebiyle ferman padişah ile paşası arasında münasebetleri düzenleyen bir vesika olmaktan çıkarak, devletlerarası bir değer kazanmış buluuyordu. Padişahın yalnız kendi isteği ile fermanın esaslı hükümlerini değiştirmesine artık imkân kalmamıştı.

Bu hükümler şunlardır: "Mısır, Osmanlı İmparatorluğunun bir eyaletidir", "Mısır paşası, Osmanlı padişahının tebaasıdır. "Bu

hüküm Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğuna bağlılığını belirtmektedir. Bir eyalet olarak Mısır, Osmanlı devletinin mukadderatına ortaktır. Bu sebeple kapitülâsyonlar Mısırda da cari olacaktır. Bu eyalet Osmanlı İmparatorluğunun toprak tamlığı hakkında Avrupa devletleri tarafından verilecek garantinin şümulü içinde bulunacaktır.

"Mısır'ın kara ve deniz kuvvetleri, Osmanlı İmparatorluğunun hizmetinde olacaktır." Bu hüküm ile Mısır, ordu ve donanmaya sahip olmak hakkını elde etmiş oluyordu. Fakat 1841 den önce görüldüğü gibi, bu kuvvetler Osmanlı İmparatorluğuna karşı kullanılmıyacaktır. Osmanlı Devleti, gerekli gördüğü hallerde, İmparatorluğun hizmetinde olduğu ifade edilmiş olan bu kuvvetlerden faydalanacaktır.

"Osmanlı İmparatorluğunun kanunları ve Osmanlı devletinin imzalamış olduğu andlaşmalar, Mısır için de muteber olacaktır" Bu hüküm, Mısır'ın Osmanlı devletine karşı ve yabancı devletlerle olan münasebetlerinde müstakil bir devlet gibi hareket etme imkânlarını kaldırmaktadır.

"Mısır hükûmeti, veraset yoluyla Mehmet Ali paşanın ailesine bırakılmıştır. Mısır Valisinin ölümü halinde kendisine ailenin büyük azası halef olur. Yeni Vali, ismine hitaplı yeni bir fermanı almak için İstanbul'a gelmek zorundadır. Fakat bu fermanda yukarıda işaret edilen ana hükümlerin sınırlandırılması bahis konusu değildir.

Bu hükümlerden başka, Mısır Valisi, Babıâliye her yıl belli değerde bir vergi vermeğe mecburdur. Fakat bu verginin dışında Mısırın gelirini dilediği gibi kullanmakta serbesttir. Keza emrindeki kara ve deniz kuvvetleri ile İmparatorluğun ve yabancı devletlerin nüfuzu altında olmıyan topraklar üzerinde otoritesini genişletmeğe de mezundur. İdare ve ekonomi yönünden de muhtariyeti tamdır. Yabancı devletlerle bu hususta konvansiyonlar yapabildiği gibi istikrazlar da akdedebilir. Bütün bu hükümlerden çıkan mâna şudur ki : 1841 de Mısırın hayatında yeni bir devir başlamış bulunuyordu. Bu eyalet, idare yönünden olduğu gibi hukuk yönünden de İmparatorluğun muhtar bir eyaleti durumuna girmiş bulunmaktadır.

1841 den sonra Mehmet Ali Paşanın Babıâli ile münasebetleri

1841 Fermanı, Osmanlı devleti ile Mısır'ın münasebetlerini normal bir duruma soktu.

Mehmet Ali paşa, Osmanlı devleti ile yapmış olduğu harplerde, Fransa'nın kendisini tutmadığını görmüştü. İngiltere'nin de Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğundan ayrılarak müstakil bir devlet haline gelmesine müsaade etmiyeceğini anlamış bulunuyordu. 1841 Fermanının sağladığı imtiyazları ve hakları yeter görerek Babıâli ile iyi geçinmeğe çalıştı. Abdülmecid'in kendisine sadareti uzma payesini vermesini (1845) fırsat bilerek teşekkür etmek ve padişaha tazimlerini sunmak için İstanbul'a geldi. Mısır paşası ile Babıâli arasında münasebetlerin bu şekil almasından Fransa memnun olmadı. İtirazlarda bulundu. Paşa bu itirazlardan Mısır'a dönünce haberdar edildi, ve «Mısırın istiklâlini, vucudu farzolunsa bile, ben muhafaza edebilirim; İbrahim de iyidir; fakat o da ihtiyarladı. Ondan sonra kim var ki? Mısır bieyyihal İngilterenin eline geçer. Binaenaleyh devleti aliyyeye merbutiyeti evladır» diyerek, Mısırın Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşamasına taraftar olduğunu açıkladı.

Mehmet Ali Paşa 1846 yılında bunama alâmetleri göstermeğe başladı. Tebdilhava için Napoli ve Malta taraflarında seyahat etti. Paşa, bu bunama devresinde bile hükûmet dairesine gelerek akşama kadar hükûmet işleriyle uğraşmağa devam etti. Memurlar emirlerini yerine getirir gibi davranarak hareket ettiler. Gerçekte Mısır'ın idaresi oğulları ile torunlarının kurduğu bir meclis tarafından yapılmakta idi. Bu suretle idarenin mahzurları görüldüğünden İbrahim Paşa Vali tayin edildi. (1846) fakat o da üç ay sonra öldüğünden, valilik Mehmet Ali'nin torunu Abbas Paşaya geçti. Mehmet Ali 20 Ağustos 1849 da öldü.

Mehmet Ali'nin Mısır'da başardığı işler

Büyük adamı büyük kılan menşei değildir. Mehmet Ali'nin hayatı ve Mısırdaki başarıları bu sözün doğruluğunu gösterir. O, tahtın yumuşaklığından, tacın parlaklığından gelen kuvvet ve kudrete sahip olmadı. Ailesinden kendisine bir isim kalmıştı. Osmanlı İmparatorluğunun inhitat halinde bulunduğu bir devirde aklı, zekâsı ve idaresiyle Türk dehasının bir örneğini Mısırdaki başarılariyle ortaya koydu :

Mısırın idaresini ele almazdan önce. Mısır eyaletinin gerçek idaresi memleketin mütegallibesi elinde idi. Bu idare de anarşili bir durum gösteriyordu. Osmanlı devletinin hüküm ve nüfuzu İskenderiye muhafızlığı ile Kahire Valiliğinin heman şehirlerinin dolaylarına inhisar edecek kadar daralmış ve zaiflamiş bulunuyordu. Mehmet Ali, Yavuz Sultan Selim'in bile kaldırmağı düşünmediği mütegallibe memlûklerini yokettikten sonra Mısırın tek hâkimi oldu. Mısır'ın komşusu, büyük servet kaynakları ihtiva eden Kerdefan. Nubiye Darfur Sınnaar topraklarını da nüfuzu altına aldı. Bütün bu toprakların ekonomi yönünden değerlendirilmesinde, devrinde dünyanın her tarafında baştacı edinmeğe başlanan liberal prensip yerine müfrit devletçilik prensibini tatbik etti. Memlûklerin malikânelerini zaptetti, ve toprakların tek sahibi oldu.

Ziraat, bayındırlık, endüstri ve ticareti tekelle idareye başladı. Mısırın ziraatını yeni usullerle yeni bir istikamette geliştirdi. Pamuk ziraatını Mısır'a soktu, ve ona birinci derecede ehemmiyet vardi. Indigo, pirinç, afyon ekimini de geniş ölçüde geliştirdi. Geniş dutluk sahaları kurdu. Ziraat için gerekli sayısız kanallar açtırdı.

Ziraatın gelişmesine paralel olarak büyük bir ziraat endüstrisi kurdu. İplik, kumaş, şeker, alkol fabrikaları kurdu.

Ticaretin gelişmesi için yollar yaptı ve kanallar açtırdı. Eski İskenderiye limanının ticaret önemini kavradığından, bu yeri temizleterek genişletti, ve ticaret gemilerine açtı. Mahmudiye kanalını açtırmak suretiyle bu şehre Nil'in suyunu getirtti. Henüz demiryolunun mevcut olmadığı bir devirde bu kanal ile Mısır'ın ihraç maddeleri Akdeniz kıyısına kolaylıkla ulaşmağa başladı. Deltanın ucunda yapılan büyük baraj da yine onun teşebbüsü ile meydana geldi.

Mehmet Ali Paşa, eğitime de önem verdi. Üç dereceli öğretim sistemini kabul ettikten başka, Avrupa'ya yüzlerce öğrenci gönderdi. Bulak'ta 400 kişinin çalıştığı ve Avrupa eserlerini Arapca ve Türkçe basan bir matbaa kurdu. Esirlerin, sahipleri tarafından öldürülmesini yasak etti.

Mısır'a gözdiken devletlere karşı eyaleti korumak için de modern bir ordu ve donanma meydana getirdi.

Kırk beş yıllık valiliği esnasında Mehmet Ali, halkı okumak yazmak bilmeyen, ve türlü devirlerden ve türlü cinsten hurafelerle eski geleneklerin üstüste, yanyana yığılmış bulunduğu bir memlekette tek başına bu işleri başardı. Hukuk yönünden değilse bile fiilen adeta müstakil bir hükümdar gibi davrandı. Mutlakiyetçi ve tekelçi olmakla, halkın refahı için çalışmamakla itham edildi. Bu ithamlarda hakikat payı ne olursa olsun, yaşadığı memleketin şartları, kendileriyle beraber çalıştığı insanların seviyesi ona bu yolu tutturmuş oldu.

O, bu yolda firavunlardan beri uyuşmuş bulunan Mısırı canlandırmağa muvaffak oldu. Büyük adam olmasının da sırrı bu muvaffakiyetidir.

Mehmet Ali Paşanın halefleri zamanında Osmanlı-Mısır münasebetlerinin mahiyeti, (Süveyş meselesi).

Mehmet Ali'nin ölümünden sonra Mısır, Abbas Paşa (1848-1854), Sait Paşa (1854-1863) ve İsmail Paşa (1863-1879) tarafından idare edildi. Aynı değerde olmayan bu üç vali devrinde Mısırı ve Osmanlı devletini iç politika bakımından olduğu kadar Avrupa büyük devletleriyle devam ettirilen münasebetler bakımından da ilgilendiren belli başlı üç mesele vardır: Mısır'a 1841 Fermaniyle verilmiş olan imtiyazların genişletilmesi, Süveyş kanalının kazılması ve Mısırın yabancı devletlerden borç para alması. Abbas Paşanın valiliği sırasında bu üç meseleden yalnız birincisi vardır. Tosun Paşanın oğlu ve Mehmet Ali Paşanın torunu olan Abbas Paşa, esas itibariyle Babıâli ile münasebetlerinde dürüst bir şekilde hareket etmek prensibini kabul etmişti.

«Mısırın idaresinde nasıl olsa bir tarafa mukayyet olmak zaruri görününce, büyük babam gibi konsoloslara bağlanacağıma metbuuma itaat ederim.» sözü bu prensibini yeter derecede açıklamaktadır. Bununla beraber, devrinde, mevcut imtiyaz fermanının vuzuhsuzluğu sebebiyle bazı hak ve imtiyazlar istemesi yüzünden Babıâli ile ihtilâflı durumlara düştü: Başlıca ihtilâf konuları şunlardır : Paşa, ölüm cezasiyle hükümlü olanların affedilmesi yetkisinin kendisine tanınmasını istedi. Babıâli bu isteği Tanzimatı hayriye fermanının hükümlerine aykırı gördüğü için reddetti. Bu olay ile ortaya çıkan anlaşmazlık yedi yıllık geçici bir müddet zarfında kendisine böyle bir yetkinin tanınmasiyle halledil-

di. Aynı devirde, Abbas Paşa, İskenderiyeden Süveş'e bir demiryolu yapılması için İngilizlere müsaade vermeğe kalkıştı. Babıâli, kendisine danışılmadan böyle bir harekette bulunmasını uygun görmedi. Osmanlı hükûmet adamları, iki deniz arasında yabancı bir devlet tarafından demiryolu yapılmasının Osmanlı devletinin dış siyaseti ile ilgili bulunduğunu, bu itibarla müsaade alınması gerektiğini ileri sürdüler. Abbas Paşa ise, bu işin Mısırın bir iç işi olduğu düşüncesini savundu. Bu suretle başlayan anlaşmazlık İngiltere hükûmetini de ilgilendirdi. İngilizlerin baskısı ile Babıâli bir çıkar yol bulmak görevi ile Fuat Paşa'yı Mısır'a gönderdi. Fuat Paşa, İskenderiye-Süveyş yerine İskenderiyeden Kahire'ye münhasıran Mısır sermayesiyle bir demir yolunun yapılmasiyle, devletçe görülen mahzurun ortadan kalkmış olacağını tesbit etti. Bu cihet Mısır ve İngiltere tarafından kabul edildi. Böylece bu anlaşmazlık da çözülmüş oldu. Bundan başka, Osmanlı devletinin isteği üzerine, Mehmet Ali paşa zamanında Mısır'da ticaret hususunda kurulmuş olan tekel usulü kaldırılarak Osmanlı devletinin ticaret andlaşmasmaları gereğince yüklenmiş olduğu hükümler Mısır'a da teşmil edildi.

Bu gibi anlaşmazlıklar dışında, Osmanlı-Mısır münasebetleri Abbas Paşanın ölümüne kadar normal bir şekilde geçti. Abbas Paşanın 1854 te iki kölesi tarafından öldürülmesi üzerine yerine Sait Paşa Vali oldu.

Süveyş kanalı meselesi (tarihçe).

Sait Paşa, Mehmet Ali'nin dördüncü oğlu idi. İyi bir terbiye görmüştü. Babası gibi Mısırın kalkınması hususunda büyük fikirleri vardı. Bu fikirler içinde Akdeniz ile Kızıldenizi bir kanal ile birleştirerek Mısır'ı ekonomi ve ticaret bakımından büyük bir yer haline getirmek, ön plânda geliyordu. Kanal fikri kendisine Kahirenin Fransız Konsolosu Lesseps tarafından daha vali olmadan önce telkin edilmişti. Kanal fikri Lesseps'e gelinceye kadar uzun bir tarih yolu katetmiş bulunuyordu. Firavunlar ve İslâmlar böyle bir kanal açmak teşebbüsüne girişmişlerdi bile. Mısır Türk hakimiyetine girdikten sonra, deryalar kaptanı Ali Uluç, padişaha kanal fikrini kabul ettirmeğe çalışmıştı.

Mustafa III aynı fikri benimsemiş ve Baron de Tott'a bu yolda gerekli incelemeleri yapmasını emretmişti. Fransızlar da türlü

devirlerde aynı fikir üzerinde durmuşlar ve buna vücut vermek için çalışmışlardı. Bonapart Mısırı işgal eder etmez beraberinde götürdüğü ilim heyetinde bulunan mühendislere iki denizin birleştirilmesinin mümkün olup olmadığını tetkik ettirmiş ve müsbet netice elde etmişti

Olaylar, kendisinin Mısırda kalmasına fazla müsaade etmediği için, Fransa'ya hareket ederken «Kanal açmak azametli bir iştir. Bu işi yapabilecek durumda değilim. Fakat Türk hükûmeti belki bir gün bu projenin tatbikiyle varlığını ve büyüklüğünü sağlıyacaktır.» demiştir. Mehmet Ali Paşa, Valiliği sırasında kanal işini ele alması için Fransızlar tarafından zorlanmıştır. Paşa, Fransayı gücendirmemek için fikri benimser görünmüş ve mühendislere keşifler yaptırmak suretiyle Fransızları oyalamıştır. Sonraları, «Boğazlar, Osmanlı devletinin sebebi felâketi oldu. Ben de Mısır'da bir Boğazlar meselesi yaratmak istemem» demesiyle böyle bir kanalın açılmasında dış siyaset yönünden mevcut mahzurları göstermek istemiştir. Mehmet Ali Paşadan sonra Abbas Paşa da, dedesi gibi kanal fikrine muhalefette bulunmuştur. Sait Paşa'ya gelince, yukarıda da işaret edildiği gibi, böyle bir kanalın açılması hususunda Lesseps'in yaptığı teklifi kabul etti.

Süveyş kanalının açılmasında raslanan teknik ve politik güçlükler

Sait Paşa, 30 Kasım 1854 te, Lesseps'e Süveyş kanalını kazması için bir şirket kurması hususunda imtiyaz verdi. Fakat Lesseps bu imtiyazdan faydalanabilmek için her şeyden önce, imtiyazını Babıâli'ye tasdik ettirmesi ve kanal fikrinin bilhassa İngiltere'de uyandıracağı tepkiyi ortadan kaldırması lâzımgeliyordu. Babıâli, bu sıralarda, Rusya ile harp halinde bulunuyordu. İngiltere de her vasıta ile onu desteklemekte idi. Bu itibarla İngiltere'nin kabul etmeğe yanaşmıyacağı bir kanal için, verilmiş imtiyazları tasdik etmesi bahis konusu olamazdı. Lesseps, İngiltere hükûmetinin yıllardanberi Mısır hakkında güttüğü politikanın prensibini biliyordu. Bu prensip, kanal olsun veya olmasın Mısır'da yabancı bir devletin ve bilhassa Fransanın nüfuz sahibi olmasına engel olmaktı. Bu sebeple kanal projesi sahibi, ilkin İngiltere hükûmetini değil, fakat İngiliz umumi efkârını projesine ortak yapmak istedi. İngiltere'de serbest mübadelecilerin patronu Richard Cobden'e, ticaret odalarına, Hin-

distan Ticaret Kumpanyasına, ve daha sonra Parlâmentoya mektuplar yazdı. Daha sonra bizzat İngiltereye giderek kırk beş gün içinde kırk sekiz miting yaptı. Bu mitinglerde kanalın dünya ticareti için sağlayacağı büyük kârları anlatmağa çalıştı. Lesseps, buarada İstanbula da gelmiş, Sultan Abdülmecid ve Osmanlı devlet adamlariyle de neticesiz kalan görüşmeler yapmıştı.

İngiliz hükûmeti, Kanal işinin teknik bakımından gerçekleşebileceğine inanmadığını, farzı muhal, gerçekleşse bile, Fransa ile İngilterenin arasını bozacağını ve Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü tehlikeye düşüreceğini ileri sürdü.

Lesseps, projesinin bir hayal mahsulü olmadığını isbat etmek için, türlü milletlere mensup tekniksiyenlerden kurulan bir komisyona işi tetkik ettirdi. Bu komisyon tetkiklerinin neticesini müsbet olarak tesbit etti. Bunun üzerine Sait Paşa Lesseps'e 5 Ocak 1856' da yeni bir imtiyaz hükmü verdi. Bunda Süveyş kanalının, tarafsız olacağı ve bütün milletlerin ticaret gemilerine açık bulunacağı, geçiş hususunda hiç bir millete imtiyazlı muamele yapılmıyacağı ifade edilmişti. İngiltere, bu teminat karşısında kanal teşebbüsüne muhalefetini muhafaza etti. Lesseps ümitsizliğe kapılmadı. Bir taraftan İngiltere hükûmetini ve umumi efkârını davasına kazanmak için çalışmalarına devam ederken, diğer taraftan da Süveyş şirketini kurmağa girişti. Şirketi kurmak için dünya sermayedarlarına müracaat etti Şirket sermayesi beşyüzer franklık olmak üzere 400,000 hisse senedi olacaktı. Fransa 207.000, Osmanlı İmparatorluğu 96.000, İspanya 4.000, Hollanda 2.600, hisse senedi istedi. Avusturya, Rusya ve Birleşik Devletler hisse senedine talip olmadılar. İngiltere için 85506 senet ayrılmıştı. Kabul etmediği için bu senetleri de Mısır Valisi aldı.

Şirketin kurulmasına rağmen İngiltere ve Babıâli mukavemette ısrar ettiler. Lesseps, Babıâli'nin mukavemetini yenmek için kanalın Osmanlı İmparatorluğuna sağlayacağı faydaları bir dilekçesinde şöyle anlattı :

«Halifelerin halefleri olan padişahların otoritesi, siyasi olduğu kadar dinîdir. Padişah, İslâm dininin en yüksek başkanı ve koruyucusudur. Aynı zamanda İmparatorluğu teşkil eden toprakların da hükümdarıdır. Müslümanların kutsal şehirlere verdikleri önem kimsenin mechulü değildir. Müslümanlar nazarında bu şehirlere sahip olmak padişahın dinî ve manevi otori-

tesinin başlıca şartıdır. Fakat bugün Türkiye ile Arabistan arasında gidiş gelişin güçlükleri ve batilikleri bilinmektedir. Adı geçen yerler üzerinde gerekli bir hakimiyet için gönderilecek kuvvetlerin helâk edici sahaları aşması ve çöller geçmesi lâzımdır.»

«Süveyş kanalının açılması, bütün bu engelleri ortadan kaldıracaktır. İstanbul ile Arabistan sahilleri arasında gidiş geliş bir kaç günde mümkün olacaktır.»

«Avrupanın büyük limanlarını Süveyş kanalı ile Hindistan ve Çin'e en çok yakınlaştıracak olan, İstanbul limanıdır. İstanbul bugün o yerlerden en çok uzakta bulunanıdır. Bombay'a olan mesafesi 6000 fersahtır. Kanal açıldıktan sonra bu mesafe 1800 fersaha inecektir. İstanbul bu suretle Şark denizleri ile Karadeniz arasında yapılacak olan ticaretin bir kısmının antreposu haline gelecektir». Lesseps'in bu sözlerinde büyük bir hakikat payı olmasına rağmen Babıâli, yukarıda açıklanan sebeplerle, ve Sait Paşa'nın Mısır'da istiklâl kazanmak hevesine kapıldığı düşüncesiyle, kanal teşebbüsüne izin vermekten çekindi. Lesseps, her ne kadar Osmanlı hükûmetiyle İngiltere hükûmetine kanal teşebbüsünü kabul ettirmeğe muvaffak olamadı ise de, bu teşebbüste Fransayı peşine takmağa muvaffak oldu. Napolyon III, 2 Aralık 1854 te Mısır Valisi Sait Paşaya, kanal mukavelesini imzaladığı için Lejyon Donör nişanının büyük rütbesini vermişti. Fransanın M.Thiers ve Guizot gibi büyük devlet adamları da açıkca Lesseps'i desteklediler. Avusturya ve İtalya, kanalın açılmasiyle Akdenizdeki limanların yeni bir kalkınma devresine gireceğini düşündükleri için, kanal tasarısı hakkındaki sempatilerini her vesiyle ile açıklamakta kusur göstermediler. Bu suretle Süveyş kanalı meselesi, teknik ve ticari bir mesele olmaktan çıkarak bir politika meselesi haline geldi. Lesseps, tasarısı hakkında meydana gelen bu durumdan faydalanmak istedi, 25 Nisan 1854 te, Babıâlinin henüz gerekli müsaadeyi vermemiş olmasına rağmen kanalın açılması için gerekli incelemeler perdesi altında ilk kazmayı vurdu. Bu suretle kanal tasarısı yürürlüğe girmiş oldu. İngiltere bu olup bittiyi tanımak istemedi. Bu sıralarda, Fransa İtalya'da, Avusturya'ya karşı yapmakta olduğu harbin doğurduğu güçlüklerle uğraşmakta, Londra kabinesi, Fransanın bu durumunu fırsat bilerek Babıâliye kanal işlerini durdurması için tavsiyelerde bulunmağa başladı.

Babıâli de zaten Lesseps'in yarattığı olup bittiyi tanımak is-

temiyordu. Mısır Valisinin Lesseps'e vermiş olduğu imtiyazda Osmanlı hükûmet adamlarının beğenmedikleri noktalar vardı. Bu noktalar bahane edilerek İsmail Paşa üzerine baskı yapılmağa başlandı. Babıâlinin üzerinde durduğu başlıca noktalar şunlardı:

1- Osmanlı hükûmeti, Fransa ile İngiltere gibi dost olan iki büyük denizci devlet aralarında anlaşmadıkça kanal hakkında Mısır Paşasının vermiş olduğu imtiyazı tasdik edemez.

2- Yukarıda adı geçen devletler anlaştıkları takdirde dahi imtiyaz mukavelesinde Karadeniz ve Akdeniz boğazlarının kapalılığını sağlayan hükmüler konmadıkça kanalın açılmasına razı olamaz.

3- Osmanlı İmparatorluğunda, angarya usulü kanunlarla yasak edilmiş olduğundan, kanalın kazılması için imtiyaz mukavelesinde bir alay angarya usulü kabul edemez.

4- Tatlı su kanallariyle bunların etrafında mevcut miriye ait arazinin Süveyş şirketine bırakılmasını tanıyamaz. Çünkü bu ciheti tanıdığı takdirde Mısır'da en önemli sayılan yerlerin üyeleri belli olmıyan bir şirkete ait olduğunu kabul etmiş olacaktır. Bu ise Mısır'da devlet içinde devlet yaratmak gibi bir durum meydana getirecektir. Osmanlı hükûmeti, Sait Paşanın bu hususlar üzerinde dikkat nazarını çektiği gibi Mısır'a kanal işlerini durdurmak için bir de komiser gönderdi. Bunun üzerine Mısır hükûmeti itaat ederek istenileni yerine getirdi. Lesseps bir daha başlamış olduğu işi bırakarak İmparator Napolyon III, e koştu. Bundan sonra Napolyon III, ile İngilterenin İstanbul'daki Elçileri arasında kanal meselesi yüzünden çetin politik ve diplomatik bir düello başladı. Napolyon III, her ne bahasına olursa olsun, Babıâlinin müsaadesini koparmak istiyordu. İngiltere ise "bir tek Bosfor bize kâfi derecede müşkülât çıkardı. İkincisini istemiyoruz. " tezini savunarak kanal teşebbüsünü önlemek niyetinde olduğunu ifade ediyordu.

Abdülmecid devri sonuna kadar Kanal meselesi, böylece ihtilâflı bir vaziyet muhafaza etti.

VII — Kuleli Vak'ası "1859,,

Umumi efkârın Abdülmecid aleyhine dönmesi

Yirmi yıllık saltanat devri sonlarında, Abdülmecid padişah ve halife olarak yıpranmıştı. Halk kendisinden ve hükûmetinden memnun değildi; memnunsuzluk türlü sebeplerden ileri geliyordu. Devlet sisteminin ruhunu teşkil eden ve onu ayakta tuttuğu farzedilen gelenklerde de yapılan islâhat hareketleri beklenen neticeyi vermemişti. Zaten cemiyetin bünyesinde, sağlam temellere dayandırılamıyan bu hareketlerin mânasını yalnız yüksek memur sınıfından mahdut kimseler anlamakta idi. Halk, yapılan işi, maddi durumunda müsbet istikamette hasıl ettiği tesirleriyle ölçmekte idi. Halbuki, Kırım muharebesinden sonra, hayat pahalılığı artmış, devletin mali durumu sarsılmış, buna mukabil cemiyetin yüksek tabakasında kabul edilen alafranga âdetlerin yarattığı lüks yaşama cereyanı göze batmıya başlamıştı, bu cereyanın yabancılardan alınan borç para ile gelişmesi ve genişlemesi ve büyük devletlerin her türlü işlerimize müdahalesi de ayrı bir şikâyet konusu idi. İstanbul camilerinde bile hocalar, hükûmetin umumi siyasetini açıktan açığa tenkit ediyorlardı. Padişahın artık sık sık sadrazam değiştirmesi usulü de, umumî efkârı oyalıyamıyordu.

Kuleli Vak'ası

Bu atmosfer, Kuleli vak'asının doğmasına sebep oldu. Bu vak'anın haddizatında taşıdığı isimle bir münasebeti yoktur. Vakanın mahiyeti, bir hükûmet darbesi yapmak için kurulmuş olan gizli bir cemiyetin meydana çıkarılmasıdır. Cemiyet mensupları, kuleli Kışlasında sorguya çekildikleri için, Kululi Vak'ası denmiştir. Resmî kayıtlara göre, gizli cemiyetin kurucuları, Beyazit medresesinde oturan Şeyh Ahmed, Ferik Çerkes Hüseyin Paşa, Arnavut Cafer Paşa, Tophane-i Amire ketebesinden Arif Bey ve İmalât Meclisi azasından Binbaşı Rasim Beydir. Cemiyete girme usulü, o devirde yabancı memleketlerde ve bilhassa İtalya'da devlete karşı mücadele için kurulmuş olan cemiyetlerce kabul edilmiş olan usullere benzemektedir. Üyeler cemiyetin gayesi için çalışacaklarına ve sırları ifşa etmiyeceklerine dair yemin etmekte ve bundan başka bir ittifak senedi imzalamakta veya mühürlemektedirler.

Cemiyetin gayesine gelince : "Halkı ve askeri saltanat-ı

seniyye aleyhine kaldırarak heyeti devleti tagyir ile usul ve kavanini bozmak" diye tesbit edilmiştir. Bu gayeye ulaşmak için Şeyh Ahmed, kendi mesleğinden olan adamları ve müritleriyle, Arnavut Cafer Paşa, Arnavut askerleriyle, Ferik Çerkes Hüseyin Paşa da, Çerkez askerleriyle, halkın da iltihak edeceği bir ihtilâl hareketi yaratmıya çalışacaklardı. Çerkeslerin bilhassa bu harekete kolaylıkla ikna edilebileceği sanılıyordu. Çünki 1859 da Kafkasya taraflarından ve Çerkes kabilelerinden pek çok kimseler İstanbul'a hicret etmek zorunda kalmışlardı. Bunların hemen hepsi aç ve çıplaktı. Vaka-yazar Lütfi, "Bunların ahval-i müteellimelerine yürekler dayanmak kabil değil idi,, demektir.

Kurucular, taraftar kazanmak için, cemiyetin şeriat için çalışmakta olduğu ve ulema ile vükelâdan da pek çok üyesi bulunduğu yolunda propaganda yapmakta idiler. Kendisine üye olması teklif edilen Mirliva Hasan Paşa, işi hükûmete aksettirmekle, cemiyetin mevcudiyeti öğrenilmiş ve 13 Eylül 1659 da tevkif edilen 41 cemiyet üyesi Kuleli kışlasında hapsedilmiştir. Bunların sorguları, sadrazam, Şeyhülislam, Serasker Paşa, Meclis-i Âli-i Tanzimat, Meclis-i Valâ ve Meclis-i Dar-ı Şurayı Askeri reislerinden kurulan bir komisyon marifetiyle yapılmıştır. Bundan sonra soruşturma dosyası, Babıâlide toplanan vükelâ heyeti tarafından incelenerek ceza kanunnâmesi hükümlerine göre, suçlulara ceza tesbit edilmiştir. Kurucular idama mahkum edilmiş, diğer üyelere de muhtelif cezalar verilmiştir. Ancak, Abdül mecid "Ortada katil bulunmadığı için" idam cezalarını küreğe tahvil etmiştir.

Kuleli vak'asının chemmiyeti hakkında görüşler

Resmî kayıtlara göre mahiyeti bu şekilde beliren Kuleli vak'asının chemmiyeti hakkında türlü hükümlere raslanmaktadır. Vambery, Engelhardt ve onlardan naklen Yorga gibi yabancı tarihçiler, bu vakayı meşruti bir idarenin kurulması yolunda yapılmış bir ilk teşebbüs olarak kabul etmiye mütemayil görünüyorlar. Halbuki aynı vak'a üzerinde durmuş olan Türk Tarih yazarları ve hatırat yayımlamış bulunan siyasai şahsiyetler, bunu Abdülmecid'in şahsına matuf bir hükûmet darbesi mahiyetinde görmektedirler. "Kuleli Vak'ası hakkında bir Araştırma" adlı eserinde Uluğ İğdemir, arşiv vesikalarına dayanarak Kuleli vak'-

ası için : "küçük bir isyana ve suikasta teşebbüs vakasıdır" hükmüne varmaktadır.

Bu münasebetle tez ve antitez mahiyetinde olan bu hükümlerin vesikalardan çok, mantıkî tahlillere dayandığını kabul etmek doğru olur. Çünki Kuleli vak'asının mahiyeti hakkında, yukarıda da işaret ettiğimiz resmî tahkikat hükmü gerçekten müphemdir.

"Heyet-i devleti tagyir ile usul ve kavanini bozmak" tabirinden ne kastedildiği malûm değildir. Bu ifade ile söz konusu vak'a bir irtica teşebbüsü olarak kabul edilebileceği gibi, meşrutiyet idaresi için yapılmış bir teşebbüs olarak da kabul edilebilir. Gizli cemiyeti teşkil eden kimselerin silik şahsiyetler oluşu, bu ikinci mütalaayı reddetmek için yeter bir sebep değildir. 1859 tarihlerinde yabancı elçilerin İstanbul'da çevirdikleri entrikalar malûmdur. Kuleli vak'asında yabancı bir devletin rolü var mıdır, yok mudur? suali henüz çözülmüş değildir. Bu bakımdan meseleyi, karakteri bakımından halledilmemiş olarak kabul etmek akla yakın gelmektedir.

Abdülmecid'in ölümü

Son yıllarında imparatorluğun geçirmekte olduğu iç ve dış buhran ve bunları ilâveten Kuleli Vak'ası Abdülmecid'i ruhen yıpratmıştı. Padişah, 25 Haziran 1861 tarihinde henüz 40 yaşında olduğu halde vefat etti.

İKİNCİ BÖLÜM

ABDÜLMECİD DEVRİNDE MÜESSESELER VE İSLÂHAT HAREKETLERİ

1 - Bab-ı Hümayun "Padişah Kapısı"

Padişahın şahsiyeti

Abdülmecid devri Gülhane hattı hümayunu ile başlamıştı. (1839). Padişah, o sırada henüz 18 yaşında idi. İslâhat fermanı ile, Osmanlı devleti için yeni bir devrin kapısı açıldığı zaman da da 33 yaşına basmış bulunuyordu. On dört yıllık hükümdarlığı esnasında karakteri teşekkül etmiş, insanları, imparatorluğu, dünyayı tanımış ve devlet idaresinde tecrübe kazanmıştı.

Karakteri itibariyle babasına benzemiyordu. Halim ve merhametli idi. Bu vasıflarını simasının solgunluğu ve hüzün vericiliği de ifade ediyordu. Kandan nefret etmekte idi. Sadrazamları, tanzimat devrinde, büyük devlet adamları hakkında herhangi bir idam hükmü tasdik ettirememişlerdi. Hatta ölümüne yakın, meydana çıkarılan bir suikast teşebbüsünün (Kuleli vak'ası) faillerinden bir kısmının idama mahkumiyeti hakkında verilmiş olan kararların tasdiki kendisinden istendikte «meydanda fiil-i katil yok. Tasavvurda kalmış. Ben adam öldürmek istemem, cezaları kalebentliğe tahvil edilsin» diye suçluları af etmişti.

Bu karakteri ile imparatorluk halkının olduğu kadar Avrupa'nın da sevgisini kazanmış bulunuyordu. Kırım muharebesinin zaferle sona ermesi üzerine Gazi ünvanını aldığı zaman Fatih camiine giderken halk, sevinçli ve heyecanlı gösterilerle kendini karşılamıştı. Devrinde Osmanlı devletinin muzaffer ve refahlı bir duruma geleceği yolunda, tahta çıkışında izhar edilen ümit henüz kaybolmamıştı.

Abdülmecid, geleneklere göre değil, fakat zamanın icaplarına göre terbiye görmüştü. Osmanlı şehzadelerini bunaltan kafes hayatını tanımamıştı. Değerli öğretmenlerden işe yarar bilgiler öğrenmişti. Devrinde dünyada diploması dili olarak kullanılan fransızcayı da öğrenmiye muvaffak olmuştu. Bu dilde yazılmış

Avrupa yayımlarını kolaylıkla takip edebiliyordu. Débas gazetesini ve Illustration mecmuasını devamlı olarak okumakta idi. Temas ettiği yabancılarla türlü konular üzerinde fikir teatisinde ve hatta tartışmalarda da bulunmaktan zevk duyardı. 1839 dan 1850 ye kadar hizmetinde bulunmuş olan hususi doktoru Spitzer'in hatıratında, bu hususta kayıtlara raslanmaktadır:

Abdülmecid, dinlere, din akidelerinin esasına ve batıl itikatlara dair bir gün şu sözleri söylemiştir :

"Biliyoruz ki, cenabı Hak her yerde hazır ve nazırdır. En basit ilm-i heyet kavaidi de bize gösteriyor ki dünya güneş etrafında dönüyor. Şu halde yeryüzünde yaşıyanlar için yukarı ile aşağı yoktur. Bununla beraber halk Allahı yine semada arıyor. Biz de bunu tasvip ediyoruz. „

«Muhtelif kavimlerin din telakkilerinde hissolunacak derecede terakki göremiyorum. Vahşiler anasıra, ateşe ve güneşe tapıyorlar. Medeni Mısırlılar ibadet için kendilerine faydalı hayvanlar, zeki Yunanlılar da ibadet ve hürmet için zarif ve kavi insan heykelleri yapıyorlar. Hazreti Musa İsraili bir hâlike ibadet ettiriyor. Fakat Musa'nın zeki dımağı zamanına pek ziyade takaddüm etmiş görünüyor; Kavmi, tekrar Mısırlıların hayvana ibadetlerine rücu ediyor. Altın buzağıya tapıyor. Hazreti İsa cenabı hakka ibadeti, uluhiyeti kendi şahsî şeklinde teşhis ederek teslis ile temin ediyor. Nihayet peygamberimiz Hazreti Muhammed meydana çıkıyor, kavmini yalnız bir hâlike ibadete teşvik ediyor»

«Cenabı Hak herkesi cismen ve fikren aynı evsafta yaratmamıştır. Ve hiç bir kanunu beşer de hayat-ı içtimaiyemizin şerait-i esasiyesinden birini teşkil eden bu farkı ortadan kaldıramaz.»

Padişah, Avrupa cemiyetinde kadına verilen ehemmiyeti de biliyor ve takdir ediyordu :

«Avrupalı kadınların kıyafetlerini pek cazibeli buluyorum. Bizim kadınlarınkine pek ziyade tercih ediyorum. Eğer bu kadınlarla muaşeret de zahirî görünüşleri gibi ise, siz Frenklerin kadın cinsi ile serbest muaşerette bulunmanızı adeta kıskanıyorum. Vakıa sizin içtimai muamelâtınız bizde olduğu gibi kadınların dinen ve ırken kapatılmasına külliyen mugayir ise de, şunu da anlıyorum ki terbiyeli kadınlarla görüşmek erkeği haddi meşruuna irca edeceği gibi onun kaba tıynetine de bir necabet ve nezahat bahşeyliyecek.»

«Ben hayatımda yalnız bir kadın sevdim. Musahabesinin cazibesiyle beni teshir etti. Fakat maatteessüf irtihal etti».

Abdülmecid'in, hayatında bir kadın sevmiş olması mümkündür. Fakat, birçok Osmanlı padişahları gibi o da kadınlara fazla düşkündü. Bazı paşaların ona Avrupa'dan kuvvet macununa muadil ilâçlar ve şaraplar getirttiklerini Cevdet Paşa, Maruzatında anlatır; ve "... O da nev'i beşerden değil mi ? Bir rüzgâr anı da çarptı„. "Nisvan ile kesreti musahabetinden naşi vücud-ü hümayunlarına günden güne zaaf geldi" der. Padişahın, kadınlarının tesiri altında kalmış olduğuna, ölümünden bir müddet evvel Serdar-ı Ekrem Ömer Paşaya :

"Beni karılarım ile kızlarım bitirdi" demiş olması da delildir.

Avrupa'da muhtelif memleketlerde şimendifer seyahatine verilen önemi de takdir etmişti. Osmanlı memleketinde de trenler yapılmasını istiyordu. Ancak bu hususta devlet hazinesinden para vermenin müşkül olduğuna, bu işler için şirketler kurulmasının lüzumlu ve faydalı olduğuna inanıyordu.

Avrupa'nın hükûmet şeklini de tetkik etmiş olan padişah, Avusturya'nın mutlakiyet idaresini, Fransa'nın meşruti kırallık sistemine tercih etmekte olduğunu ifade etmiştir.

Abdülmecid, babasının devrinde, Osmanlı imparatorluğunun mukadderatını tehlikeye düşürmüş olan büyük siyasi olayları ve bilhassa Mısır meselesini de etraflıca tetkik etmişti. Mısır valisi Mehmet Ali Paşanın, koca Osmanlı imparatorluğuna karşı kazanmış olduğu zaferlerin sebebi olarak, Mısır'da yapmış olduğu ıslâhat hareketini görmekte idi. Bu bakımdan ona karşı hayranlık duyuyordu. 1848 de Mehmet Ali İstanbul'a gelince, onu defalarca huzuruna kabul etti ve kendisiyle devlet idaresi hakkında görüşmeler yaptı. Paşa bir gün padişahın Osmanlı imparatorluğunun idaresinde gözönünde tutulması gerekli noktaları şu suretle ifade etti :

"Birincisi, vükelâ lüzum gösterseler bile yabancılardan borçlanma yoluna gidilince, borç artar eksilmez. Hazinenin zenginliği, memleketin imarı, ahalinin ticaret ve serveti ile hasıl olur. Ziyade borç edinmek muzırdır. İkincisi, İmparatorlukta, kendi haline bırakılmış yerler ve boşu boşuna akan nehirler çoktur. Devlete ait topraklar halka verilir, akar sulardan fennen istifade edilirse ziraat gelişir. Ve göçebe halinde serserice dolaşanlar o yerlerde

iskân edilirse aşiretler arasında döğüş ve savaşlar, kazanç yüzünden azalır ve devletin varidatı da artar. Üçüncü arzım şudur ki: Avrupalılar fende ve eğitimde ve sanayide çok yol almışlardır. Anlara birden bire yetişilemezse de, köylerden başlamak suretiyle kasabalara kadar gerekli okulların kurulması tarafımızdan tebaaya bildirilmelidir. Her yıl bu üç maddede neler yapıldığı vükelâmızdan sorulmalı ve bu suretle iş takip edilmelidir ki, istenen terakki meydana gelebilsin."

Abdülmecid Mehmet Ali paşa gibi ve onun kadar devletin umumi idaresini hür olarak düşünmekte serbest değildi. Paşanın Mısır'da kurmuş olduğu hükûmet, kendi irade ve zekâsının mahsulü idi. Halbuki padişah, Osmanlı tahtına çıkarken, devlet müessesesi hakkında yüz yıllardan beri devam edegelen bir çok gelenek ve telakkilerin de varisi bulunuyordu.

Abdülmecid Padişahlığı nasıl anlıyor

Abdülmecid, kendinden önce gelmiş ve geçmiş padişahların hilâfet ve saltanat hakkındaki inanlarına ortaktı. Hilâfet ve saltanatın Tanrı ihsanı olduğuna ve irsi ve istihkak yolu ile Osman oğullarının birinden diğerine geçtiğine inanmakta idi. Bu itibarla Osmanlı imparatorluğu, "Memalik-i Mahrusa-i Şahane", Osmanlı tebaasını da "Vedia-i İlâhiye" olarak kabul etmekte idi. İmparatorluğun ana hukukunu teşkil eden fıkıh kaideleri dışında mülk ve tebaasını idare etmek hususundaki haklarının "Hukuk-ı saltanat-ı seniyye"yi teşkil ettiğine kanidi. Halife olarak, bu hakların da ilâhi kaynaklardan geldiğine inandığı için, onları kutsal ve kesin sayıyordu. Bu sebeple sadrazamları, şeyhülislamları ve diğer bütün memurları dilediği gibi tayin etmekte ve lüzumlu gördüğü hallerde de hiçbir mucip sebep göstermiye ihtiyaç duymadan onları azletmekte idi. İmparatorluğunun güvenliğini kurmayı, memleketin mamurluğunu ve tebaasının emniyet ve refahını temin etmeyi, hükümdarlık vazifesi olarak biliyordu. İdare ile ilgili bütün fermanlarında ve hattı hümayunlarında bu noktalara temas etmektedir. Gülhane hattı hümayunu ve Islâhat fermanı ile tebaasına ihsan etmiş olduğu hakları ve ilân etmiş olduğu esas ve tedbirleri de bu maksatla düşünmüş olduğunu açıklamaktadır.

Abdülmecid, bütün padişahlar gibi, kendi üstünde bir tek

kuvvet tanımaktadır : şeriat, yani cenab-ı hakkın kulları için vazetmiş olduğu dinî ve dünyevi hükümler. Bütün icraatını ve iradesinin mahsulü olan kanun ve nizamlarını bu hükümlere uygun bir surette ve onlara aykırı düşmiyecek bir şekilde düzenlemiye mecburdu. Bu bakımdan Osmanlı devletinde islâhat fikir ve teşebbüsü ile şeriat prensibini telif etmek çok güç bir mesele halini almakta idi.

Padişahın tabi olduğu geleneklerde Abdülmecid'in yaptığı yenilikler

İslâhat fikri ve teşebbüsü, Abdülmecid'e, dedelerinden ve babasından miras kalmıştı. O, bu uğurda Selim III ün uğradığı akibeti ve Mahmud II nin maruz kaldığı güçlükleri de unutmuyordu. Bununla beraber, devlete, devrinin şartlarına göre bir düzen vermekten başka yol bulunmadığını da anlamış bulunuyordu. Tahta çıktığı günden beri islâhatçı fikirli sadrazamları desteklemesi de bundan ileri geliyordu. Onlar umumi idarede devlete yeni bir nizam vermiye çalışırken kendisi de Osmanlı padişahlarının tâbi bulunduğu bazı gelenek ve usullerde yenilik yapmaya çalıştı. Abdülmecid, uzun zamandan beri devam edegelen sarayda kapanmak geleneğini tamamen bıraktı. İstanbul içinde, halkın ve idarenin durumunu anlamak için padişahların başvurdukları "tebdil gezmek" âdetine iltifat etmedi.

Ara sıra Babıâliye giderek meclis-i vükelâ müzakerslerinde hazır bulundu. Kışlaları, tersaneyi, elbise anbarlarını teftiş etti. Camilerde verilen icazet merasimlerinde askerî ve rüştî okulların imtihanlarında bulunarak öğrencileri ve öğretmenleri teşvik edici nutuklar söyledi.

Bundan başka, imparatorluğun durumunu görüp anlamak için, babası gibi, bazı bölgelere seyahat etti. 1845 te kara yolu ile Silistre'ye, aynı yıl Girid'e gitti. Silistre seyahati münasebetiyle sadrazama gönderdiği hattı hümayunda seyahat sebebini şöyle açıklamıştır :

"Vedia-i ilâhiye olan bunca ibadullaha edna derece bile teaddi vukuuna şefkat-i şahanemiz kail olmak ihtimali olmadığından memalik-i devlet-i aliyyemizden bazılarını görüp ahval-i hakikiyelerini bizzat anlamak ve badehu sair mahallerin halini dahi anlardan oldukça istidlâl ile ona göre cümlenin refah ve âsâ-

yişini biavnihî taâlâ ikmâl etmek niyet-i hayriyesiyle bu defa bittevfik Allahu taala Rumeli canibine seyahat-i seniyyemiz tasmim kılınmıştır."

Padişah Girid seyahatini de aynı maksatla yaptı. Beraberinde veliaht Abdülaziz efendiden başka Murad efendi, serasker Rıza Paşa, Tophane müşiri Fethi Ahmet Paşa ve Ticaret Nazırı İsmail Paşa da bulundular.

Limni, Girid, Rodos, Marmaris, Bodrum, İstankôy, Kuşadası ve Sakız'ı gördükten sonra İstanbul'a döndü. Seyahat yirmi dört gün sürmüştü.

Abdülmecid, Bab-ı hümayunun diplomatlarla olan temas ve münasebetlerinde de eski usullerden ayrıldı. 1853 tarihine kadar elçilerin padişahla siyasi konular üzerinde görüşmeleri âdet değildi. Kırım harbi arefesinde ve sırasında Abdülmecid İstanbul'daki elçilerin mülâkat taleplerini kabul etmiye başladı. Elçiler, Bab-ı Âli'nin arzı ile gün, saat ve yer tayin buyurulması üzerine huzura kabul edilirlerdi. Yalnız İngiltere sefiri Stratford bazen bir iki gün evvel malûmat verir ve saraya giderdi. Bu da şahsına mahsus hususi bir müsaade idi. İngiliz elçisi bir aralık İstanbul'da o derece nüfuz sahibi olmuştu ki kendisine diplomatlar arasında tacsız sultan denmiye başlanmıştı. Elçi istişare için "sabahları erkence Dolmabahçe Sarayına gider ve padişah ile hususi mülâkat yapardı. Bu mülâkatlarda Reşit ve Âli Paşa bulunurlar, işleri müzakere ederlerdi.

Hattâ padişah tab'an titiz olduğundan sefir ile karşı karşıya daima oturdukları iki demir koltuk yerli yerinde durmak için mıhlı idi. İngiliz elçisi ile istişare yalnız dış siyaset konularına inhisar etmezdi. İç politika ile ilgili meseleler de görüşülürdü. Abdülmecid bir aralık saltanat usulünün değişmesi hususunda bile elçinin düşüncesini öğrenmiye kalkıştı. (Padişah tahta çıktığı sıralarda veliaht bulunan biraderi Aziz efendi küçük olduğundan ona ehemmiyet vermiyordu. Büyüyüp sivrilince nazara çarpar ve göze batar oldu. Bir aralık saltanatın büyükten büyüğe geçmesi usulünün kaldırılmasiyle evlâttan evlâda intikali usulünün kanun ittihazı İngiliz elçisine açıldıkta, elçi, bu surette hakkı iskat olunan şehzadeleri mahbus tutamazsınız. Artık onlar da serbest gezerler. Bu halde içlerinde saltanata iddia edenler çıkabilir. Bu devletin bir büyük kuvveti ise salta-

nata kendisini hak sahibi gören bir iddiacının çıkmamasıdır, demekle o tasavvurdan vazgeçildi.)

Padişahlar, kırallık hanedanlarına mensup kimselerin yaptıkları ziyaretleri de iade etmezlerdi. Abdülmecid, Kırım muharebesine iştirak etmek üzere İstanbul'a gelen Prens Napolyon'a ziyaretini Fransız elçiliğine gitmek suretiyle iade etmişti. Bu ziyaretten fevkalâde memnun olan Prens, padişahı Fransa'yı teşrif etmelerini ve imparatorunu ziyaret etmelerini rica etmiş, Abdülmecid bu hususta Osmanlı devletinde emsaline rastlanmıyan bir vaidde bulunmuştu.

Abdülmecid'e gelinceye kadar, Osmanlı padişahları yalnız nişan vermişler, fakat kendileri almamışlardı. Bazı yabancı elçiler hükümdarlarının birer nişanını kabul ettirmek için Abdülmecid nezdinde de ricada bulunmuşlardı. Hattâ Portekiz kıralı, henüz müsaade alınmadan nişan gönderdiği halde itizar edilmiş ve kabul edilmemişti.

Kırım muharebesi vesilesiyle Fransa ile Osmanlı devleti arasında dostluk bağlarının sıkılaştırılması üzerine, Fransa imparatoru, Abdülmecid'e Lejyon donör nişanını teklif etti. Abdülmecid de bu nişanı kabul etmede tereddüt göstermedi. Bu suretle de ilk defa olarak bir Osmanlı padişahı bir yabancı hükümdarın nişanını göğsüne taktı. Bu olay, İstanbul'daki Fransız elçisi için büyük bir başarı teşkil ediyordu. Elçi bu başarıdan cesaret alarak 4 Şubat 1856 da sefarethanede verdiği bir baloya Abdülmecid'i de davet etti. Padişah bu baloyu şereflendirmekle herkesi hayret içinde bıraktı. Beraberinde devlet erkânı ve kızlar ağasını da götürdü. Merasim icabı Rum patriği ile Haham başı da baloya iştirak ettiler; Şeyhülislâm efendi itizar ederek gelmemişti.

Abdülmecid bir gün, Davudpaşa'da Kırım muharebesi vesilesiyle İstanbul'da bulunan bir Fransız askeri birliğini teftiş etti. Teftişten sonra açık arabadan askerin geçit resmini seyretmekte olan mareşal, Madam de Saint Arnaud ile diğer bayanların yanına giderek onlara fransızca iltifatlarda bulundu.

Bütün bu ufak tefek gibi görünen yeni âdetler, Abdülmecid'in, Avrupa hükümdarları gibi hareket etmek zihniyetinde olduğunu açıklamaktadır.

II. Bab-ı âli

Sadrazam

Bab-ı âli, Abdülmecid devrinde de sadrazamlık makamıdır. Sadrazamlık müessesesinin bünyesinde bu devirde esaslı bir değişiklik olmadı. Osmanlı devletinde Avrupa'da olduğu gibi aristokrasi bulunmadığından bu makam da halktan yetişenlere açık bulunuyordu. Nazari olarak, bilgi, görgü ve liyakatle sadrazamlığa geçilirdi. Bu mevkiden ayrılan, zatî meziyetleri ile halka karışırdı.

Sadrazam, devlet teşkilâtının, padişahtan sonra, en büyük şahsiyeti idi. "Memalik-i mahrusada sakin ibadullah canib-i rabbi izzetten taraf-ı padişahiye vedia ve emanet" idi. Bu emaneti hak ve adalet esaslarına göre idare etmek de padişahtan sadrazama devredilmekte idi.

Sadrazamın bu hususiaki yetkisi mutlaktı ve kararı müstakildi. Selim III. "Padişaha lazım olan vekil-i mutlak olanlara ruhsat-ı kâmile ve istiklâl verip yazdıklarını icra etmektir. Vekil-i mutlak olanlara dahi lâzım olan rical-i devlet ve ocaklu ve sair hizmet erbabını uydurup her işi ehline ısmarlamaktır" sözü ile, padişah ile sadrazam arasındaki münasebetlerin esasını açık bir şekilde ifade etmiş idi[1].

Sadrazamın yetkisi bab-ı humayunun eşiğinde son bulurdu. Bu eşiği aştıktan sonra saray dahilinde hükmü kalmazdı.

Sadrazam bir hatt-ı humayun ile tayin olunurdu. Bu hat, vükelâ önünde okunduktan sonra sadrazam işe başlardı. Sadrazamlık işareti padişahın mühürü idi. İnce zincire bağlı ve altın kese içinde bulunan bu mühür alındığı gün sadrazamlık da son bulurdu. Mühür bu kadar önemli olduğu için sadrazamlar ceplerinde taşırlar, hattâ gece uyurken dahi koyunlarında saklarlardı. Âli Paşa'nın hamama bile mühür ile girdiği rivayet edilir. Her ne kadar Mahmud II denberi, Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı hükümet teşkilâtında da nezaretler ve meclisler kurulmıya başlamış ise de gerek nazırların, gerekse meclislerin yetkileri istişari mahiyeti geçmemiş ve sadrazam padişahın mutlak vekili kalmakta devam etmiştir. Ancak şu da var ki Tanzimat devrinin başlamasiyle sadrazamların bu kesin yetkisi de tenkit edilmiye baş-

[1] E, Ziya Karal. Selim III ün Hatt-ı Humayunları s. 39.

lanmıştır. Padişaha sunulan bir ıslahat layihasında bu hususta aşağıdaki fikirlerin ileri sürüldüğü görülmektedir;

(Rey-i vahid ve fikr-i münferit ile bunca mesalih-i mülk ve milletin idaresi hata ve zarardan masun olamıyacağından ve mesned-i sadaret-i uzma, makam-ı vekâlet-i kübra olarak bittabi diğerlerine nezareti derkâr ve şamil bulunduğundan bundan böyle hodbehod rey-i vahid ile mesalih-i cesime rüyet olunmaması ve mesalih-i mahsusada diğer yekdiğerlerin umur-ı memuriyetlerine pek de müdahale ettirilmemesi.) [1]

Sadrazam, mutlak yetkisini kullanmak bakımından yalnız padişaha karşı mesuldü. Bu itibarla da, memuriyetinin devamlı olacağı hususunda hiçbir güveni ve garantisi yoktu. Hulâsa yarınından emin değildi.

Her an için sadrazamlıktan uzaklaştırılması padişahın takdirine kalmıştı. Padişah bir sadrazamı uzaklaştırırken herhangi bir mucip sebep de göstermek mecburiyetinde değildi.

Sadrazamların Abdül Mecit ile münasebetleri

Abdülmecid yirmi yıl süren padişahlığı esnasında 22 defa sadrazam değiştirdi. Âli Paşa'nın ilk sadrazamlığı en kısa sürenidir: iki ay devam etti. Mehmed Emin Rauf Paşa'nın sadareti en uzun olanıdır. Dört yıl sürdü. Mustafa Reşit Paşa altı defa sadaret mevkiine geçti. Altısının tutarı yedi yıl altı ay on üç gündür. 1851 yılında dört defa sadrazam değiştiği görüldü.

Devletin en yüksek idare ve icra makamında görülen bu istikrarsızlık devletin diğer büyük memuriyetlerinde de mevcuttu. Bu hal, hizmet görülmesine engel teşkil ediyordu. Abdülmecid'e sunulan bir lâyihada belirtilen fikirlerin hulâsası şöyledir.

(Gerçek bir lüzum olmadıkça büyük memuriyetlerde sık sık değişiklik yapılması ve memurların lüzum yokken azledilmesi veya değiştirilmesi hükümet idaresinin nizamını bozar. Bilhassa iç, dış, askerlik, maliye gibi hizmetlerin nazır ve büyük amirlerinin kusur ve kabahatleri anlaşılmadıkça değiştirilmemeleri icabeder. Bu gibilerin memuriyetlerinden ayrılmaları halinde de işin bünyesi değişmemiş bulunacağından, yerlerine gelenelerin diledikleri gibi mevcut usulleri bozmaları, intizam ve terakki için büyük engel teşkil eder). [2]

[1] Rifat Paşa Müntahabat-i asar, s. 64.

[2] Rifat Paşa, Müntahabat-ı asar, s. 68.

Bu lâyihada sadrazamlık makamında sık sık görülen değişmeden bahsedilmemiş olduğu görülmektedir. Lâyihadaki fikirlerin isabetli olduğu açık bulunmakla beraber sadrazamlık makamındaki değişmeleri izah etmek de lâzımdır.

Abdülmecid'i, sık sık sadrazam değiştirmeye sevketmiş olan sebepler muhteliftir. Padişah, karakteri itibariyle hissî ve alıngan idi. Bu sebeple huzurunda mizacına uygun düşmeyen şekilde konuşan sadrazamları azlederdi. Kıbrıslı Mehmet Paşa, bir gün valide sultanın irtikâbından bahsedince, Abdülmecid "Bu herif benim ölmüş validemden ne istiyor" diye hiddetlenmiş ve sadaret mühürünü kendisinden aldırmıştı.

Nüfuzlu sadrazamların da uzun müddet sadarette kalmalarına tahammül edemezdi, Mustafa Reşit Paşa'ya mütemayil görünmekle beraber onun bitmek tükenmek bilmeyen mantıkî izahlarından ve dediğini muhakkak yaptırmak istemesi hususundaki ısrarından usanmıştı. Ser Kurena Hacı Ali Paşa onu bir gün Hırka-i şerif dairesinde ağladığını ve "Yarabbi beni bu adamın elinden kurtar" diye dua ettiğini görmüş ve işitmiştir.

Abdülmecid, etrafının tesirlerine de kapılmakta idi. Kadınları, kızları ve en çok damatları kendisine türlü telkinlerde bulunurlardı. Damat serasker Said Paşa, ıslahat düşmanı idi. Bu sebeple de Mustafa Reşit Paşa'ya rakip bulunuyordu. Bu zat bir gün ansızın padişahın huzuruna çıkarak hiddetli bir dil ile "Bu adam cumhuriyet ilân edecek, saltanatın elden gidiyor, daha ne duruyorsun" demek suretiyle onu Reşit Paşa aleyhine tahrik etmişti. Bunun üzerine Reşit Paşa Bab-ı âli'de vazifesi ile meşgul bulunduğu bir sırada, sadaret mühürü kendisinden aldırılmıştır. Abdülmecid damatlariyle çalışmağı da sıkıcı bulmakta idi. Kendisini çocuk yerine koyduklarını, padişahlık nüfuzunu suiistimal etmek istediklerini bilirdi. Bu sebeple onların da iktidarda kalmaları uzun sürmezdi.

Abdülmecid'i, sadrazam değiştirmiye sevkeden başlıca sebeplerden biri de yabancı müdahalesi olmuştur. Tanzimata kadar Osmanlı devleti dış siyasette umumî olarak inziva siyaseti takip ettiği için bu gibi tesirlerden oldukça masun kalmıştır. Fakat tanzimattan sonra devletlerarası muvazene prensipinden faydalanmak istemesi sebebiyle bu tesir artmış ve devamlı bir hal almıştır. Kırım muharebesi sırasında Osmanlı devletinin İngiltere

ve Fransa ile ittifakı üzerine bu iki devletin İstanbul'daki elçileri padişahın akıl hocası olmak hususunda çetin bir mücadeleye girişmişlerdir. Osmanlı devlet adamları da İngiliz ve Fransız siyasetine taraftar olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Abdülaziz zamanında bir de Rus taraftarları siyaset sahnesine çıkacaktır.

Abdülmecid devrinde İngiliz siyasetinin başlıca taraftarı Mustafa Reşit Paşa'dır. Fransız siyasetine taraftar olanlar da Âli, Fuat, Kıbrıslı Mehmet ve serasker Rıza paşalardır. Abdülmecid İngiliz ve Fransız hükümetlerinin İstanbul'daki elçileri vasıtasiyle yaptıkları baskı derecesine göre bu iki guruptan bir paşayı sadrazamlık mevkiine getirdiği olurdu.

Bu hususta bir fikir edinmek için İngiliz elçisi Stratford'un müdahale ve baskısını zikrediyoruz : Kırım muharebesi arifesinde İstanbul medreselerinde okuyan softalar tahrik edilerek sadrazam Mustafa Reşit Paşa'ya karşı bir isyan hareketi yaptılar. İngiliz Elçisi bu isyan ile siyasi neticeleri hakkında görüşmek üzre Abdülmecid'den bir mülâkat istedi. Cevdet Paşa bu mülâkat hakkında Tezakir'de şunları yazmaktadır :

"Mukaddema softalar vakasında Kaning "İngiliz elçisi" mabeyin-i hümayuna gidip zat-ı şahane ile ledelmülâkat bu bir fesattır. Devlet-i aliyye ise bir nazik hal ve mevkide bulunuyor. Bunda ihmal etmeyip heman bastırılmasında istical etmeli" deyu nasihat ettikte zat-ı şahane "Ben birilim. Bunun müellifi ve mürettibi Mehmet Ali Paşa'dır. Anı terbiye edeceğim. Lâkin şimdi sırası değil" deyu buyurmuş idi. Filvaki Mehmed Ali Paşa nefyolundu ise de mütaakıben Kaning Kırım'da iken af ve itlak olundu. Ve Kaning Dersaadet'e avdetinde yine zat-ı şahane ile mülâkat edip keyfiyeti istizah ettikte, zat-ı şahane "Ben anı hanesinde oturmak üzere itlak ettim ama mansup etmedim" deyu buyurması üzerine Kaning dahi bunu böylece İngiltere'ye yazmak üzere bana ruhsat verir misiniz dedikte "Evet" deyu buyurmuş ve muahharen berveçhi balâ Mehmet Ali Paşa'nın ihtilata mezuniyeti ile muayedeye davet olduğu işitilince, baş tercüman Pizani'yi mabeyin-i hümayuna gönderip istizah-ı madde ettikte taraf-ı şahaneden "Ben anı bütün bütün istihdam etmem demedim. Sadaret ve seraskerlik gibi işlerde kullanmam dedim, demiştir„.

Elçilerin, devlet işlerine ve en çok sadrazam azil ve nasbında müdahaleleri o dereceyi buldu ki, Osmanlı devleti Fransa ve İngiltere nezdinde şikâyette bulunmak lüzumunu duydu. Bunun üzerine ilgili iki devlet İstanbul'daki elçilerine azil ve nasp hususunda müdahalede bulunmamaları için talimât yolladılar. Cevdet Paşa Tezakirinde Bir çok paşaların bundan memnun olmadıklarını yazdıktan başka, elçilerin bu talimata kulak asmadıklarını hattâ Fransız elçisinin âdet olmadığı halde Şeyhülislâmın yalısına giderek mülâkat ettiğini ve böyle bir olayın Osmanlı tarihinde ilk defa vaki olduğunu da ilâve eder.

Islahat fermanı devrinde Abdülmecit'in sadrazamları

Abdülmecid, ıslahat fermanı devrinde, sadrazamlık mevkiine, Mustafa Reşit, Mustafa Naili, Mehmet Emin Âli, Kıbrıslı Mehmet ve mütercim Rüştü paşaları getirmiştir. Devletin yeni bir buhranlı devreye girdiği sıralarda hizmet gören bu sadrazamların kısa hal tercüleri aşağıdadır :

Mustafa Reşit Paşa

Mustafa Reşit Paşa, İstanbul'da 13 Mart 1800 tarihinde doğdu. Ailesinin durumu parlak değildi. İstikbalini kendi enerjisiyle kurmak zorunda idi. Her çeşit bilgi öğrenmek istedi. Camilere devam ederek arapca ve farsça, konaklara ve kalemlere giderek fransızca öğrenmiye gayret etti. İlk memuriyet yıllarında imparatorluğu ve devleti tanımıya başladı. Eniştesi Ispartalı Seyid Ali Paşa ile Mora'da bulundu. Osmanlı Rus harbinde "1828-1829" orduda kitabet vazifesini gördü. Bu memuriyeti sebebiyle Mahmud II nin dikkatini çekti ve himayesini kazandı. Edirne andlaşması görüşmelerine Türk heyetinin kâtibi sıfatiyle iştirak etti. Mısır buhranının birinci merhalesine son vermek maksadiyle toplanmış olan Kütahya konferansında "1833" Halil Rifat Paşa ile birlikte Bab-ı Âli'yi temsil etti. 1834 de Paris elçiliğine tayin edildi. Bu memuriyeti ona yepyeni ufuklar açıyordu. Avrupa'yı tanıyacak ve Avrupalıları öğrenecekti. Yolda, Viyana'da Prince de Meternich ile görüştü. Paris'te kaldığı müddetce 1830 Temmuz ihtilâli neticesinde kurulan yeni Fransız rejimini, meşrutî kırallığı tetkik etti. Thiers Quizot'yu tanıdı. Ediplerle, şairlerle sanat münekkitleri ve gazetecilerle tanıştı. Fransızcasını ilerletmek için opera sanatkârlarının en

güzelinden ders aldı. 1836 da Londra'ya elçi tayin edildi. İngiltere'yi ve İngiliz'leri tanıdı. İngiliz devlet adamlariyle tanıştı. İngiliz politikasının esaslarını öğrendi. Bu memuriyetleri vesilesiyle Almanya ve İtalya'yı da dolaştı. Roma'da papa ile bile görüştü. Bu son olay üzerine diplomatik çevrelerde "Türk hıristiyan oldu" lâtifesi yayılmıya başlandı. Reşit Paşa'yı tanımış olanlar bu lâtifeye "Papa Türk oldu" sözü ile mukabelede bulundular. Bu memuriyet ve seyahatleri ile Mustafa Reşit Paşa, modern Türk diplomasisinin okulunu kurmuş oldu. 1836 yılının sonbaharında Dışişleri bakanlığı müsteşarlığına, bir yıl sonra da Dışişleri Bakanlığına tayin olundu. 1839 da okuduğu ve ilân ettiği Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Osmanlı imparatorluğunda Tanzimat devrini başlattı. Islahat taraftarlarına, gerçek ıslahat hedefini gösterdi: Osmanlı devletine garpli düşünceyi sokmak ve garpli müesseseleri almak.. Âli ve Fuat paşaları bu hedefe doğru yürüyecek yolcular olarak yetiştirdi. Osmanlı imparatorluğunda her büyük ıslahatcının suratına atılan çamur ona da sıçratıldı: Şeriat düşmanı, kâfir mukallidi olarak tavsif edildi. Dar düşüncenin bu kıymet hükümlerine ehemmiyet vermedi. Islahat fermanı devrine kadar üç defa sadrazam oldu. Her defasında yenilik fikir ve teşebbüsünün meşalesini elinde tuttu.

Mehmet Emin Âli Paşa

Âli Paşa, Mustafa Reşit Paşa okulunda yetişen siyaset ve diplomasi adamlarındandır. 1814 de İstanbul'da doğdu. Ailesi fakirdi. Bu sebeple istikbalini kendi gayreti üzerine kurmak icabetti. Mahalle okulunda ve camilerde ilk okula denk öğretim gördü. 1829 da Divan-ı Hümayun kalemine girdi. İlkin bir Rum doktorundan sonraları da tercüme odası memurlarından Jorj Sardo'dan fransıca öğrendi. Tahsilinin düzensiz ve derme çatma olduğunu idrak ettiği için daima bu hususdaki noksanlarını telâfi etmiye çalıştı. Sadrazam olduktan sonra bile Cevdet Paşa'dan ders aldı. Fransızcayı genç yaşta öğrenmesi, memleket dışı vazife ve memuriyetlere tayin edilmesine sebep oldu.

1835 de Avusturya İmparatoru birinci Ferdinand'ın cülusunu tebrik etmek üzere Ahmet Fethi Paşa'nın maiyetinde Viyanaya gitti. Bir buçuk yıl Viyana'da kaldı ve Avusturya İmparatorluğunun durumunu yakından tetkik etmiye fırsat buldu. İki

yıl sonra yine Ahmet Fethi Paşa ile Sen-Petersburg'da yapılan askerî talimleri görmek üzere Rusya'ya gitti. Aynı yıl Divan-ı Hümayun tercümanı oldu. Mustafa Reşit Paşa'nın itimadını kazanmış bulunduğundan 1838 de Londra maslahatgüzarı oldu. Bundan sonra birkaç defa dışişleri bakanlığı müsteşarlığında bulundu ve 1846 da Dışişleri Bakanı tayin olundu. 1850 de Reşit Paşa'nın azlinde sadrazamlığa getirildi. Bu sıralarda henüz otuz altı yaşında idi. 1856 da Paris kongresinde Osmanlı hükümetini temsil etti. Âli Paşanın memleket içinde ve dışında yaptığı memuriyetler ona büyük bir vukuf ve tecrübe kazandırmıştı. Şahsi gayreti ile yaptığı tetkik ve tetebbularla da ansiklopedik bir şahsiyet haline gelmişti. Vücutce ufak tefek, zayıf ve nahif olmasına rağmen otoriter ve ciddî idi. Lâubali hareketlerden hoşlanmazdı. Merasim ve etikete son derece riayet ederdi. Bab-ı Âli'nin istiklâlini gözetmiye önem verirdi.

Devlet idaresinde, Reşit Paşa'nın fikirlerine ortaktı. Osmanlı İmparatorluğuna Avrupalı usul ve kaidelerin alınmasını lüzumlu ve zaruri görmekte idi. Dış siyasette Mustafa Reşit Paşadan ayrıldığı tek nokta İngiliz siyaseti yerine Fransız siyasetine taraftar oluşu idi. Âli Paşa geniş bilgi ve diplomasi usul ve kâidelerine vukufu ile yabancı diplomatlarını da teshir etmiş bulunuyordu. Fransız elçiliğine mensup bir zat hâtıratında "..Âli Paşa, kendi ehliyet ve dirayetiyle iktisab-ı terakki etmiş ve mesalih-i devlette vukufu mahsusiyetle temeyyüz eylemiştir. İlâhiyattan bahsedebilir ve bir piskoposa karşı durabilir. Bir musevi ile mezheb-i yahuddan mübaheseye girişebilir. Elhasıl her şeyden habir bir sahib-i malûmattır" diyor. Paris kongresinde, meslektaşlarının takdirlerine mazhar olmuştur. Avusturya murahhaslarından Baron Hubner hâtıratında, kongrede Âli Paşa ayarında bir adam olmadığını yazmıştır. Fransız imparatoru Napolyon III "Âli Paşa gibi bir Dışişleri Bakanı bulsaydım kendimi bahtlı sayacaktım" dediği bazı kayıtlarda rastlanmaktadır. Thiers gibi bazı büyük Avrupa diplomatlarının da mühim siyasi meseleler hakkında Âli Paşa'nın nokta-i nazarını sormakla ona siyasette ve diplomaside vermekte oldukları değeri göstermişlerdir.

Mustafa Naili Paşa

Eski sadrazamlar okuluna mensuptu. Abdülmecid onu Mustafa Reşit ve Âli Paşalara karşı bir muvazene unsuru olarak kullandı.

Mustafa Naili Paşa 1798 de bir Rumeli kasabasında doğmuştur. Dayıları Tahir Paşa ile Hasan Paşalar tarafından Mısır'da himaye edildi. Cesareti sebebiyle 1821 de serkerdelik hizmeti verildi. Dayısı Hasan Paşa'nın ölümü üzerine senevi 450 kese maaşa varis oldu. Mısır valisi Mehmet Ali Paşanın da tavassutu ile mirmiran rütbesine yükseltildi. Girid'in idaresi Mehmet Ali Paşa'ya bırakılınca Mustafa Naili Paşa muhafız ünvaniyle adanın idaresi başına getirildi. 1837 de Lübnan'da dürzilerle maruniler arasında çıkan isyanı bastırmada hizmeti geçti. 1840 da vezaret rütbesine yükseltildi. Otuz yıl Girid valiliğinde bulunması dolayısiyle halk arasında Giritli namiyle şöhret buldu. 1851 de İstanbul'a celp olundu ve meclis azalıklarında bulundu. 1853 de de birinci defa olarak sadrazamlığa getirildi. Hariciye nazırlığına da Mustafa Reşit Paşa getirilmişti.

Cevdet Paşa'ya göre, Mustafa Naili Paşa, ümmi idi. Sadrazamlıkta ümmiliğini örtecek vasıflara da malik bulunmuyordu. Bu itibarla nüfuz ve iktidar gerçekte Mustafa Reşit Paşa'da idi. Giritli de zaten bunun farkında olduğu için bir vükela toplantısında Mustafa Reşit Paşa'ya "Sen bana sadaret ettirmiyorsun" demek suretiyle sadaret yapmak iktidarına sahip olmadığını da ifade etmişti. Fuat Paşa da

"Hariciye sadr-ı devlettir mesalih andadır
Öyle ise sadrıazam Mustafa Paşa nedir?"

sualini sormak suretiyle Mustafa Paşa sadaretinin mânasızlığını ifade etmek istemiştir. Sözün kısası Mahmud Kemal İnal'ın dediği gibi "Mustafa Paşa zâhiren, Reşit Paşa batınen sadrazam idi."

Mustafa Naili Paşa sergerdelikten yetişmiş bulunduğu için devlet adamlarına has terbiye ve âdaptan da mahrumdu. Vükela toplantılarında sert ve asabi ifadeleriyle etrafını rahatsız ediyor ve gücendiriyordu. Abdülmecid'in, bu durumu bilerek onu sadrazamlıkta kullanması yukarıda da açıklandığı gibi muvazene icabı ve şahsi siyaset yürütmek istemesinin bir neticesi idi.

Kıbrıslı Mehmet Paşa

1813 de Kıbrıs'da doğdu. Amcasının delâletiyle saraya intisap etti ve askerlik karyerine bağlandı. 1839 da Namık Paşa ile beraber Londra'ya gitti; orada tahsil için 2 yıl kadar kaldı. Sonraları tekrar Paris'e geldi. Fransa'nın sınır şehirlerini dolaştı ve askeri tesislerinini gördü. Hattâ bir fransız birliğinde yüzbaşı rütbesiyle vazife de gördü. Bu suretle yabancı dil bilgisinden başka askerlik bilgisini de tamamladı. Arada, İngiltere ve İtalya'yı da dolaştı. Avrupa devletleri ve müesseseleri hakkında fikir edinmiye çalıştı. Memlekete döndükten sonra askerî ve idarî vazifeler gördü. 1844 ile 1848 yılları arasında Akkâ muhafızlığında, Kudüs mutasarrıflığında, Tırnova kaymakamlığında ve Belgrad muhafızlığında bulundu. 1848 de yabancı dil bildiği için Londra'ya elçi olarak gönderildi. İki yıl sonra Halep isyanını bastırmak üzere Londra'dan çağırıldı ve Arabistan ordusu müşirliğine tayin edildi. 1854 de Kaptanı deryalığa getirildi. Aynı yıl birinci defa olarak sadrazam nasbolundu. Bu mevkide ancak bir kaç ay tutunabildi.

Valilikleri sayesinde imparatorluğun halini görmüş ve ıslahata lüzum olduğu kanaatine varmıştı. Avrupa'da tahsil gördüğü ve elçilik de yaptığı için Avrupa'nın durumunu da görmüştü. Karakteri itibariyle sert idi. Devlet işlerinde gevşekliğe tahammülü yoktu. Devlet müesseselerinde disiplinli bir çalışma teminine ve rüşvet ve irtikâbın kaldırılmasına bilhassa lüzum görmekte idi.

Mütercim Mehmed Rüştü Paşa

Mehmet Rüştü Paşa Sinop'ludur. 1811 de doğdu. Fakir bir ailenin oğludur. Ailesi ticaret maksadiyle İstanbul'a geldiği vakit Mehmet Rüştü üç yaşında idi. Ailesinin fakirliği ona kendi gayreti ile yetişmek yolunu açık bıraktı. Mahalle okulunda okudu. Bir taraftan da Tanaş efendi namında birisinden fransızca ders aldı. Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine kurulan asakir-i muntazamaya girdi. Bundan böyle askerlik mesleğinde tedricen terakki etti.

Fransızcasını ilerletmiye muvaffak olduğu için Mahmud II tarafından Namık Paşa ile birlikte askerî nizamnameleri tercümeye memur edildi. Bu alanda çalışmaları sebebiyle kendisine "Mütercim" dendi. 1849 da Mirliva oldu. Ondan sonra Hassa or-

dusu müşirliği ve seraskerlik hizmetlerine ve bu gibi daha başka memuriyetlere getirildi. 1859 da birinci defa olmak üzere sadrazamlığa tayin edildi.

Otoriter, cerbezeli ve tarizkâr idi. Askerlik mesleğinden edindiği itiyat ile disiplinli çalışmayı severdi. Tenkit ediciliği fassallığa kadar giderdi. Âli ve Fuat Paşalar bile onun itirazlarından ve tenkitlerinden kaçınırlardı.

III. Bab-ı meşihat

Bab-ı meşihat, Şeyhülislâmlık makamıdır. Bu makama ancak ilmiye sınıfından muayyen dereceleri ihraz etmiş olan kimseler getirilebilirdi.

Şeyhülislâm, ilmiye sınıfının başı idi. Devlet teşkilâtında padişahtan sonra gelen sadrazam gibi büyük bir şahsiyet idi. Teşrifatta Sadrazamdan sonra gelirdi. Padişah tarafından tayin edilirdi. Hilâfet padişahın zatı ile kaim olduğundan, ruhani bir sıfatı ve salâhiyeti yoktu. Başlıca vazifesi, devletin siyasi hukukunun ve idarî icraatının şeriat hükümleri dairesinde yürütülmesi için sadrazama ve padişaha yardım etmekti. Bu yardımı sadrazamın başkanlığında toplanan meclislere iştirak etmekle ve padişahın iradesi mahsulü olan emr ü nehilerini bir fetva ile tekit etmekle yerine getirirdi. Harp ilân etmek, barış akdetmek, yabancı devletlerle muahedeler imzalamak, kanunnâmeler neşretmek, ve devletin herhangi bir müessesesi için yeni nizamlar kabul etmek, cemiyetin yaşayış şekillerinde yenilikler yapmak ve daha bu gibi şeyler için fetva verirdi.

Bundan başka hakimlerin tayini ve azli, ilmî rütbelerin tevcihi, müderrislerin terfi ve terfihi, medreselerin nezareti gibi işler de makamına verilmiş olan salâhiyetler cümlesindendi; bu işlere göre, bugün adalet ve eğitim bakanlarının sahip bulundukları başlıca yetkilere de sahip bulunuyor demekti. Bütün bu yetkilerini kullanma bakımından padişaha karşı mesul durumda idi. Makamında hiçbir garantisi yoktu. Mucip sebep gösterilmeksizin her an vazifesinden azledilebilirdi. Bu da göstermektedir ki, salâhiyetlerinin çok geniş ve önemli olmasına rağmen yüksek bir devlet memurundan farksızdı. Bununla beraber yeniçeri ocağının kaldırılmasına kadar, Şeyhülislâmlardan bazıları

bu ocağın tesirinde kalarak veya onunla anlaşarak sadrazamlara ve padişahlara karşı defalarca kafa tutmuşlar, hattâ onlardan bir kısmını mevkilerinden indirmiye ve hattâ öldürtmiye bile muvaffak olmuşlardır.

Mahmud II devrine gelinceye kadar Şeyhülislamların muayyen bir dairesi yoktu. Kendi konaklarında vazife görürlerdi. 1826 da yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine yeniçeri ağasına mahsus olan Ağa Kapısı Şeyhülislamlık kapısı haline getirilmiştir.

Abdülmecid devrinde bu kapıda bir fetvahane tesis edilmiştir. O devirde Şeyhülislam meclisi vükelâya dahildi. Aylık maaş ve tahsisatı 100.000 kuruştu. Bu, devlette verilmekte olan maaşın en yüksek derecesini teşkil ediyordu.

Abdülmecit devrinde Şeyhülislâmlar

Mahmud II devrinde, yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine; şeyhülislâmlar, devlete karşı icabında dayanabilecekleri bir mesnetten mahrum kaldıkları için siyasi rolleri azaldı. Abdülmecid devrinde ise yapılan ıslahat hareketleri ve garp ilmine vukufu olan insanlar yetişmesiyle devlet teşkilâtında şeyhülislâmın politik nüfuzu büsbütün azalmıya başladı. Bu sebepledir ki Abdülmecid devrinde, sadrazamların sık sık değişmesine mukabil şeyhülislâmlar uzun müddet makamlarında kalabilmişlerdir. Padişahın 32 yıllık hükümdarlığı esnasında şeyhülislâmlık makamına ancak dört zat getirilmiştir. Onlar da sırasiyle Mekki zade Asım Efendi, İsmet bey zade Seyyidülhac Ahmed Arif Hikmet Bey, Meşrep Efendi hafidi Mehmed Arif efendi ve Seyyit Mehmed Sadettin Efendidir. İçlerinde devlete en çok hizmeti dokunan Meşrep Efendi hafidi Mehmed Arif Efendi zamanın icablarını kavrıyan, geniş bilgiye sahip bir zat idi. Gülhane Hatt-ı hümayunu ile ıslahat Fermanının ilânı şeyhülislâmlığı devrine rastlar. Hükümet tarafından yapılması tasarlanan yenilik hareketlerini kabul etmiş ve bu hususta hiç müşkülat yaratmayı düşünmeyerek elden gelen yardımı yapmıştır.

IV. BAB-I SERASKERİ

1826 da Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine; Yeniçeri ağasının makamı olan Ağakapısı Meşihat dairesi oldu. Yeniçeri askerleri yerine teşkili kararlaştırılan Nizamiye askerine de Ağa

Hüseyin Paşa Serasker tayin edildi. Bundan böyle Serasker, Osmanlı İmparatorluğunun Kara kuvvetlerinin başı oldu. Beyazıt camii civarında Eski saray adile anılan saray da Seraskerlik makamı ittihaz edildi. Seraskere, Kocaeli ve Hüdavendigâr sancaklarının varidatından başka mutfak masrafı olmak üzere hazineden yirmibeş bin kuruş maaş bağlandı. Sadrazamların Serdar-ı Ekrem unvaniyle sefere gitmeleri ve askere kumanda etmeleri Bab-ı Serâskerinin kurulmasından sonra terk edildi. Bu suretle Bab-ı Seraskeri, askerlik işlerinde daha fazla yetki ve nüfuz kazanmış oldu. Seraskerlik rütbesi Seyfiyye sınıfının üst kademesi bulunmakla 1835 ten sonra meratip silsilesi yönünden Sadrazamlık ve Şeyhülislâmlık ile aynı seviyede itibar olunmuştur. İlk defa Seraskerlik makamına Ağa Hüseyin Paşa tayin edildi. (1826). Bir yıl sonra yerine Koca Hüsrev Paşa getirildi. Ve On yıl kadar bu mevkide kaldı. Abdülmecid devrinde Rıza Paşa Serasker oldu ve bu kitabın askerlik bölümünde ifade edilen askerî ıslahatı meydana getirdi.

Yeniçeriler zamanında İstanbul'un asayişi Yeniçeri ağası tarafından temin edilmekte olduğundan, bu ocağın kaldırılması üzerine bu hizmet de Seraskerlik makamına geçmişti. 1845 te "Zaptiye Müşirliği" kurulmakla evvelâ Başkentin sonra da eyaletlerin asayişi bu makama devredildi.

V. Meclisler

Meclis-i Meşveret ve Meclis-i Şûra

Osmanlı İmparatorluğunda idare ve kaza işlerinin Yüksek istişare ve karar meclisi olan Divan-ı Hümayun zamanla önemini kaybetmiş idi. XVIII. yüzyıl sonlarında Selim III devrinde devlet işlerinin görüşülmesi için Meclis-i Meşveret toplanırdı. Eskiden Divan-ı Hümayuna giren devlet erkânı bu meclisi teşkil ederlerdi. Harp hususları konuşulduğu zamanlar, ocak erkânı da toplantılara alınırdı. Padişahın da bazan toplantılara iştirak ettiği olurdu.

Meclis-i Şûra; harp ilânı, sulh akdi veya yabancı devletlerle anlaşmalar yapılması gibi önemli kararlar alınması gerektiği vakit, Sadrazam'ın Başkanlığında; Şeyhülislâm, Kazasker, sair devlet ricalinin toplanmasile kurulurdu, bu meclisin kararlarını

oybirliği ile vermesi gerekirdi. Fakat Sadrazam, vekil-i mutlak olduğu için kararlar kendisini ilzam etmiyordu. Kararların mahiyetinden ve tatbikatından Padişaha karşı sorumlu durumda olan Sadrazamdı. Divan-ı Hümayunun, sarayda toplanmasına mukabil Meclis-i Meşveret ve Meclis-i Şûra için böyle bir kayıt yoktu. Padişah dilediği takdirde Meclis-i Meşveret Topkapı'da kendi huzurunda toplanırdı. Fakat umumî olarak bu iki meclis Sadrazamın tesbit ettiği yerlerde ve çok kere, Şeyhülislâm konağında veya Sadaret makamında toplanırlardı.

Meclis-i Has veya Meclis-i Vükelâ

Mahmut II devrinde; nezaretlerin teşkil edilmesi ile, modern mânada bir hükümet şekline doğru bir adım atılmış oldu. Meclis-i Meşveret ve Meclis-i Şûra, yerini nazırların teşkil ettiği Meclis-i Has veya diğer ismi ile Meclis-i Vükelâ tutmaya başladı. Abdülmecid devrinde nezaretlerin sayısı çoğaldığı için Meclis-i Hasın bu bakımdan ehemmiyeti arttı. Bu meclis Sadrazamın Başkanlığında olmak üzere Bab-ı âli'de aşağıdaki zatlarla kurulurdu :

Adliye Reisi, Hariciye Nazırı, Maliye Nazırı, Hazine-i Hassa Nazırı, Evkaf-ı Hümayun Nazırı, Ticaret Nazırı, Zaptiye Müşiri, Müsteşarı Sadrıâli, Valide Kethüdası.

Padişah ; Vekilleri, Nazır veya daha başka unvanlarla Bakanlar kuruluna dahil olanları, Sadrazama hitaplı bir hatt-ı Hümayun ile tayin ederdi. Bazan bu tayinleri yapmadan önce Sadrazamın ve tayin ile ilgili olanların muvafakatini de alırdı. Fakat bu muvafakatı almadan da tayin yaptığı olurdu. Sadrâzam azledilirken Meclis-i Vükelâ da, onunla aynı fikirde olan ve yahut kendisine intisabı bulunan kimselerin de azledilmesi umumiyetle görülen bir haldi. Sadrazam, Serasker, Kaptan-ı Derya, Tophane Müşiri, Meclis-i Vükelâ Reisi, Zaptiye Müşiri daima vezirler arasından seçilirdi. Diğerleri bazan vezirler arasından, bazan da Balâ rütbesi sahipleri arasından seçilirdi. Vezir olan Bakanların maaşları altmış bin ile yüz bin kuruş arasında tahavvül ederdi. Balâ rütbesi sahiplerinin ise otuz bin ile elli bin kuruş arasında idi. Şeyhülislâmın maaş ve tayinatı ise ayda yüz bin kuruştu. Bundan başka kendilerine Padişah tarafından atiyye verildiği ve hattâ yalı ve köşk yaptırılarak hediye edildiği de olurdu. Rütbe

makamlariyle ilgili kimselerden, vezirlerden de bolca hediyeler gelirdi. Bu bakımdan vükelâ refah içinde idi.

Abdülmecid devrinde ve bilhassa Kırım muharebesinden itibaren Osmanlı devletinin yabancı devletlerle idame etmeğe başladığı sıkı siyasi münasebetler bakımından Meclis-i Vükelâ da Sadrazamdan sonra en mühim mevki Hariciye Nazırının mevkii idi. Hariciye Nazırı olacak kimselerin cerbezeli ve yabancı dil bilen kimseler olmasına Padişah dikkat ederdi.

Abdülmecid zamanında, Meclisi vükelâya dahil olan her sınıftan bütün memurlar için Padişaha ve devlete sadakatle hizmet görüleceğine dair yemin merasimi kabul edildi. Esasları 1850 de kararlaştırılan bu merasime göre, Sadrazam ile Şeyhülislâm, tayinleri akabinde Bab-ı Âli'de arz odasında, diğer Bakanlar ile büyük memuriyete tayin edilenler Meclis-i Vükelâda Kur'ana el basmak ve aşağıdaki metni okumak suretiyle vazifelerine başlamaları kaide oldu.

«Padişahıma ve devleti aliyyelerine sadakatten ayrılmıyacağıma ve her nasıl nam ve tevil ile olursa olsun rüşvet almıyacağıma ve Padişahımın ruhsat-ı Seniyyesile kabulü mecaz olan hedayayı resmiyeden başka memnu olan hediyeyi kabul etmiyeceğime; ve emvali miriyeyi irtikâp ve telef etmeyüp hiç kimseye ettirmiyeceğime ve lüzumu hakiki tebeyyün etmedikçe Hazine-i Miriyeye masarif vukuunu tecviz eylemiyeceğime ve icabı sahihi olmadıkça mücerret riayeti hâtıra mebni memur istihdamına lüzum göstermiyeceğime yemin ederim.»

Sadrazam ile ulemanın ve bu sınıftan olan diğer büyük memurların da Şeyhülislâm huzurunda yemin etmeleri ve yemin ederek yukarıdaki metnin "Padişaha sadakat ve hediye fıkralarından" sonra :

«Ve taraf-ı Padişahiden memur buyrulduğum umur-u şer'iyenin icrasına ve mal-i yetimin ahkâm-ı şer'iyeye tatbikan hüsnü muhafazasile telef olmamasına kemalile tekayyüt ve ihtimam edeceğime ve mutad olan resmi câizeden ziyade akçe almıyacağıma elhasıl hilâf-ı şer'i şerif ve mugayir-i kanun münif hareketi bir veçhile tecviz etmiyeceğime yemin ediyorum» ibaresini okumaları usul ittihaz edilmiştir.

Bu yemin şekli, metninde bazı tadilât yapılmak suretile İmparatorluktaki bütün memurlara teşmil edildi.

Meclis-i Vükelâ haftada iki defa Bab-ı Âli'de Sadrazamın Başkanlığında toplanır ve devleti ilgilendiren önemli işleri görüşürdü. Mecliste kararlar ekseriyetle alınır ve Padişaha bir mazbata ile sunulurdu. Bunlardan tatbik edilmesi uygun görülenler dine dokunmadıkları takdirde Padişahın bir hatt-ı hümayunu ile, din ile ilgili oldukları takdirde ise Şeyhülislâmın bir fetvası ve Padişahın hatt-ı hümayunu ile kanun karakterini kazanır ve yürürlüğe girerdi.

Abdülmecid, lüzumlu gördüğü hallerde Meclis-i Vükelânın toplantılarında hazır bulunurdu. Bu vesile ile nazırların çalışmalarını tenkit eder ve yapılması icabeden işleri de işaret ederdi.

1845 yılında Bab-ı Âli'ye ziyaretlerinden birinde vükelâya, bizzat yazmış olduğu şu hattı okudu :

"Fikirlerimi ve emellerimi yürürlüğe koymak için sarfedilen gayretlere rağmen askerî ıslahat bir tarafa bırakılırsa tasavvurlarımdan hiç biri ümit ve intizar eylediğim neticeleri hasıl etmemiştir. Hattâ askerî ıslahat bile sağlam bir esastan, memleketin genel kalkınması için gerekli kuvvetli bir temelden mahrumdur. Buna son derece müteessifim. Binaenaleyh sana (sadrazama) ve bütün vükelâya tebaamın refah ve saadeti halini temin için lâzım gelen tedbirleri tam bir anlaşma halinde düşünmenizi ve müzakere etmenizi emrediyorum. Bu terakkinin gerçekleşmesi gerek dinî ve gerek dünyevî işlerde cehaletin kalkmasına bağlı olduğundan ilim, fen ve Sanayii Nefise öğretimine mahsus okulların tesisini ilk olarak alınacak işlerden sayıyorum. Bundan başka hayırlı bir müessese olmak üzere cins ve mezhep tefriki gözetilmeksizin bütün tebaa ve hattâ ecnebi fikarasına mahsus olmak üzere bir hastahane inşa ve küşadını dahi arzu eylemekteyim."

Diğer Meclisler

İkinci Mahmut, Divan-ı Hümayunun görmekte olduğu meselelerle zamanın icaplarından doğan işleri görüşmek ve karara bağlamak üzere bir takım meclisler kurmağa başlamıştı. Bu meclisler Abdülmecid devrinde geliştirildi. Bundan başka yeni meclisler de kuruldu. Bunlar devlet hizmetlerinin görülmesinde Bab-ı Âl'inin yardımcısı oldular. Ehemmiyet derecelerine göre Tanzimat devri meclisleri şunlardır :

Meclis-i Valâ-yı ahkâm-ı Adliye

Bu meclis 23 Mart 1837 de kurulmuştu, aşağı yukarı, bu günkü Yargıtay ve Danıştay'ın muadili idi. Devletin muhtac olduğu kanunname tasarılariyle nizamnameleri hazırlamak, memurların dâvalarından başka devlet ile ferdler arasındaki dâvaları görmek başlıca vazifelerindendi. Başlangıçta bir Başkan, beş üye ve iki kâtipten kurulmakta idi. Toplantılarını Topkapı sarayında yapıyordu. Başkan ve üyeleri vezirler ve Balâ rütbesi eshabı arasından seçilmekte idi. Gülhane hattının ilânı üzerine, yeni kanun ve nizamların hazırlanması icap ettiğinden meclisi valânın işi çoğaldı. Bu sebeple de ehemmiyeti arttı. Vazifesini hakkile görebilmesi için bir nizamname ile yeni çalışma şekli tesbit edildi. Buna göre görüşme konusu olan lâyıhalar önceden incelenmek üzere bütün üyelere dağıtılacak, görüşmeler esnasında, evvelce isimlerini kaydettirenler, kayıt sırasına göre fikirlerini açıklayacaklar, kendisinden istizahta bulunulan nazır gerekli izahatı vermeğe mecbur olacak, görüşmelerin zabıtları tutulacak, reylerin eşitliği halinde son söz Padişaha ait bulunacak, kesinleşen bir kararın tenkidi yasak olacaktı. Meclisi Valânın; Kanun tasarılarile nizamnameleri hazırlamak yetkisi 1853 te kurulan Meclis-i Âli-i Tanzimata devredildi. Fakat 1861 de bu meclis Meclisi Valâya ilhak edildi. Bunu mütaakıp Meclisi Valâ, biri mülkî idare, diğeri kanun ve nizamlar, üçüncüsü de kaza işleri dairelerer olmak üzere üç kısıma bölündü.

Meclis-i Dar-ı Şûray-ı Askerî

Bu meclis 1836 da devletin her türlü askerlik işlerini tanzim ve murakabe etmek için Bab-ı Seraskeride kurulmuştu. 1843 te; yeni ihtiyaçları karşılamak üzere yeniden genişletilerek Zat işleri, Levazım İşleri ve Maliye işleri olmak üzere üç bölüme ayrıldı. Bir Başkan ile bir Sekreter ve on beş üyeden kuruluyordu. Üyeleri arasında bir müftü ile Mülkiye ricalinden siyaset işlerinde yetkisi bulunan bir zat da vardı. Diğer üyeler ordu erkânından idi. Askerlik ile ilgili kanunlarla, nizamname ve talimatnameleri hazırlamak bu meclisin vazifeleri arasında idi. Meclis vazifesini hakkile yerine getirebilmek için batılı orduların teşkilât ve nizamlarını da bilmek mecburiyetinde olduğu için, kendisine bağlı olmak üzere bir tercüme odası kurmuştu.

Meclis-i Tophane-i Âmire

Yeniçerilerin kaldırılmasından önce; Topcu ve Humbaracı ve Lâğımcı ocaklarında ıslahat yapılmıştı. Bu ocaklar Yeniçeri ocağının kaldırılması sırasında da hükümete sadakatle hizmet ettikleri için kaldırılmamış, yeni ihtiyaçlara göre teşkilâtlandırılmıştı. 1832 de, Tophane Müşirliği ihdas edilerek onun emir ve idaresi altına tevhit edilerek konuldular. Abdülmecid devrinde Tophane, Baruthane, Fişenkhane gibi müesseler de Tophane Müşirliğinin idaresine verildi. Yine Abdülmecid devrinde topçu sınıfı ile, bu müesseselerin her türlü işlerini görmek ve düzenlemek üzere Meclis-i Tophane-i Âmire kuruldu. Bu meclis bir başkan, bir sekreter ve sekiz üyeden kurulmakta idi.

Meclis-i Maarif-i Umumiye

Mahmut II devrinde, memleketin muhtaç olduğu Bayındırlık ve Maarif işleri hakkında tedbirler düşünmek ve kararlar vermek üzere bir de "Meclis-i Umur-ı Nafia kurulmuştu" 1845 te Abdülmecid devrinde, Eğitim işlerini teşkilâtlandırmak, yürütmek ve kontrol etmek üzere Meslis-i Maarif-i umumiye kuruldu. Bu meclis iki daire halinde teşkilâtlandı: İlmî daire, idarî daire.. İlmî dairenin vazifesi okullar için kitaplar ve çeşitli fenlere dair eserler telif ve tercüme ettirmek suretile halkın umumi bilgi seviyesini yükseltmekti. İdari dairenin vazifesi ise memleket içinde mevcut mekteplere, Maarif meclislerine, Kütüphane ve Müzelere ve Matbaalara nezaret etmek ve yenilerinin açılması işini inceleyüp pilânlaştırmaktı. Bu meclis, Meclis-i valâ reisi ile Hariciye nazırının müşterek nezareti altına konmuştu. Bir Başkan ile sekiz âza ve iki sekreterden kurulmakta idi. Senede iki defa genel toplantı yapıyordu. Bu toplantılara iki dairenin üyelerinden başka Meclis-i valâ üyelerinin ilmiye ve askeriye sınıflarına mensup ikişer üyesile, muhtelif cemaatlerin birer ruhani üyesi iştirak ediyordu. 1856 da Maarif Nezaretinin kurulması üzerine meclis, Maarif nezaretine verildi.

Meclis-i Maliye

Devletin malî işleri hakkında incelemelerde bulunmak ve gerekli teklifleri yapmak üzere Maliye Nezaretinin bir istişare heyeti olarak 1846 da kurulmuştur. Bir Başkan iki sekreter ve on bir üyesi vardı.

Meclis-i Âli-i Tanzimat

Bu meclis 1854 te kuruldu. Başlıca vazifesi, esasları hazırlanmakta olan ıslahat fermanına göre İmparatorluğun ıslahat işlerini düzenlemek ve murakabe etmek idi. Meclis-i ahkâm-ı Adliyenin bu işlerle alâkalı organ ve yetkisi de kendisine ilhak edilmişti. Nizamnamesinde başlıca yetkileri şöyle teferruatlandırılmıştır: "Devlet umurunun ıslahını ve memleket mamuriyetinin tekessürünü mucip olan her türlü usul ve nizamı yeniden müzakere ve mütalâa etmek"

"Nezaret ve daireler tarafından tanzim edilecek lâyıhalar meclis-i âli-i tanzimatın tetkik ve tasdikinden geçecek"

"Meclis-i tanzimatın tetkik ve kabul ettiği her türlü lâyıhalar meclis-i vükelâya tevdi olunacak ve onun tasdikine iktirandan sonra Padişahın tasvibine arzolunacaktır. Padişahın iradesine iktiran etmeyen hiçbir lâyıha mevkii icraya konamıyacaktır."

"İsdar edilen bir nizam veya kanun ancak yine meclisin muvafakatı ile meriyetten kaldırılacaktır"

"Memuriyet vazifesini sui istimâlden dolayı vükelânın mahkemeleri, Meclis-i Tanzimatta olacaktır"

Meclis-i Tanzimat 1861 tarihine kadar devam etti. Ve o tarihte, meclis-i vâlâya ilhak edildi.

Meclis-i Âli-i Umumî

1855 te kuruldu. Devletin en yüksek istişare meclisi idi. Sadrazamın başkanlığında toplanırdı. Heyeti vükelâyı teşkil eden zatlar ile meclisi Tanzimat ve Meclis-i valâ ve Bab-ı Âli'nin yüksek ricali üyeleri idi. Bazı ahvalde, ruhani heyetin başkanları da toplantıya iştirak ederlerdi. Vazifesi; kanun tasarılariyle nizamname lâyıhalarını incelemek ve karara bağlayarak Padişahın tasdikine sunmaktı. Gerekli görüldüğü hallerde toplanırdı. Bu yönden olağanüstü bir karakteri haizdi.

Diğer Meclisler

Abdülmecid devrinde yukarıda sayılan meclislerden başka, Kaptan Paşalığa bağlı Meclis-i Bahriye, Ziraat Nezaretine bağlı Meclis-i Ziraat ve Meclis-i Maadin, Zaptiye Müşirine bağlı Meclis-i Zaptiye gibi meclisler vardı. İsimlerinin delâlet ettiği mânalardaki işler hakkında istişarî mütalâalar beyan ederlerdi.

VI. Nezaretler'in Kurulması

Batılı usullerin hükûmet teşkilâtında tatbik edilmesi

Mahmud II devrinde, Mora'da müstakil bir Yunan devletinin kurulması ve Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı Ordularını perişan ederek Osmanlı devletinin mukadderatını tehlikeye düşürmesi, başta padişah olmak üzere akli başında devlet adamlarını düşündürecek olaylardı. İmparatorluk bir valisine karşı mevcudiyetini koruyamıyacak olduktan sonra nasıl yaşıyabilirdi? Başka valiler de Mehmed Ali gibi hareket etmiye kalkarlarsa ne olacaktı ? Türk ve İslâm valilerin hükümete karşı kazandıkları başarılar hıristiyan tebaayı isyana teşvik etmiyecek miydi ? Bu korkunç ihtimalleri önlemek için tek çare; orduda ve eğitimde başlamış olan garplılaşma hareketlerini hükümet teşkilâtına da teşmil etmek ve merkezci bir idare sistemi kurulmasına çalışmaktı.

Umur-u Dahiliye Nezareti "İçişleri Bakanlığı"

Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra, yeni bir ordunun kurulmasına başlanmakla timar ve zeamet teşkilâtı mânasını kaybetmiye başlamıştı. Bu yönden de devletin iç idaresine yeni bir nizam vermek zarureti hasıl olmuştur. Mahmud II devrinde kadar eyalet valileri sadrazamla muhabere ederlerdi. Fakat mülkî işler, sadrazam adına sadaret kethüdası tarafından görülmekte idi. 1835 de yukarıda ifade edilen sebeplerle sadaret kethüdalığı, umur-u mülkiye nezaretine çevrildi. Ve nazıra müşirlik ve vezirlik rütbesi verildi. 1837 de Umur-u Mülkiye Nezareti tâbiri Umur-u Dahiliye Nezaretine tahvil edildi. Abdülmecid devrinde yeni mülkî teşkilât yapıldığı ve vilâyetlerde de tanzimatın tatbikine girişildiği için, Dahiliye Nezaretinin önemi arttı.

Umur-u Hariciye Nezareti "Dışişleri Bakanlığı"

Mahmud II devrine kadar dışişleriyle Reisülküttap meşgul olurdu. Osmanlı devleti, Selim III devrine kadar, dış siyasette inziva prensipine bağlı kaldığı için yabancı memleketlerde daimî elçiler bulundurmuyordu. Bu padişah devrinde ilk defa olarak Avrupa'nın büyük başkentlerinde büyük elçilikler kuruldu, fakat Yunan isyanları sıra-

sında (1821-1830) tekrar inziva siyasetine dönüldüğü için daimî elçilikler kaldırılmıştı.

Mehmet Ali Paşa isyanının gelişmesi üzerine yabancı devletlerin yardımı ile Babıâlinin kendini kurtarmıya çalışması bu elçiliklerin tekrar kurulmasını gerektirdi. Bundan başka İstanbul'daki yabancı elçiler de faal rol oynamıya kalkıştılar. Bu durum karşısında dış siyaset işleri Osmanlı devleti için hayatî bir şekil aldı. Ve 1835 de Umur-u Dahiliye Nezareti kurulduğu sırada Umur-u Hariciye Nezareti de kuruldu ve nazıra vezirlik rütbesi ve müşirlik payesi verildi.

"Umur-u Maliye Nezareti "Maliye Bakanlığı"

1835 de mevcut defterdarlıklar kaldırılarak bütün hazinelerin idaresine bakmak üzere Umur-u Maliye Nezareti kuruldu. Nazıra vezaret rütbesi ve paşa ünvanı verildi.

Evkaf-ı Hümayun Nezareti

"Devletin kuruluşundanberi padişahlar ve vezirler ve devlet ricali ve hattâ halktan varlıklı olanlar imparatorluğun her tarafında camiler, mescitler, medreseler ve mektepler; han hamam ve kervansaraylar; tekkeler ve zaviyeler, çeşme ve yol gibi hadsiz, hesapsız hayırlı ve faydalı eserler yaptırarak bunların idare ve idamesini sağlıyacak nisbette vakıflar tertip ve tanzim eylemişlerdi. Hayrat sahipleri vakıflarının şartlarını tayin ve mirascılarına sarfolunacak parayı ve hademesine verilecek vazifeleri tahsis ettikten sonra tevliyetini evlât ve akabına ve nezaretini sadrazam ve şeyhülislâm ve Darüssaade ağası ve İstanbul kadısı gibi mansıplar erbabına verirler ve büyük padişahlar evkafının bazılarının idaresi dahi sadrazam ve Şeyhülislamlara ve Mekke ile Medine evkafı Darüssaade ağalarına havâle edilmiş olup geri kalan padişah vakıfları ile nesilleri tükenmiş bazı vezirler ve ümera vakıfları çırakhk olarak saltanat bendelerine tevcih olunurdu. Yukarıda geçen nezaretlerin birer müfettişi olup nezaretleri altında olan evkafın her yıl hesapları tetkik edilir ve şartı vakfın icra kılındığı veyahut hayrat ve müberratın vakıf hademesi ile halk canibinden ifade edilirse mütevelliler vakıflar şartlarının tamam olarak icrasına icbar edilir idi."

"Mahmut II devrinde umumî ıslahata girişilince evkafta

bir düzen sağlanması için mütevellilere nezaret hakkı bulunmak ve Mekke ile Medine ve büyük padişahların evkaflarına müdahale etmek üzere 1826 da bir Evkaf Nezareti kuruldu. 1835 de Mekke ile Medine evkafı dahi bir müdüre ihale edilerek müstakil olmak üzere bir "Haremeyni Evkaf Nezareti" kurulmuştur.

Bir yıl sonra bu iki nezaret birleştirilmiş ve evkaf nazırlarının meclis-i vükelâya dahil nazırlardan olması kabul edilerek bilcümle evkaf idarelerine verilmiştir" [1]

Umur-u Ticaret ve Ziraat Nezareti "Ticaret ve Ziraat Bakanlığı,,

Mahmud II devrinde, imparatorluğun bayındırlık seviyesini yükseltmek, servet kaynaklarını değerlendirmek ve ticareti geliştirmek lüzumu idrak edildiğinden bu ve daha başka hususlarda devletce alınması gerekli tebdirleri araştırmak üzere 1836 sonlarında Babıâli'de bir "Meclis-i Umur-u Nafıa" kurulmuştu. Aynı hizmetleri görmek için 1839 da Umur-u Ticaret ve Ziraat Nezareti kuruldu ve bu işler de bu nezarete nakledildi.

Umur-u Nafıa Nezareti "Bayındırlık Bakanlığı,,

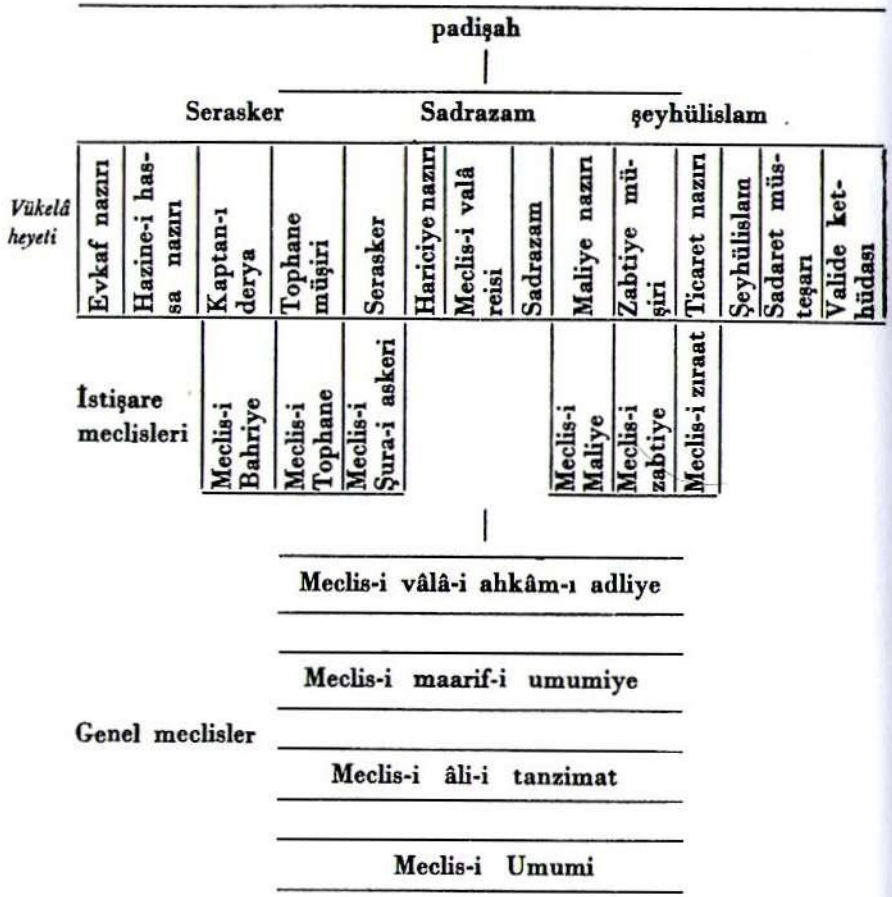
Kara ve deniz yollarını ıslah etmek ve yenilerini açmak, limanlar, iskeleler, rıhtımlar inşa etmek, bataklıkları kurutmak ve daha bu gibi bayındırlık işlerini görmek üzere, Umur-u Nafıa Nezareti kuruldu ise de, bir müddet sonra, bu nezaret, ziraat ve ticaret nezareti ile birleştirildi.

Umur-u Maarif Nezareti "Milli Eğitim Bakanlığı,,

Bu kitabın eğitim bölümünde de açıklandığı üzere, medresenin dışında kurulmasına başlanan eğitim müesseselerinin mercii olmak üzere 1856 da Maarif Nezareti kurulmuştur.

[1] Abdurrahman Şeref, Devlet-i Aliyeyi Osmaniye. cilt 2, s. 419-620.

Abdülmecid Devrinde Hukümet organları

VII. İmparatorluğun Mülki İdare Sistemi

Mülki taksimat ve idare teşkilâtı "Tanzimatın ilk yıllarında"

Tanzimat devrinin ilk yıllarında Osmanlı imparatorluğu mülkî taksimat yönünden eyalet ve livalara "Sancak" taksim edilmiş bulunmakta idi. Avrupa'da, Asya'da ve Afrika'da mevcut eyalet ve livaların isimleri aşağıdaki cetvelde gösterildiği gibi idi.

Sıra No.	Eyaletlerin isimleri	Livaların isimleri
1	Edirne	Edirne Dört şehir livası "Çatalca, Büyük Çekmece, "Küçük Çekmece, Terkoz." Tekirdağ Gelibolu Filibe İslimiye
2	Silistre	Silistre-Varna
3	Buğdan "	
4	Eflâk "	
5	Vidin	Vidin-Tırnova
6	Niş	Niş-Sofya-Samakov-Köstendil
7	Üsküp	Pirzeren-Priştine
8	Sırbistan	
9	"Belgrad kalesi"	
10	Bosna	Bosna-Hersek-İzvornik-Kliss
11	Rumeli "Arnavutluk ve Makedonya"	Manastır-İşkodra-Ohri-Kesriye
12	Yanya (Epir)	Yanya-Berat-Ergiri-Preveze
13	Selânik	Selânik-Tırhala-Serez-Drama
14	Cezair-i Bahri Sefid	Rodos-Bozcaada-Limni-Midilli-Sakız-Kıbrız.
15	Girit	Hanya-Resmo-Kandiya
16	Kastamonu	Kastamoni-Kocaili-Bolu-Sinop Viranşehir.

Sıra No.	Eyaletleri isimleri	Livaların
17	Hüdavendigâr	Bursa-Karahisar-Kütahya-Bilecik-Erdek-Biga-Karasi-Ayvalık
18	Aydın	Aydın-Saruhan-Salihli-Menteşe-Denizli
19	Karaman	Karaman - Hamit-Teke-İçel-Alaiye-Konya-Niğde
20	Adana	Adana-Tarsus-Bilan-Karahisar-Nallu-Uzeyir-Maraş
21	Bozok	Bozok-Kayseri-Ankara-Kengari
22	Sivas	Sivas-Amasya-Divriki-Yen İli
23	Trabzon	Trabzon-Karahisar Şarki-Çarmık-Ünye-Gümüşhane-Ordu
24	Erzurum	Erzurum-Çıldır-Kars-Bayazıt-Dersim
25	Musul	Musul
26	Kürdistan	Diyarbakır-Muş-Van-Hakkâri-Cizre
27	Harput	Harput-Malatya-Bihisni-Maden
28	Halep	Halep-Raka-Ayintap-Kilis
29	Sayda	Sayda-Akkâ-Nablus-Kudüs-Trablus Şam (Tripoli-Suriye) Cebel-Lazkiye-Beyşehri
30	Şam (Suriye)	Şam Şerif-Humus-Hama-Hacilyevm
31	Bağdad	Bağdad-Süleymaniye-Köy sancak-Kerkük-Basra
32	Habeş	Cidde-Yemen
33	Mısır	12 Liva
34	Trablus-Garb	4 Liva
35	Tunus	....

Bu cetvele göre Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa topraklarında 15 eyalet 42 Liva Asya topraklarında 17 eyalet 83 liva Afrika topraklarında da üç eyalet 17 liva vardı. Eyaletlerin toplamı 35, livaların 142, cetvele yazılmamış olmakla beraber kazaların sayısı 1320 idi.

Bu eyaletlerden, Eflâk ve Buğdan, Sırbistan ve Mısır muhtar, Tunus ile Trablus Garb da yarı muhtar idiler. İstanbul'un

idaresi de bir özellik taşımakta idi. Diğer eyaletlerin başında vezir payesinde birer vali, livaların başında mirmiran veya kapıcı rütbesinde birer muhassil veya kaymakam, kazaların başında ise birer müdür veya mütesellim vardı.

"Gülhane hatt-ı hümayunundan önce ve iltizam usulünün bulunduğu sıralarda Bab-ı Âli'nin eyalet idaresi hususundaki müdahalesi ancak mahallî memurların azil ve nasbına inhisar ederdi. Her eyalet bir veya birkaç yıl için vergi bakımından bir memura satılır, o memur dahi hazine-i hükümetin aidatına teminat olmak üzere bir ermeni sarrafı kefil gösterirdi. Valinin eyaletteki yetkileri çok genişti. Askerî kuvvete kumanda eder, kendi hesabına vergi tarheder, gerekli gördüğü inzibat tedbirlerini re'sen alır ve suçluları idam ettirebilirdi. Sözün kısası, vali eyalette bir dereceye kadar, hükümdar vekili selâhiyetlerini nefsinde toplamış bulunuyordu." [1]

Valinin bu yetkilerini, kadı bir dereceye kadar tahdit edebilirdi. Fakat Mahmut II. devrinde yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra kadının "Şeriata göre dâva görmekten başka işi olmadığı umur-u memlekete zerre kadar müdahalesi vukuu tedibini mucip olacağı" ileri sürülerek idare ve asayiş işleri tamamen vali ve mutasarrıflara bırakılmıştı.

Böyle bir idare usulü, Gülhane hatt-ı hümayununda mevcut hükümlerle telif edilemiyeceğinden yeni bir mülkî ve idarî şekle gidilmesi zaruri idi.

Tanzimat devrinde mülkî taksimat ve idare teşkilâtında yapılan değişiklik

Gülhane hatt-ı hümayununun ilânından sonra, imparatorluğun mülkî taksimatında birkaç defa değişiklik yapılmasına teşebbüs edildi. 1848 den itibaren neşredilmiye başlanan devlet salnamelerinden, yapılan değişikliğin esasa taalluk etmediği anlaşılmaktadır. Eyalet, liva, kaza sistemi yukarıdaki cetvelde de gösterildiği şekilde muhafaza edilmiştir.

Bununla beraber, bazı eyaletler, büyütülmüş, birkaç sancak da eyalet haline getirilmiştir. Bundan başka 1858 de yeniden ayarlanan mülkî taksimatta idare birlikleri arasına karyeler de alınmıştır. İdarî, inzibatî ve siyasî düşüncelerle yapılmış olan bu

[1] Engelhardt - Ali Reşat, Türkiye ve Tanzimat, s. 97.

değişmelere paralel olarak idare teşkilâtında da birtakım yenilikler yapılmıştır. Bu yenilikleri yapan Mustafa Reşit Paşa'dır. Paşa, Fransa'da bulunduğu sıralarda, bu devletin mülkî taksimat ve idaresinin temeli olan departman sistemini tetkik etmiş ve ondan Osmanlı imparatorluğu için, bazı esasların alınabileceği kararına varmıştı. Onun düşüncesine göre, idare teşkilâtının, Gülhane hattında ileri sürülen prensiplere uygun olarak çalışması için valilerin istibdadcı idaresine ve bilhassa reaya hakkında kullandıkları baskı usullerine son vermek lâzımdı. Bu neticeye varmak da, eyalet valilerini ve hattâ maiyetlerinde çalışan memurları, maaşlı memurlar haline getirmek ve selâhiyetlerini sınırlandırarak merkezin otoritesine bağlamak ile mümkündü. Mustafa Reşit Paşa, bundan başka eyalet halkını, idareye iştirak ettirmek ve valileri meşveret usulü ile iş görmiye zorlamak için de birtakım tedbirlere baş vurulmasının lüzumlu olduğuna inanıyordu.

Bu düşüncelerle hareket eden Mustafa Reşid Paşa, yeni bir mülkî düzen ortaya koydu. Buna göre vali, dahiliye nezaretinin de mercii olan sadrazam ile muhabere etmiye ve icraatından Bab-ı Âli'ye hesap vermiye mecbur tutuldu. Askerî ve malî yetkilerini de maiyetinde çalışan muhafız ve defterdar veya mal müdürü ile taksime mecbur kaldı. Muhafız, eyaletindeki askerî kuvvetlerin komutanı idi. Defterdar veya mal müdürü eyaletin malî işlerini çevirmiye memurdu. Memuriyetleri bakımından, muhafız, Bab-ı seraskerî; defterdar veya mal müdürü Maliye nezareti ile doğrudan doğruya muhabere etmek hakkına sahiptiler. Fakat çalışmalarının neticelerinden dolayı Bab-ı Âli'ye karşı mesul idiler.

Bundan başka, valinin yetkileri bir eyalet meclisi teşkil edilmek suretiyle de sınırlandırıldı. Vali bu meclis ile istişare etmeden hiçbir şey yapamaz oldu. Haftada dört defa, muayyen günlerde toplanan eyalet meclisi valinin başkanlığında toplanıyordu. Meclise, mal müdürü Rum, Ermeni piskoposları ve haham yahut temsilcisi, hıristiyan halktan mürekkep belediyelerin seçtikleri koca başı ve bir belli nisbete göre halkın seçtiği üyeler "vucuh" iştirak ediyordu.

Bu meclisin kuruluşu da gösteriyor ki, eyalet halkı, ırk ve

mezhep farkı gözetilmeksizin bütün halkı eyaletin idaresine iştirak ettirmek gibi bir maksat gözetiliyordu.

Eyaletler için kabul edilmiş olan bu idare şekli aynı esaslar dahilinde liva, kaza ve nahiyeler için de muteber tutulmuştu. Kazalarda müdür veya mütesellimlerin başkanlığında kaza meclisleri nahiyelerde müdürlerin başkanlığında nahiye meclisleri kuruldu.

Gülhane hatt-ı hümayununun esaslarına uygun ve Avrupa'nın bazı memleketlerindeki örneklerine benzeyen bu idare şekli kolayca işletilemedi. Valililerin selâhiyetleri çok azaltılmıştı. Bu sebeple idare ve asayiş sağlanmasında güçlük çekiliyordu. 1852 de bir ferman neşredilerek bu mahzurların giderilmesine çalışıldı. "Muhassiller, mal müdürleri, kaza ve nahiye meclisleri üyeleri zaptiye subayları valilerin idaresine verildi. Valiler, bu memurların çalışmalarından ve hareketlerinden sorumlu tutuldular. Bu sebeple kendilerine, idareleri altında bulunan kimseleri azletmek yetkisi verildi. Ayrıca genel düzenin sağlanması ile ilgili yetkileri de genişletildi. Şöyle ki : Valilerin mahkeme hükmü olmadıkça adam öldürmek selâhiyetlerine son verilmiş bulunduğu için memleketin bazı bölgelerinde eşkiyalık vakaları artmıştı. Eşkiya takibinde bulunan asker, kendisine eşkiya tarafından ateş edilmedikçe ateş açmıya hakkı yoktu. 1852 fermanı bu hususta idarenin yetkilerini genişletti. Bir suç tahakkuk ettiği takdirde, suçluları takibe memur kuvvetler evvel emirde suçluya gereken ihtarı yapacak ve bu ihtar dikkat nazara alınmadığı takdirde ateş etmek hakkını haiz olacaktı.

Bu yeni usul ve tedbirlerle eyaletlerin hükümet merkezi ile olan münasebetleri daha ahenkli bir şekle konmuş oluyordu.

Mülkî idarenin teftişi

Tanzimattan önce, Osmanlı devletinin mülkî idaresinde devamlı bir teftiş müessesesi yoktu. Valilerin geniş yetkiye sahip bulunmaları böyle bir müesseseye ihtiyaç hissettirmemişti. Fakat Gülhane hatt-ı hümayununun hükümleri yürürlüğe konduktan ve bu hükümlere göre mülkî idare yukarıda da ifade edilen şekle girdikten sonra bir teftiş müessesesine ihtiyaç duyulmaya başlandı. Bununla beraber bu müessesenin bir nizama bağlanması derhal mümkün olamadı. 1840 da hükümet nüfuzunun kuvvetlenmesini sağlamak ve me-

murların yeni nizamları benimsemelerini temin etmek maksadiyle ülema sınıfından İsmet Bey zade Arif Hikmet Bey Rumeli'ye Çerkeşli Mehmet Raif Efendi de Anadolu'ya gönderildi. Sudurdan bulunan bu iki zatın maiyetinde türlü konularda ihtisas sahibi bulunan memurlar vardı. Bu ilk teftişin neticeleri hakkında vekayinâmelerde bir kayda rastlanmamaktadır. 1842 de teftiş teşebbüsüne tekrar girişildi. "Anadolu ve Rumeli taraflarında ittihaz olunan usul ve nizamların yürülüğünü sağlamak ve memurların çalışmalarını yakından görmek" bu teftişin konusunu teşkil ediyordu. Bu maksatla eski hariciye nazırı Rifat Paşa Rumeli'ye ve eski Ahkâm-ı Adliye reisi Hasip Paşa da Anadolu'ya gönderildiler. Her yenilik gibi teftiş işi de başlangıçta dedi kodu konusu oldu. Bu memuriyetlerin, İstanbul'da bulunması istenmiyen kimselerin uzaklaştırılması için icat edilmiş olduğu ileri sürüldü. Muhakkak olan bir şey varsa o da bu ikinci teftişden de bir netice çıkmamasıdır. Çünki müfettişler memuriyet yerlerine hareket ettikten sonra; mevsimin teftişe elverişli olmadığı düşünceleri öne sürülerek geri çağrıldılar ve teftiş işi istikbale bırakıldı. Teftişler istenen neticeyi vermemekle beraber, teftiş lüzumunun idrak edilmiş olduğunu göstermektedir. Nitekim Meclis-i Ahkâm-ı Adliye de bu hususta bir talimatnâme hazırladı. "12 Kasım 1850". Bu talimatnâme Anadolu ve Rumeli'de bulunan bütün kazaların müdür ve memurlarına gönderildi. Talimatnâmede müfettişlerin esas vazifeleri hakkında şu hükümler konmuştu :

"Müfettişler, memur bulundukları yerlerin durumunu görüp tetkik edeceklerdir. Tanzimat-ı Hayriye hükümlerinin tam mânasiyle yürürlüğünü sağlıyacak tedbirleri alacaklar ve bu hükümlere aykırı gördükleri halleri menedeceklerdir. Tanzimat hükümlerine aykırı hareket eden memurlarla, memurluk ahlâkı ile telif kabul etmiyen kareketlerde bulunan memurlarının cezalandırılması için gerekli teşebbüslere girişebileceklerdir" . Bu talimat çıktıktan sonra; eski Filibe valisi Vezir İsmet Paşa Adanlu eyaletlerinin Tırhala mutasarrıfı Sami Paşa da Rumeli eyaletlerinin teftişine memur edildiler. Fakat bir müddet sonra iki memur ile bu eyaletlerin teftiş edilemiyeceği anlaşıldığından, Rumeli'nin Tuna havalisine ve Anadolu'nun Trabzon ile Erzurum havalisine başka müfettişler tayin edildi.

İsmet Paşa'nın Anadolu teftişi iki buçuk yıl sürdü. Bu teftişte Paşanın maiyetinde bulunan vak'a nüvisi Lütfi; Anadolu'da yol olmadığından çok zahmet çektiklerini ve birçok yerleri üstün körü gördüklerini bu sebeple teftişin lâyıkiyle yapılmamış olduğunu kaydetmiştir.

Mülkiye memurları için ilk vazife ve selâhiyet kanunu

İmparatorluğun idare sistemine verilen yeni düzenin başarı ile çalışması için her şeyden önce, mülkiye memurlarının vazife ve selâhiyetlerini açıkca bilmeleri ve iyi niyetle, kendilerini işe vermeleri gerekiyordu. Bu sebepledir ki Meclis-i Ahkâm-ı Adliye 22 Eylül 1858 de "Vali, mutasarrıf ve kaymakamların vazifelerini şamil talimat" başlığı ile mülkiye memurları için bazı esaslar tesbit ve tamim etti. Bu esaslardan genel mahiyette olanları hulâsa olarak şu suretle ifade etmek mümkündür :

"Büyük, küçük bütün devlet memurları, halk gibi, kanuna saygı göstermiye mecburdurlar"

"Kanun ve nizam hükümlerini süratle yerine getirmekle ödevlidirler. Zararları görülen ve zararlı olması ihtimal içinde olan işleri vaktinde ve zamanında ve doğru olarak, ilgili makamlara bildirmeleri vazifeleri icaplarındandır"

Memurlukta gerekli olan doğruluktur. Yalan, iftira, hile ile şahsî menfaat peşinde koşmak, umumun menfaatini şahsî menfaatine feda etmek memuriyet sıfatı ve insanlık şiarına yakışmaz. Memurların, memuriyet şereflerini muhafaza etmeleri, iş sahiplerine iyi muamele etmeleri, her sınıf halkı, mevzuat bakımından, eşit görmeleri, cezaya çarptırılması icabedenleri, usulüne göre, cezalandırmaları, hususlarına bilhassa dikkat etmeleri lâzımdır."

Mülkiye memurlarından her birinin de vazife ve selâhiyetleri şu şekilde açıklanmıştı :

Eyalette icra kuvveti valiye verilmiştir. Her türlü işlerin merciidir. Hükümete karşı muhatap ve mesuldür. Vali, mahkeme ve meclislerin hakkaniyet dairesinde iş görmelerini ahalinin müracaatlarının ilgili makamlarca neticeye bağlanmasını, asayişin sağlanmasını, devlet varidatının lâyıkiyle tahsil edilmesini, emrinde bulunan defterdar, kaymakam, müdür ve daha başka memurların gereği gibi çalışmalarını, memurlardan işlerini görmeyen-

lerin yerine iyi memur getirilmesini, temin etmekle görevlidir. Bundan başka eyaletin imarı ile uğraşması da aslî vazifeleri arasındadır. Eyalet dahilinde imara elverişli boş araziyi civarında bulunan köylülere ektirmek suretiyle değerlendirmiye yetkilidir.

"Valiler mülkî işler için Bab-ı Âli'ye yazacakları gibi şer'î, askerî, bahrî, haricî, malî işleri vakıf ve zaptiye umurunu ve diğer işleri mensup oldukları makamlara yazabileceklerdir."

Mutasarrıflıkla idare olunan sancaklar, bir eyalete bağlı olmaları dolayısiyle idaresine memur olan mutasarrıflar tarafından tıpkı eyaletler şeklinde idare olunacak ve mutasarrıflar da livaların idaresinde valilerin taşıdıkları mesuliyetleri üzerlerine alacaklardır.

Yalnız kendileri valilerin maiyetinde bulunduklarından onlardan aldıkları emirleri yerine getirecekler ve her hususunda onları merci tanıyacaklardır. İstanbul'a eyalet merkezinden daha yakın olan livalarda mühim ve müstacel bir iş çıktığı takdirde, kaymakam işi doğrudan doğruya Bab-ı Âli'ye bildirecek ve ayrıca vali de bu durumdan haberdar edilecektir.

"Kazanın her türlü mülkiye, maliye, zaptiye işleri müdüre verilmiştir. Kaza müdürlerinin esas vazifeleri : kazaları dahilinde asayiş sağlamak, dâva ve ihtilâfların usulü dairesinde halledilmesine çalışmaktır. Bundan başka memleketin imarı hususunda büyük mülkiye amirlerine verilmiş olan vazifeler kendilerine de verilmiştir.

VIII. Adalet Sistemi

Şeriatın ehemmiyeti

Osmanlı vaka yazarlarına göre devletin başlıca vazifeleri ikidir. Birincisi halkı adalet esasları dairesinde idare etmek; ikincisi de sınırları yabancı saldırışa karşı korumaktır. Bu vazifelerden birincisi devletin kuruluş sebebi ve gayesi olduğu gibi varlığının da âmilidir.

Adalet, şeriat hükümlerinin yerine getirilmesidir. Şer'inin asıl mânası " insanı bir ırmağa bir su kenarına götüren yol demektir." Şeriat, "dinde Tanrı'nın kulları için koymuş olduğu din ve dünya hükümlerinin tümüdür." Bir peygamber tarafından kullara bildirilmiş Tanrı kanunudur. Bu kanunun vâzı Tanrıdır. Peygamber ve onun vekilleri olan halifeleri Tanrı kanununun

icra kuvetlerini teşkil ederler. Bu itibarla şeriat, din işlerinin kaynağını idare ve kaza kuvvetlerinin de tek merciidir.

İslâmlığın gelişmesi ve hüküm sürdüğü sahanın genişlemesiyle, şeriat esaslarına uygun olarak bir islâm hukuku meydana gelmişti.. Bu hukuk, islâmlık temelleri üzerine kurulmuş olan bütün devletlerin müesseslerine tesir etmiştir.

Osmanlı müesseselerinde İslâm hukukunun tesiri

Osmanlı Türkleri müslüman oldukları için kurdukları devlet de bir islâm devleti idi. Bu itibarla "Osmanlı müesseseleri islâm hukukunun tesiri altında kalmıştır. Bu tesir daha çok hususî hukuk sahasında görülmüştür. Bunun sebebi islâm hukukunun mahiyet itibariyle ferdî oluşudur. İslâm hukuku amme hukukuna bilhassa devletin iç teşkilâtına ve iç faaliyetlerinin tanzimine müteallik esaslar ihtiva etmemektedir. Böyle olduğu için de Türkler bu gibi konularda din tesiri altında kalmaksızın mahallî ve millî kanun ve nizamlar meydana getirmişlerdir. Ancak bunların da şeriata aykırı bulunmadıklarının tesbit ve tevsikine ihtiyaç görülmüştür."

Bu kısa açıklamadan da anlaşılmaktadır ki, bütün islâm devletlerinde olduğu gibi, islâmlık esaslarına dayanan Osmanlı devletinde de şeriat, ana-hukuk kaynağını teşkil etmektedir. Dolayısiyle, şeriatı bilen anlıyan ve devlet idaresinin şeriate uygun bir şekilde yapılması ve bilhassa adaletin tevzii hususunda aynı zamanda halife olan padişaha, yardım edecek bir sınıfa ihtiyaç vardı ki o da ilmiye sınıfı idi.

İlmiye sınıfı "medreseler"

İlmiye sınıfı, önceki devirlerdeki gibi, tanzimat başlarında da müderrisler. kadılar ve müftülerden kurulmakta idi. Medrese bu sınıfların kaynağını teşkil ediyordu. Medrese, Osmanlı devletinin kuruluşiyle hizmete başlamış ve Fatih Mehmed ile Kanunî Süleyman tarafından genişletilmişti; vazifeleri bakımından medreseler on iki dereceye ayrılmıştır.

1- İptidaî hariç, 2- Hareketi hariç; 3- İptidaî dahil; 4- Hareketi dahil, 5- Musılâ-ı Sahn; 6- Sahn-ı Seman; 7- İptidai altmışlı; 8- hareketi altmışlı; 9- Musılâ-ı Süleymaniye; 10- Süleymaniye, 11- Havas-ı Süleymaniye; 12- Darülhadis.

Medreselerin bugünkü öğretim basamaklarına takabül eden durumu aşağı yukarı şöyle idi:

1- İptidaî hariç ve hareketi hariç : ilk Öğretim
2- İptidaî dahil ve hareketi dahil : Orta Öğretim
3- Musılâ-ı Sahn : Lise Öğretimi
4- Sahn-ı Seman : Üniversite : "Edebiyat, ilâhiyat ve Hukuk Fakülteleri"

Müderrisler, Medresenin öğretim üyeleri idi. Müderris, Üniversite profesörü demektir. Musılâ-ı Sahn talebesine softa denirdi. Sahn-ı Seman talebesinin kıdemli ve eserleriyle kendilerini tanıtmış olan talebelerine Danışment ismi verilirdi. Bunların içinde de kıdem ve ehliyetleriyle sivrilmiş olanlarına Mût denirdi. Muidler müderrislerin derslerini tekrarlar ve müzakereci vazifesini görürlerdi. Danışmendler ve muidler, müderris olmamakla beraber âlim olarak kabul edilirlerdi.

Sahn-ı Seman medresesini bitirdikten sonra, icazet "diploma" alan bir kimseye mülâzım denirdi. Mülâzım, müderrislik mesleğine girmek istediği takdirde, ilkin 20 akçe yevmiye ile iptidai hariç müderrisliğine tayin edilir ve ondan sonra sırası ile hareketi hariç, iptidai dahil, hareketi dahil, musılâ-ı sahn ve nihayet sahn-ı seman müderrisliğine yükseltilir ve bu suretle üniversite profesörü olurdu. Ondan sonra da profesörlük mesleğinin yüksek payelerine yükselmek isterse sırasiyle iptidai altmışlı, hareketi altmışlı kademelerini geçer. Musılâ-ı Süleymaniyede tahsil görür ve Süleymaniye müderrisliğine yükseltilirdi. Bu payenin de üstünde yalnız Darülhadis müderrisliği vardı. Musılâ-ı Süleymaniye ile onun üstünde bulunan müderrislere kibar-ı müderrisin denirdi.

Müderrislik mesleği, esasta uzun ve yıpratıcı bir meslek idi. Fakat aynı zamanda ilmive sınıfının en şerefli hizmeti olarak kabul edilmiş ve hattâ kadılığa bile tercih edilmişti Mevlâna Ali Cemali ve Molla Husrev gibi ün bırakan bilginler kadılığa tayin edildikleri zaman medresedeki derslerini bırakmamışlar ve geçici bir müddet için kadılık ödevini kabul etmişlerdi.

Kadılar

Tanzimata gelinceye kadar kadıların vazife ve selâhiyetleri çok genişti. Şer'î meseleleri görmeleri itibariyle yargı yetkisine sahiptiler. Bundan başka idarî ve askerî selâhiyetleri de vardı. Şer'î meseleler hakkında verdikleri kararlar "İlâmlar" bir hükmü tazammun ederdi. Halbuki diğer hususlardaki kararları "arz" karakterini taşımaktadır. Üstün makamın, sadrazamın reyine bağlıdır.

Vazife, yetki ve meratib silsilesi bakımından kadılar beş sınıfa ayrılırdı.

Birinci sınıf Kadılar

Rumeli Kazaskeri (Sadr-ı Rum), Anadolu kazaskeri (Sadr-ı Anadolu) bunlar ; tanzimata gelinceye kadar, sadrazam ile Şeyhülislâmdan sonra devletin ve divanın en büyük şahsiyetleridir. Şeyhülislâm, bugünün adalet bakanı gibi kabul edildiği takdirde, onun müsteşarı makamındadırlar. Rumeli kazaskeri, Rumeli darülcihat olduğu için, teşrifatta Anadolu kazaskerinden önce gelir. Kazaskerler, Şeyhülislâmın teklifi ve sadrazamın inhası üzerine padişah tarafından tayin edilirlerdi. İkisine birden "Sadreyn" denirdi.

Rumeli kazaskeri, Rumeli'deki kadıları ve naipleri, Anadolu kazaskeri de Anadolu'daki kadı ve naipleri inha suretiyle tayin ederlerdi. Rumeli kazaskeri kendi bölgesindeki kadıların dâvalar hakkındaki ilâmlarını tasdik ve bozmak yetkisine sahipti. Yani yargı bakımından son mercî idi. Bundan başka devlete ait toprak dâvalariyle, hazine ihtilâflarının da son mercii idi. Anadolu kazaskeri ise yalnız Anadolu'daki dâvaların temyiz makam ve selâhiyetini temsil etmekte idi. Kazaskerler yargı vazifelerini konaklarında murafaa divanları kurmak suretiyle görürlerdi; ayrı binaları yoktu.

İstanbul Kadısı, İstanbul şehrinin kadısı idi. Yargı yetkisinden başka, bugün belediye reisine ait bazı idarî vazife ve selâhiyetlere de sahibti. Bu sebeple ticaret, sanat ve iaşe işlerinin kontrolü de kendisine ait idi.

Mekke ve Medine kadıları « Haremeyn kadıları » XVIII. yüzyıldanberi ikisi de eşit kabul edilmişlerdi. İstanbul kadılığına geçebilmek için bu iki kadılıktan birini işgal etmiş olmak lâzımdı.

Dört şehir kadıları « Bilâd-ı Erbaa kadıları: »

Edirne, Bursa, Kahire ve Şam kadılıklarıydı.

Mahreç kadıları, Galata, Üsküdar, Eyüb, Kudüs, İzmir, Halep Yenişehir kadıları idi.

Bu mevkilere evvelce kaydı hayat şartiyle tayin yapılmakta idi. Fakat XVII. yüzyılın sonundan itibaren diğer siyasî ve idarî mevkiler gibi geçici memuriyet haline getirildiler. Her yıl Muharrem ayında bu mevkilerde bir üst dereceye terfi esası kabul edildi. Buna göre terfi etmiye imkân bulamıyanlar mazul itibar edildiler ve yer açılıncıya kadar beklemiye mecbur tutuldular.

Bu yeni usul ile beraber kötü bir âdet de başladı. Şöyle ki terfi eden kadılar memuriyet mahaline gidip hizmet görecekleri yerde, birer kadı vekili yollamıya başladılar. Bu vekiller çok kere lâyık olmadıkları bu hizmetlerde adaleti tevzi edecek yerde satmıya başladılar.

İkinci sınıf kadılar Maraş, Bağdad, Sofya, Belgrad, Antep, Kütahya, Konya, Filibe, Diyarbekir kadılarıdır. Bunların da memuriyet ve terfileri birinci sınıf yargıçlarda olduğu gibi yıllıktır. Müderrislerden birinci sınıf müderrisliğe kadar yükselmek ümidini kaybedenler bu kadılıklara talip olurlar.

Üçüncü sınıf kadılar Bunlar müfettiş kadılardır. Üç İstanbul'da, bir Edirne bir de Bursa'da olmak üzere beş mahkemede vazife görürler ve yalnız vakıf ile ilgili dâvaları görürler. Bu müfettişlerin vakıf ihtilâfları sebebiyle gördükleri dâvaları diğer şehirlerde kadı ve naibler görür.

Dördüncü sınıf kadılar Küçük şehirlerin kadılarıdır. Kadıların ekseriyetini bunlar teşkil eder. Rumeli'dekiler Rumeli kazaskerine Anadolu'dakiler de Anadolu kazaskerine bağlıdır.

Beşinci sınıf kadılar Bunlar naiblerdir. Yani yukarıda işaret ettiğimiz yargıçların memuriyet sahalarına gönderdikleri vekillerdir. Naiblerin de tayini alâkalı kazaskerlerin tayini ile kesinleşir.

Medrese ile kadılık mesleğinin alâkası

Kadılık mesleğine iki yoldan girilirdi. Bu yollardan biri medrese tahsili diğeri de müderrislik mesleği idi. Medrese tahsilinin bugünün orta öğretimine tekabül eden iptidaî dahil ve hareketi dahil kısmını bitiren kimse medresenin yüksek tahsil kısmına devam etmek istemediği ve yargı teşkilâtında hizmet almak dilediği takdirde Naib olur. Ve nahiyelerle kazalarda kadı vekilliği yapardı.

Sahn-ı Seman medresesini bitirdikten sonra mülâzım olan ve müderrislik mesleğine girmiyerek yargı teşkilâtında hizmet görmek isteyen kimse, küçük kasaba veya şehirlerin kadılıklarından birine yevmiye yirmi beş akçe ile kadı tayin edilir ve oradan 150 akçe yevmiyeli kadılıklara kadar yükselirdi. Sahn-ı Seman müderrisleri mahreç kadılıklarından sonra gelen büyük şehirlerin kadılıklarına tayin edilirlerdi. Musılâ-i Süleymaniye üstünde bulunan müderrisler de, mahreç kadılıklarından başlamak üzere kazaskerliğe kadar yükselirlerdi.

Müftüler

Şeriat ve fıkıh uzmanlarıdır. Vazifeleri fetva vermektir. Fetvanın lûgat mânası sorulan bir müşkül hakkındaki cevaptır. Terim mânası da dinî bir meseleye dair fakıh bir zatın verdiği cevaptan ve ileri sürdüğü hükümden ibarettir. Müftüye, şeriat, ahkâmı medeni ve cinayet konuları için baş vurarak fetva istenebilir. Böyle bir fetvayı halktan biri isteyebileceği gibi bir kadı da istiyebilir. Fetva şer'î bir hükmü haber vermeden ibaret olduğu için bir mahkeme ilâmı karakterini taşımaz. Fetva isteyen kimse fetva ile amel etmezse kendisine bu hususta bir şey tereddüp etmez. Fetvayı kabul bir diyanet ve kanaat meselesidir. Bu bakımdan müftü de bir fetva vermeden önce, fıkıhda yetkili olan kimselerle istişare ederek fetvasını tanzim edebilir.

Müftülerin en yükseği müftiül-enam olan şeyhülislâmdır. Fıkıh ilminde fetva verme ve yargılama yetkilerinin bir zatta toplanamıyacağı ifade edilmiş bulunduğundan müftüler ve onların mercii olan Bab-ı Meşihat veya şeyhülislâm yargı işlerine müdahale etmezlerdi.

XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğunda

210 müftü vardı. Bütün büyük şehirlerde birer müftü mevcut idi. Yalnız Mekke, Medine, Kahire, Halep ve Kudüs gibi şehirlerde şafiî, malikî, hanbelî mezheplerine bağlı topluluklar bulunduğu için bu şehirlerde hanefî müftüsünden başka diğer üç mezhep müftülerinin bulunması da usuldü. Bu müftüler yalnız mezhepleriyle ilgili hususlarda fetva vermek hakkına sahip bulunuyorlardı. Müftülük yapacak kimselere Şeyhülislâm tarafından menşur verilirdi.

Müftüler makamlarında daimî idiler ve birbirlerine eşit itibar edilmişlerdi. Şeyhülislâm tarafından tayinleri yapılmakta idi. Terfileri, bulundukları şehirden daha ehemmiyetli bir şehre nakledilmeleri suretiyle olurdu. Mevkilerinden azledilmeleri bahis mevzuu olmazdı. Bununla beraber fetva umuriyle uğraşmaktan men edilebilirlerdi.

İlmiye sınıfının karakteri

İslâmlıkta, bütün müslümanlar, Tanrı önünde müsavi oldukları için ulema sınıfının herhangi bir ruhanî imtiyazı yoktu. Başka bir tâbirle لا رهبانيت في الاسلام hadisinin de ifade ettiği veçhile islâmlıkta ruhbanlık mevcut değildir. Dinî törenlerde imam ve hatiplerin mutlaka bulunması lâzım değildir. Cemaatten herhangi birinin imamlık yapması doğrudur. Çocuk doğduğunda isminin konması, kendisine din terbiyesi verilmesi, ailenin de yapabileceği işlerdir. Nikâh, cenaze namazı vesaire gibi dinî merasimde de mutavassıta ihtiyaç yoktur. Eğer bütün bu merasimlerde imam ve hocaların bulunduğu görülüyorsa bu âdet hükmüne girmiş olduğu içindir.

Müderrislere gelince, onların da halka nazaran fazla bir ruhani sıfatları mevcut değildir. Yukarıda da ifade edildiği veçhile, kendileri birer ilâhiyat bilgini ve birer hukuk doktoru mesabesindedirler. Müftüler, kadılar, kazaskerler ve hattâ şeyhülislâm da öyledir. Onlara gösterilen hürmet, şahıslarında ilme ve fazilete gösterilen hürmetten başka bir şey değildir. Zaten ulema sınıfının bütün derecelerinde bulunan kimseler, tayin ile mevkilerine gelirler ve azledilmek suretiyle de bu mevkilerden ayrılırlar. Bu da gösteriyor ki ilim adamları birer memurdan başka bir şey değildir.

İlmiye sınıfın bozulması

Yukarıda açıklandığı üzere, ilmiye sınıfının temelini medrese teşkil etmekte idi. Bir orta çağ müessesesi olan medrese imparatorluğun kuruluş ve yayılış yüzyıllarında devlete büyük hizmetler gördü. Fakat zamanın fikir ve içtimaî cereyanlarını takip edemediği için XVII nci yüzyıldan itibaren geri bir manzara göstermiye başladı. Bu gerilik ilkin bilgi ve usul sahasında kendini göstermiye başladı. Medresenin başlıca öğretim konuları filoloji, mantık, matematik, geometri, metafizik, fıkıh, hadis ve tefsirden ibaretti. Kâtip Çelebi, zamanındaki medreselerde yalnız şer'î derslere ehemmiyet verilip aklî ilimlere yer verilmediğinden ve Fatih, İstanbul'da açtığı sekiz medresenin programlarına felsefe dersleri koydurmuş iken sonraları taassup yüzünden bunların kaldırılmış olmasından şikâyet etmiş ve riyaziye bilmeyen müftü ile kadının verecekleri hükümlerin ne kadar yanlış olacağını misallerle göstermiştir.

Öğretim usulüne gelince; iskolastik idi : Orta çağda ileri sürülmüş olan fikirler ve bu fikirleri ihtiva eden eserler medrese çalışma ve düşüncesinin kesin sınırlarını teşkil ediyordu. Avrupa'da rönesanstan beri kilise dışında gelişmiş bulunan ve müşahede ile tecrübeye dayanan tetkik usullerine medrese tamamen yabancı kalmıştı. Bundan başka dünyada, ihtilâl ve inkılâplarla meydana gelen millî, siyasî ve içtimaî olayları da inkâr ediyordu. Avrupa'lılar, lâtincenin yanında millî dillere değer vermek suretiyle çağdaş edebiyatları kurarken, medrese resmî dil olarak arapcaya sarılmakta devam ediyor ve Türk topluluğu ile arası gittikçe açılıyordu. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi medresenin disiplini de bozulmuştu. Müderrislik mesleğinin esasını teşkil eden imtihan usulü ciddiyetini kaybetmişti. Müderislik mesleğine girmek için kazanılması gereken icazet (diploma) para ile satın alınmıya başlandı. Bir müderrislik payesinden diğerine geçmek için bilgiden çok, hâtır ve gönüle ehemmiyet verilir oldu. Nüfuzlu bazı devlet adamları liyakatsiz evlâdlarını, mevcut usul ve kaidelerin dışında öğretim üyeliklerine geçirmeye başladılar. Müderrislikte bilgi ve fazilet aranmayınca müderrisler de medreselerine gitmez oldular. Zaten yanmış, yakılmış, yalnız arsası kalmış medreselere bile müderris tayin edilmeye başlanmıştı. Müderrislerin bazıları medreselerinin nerede olduğunu bile bilmezlerdi. Bu suretle il-

min ölçüsü ortadan kalktı. İlim bir ihtikâr konusu haline geldi. Medresede görülen suiistimallerin tepkileri yargı teşkilâtı demek olan kadılıkta da görüldü. Şahsî menfaat amme menfaati yerine geçmiye başladığı için, bu müessesenin nizamları bozuldu ve nizam kuvvetinde kötü gelenekler kuruldu. Kadılığa girmek için mülâzemet diplomaları para ile satılmıya başlandı. Kadılar memuriyet yerlerine bizzat gidecek yerde ehliyetsiz naibler göndermiye başladılar. Naibler para karşılığı elde ettikleri bu memuriyetlerinde halkı soymak suretiyle kazanç sağlamak yolunu tuttular. Kadılık bu hale gelince, halk da adalete ve hükümete olan itimadını kaybetti. Kadıların menfaat düşkünlüğü ve para hırsını göstermek için sözlü bir edebiyat meydana geldi. Bu sebeple devletin temelini teşkil eden العدل اساس الملك hadisi duvarlara güzel bir çerçeve içinde asılan bir süsten ibaret kaldı.

İlmiye sınıfının siyasette menfi rol oynaması

XIX uncu yüzyılın başında ulemanın durumu o hale gelmişti ki, yalnız halk değil padişah bile ondan şikâyetci idi. Selim III. Kaymakam paşaya yazdığı bir hatt-ı hümayunda :

"Kesret-i mezalimden âlem harab oldu. Reayada takat kalmamıştır. Kadılar ve naibler ve voyvodalar ve âyanlar ve cizyedarların etmedikleri mezalim yok. Bunlar hep emanet ehline sipariş olunmadığından ileri gelmiştir."

"Bizden evvel gelen selâtin-i Osmaniyan ve rical-i devlet birer nizam vermişler. Biz anların nizamlarını yıkmaktayız. Anlar da bizim gibi insan değil mi idiler."

Selim III., ulemanın devlet hizmetinde, ulemadan o kadar ümit kesmiş bulunuyordu ki :

"Anlardan gelecek Allah'dan gelsin, Huda-yı Müteal anlara muhtaç eylemesin" demiye bile mecbur kalmıştı.

Ulema sınıfının temeli olan bilgi ve fazilet ortadan kalkınca; sahte âlimler mevki ve menfaatlerini muhafaza etmek için "Şeriatı" kalkan gibi kullanmıya başladılar. Devlet idaresinin yeni bir düzene konulması için yapılan ıslahat hareketlerine karşı "Şeriat elden gidiyor" parolasiyle harekete geçtiler. Kendileri gibi kanun ve nizamlara saygı taşımıyan idealden mahrum, menfaat ve cahillik perdesiyle gözleri kapanmış, dünyanın nereye git-

tiğinin farkında olmıyan yeniçerilerle bir olarak Selim III. ü tahttan devirdiler ve öldürdüler.

Mustafa IV. zamanında devlet idaresi tamamen ulemanın eline geçti. Bütün işler şeyhülislâmın düşüncesine göre yürütüldü. Bu zat adeta müstakil bir hükümdar gibi hareket etti. Nüfuzuna halel getirilmiye kalkışıldığı sıralarda yeniçerilerle el birliği yapmaktan çekinmedi. Ulema Mahmud II. nin ilk devirlerinde ıslahatcı bir sadrazam olan Alemdar Mustafa Paşa'yı malûm olduğu şekilde ortadan kaldırdı. Yeniçerilerin kaldırılmasından sonra bile sadrazam olan Pertev Paşa şeyhlerin söziyle hareket ederek Edirne barışını ile son bulan Rus seferinin açılmasına ve daha sonra Cezayir'in elden gitmesine sebep oldu. Mamud II. ye, devleti kurtarmak hususundaki yaptığı teşebbüslerden dolayı gâvur padişah dediler ve elden geldiği kadar zararlı ve yıkıcı olmıya çalıştılar.

Mahmut II. nin yeniçerileri ortadan kaldırması üzerine; siyasî baskıları azaldı. Çünki maddi bir destekten mahrum kalmış oldular.

Abdülmecid devrinde ilmiyenin seviyesini gösteren örnekler

Abdülmecid devrinde ulema, disiplin, bilgi ve ahlâk yönünden, anarşi içinde yuvarlanmada devam ediyordu. Hernekadar bu devirde de medresede okuyanlardan bazıları şahsi gayretleriyle ve medrese dışındaki çahşmalariyle gerçek ulemalık vasıflarını kazanmış bulunuyorlar idiyse de bunlar birkaç kişiden ibaretti. Cevdet Paşa bu devirdeki ulemanın ilmî seviyesini ve dünya görüşü hakkında maruzatında şu örnekleri vermektedir.

"Fethiye isimli kalyonun denize indirilmesi münasebetiyle devlet ricali ve ilmiye erkânı tersanede toplanmışlardı. Padişahın beklenmekte olduğu bir sırada Fethiye kalyonu kendi kendine yerinden hareketle denize iniverdi. Fakat bu sırada birkaç kişi yaralandı birkaç kişi de öldü ve gemiye kurban oldular.

Çünki öteden beri kalyonların en üst katı havuzda yapılmaz denize indikten sonra inşa edilirdi. Halbuki Fethiye'nin üst katı da havuzda yapıldığı için ağır basmış ve evvelce küçük desteklerden bazısı alınmış büyük desteklerden biri de kırılmış olduğu için kalyon kazanmış olduğu hafif hareket sebebiyle diğer destekleri kırıp denize inmişti.

İstanbul kadısı olan Tekfurdağlı müftü zade efendi ise bu işi bilmediği için geminin kendiliğinden hareketine bir mâna veremeyip ve zihninde kalyonu melekler indirmiş olmasına karar verip yanındaki kimselere söyledi. Onlardan biri de; evet bu kalyonu melekler indirmiş olmak muhtemeldir. Lâkin işin içine şeytan karışmış olmalı ki birkaç kişinin ölümüne sebep oldu dedi. Başka bir gün de

"Mutaassıp hocalardan biri bir zata der ki : Mutilik azaldı, lâkin zanparalık da kalksa da âlem düzelse. O zat dahi; Hoca efendi! Biz şimdi hazret-i Ömer zamanına geri gidemeyiz. Sen Emev'ye ve Abbasiye devletlerinin tarihlerini okusan bu zamanın kadrini anlar ve şükrünü ifa ederdin. Sen aradığın âlemi Bursa'da bile bulamazsın. Harem kazası eğer Haremi Merhumun zamanında olduğu gibi kalmış ise oraya git de rahat et demiştir."

"İşte ilmiye sınıfının ekserisi o zaman böyle gülünç olacak söz söyleyip çok yerlerde gülünç mevkilere düşüyorlardı".

Vaka yazar Lütfi efendi; tarihinde, 1852 yılında Avrupalı Heyet adamlarının bir kuyruklu yıldız hakkında verdikleri bilgiyi "garibe" başlığı altında şu satırlarla kaydetmektedir.

"Avrupa erbab-ı heyetinden bazılarının keşif ve tahkikine göre o esnada alât-ı rasadiye ile müşahede olunan kuyruklu yıldızın kürrei arzın beş bin büyüklüğünde olduğu hesabolunmuş imiş.

Nasreddin Hocaya, dünyanın ortası neresidir sualine sol ayağımın bastığı yerdir deyince Hoca, neden malûm dediklerinde : İnanmazsanız ölçün demiştir".

Lütfi Efendi kendi tabiriyle "Garibe" adını verdiği olay sonuna Nasreddin Hoca hikâyesini eklemek suretiyle zarif bir nükte yapmak isterken, bir gaf yaptığının elbette farkında değildi.

Ulema, dünya ve cemiyet hâdiselerini anlıyacak ve anlatacak seviyede olmaktan da başka, merasim usullerini bile unutacak dereceye gelmişti. Yine Cevdet Paşa'nın anlattığına göre bir bayram tebriki vesilesiyle okullar müfettişi bulunan zat, Abdülmecidin eteğini öpecek yerde ayağını öpmiye kalkmış, padişah da bunun üzerine hiddetlenerek etrafındakilere de bu da "Ulema taslağı" demiştir.

Sözün kısası Abdülmecit devrinde, Ulema sınıfının çoğunluğu, Ulema taslağı durumuna girmiş bulunuyordu.

Ulema bu evsafta olduğu için medrese talebeleri üzerinde otorite sahibi bulunmuyordu. Talebeler, entrikacı devlet adamlarının hattâ yabancı elçilerin telkiniyle uygunsuz hareket ve hattâ nümayişler yapıyorlardı. Böyle bir nümayiş Kırım muharebesinin arifesinde, sadrazamlıktan atılan Mehmet Ali Paşa tarafından Mustafa Reşit Paşa aleyhine tahrik edilmişti. Derhal harp açılmasını isteyen talebeler derslerini bırakarak "Böyle zamanda derse devam caiz değildir" teranesiyle Fatih camiinde hocalarının minderlerini yerinden kaldırıp havaya top gibi atarlar ve ilim semaya yükseldi diyerek ders rahlesini Bayezit camiinin minaresine asarlar, vükelânın müteredditane hareketinden şikâyet ederler" İlk anlarda devlet adamları telâş gösterince de şeyhülislâma mümessil göndererek Mustafa Reşit Paşa'nın, Topkane müşiri Fethi Paşa'nın ve Meclis-i Valâ reisi Rıfat Paşa ile Kazaskerlerden Arif Efendi'nin azlini isterler. Bunun üzerine İngiliz ve Fransız elçileri Beykoz'da bulunan donanmalariyle Bab-ı Âli'ye yardım vaad ederler. Softaların isyanı güç belâ bastırılır ve suçlular Girid'e sürgün edilir.

İlmiye sınıfının disiplinini düzenleme teşebbüsleri

İlmiye sınıfı, bozulan disiplinini yine kendisi düzeltebilirdi. Çünki o da yeniçeri ocağı gibi imparatorluğun bir dereceye kadar muhtar bir sınıfını teşkil ediyordu. Padişahlar, bu hususta ancak şeyhülislâmın dikkat nazarını çekerek ona, yapılacak işleri telkin etmiye çalışıyorlardı.

Selim III. devrinde medreselerde ihmâl edilmiş bulunan Hadis ve Fıkıh derslerine ehemmiyet verilmesini temin etmiye çalıştı. Kadıların ve naiblerin almakta oldukları rüşveti tehditlerle önlemiye çalıştı. Fakat bu tedbirlerin devamlı bir tesiri görülmedi. Mahmud II. devrinde kadılık müessesesi büsbütün çığırından çıktı. Bu mesleğe "Ulema hizmetkâr ve çuhadarlariyle esnaflara varıncaya kadar bir alay ehliyetsizler girmiş bulunuyordu." Bir aralık asakir-i mansure taburlarına tayin edilmiş olan imamlara, terakki yolu sağlama düşüncesi ile on iki yıl hizmetten sonra kadılık yapma hakkı bile verilmesi düşünüldü. Fakat kadıların sayısı lüzumundan fazla olduğu için vaz geçildi.

Mahmud II. yeniçeri ocağını kaldırmak gibi cüretli bir iş yapmış olmasına rağmen, kadıları ıslah etmiye muvaffak olamadı.

O da ancak Selim III. gibi hatt-ı hümayunlarında bu müessesenin zafını göstermekle ve zaman zaman tehditler savurmakla iktifa etti. Hernekadar kadıları umur-u memlekete müdahale ettirmemek için tedbirler almak istedi ise de, buna da muvaffak olamadı.

Abdülmecid, seleflerinden kendisine kalmış olan bu çürük mirasın bünyece ıslah edilebileceğine kani olmadığı için dış tedbirlere başvurdu; memurlar için tanzim edilen ceza kanunnâmesinde, rüşvet alan kadılar hakkında ağır hükümler koydurdu. Bundan başka; rüthe ve payeleri ne olursa olsun bütün ilmiye ricaline, rüşvet ve hediye almıyacaklarına dair, diğer memurlar gibi, Kur'ana el bastırmak suretiyle yemin ettirdi. Fakat ne ceza korkusu ne de Allah korkusu kadıları düşmüş oldukları çukurdan kurtaramadı. Bunun üzerine tanzimat devrinde, şer'î mahkemelerin dışında, nizamiye mahkemelerinin temellerini atmıya ve bu suretle, tıpkı Selim III. ün yeniçeri ocağı yanında bir Nizam-ı Cedit askeri kurması gibi, yeni bir adalet cihazı kurmıya başladı.

İslâm dini ile hıristiyan dini arasında mevcut farka dair Cevdet Paşa'nın düşüncesi

Cevdet Paşa Fransız elçisi Marqui de Moutier ile bir mülâkatında; elçinin şu sözlerine muhatap olur : Napolyon Bonapart "Eğer ben bir din ile mütedeyyin olsam müslüman olurdum. Zira dini İslâmda clergé yani ruhbaniyet yoktur" der imiş. Halbuki bir müddet İstanbul'da eğlendim. Ulema sınıfının clergé tarzında olan meratibini öğrendim. İşte siz de bu tarikatın en ileri mertebesinde bulunuyorsunuz."

"Napolyon buralara gelmediği cihetle hakikat hale muttali olamamış" der.

Bunun üzerine Cevdet Paşa da : "Napolyon Bonapart bu meseleyi tahkik eylemiş ve güzel söylemiş, filhakika islâmda clergé yoktur. Ve « لا رهبانيت في الاسلام » deyu bir hadis-i şerif vardır". Gördüğünüz sarıklılar clergé değillerdir. Zira anlarda bir sıfat-ı resmiye-i ruhaniye yoktur.

Clergé'nin tevaif-i İseviye haklarında icra ettikleri hükümet-i ruhaniye gibi sıkı muamelelere millet-i islâmiye tahammül edemez.

Bir hıristiyan çocuğu anasından doğar vaftiz olmak yani

hıristiyan defterine kayıt ile sahihen dünyaya gelmiş addolmak için papaza muhtaç olur. Sonra Allaha ibadet edebilmek yahut günahlarını af ettirmek için dahi papazın vesayetine muhtaç olur. Bekayı nev'ine hizmet için teehhül edebilmesi papazın akti nikâh etmesine mevkuftur. Ölülerinin ruhlarına bir hediye göndermek için papazın duasına muhtaçtır. Ve fevt oldukta yer altına girmesi papazın vücudüne mütevakkıftır. Papazın vürudu teehhür ederse cenaze meydanda kalır. Bu muamelatı diniyenin icrasında hıristiyanlar hep papazlara müracaata mecbur olduklarından papazların o biçarelere etmedikleri itisafat yoktur. Alelhusus ihtizarda bulunan hıristiyanların emval ve emlâkini kiliselere vakıf ve vasiyet ettirerek veresoyi mahrum ederler. Şimdi Avrupa'nın birçok yerlerinde hıristiyanların dinsizlik yoluna sâlik olmalarına bu muameleler büyük sebebiyet veriyor. İslâmda ise bu türlü tekâlüf yoktur.

Bir islâm çocuğu doğar. Babası kulağına ezan okur ve adını kor. İmam efendiye muhtaç olmaz. Çocuk büyür ilmühalini öğrenir, kendi kenduya Cenabı Hakka dua eder. Öğrenmek için hocaya muhtaç olur ama ibadet için başkasının tavassutuna muhtaç olmaz. Ve cemaat ile namaz kılacak olduklarında içlerinden birisi imam olur. Filvaki imamet hizmetini ifa için bir camiye bir imam tayin olunmak âdet olmuş ise de bu âdet zaruratı diniyeden olmayup imam efendi bulunmaz ise cematten birisi imam olur namaz kılınır. Ve ehli islâm indinde günahları ancak Allahu Teala af eder. Lâzım olan ancak hulûs-u kalp ile yalvarmaktır. Rab ile kul arasına başkası giremez. Ve bir erkek ile bir kadın izdivaca rağbet ettikleri halde kendularu veyahut vekilleri akti nikâh ederler. Fakat iki şahidin huzurunda olmak lâzımdır. Bunda hocaya muhtaç olmazlar. Vakıa meclis-i nikâhta imamların bulunması âdet olmuştur. Lâkin imamlar âkitlerin isimlerini mihri muaccel ve müeccelin miktarını kaydetmek üzere bulunurlar ki bir nevi hizmettir. Bununla beraber imam yahut bir hoca efendi teberruan bir dua eder. Ama imam bulunmasa nikâh yine münakid olur. Ve ehli islâmdan biri ölülerinin ruhlarına hediye göndermek isterse Kuran okur veyahut fukaraya sadaka verir. Ve sevabı anların ruhlarına bahşediverir. Bu sevabı anlara izam için imam ve hocaya muhtaç olmaz. Ve bir kimse fevt oldukta anı gusl ile cenaze namazını kılıp defnetmek sair müslümanlara farz ve kifa-

yedir. Yapmazlar ise günahkâr olurlar. Fakat cenazelerde imamlara bir miktar para verilmek âdet olduğundan bu vazifeyi anlar ifa ederler. İmam olmasa sairi bu vazifeyi ifaya mecbur olur.

Elhasıl imam ve müezzin gibi sanıklılar hep birer cihet ve hizmet sahibi adamlardır. Anların sair efrad-ı nastan fazla bir sıfat-ı ruhaniyeleri yoktur. Anların üst tarafında bulunan ve beynennas izaz ve ihtiram olunan müderrisler dahi Avrupa'nın doktorları makamındadır. Şan ve meziyetleri dahi ancak ilmin şeref ve itibarından münbaistir. Bununla beraber anlar ahkâm-ı diniyeyi sairlerinden ziyade bildiklerine binaen milletce ziyade muhteremdirler. Kuzat ve mevali dahi bu misüllü ulemadan yetişip ve millet-i islâmiyede en büyük vazife ihkak-ı hak maddesi olduğundan bunun ibkasına memur olanların her vechile sunuf-u saireden mümtaz olmaları lâzım gelir. Bu cihetle ulema sınıfı ziy ve kıyafetçe dahi sairinden mümtaz olurlar.

Binaenalazalik kuzzat ve mevali "Jouge" "yani hükkâm sınıfı demektir. Yoksa piskoposlarla mütenazır değillerdir. Ve Roma'nın kardinallerine muadil gör düğünüz kazaskerler dahi büyük hakimler demektir. Şeyhülislâm efendi bu hükkâma nezaret eyler bir vekil-i padişahi olup o dahi sıfat-ı ruhaniyeyi haiz değildir.

Elhasıl millet-i islâmiyede "Clergé" yoktur. İmamül-müslimindeki hilâfet-i nebeviye padişahın zatiyle kaim bir sıfat-ı celiledir. Şeyhülislâm ve kuzat ve mevaliye tecavüz etmez. Anlar hep birer memurdur. Azil ve naspları mücerret irade-i seniyye ile olur. Bir türlü merasim-i diniye icrasına mevkuf değildir. Cuma ve bayram namazlarını kıldıracak ve hutbe okuyacak imamlar ki anlara hatip denilür. Anların taraf-ı padişahiden mezun olmaları şarttır. Bu da bir nevi vekâlettir ve bu vekâletler de birer memuriyet demektir."

Abdülmecid devrinde adalet teşkilâtında ıslahat

Tanzimattan önce mevcut mahkeme tipleri

Tanzimattan önce, Osmanlı imparatorluğunda üç mahkeme tipi vardı : Şeriat mahkemeleri, cemaat mahkemeleri ve bir de konsolosluk mahkemeleri.

Şeriat mahkemeleri, müslüman halk arasında çıkan her türlü ihtilâfları, Osmanlı tebaası arasında doğan ve medeni hukukla ilgili olmıyan ihtilâfları ve bir de aynı konuda Osmanlı tebaası

ile yabancı devletler tebaası arasında meydana gelen dâvaları görürlerdi. Bu mahkemelerin üst kademesini arz odası teşkil etmekte idi. Arz odası, iki kısma tefrik edilmiştir. Birincisinin başında Rumeli kazaskeri diğerinin de Anadolu kazaskeri bulunuyordu.

Arz odasından sonra büyük eyaletlerin mahkemeleri gelmekte idi. Bunlara mevleviyet denmekte idi. Sayıları yirmi iki idi. Mevleviyet mahkemelerinden sonra da kaza mahkemeleri vardır. Bunların sayısı da 94 idi. Mevleviyet ve kaza mahkemeleri başında kadılar bulunmakta idi. Kadıların nasbında, yukarıda ilmiye sınıfından bahsedilirken, işaret edilen, meratip silsilesine riayetedilirdi. Cemaat mahkemeleri, Osmanlı devletinin müslüman olmıyan halkının din ve mezhep yönünden bağlı bulundukları cemaatlerin mahkemeleri idi. Bunlar kendi cemaatlerine bağlı kimseler arasında medeni halleri ve ihtilâfları örf ve âdetlerine göre görmekte idiler. Konsolosluk mahkemeleri, kapitülasyonlardan faydalanan yabancı devletlere mensup kimseler arasında çıkan ihtilâfları görürlerdi.

Adalet teşkilâtında ıslahat yapılmasını gerektiren sebepler

Gülhane hatt-ı hümayunu; yeni bir hukuk devletinin prensiplerini ortaya atmış bulunuyordu. Osmanlı tebaasının din ve mezhep farkı gözetilmeksizin, can, mal, ırz ve namus gibi tabii haklarının kanun teminatı altına alınacağı devletce vaadedilmişti. Islahat fermanında da müslümanlarla, müslüman olmıyanlar arasında çıkan ticaret ve cinayet dâvalarının muhtelid divanlarda görüleceği açıklanmıştı.

Cinayet mahkemeleri "Meclis-i tahkikat"ın kurulması

Bu esaslar dairesinde, devletin mevzuatında ve idaresinde ıslahata girişilmesi yargı teşkilâtında ıslâhatı lüzumlu kılmakta idi. Şeriat hükümlerine göre işleyen şeriat mahkemelerini, yukarıda ifade dilen esaslara göre ıslah etmiye imkân yoktu. Çünki bu mahkemeler din hükümlerine göre çalışmakta idi ve müslüman olmıyanları müslüman hukukuna göre mahkeme edemezdi. Zaten Gülhane hattının ilânından bir yıl sonra, Avrupa kanunlarından da faydalanılmak suretiyle bir ceza kanunnâmesi de çıkarılmış bulunuyordu. Bundan başka imparatorlukta yapılan idarî ıslahat sebebiyle kadıların idarî yetkileri de alınmış ve valilere verilmişti. Bu

sebeblerle evvelâ İstanbul'da sonra da eyaletlerde "Meclis-i Tahkikat" adiyle ceza mahkemeleri kuruldu.

Bu mahkemeler 1854 tarihine kadar, eyaletlerde valinin başkanlığında dâva ile alâkalı sancak mülkî amiri ve eyalet meclisi üyeleri ile kuruluyordu. Bu tarihten sonra ise, mahkemeleri teşkil edecek üyelerin, eyalet meclisi içinden veya dışından olmak üzere ve fakat, doğru, bilgili, tecrübeli adamlar arasından seçilmesi valinin takdirine bırakıldı.

Bu suretle kurulan mahkeme, haftanın muayyen günlerinde toplanmak ve ceza kanunnâmesi hükümlerine göre davalar görmekte idi.

Mahkeme; cinsi ve mezhepleri ne olursa olsun Osmanlı tebaası arasında, cinayet, hırsızlık ve bu gibi daha başka cinsten olan dâvaları gördükten başka, Osmanlı tabasile, yabancı devlet tabası arasında çıkan aynı konulu dâvaları görmekte idi. Dâvalılar ve gösterdikleri şahitler, kendi dinlerinin âdetince yemin ediyorlardı. Muhakeme, ölüm cezası hariç, ceza takdir etmek yetkisine sahipti. Karar, vali tarafından derhal tatbik edilirdi. Kısas ve diyeti gerektiren hususlarda, vali, mahkemenin topladığı delilleri, İstanbul'a Meclis-i Ahkâm-i Adliyeye göndermekte idi. Bu meclis ölüm cezası kararı verdiği takdirde, kararın padişah tarafından tasdiki gerekli idi.

Yabancı devlet tebaalı bir şahsın dâvacı veya dâvalı olarak işi mahkemeye düştüğü takdirde, mahkeme alâkalının konsolos veya onun tarafından tayin edilmiş olan kimsenin huzurunda icra edilmekte idi. Alâkalı hakkında verilecek karar ile bu kararın tatbiki için konsolosun veya vekilinin muvafakat etmesi gerekiyordu.

Muhtelit ticaret mahkemeleri

Cinayet mahkemelerinden başka, Abdülmecit devrinde, karma ticaret mahkemeleri de kuruldu. Bu mahkemelerin kurulması şöyle oldu. Bilindiği gibi Mahmud II. devrinde, Osmanlı İmparatorluğunun yabancı devletlerle ticaret münasebetleri artmıştı. Bu sebeple, Osmanlı tebası ile, yabancı tüccarlar arasında türlü yönden hukukî anlaşmazlıklar çıkıyordu. Avrupa usul ve teamüllerine yabancı olan kadılar bu ihtilâfları halledecek meslekî yetkiden mahrum

bulunuyorlardı. Bundan ötürü o devirde, ticaret dâvaları kısmen esnaf loncalarında kısmen de ihtisap nezaretinde görülüyordu. 1831 de ilkin İngiltere ile ve sonra diğer Avrupa devletleri ile ticaret muahedeleri imzalanması ile ticaret serbestliği prensipinin kabul edilmesi üzerine, Avrupa tüccarlarının sayısı, Osmanlı memleketlerinde görülmemiş nisbette arttı. Dolayısiyle ticarî ihtilâflar da fazlalaştı. Yeni teşkilâta ihtiyaç hasıl oldu. Bu sebeble 1840 da Ticaret Nezaretine bağlı olmak üzere bir ticaret meclisi "Ticaret Mahkemesi" kuruldu. Bu muhakemenin başkanı ticaret nazırı idi. Âzaları ise, loncalar temsilcileri ile yerli ve yabancı beratlı tüccarların mümessillerinden ibaretti. Böylece yabancı tüccarlar, müslüman olan ve olmıyan tüccarlarla olan ihtilâflarında kendilerini mahkemede temsil ettirmeye başladılar. Bu mahkeme 1848 de geliştirilerek karma ticaret mahkemesi haline getirildi. Şöyle ki, bu mahkeme, ticaret nazırının veya muavinin başkanlığında 14 âzadan kuruluyordu. Âzaların yedisi Osmanlı tebası tüccarlardı. Diğer yedisi Osmanlı imparatorluğunda yerleşmiş hıristiyanlar arasından seçilmişlerdi.

Karma ticaret mahkemeleri daha sonra İzmir, Beyrut, Selânik ve Kahire gibi şehirlerde de kuruldu. Bu mahkemelerin bulunmadığı vilâyetlerde ticaret dâvalarının eyalet mahkemelerinde görülmesi prensipi kabul edilmişti. Karma ticaret mahkemelerinde kabul edilmiş olan mahkeme usulleri ticaret kanununun çıkmasına kadar geçici olarak kabul edilmişti. 1850 de ticaret kanunu yayınlandığı için bu tarihten sonra bu kanundaki usullere göre çalışıldı. 1860 da da "Ticaret kanununa zeyil" adiyle yeni bir kanun çıkarıldı.

Bu kanuna göre ticaret mahkemeleri bir reis ile iki devamlı ve dördü geçici olmak üzere altı âzadan kuruluyordu. Her ticaret mahkemesi biri kara ticareti kısmı diğeri deniz ticareti kısmı diye iki bölüme ayrılacaktı. Bundan başka gerek taşra gerekse İstanbul'daki ticaret mahkemelerinin verecekleri kararlardan bazılarının temyizi için İstanbul'da bir divan-ı istinaf kuruluyordu.

Karma ticaret mahkemelerinin kurulmasında ve gelişmesinde yabancı devletlerin baskısı olduğuna şüphe yoktur. Bu sebeple bu mahkemelerin Türk tüccarlarından çok yabancılara fayda-

ları dokunmuştur. Bu hususta Vaka yazar Lütfi Efendi'nin mütelâası şöyledir :

".. Osmanlı tebaası olan tüccarların çoğu ticaret kanun ve usullerine vakıf bulunmadıklarından pek çok zararlara uğramışlardır. Hele islâm tüccariyle ecnebiler arasında geçen ticaret dâvaları ekseriya avukatlar ve tercümanları vasıtasiyle ecnebiler kazanarak ve müslüman tüccarlarının mürafaaya taraflarından vukuflu vekilleri bulunmıyarak bu sebeple İslâm ticaretine halel gelmiştir. Bundan başka müslüman olmıyan tebaamızdan bir çoğu dahi yabancı devletlerin himayesine girip o vesile ile işlerini becermişlerdir".

Ahmet Cevdet Paşa da, başka bir şekilde Lütfi'yi desteklemektedir :

"Himaye-i ecnebiye belâsı bize yeterken belâ üstüne belâ olan bir de mahkeme-i muhtelite yapıldı. Ya o zaman hükmüne muvafık bir yolda bir ticaret mahkemesi yapmak kabil değil mi idi. Evet kabil idi. Lâkin o zaman başta olanlar umur-ı adliye bilmezler belki ticaret ne demek olduğunu bilmediklerine bu dahi bir delildir."

Ceza ve hukuk karma mahkemeleri

1847 de, karma ticaret mahkemeleri kurulduğu sıralarda, evvelâ İstanbul'da olmak üzere, âzasının yarısı Osmanlı diğer yarısı yabancı devletler tebaalılarından olmak üzere karma ceza ve hukuk mahkemeleri de kuruldu.

Meclis-i Valâ-i Ahkâm-ı Adliye'nin Yargı yetkisi

Meclis-i Valây-ı Ahkâm-ı Adliye; evvelce de ifade edildiği gibi kanun tasarılarını hazırladığı gibi, vazifelerini kötüye kullanan memurları mahkeme eder ve devlete karşı işlenen suçların cezasını takdir ederdi. Bundan başka cinayet mahkemelerinin selâhiyeti dışında bırakılan ve idam cezasını gerektiren katil fiillerinin de mahkemesi burada yapılırdı.

1841 de, rüşvet almakla suçlandırılmış olan Husrev Paşa'nın dâvası Meclis-i Valâ'da görülmüş tazminat vermiye mahkûm edilerek nefyedilmişti. Bundan başka Konya valisi Hasan Paşa da, Malmüdürünün bir hizmetkârını dövmek suretiyle ölümüne

sebep olduğu için aynı meclis tarafından kürek cezasına çarptırılmıştı.

Abdülmecit devrinde tanzim edilen yeni kanunlar

Abdülmecid devrinde, yargı alanında yukarıda belirtilen teşkilât meydana getirildiği sıralarda bazı yeni kanunlar da tanzim edildi. Zaten "Ceza kanunnâmesi" Gülhane hattında :".. Bundan böyle devlet-i Aliyye ve Memalik-i Mahrusamızın hüsn-ü idaresi zımnında bazı kavanin-i cedide vaz ve tesisi lâzım ve mühim görünerek.." denmekle de yeni kanunlar meydana getirileceği ifade edilmişti. Bu kanunlardan ilk olarak tanzim edileni ceza kanunnâmesidir (1840). 1850-1854 ve 1857 tarihlerinde olmak üzere üç defa tadil edilerek geliştirilmiştir. Fakat bu tadillere rağmen esas ruhunu muhafaza etmiştir. Bu ruh; Gülhane hattında, cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin bütün tebaaya tanınmış olan can ve mal emniyeti ile ırz ve namus masunluğu gibi tabii hakların ceza müeyyideleriyle temin edilmesidir. Kanun hükümleri tatbikatının yalnız memurların değil fakat aynı zamanda halkın da kontrolü altına vazedilmiş bulunması demokratik bir hususiyet teşkil etmektedir. Bundan başka kanunun birinci maddesinde hükümet ve şahıs aleyhine işlenecek suçlara, cezanın devlet tarafından ve kanunda mevcut hükümler dairesinde verileceği de ifade edilmişti. Bu suretle hükümet merkezinde sadrazamın ve eyaletlerde valilerin keyfî ve takdirî cezalar vermesi son buluyordu. Tebaa arasında tesis edileceği vaadedilmiş olan eşitlik bu suretle ilkin ceza alanında ifadesini bulmuş oldu.

Ceza kanunnâmesinde geniş ölçüde batılı devletlerin ceza mevzuatından faydalanılmıştı. Bilhassa 1877 de yapılan tadilât tamamen Fransız ceza kanunundan iktibas edilmişti.

Ticaret kanunnâmesi

Ceza kanunnâmesi, cinayet mahkemelerinin kurulmasından önce yayınlandığı halde, ilk ticaret kanunnâmesi 1850 de yani ticaret mahkemelerinin kurulmasından sonra yayınlandı. Kanunnâmenin gerekçesinde, ticaretin önemi üzerinde durulmakta ve tatbik edilmekte olan ticaret kanunlarının hükümlerinden faydalanılmak suretiyle meydana

getirilmiş olan tasarının tüccarlardan ve daha başka kimselerden kurulan bir komisyondan da geçirildiği ifade edilmektedir.

Kanunnâme üç yüz on dört maddeden ibarettir ve üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm, ticaret muameleleri, şirket akti ve poliçe usullerini; ikinci bölüm deniz ticareti ve ona müteallik teminat; üçüncü bölüm, iflas meselelerinin tahkik ve tasfiyesini ihtiva etmektedir. Hemekadar, kanunun gerekçesinde, dördüncü bölüm olarak "Ticaret mahkemelerinin tanzim ve tertibi" başlıklı bir bölüm gösterilmiş ise de, bilinmeyen sebeplerden dolayı bu bölüm "Ticaret Kanununa Zeyil" adiyle ancak 1860 da neşredilmiştir.

Bu kanunnâmeye göre, her türlü ticaret dâvalarının ticaret mahkemelerinde görülmesi esası kabul edilmiştir. Ancak ticaret mahkemesi bulunmıyan kazalarda bu dâvaların ticaret kanunu ve usullerine göre mülkiye meclislerinde görülecektir. Bu mahkemelerin fevkinde İstanbul'da kurulan bir istinaf divanı bulunacaktır. Gerek mahkemeler gerekse istinaf divanı ticaret nezaretine bağlıdır.

Arazi kanunnâmesi Abdülmecit devrinde hazırlanan kanunlardan biri de arazi kanunnâmesidir. 1857 de yayınlanan bu kanunnâme Gülhane hattının prensiplerine uygun düşecek şekilde bir toprak mülkiyeti müessesesi kurmuştur. Kanunnâmenin esasları ve değeri hakkında kitabımızın ziraat faslında bilgi verildiği için burada da tekrara lüzum görülmedi.

Şer'iye mahkemelerinde ıslahat Tanzimattan önce, cezaya, ticarete ve hukuka dair her türlü dâvalar şer'î mahkemelerde görülürdü. Gülhane hattının ilânı üzerine yukarda da ifade edildiği şekilde şer'iye mahkemelerinin dışında ceza, ticaret ve hukuk mahkemeleri kurulmıya başlayınca, şer'iye mahkemelerinin yetkileri daraldı. Bu mahkemeler, bundan böyle yalnız islâm halkının hususî hukuk ihtiyaçlarını karşılamak gibi bir vazife görmiye devam ettiler. Abdülmecit devrinde şer'iye mahkemelerini ıslah etmek gibi bir mevzu yoktur ve zaten de olamaz. Fakat bu mahkemelerle ilgili bazı yenilikler yapıldı:

Abdülmecit devrine kadar, kadıların bağlı bulundukları kazaskerlik makamlarının mercii sadrazam idi. Bu tarihten sonra

şeyhülislâm oldu. Aynı devirde şeyhülislâmlığa bağlı bir de fetvahane kuruldu. Bundan böyle fetvaların hazırlanması ve fıkıh hususunda sorulan meselelere cevap verilmesi; fatvahanede şeyhülislâmın murakabesinde bulunan bir uzmanlar heyetine verildi. Kadılık mesleğinin şeref ve itibarının yükseltilmesi için nuvvap mektebi "Medresetül-Kuzat" teşkil edildi.

Adalet alanında ıslahatın neticeleri

Yukarıda ifade edildiği gibi, adalet alânında bir ıslahat yapılması lüzumu, tanzimattan çok önce hasıl olmuştu. Ancak böyle bir ıslahatı fıkıh esaslarını değiştirmek suretiyle yapmıya imkân yoktu. Olsa olsa, ilmiye sınıfının bozulmuş olan disiplini yeniden tesis edilebilirdi. Böyle bir işi de ancak bu sınıfın kendi bünyesinden gelen bir istek ve irade ile başarılabilirdi. Halbuki bu sınıfın bünyesi o kadar sarsılmıştı ki gerçek mânada bir ilmiye sınıfı kalmamıştı. Bu sınıf tıpkı Selim III. devrinde yeniçeri ordusunun düşmüş olduğu duruma benzer bir durumda bulunuyordu; ıslah edilmesine hiç bir veçhile imkân kalmamıştı.

Halbuki Gülhane hatt-ı hümayunu ile, yeni bir hukuk devletinin prensipleri ortaya atılınca, adalet alanında bir ıslahat yapılması kesin bir zaruret halini almıştı. İlmiye sınıfı ve şeriat mahkemelerini bu prensiplere uydurmak mümkün olamıyacağı kestirilmiş bulunduğundan ya onları büsbütün kaldırmak suretiyle yeni bir adalet cihazı kurmak veyahut, tıpkı Nizam-ı Cedit ıslahatında olduğu gibi onların yanında yeni bir adalet cihazı kurmak icabediyordu. Osmanlı devleti, din esaslarına dayandığı için İslâm hukuku ile ona dayanan şeriat mahkemelerini kaldırmak elbette mümkün değildi ve olamazdı. O halde, din ve mezhep farkı gözetilmeksizin bütün tebaaya teşmil edilebilecek bir hukuk sistemi nasıl kurulacaktı. Böyle bir hukuk sistemi, İngiltere, Fransa gibi dinî ve siyasî inkılâplar yapmış devletlerde mevcut idi. Osmanlı devlet adamları için tek çıkar yol, yeni bir ordu, yeni bir eğitim sistemi, kurmak için yaptıkları gibi yeni bir adalet cihazı kurmak hususunda bu memleketlerin kanun ve teşkilâtlarından faydalanmaktı. Öyle de yaptılar, Abdülmecit devrinde ceza ve ticaret kanunları ve maadin nizamnâmesi, Avrupa hukukundan faydalanılmak suretiyle yapıldığı gibi, ceza ve ticaret mahkemeleri de, bu âlemin mahkeme teşkilâtından ve usullerinden istifade

edilmek suretiyle kuruldu; bu suretle şer'îye mahkemeleri dışında nizamiye mahkemelerinin temelleri atılmıya başladı.

Bu suretle kurulmasına başlanan yeni adalet cihazı da; ilk devirlerde, türlü sebeplerle sağlam esaslara dayandırılmadı. Bu büyük çapta ıslahatı yapan devlet adamları, hukukcu değil fakat siyasî şahsiyetlerdi. İktibas ettikleri Avrupa hukukunun menşe ve mahiyetini lâyıkiyle bilmiyorlardı, içinden çıktıkları ve içinde yaşadıkları islâm cemiyetinin tesiri altında bulundukları için bu yeni hukuk sistemine fıkıhdan bazı unsurlar naklettikleri için onu melez bir hale getirdiler.

Böylece tatbik değerini azalttılar. Bundan başka Avrupa'dan iktibas edilen kanun hükümlerini tatbik edebilecek bilgilere sahip hukuk adamları da mevcut değildi. Kaldı ki bu ıslahatın yapıldığı devirde, Osmanlı devleti, inhitat halinde bulunması dolayısiyle yabancı devletlere evvelce vermiş olduğu kapitülasyonlardan başka yeni ticaret imtiyazları da vermiş bulunduğundan; yeni adalet cihazı kurulurken, Türk tebaasından olmıyan, Osmanlı memleketlerinde yerleşmiş yabancıların durumunu da gözönünde tutmak mecburiyetinde kaldı. Bu sebeplerle, Abdülmecit devrinde yapılan adalet ıslahatı tesirsiz kaldı ve Osmanlı cemiyetinde türlü huzursuzluklara sebebiyet verdi. Fakat ne de olsa çağdaş hukuk sistemine doğru bir adım atılmıştı. Bu sistemin gelişmesi için istikbale açılan bir kapısı vardı.

IX. Abdülmecit devrinde ordu

Mahmud II. nin oğluna bıraktığı ordunun durumu

Mahmud II. yeniçeri ordusunu kaldırınca, Osmanlı devletinin en eski müesseselerinden biri tarihe karışmış oldu. Bu müessesenin kaldırılması kolay olmamıştı. Yerine Avrupa usulünde yeni bir ordu müessesesinin kurulması da oldukça güçlüklere rastladı. Osmanlı-Rus harbi, arkasından Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanı, yeni ordunun teşkilâtlanmasına ciddî engeller yarattı. Buna rağmen padişah ve paşaları modern bir ordunun temelini atmak için elden gelen gayreti sarfettiler. Ordunun teşkilât ve eğitimini düzenlemek ve yönetmek için Dar-ı Şûray-ı askerî kuruldu. Yabancı ordularda tatbik edilen usullerin öğrenilmesi ve bunlardan gerekli olanlarının Osmanlı

ordusuna alınması için bir "Tercüme Odası" teşkil edildi. Askere alınabilecek durumda olanların tesbiti için Anadolu'da ve Rumeli'de nüfus sayımı yapıldı. Ordu birlikleri için alay, tabur, bölük üniteleri kabul edildi. Yabancı memleketlerden subaylar getirtilerek ordu eğitimi ihtisas adamlarına bırakıldı. Subay yetiştirmek için Harp Okulu, doktor yetiştirmek için de Askerî Tıp Okulu kuruldu. Tanzimat devrine girileceği sıralarda ordu mevcudu 12.000 ni Avrupalı tümen esasına göre teşkilâtlandırılmış 118.400 kişiden ibaretti. Bu ordu Osmanlı-Rus harbinde mağlûp olmuş ve Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın kuvvetleri karşısında perişan bir hale gelmişti. Fakat bunun sebebi Rus ordusunun olsun, Mehmet Ali Paşa kuvvetlerinin olsun, Osmanlı ordusundan pek çok yıllar önce Avrupa usullerine göre teşkilâtlanmış ve yetiştirilmiş olmalarından ileri geliyordu.

Tanzimat devrinde; Mahmud II. nin açtığı çığırda ordunun teşkilâtlanmasına ve yetiştirilmesine devam edildi.

Gülhane Hatt-ı Hümayununda ve islahat fermanında askerlik ile ilgili hükümler

Gülhane hatt-ı hümayununda bazı yeni kanunların çıkarılacağı ifade edilmiş ve bu arada "Askere alınma usulü ile orduda hizmet müddetinin" nizama bağlanacağı açıklanmıştı. Aynı hat'ta böyle bir nizamı zaruri gösteren şu sebep mevcuttur. ".... Asker maddesi dahi önemli maddelerdendir. Vatanın muhafazası için halkın askerlik yapması bir hizmet borcu ise de şimdiye kadar yapıldığı gibi bir memleketin nüfusuna bakılmıyarak gelişi güzel az veya çok asker alınmak hem nizamsızlığı ve hem de ziraat ve ticaret gibi işlerin sekteye uğramasına sebeb olmaktadır. Bundan başka askerliğe alınanların hayatlarının sonuna kadar orduda alıkonulması onları usandırıp bıktırdığı gibi tenasülü de azaltmaktadır. İşte bu sebebledir ki her memleketten lüzumu halinde istenecek asker erleri için bazı iyi usullerle askerlik müddetinin dört veya beş yıl olarak tesbiti hususunda bir münavebe yolu kararlaştırılacaktır."

1856 tarihinde çıkarılan Tanzimat fermanında askerlik maddesine tekrar temas edilmiştir. Ancak bu defa, İslâm ve Hıristiyan tebaa arasında hukuk yönünden eşitlik sağlandığı öne sürülerek, askerlik hizmetinin böyle hıristiyan halka da teşmil edildiği ifade edilmiştir.

Gülhane hattı'ndan sonra askerlik için kabul edilen usul ve kaideler

Kura ile ve gönüllü olarak askere alma usulünün kabulü

Dar-ı Şûray-ı askerî "Askerî Şûra" Gülhane hattında geçen prensiplere göre ordu için yeni birtakım usul ve kaideler tesbit etti. Her şeyden önce askere alma işinin bir kaideye bağlanması icabediyordu. Tanzimatın arifesinde bu işin ne yolda yürütülmekte olduğunu Abdülmecit devrinde Osmanlı hizmetinde çalışmış bir İngiliz yüksek subayının şu satırlarından öğreniyoruz:

"Yeniçerilik yerine kullanılan Nizamiye askerî teşkilâtı daha baştan beri halka çirkin ve ağır görünüyordu. Çok cahilâne surette tatbik edilen cebir ve şiddet usulü halkta bu nefreti ve çekingenliği doğurmuştu. Evli olsun bekâr olsun milletin gençleri vilâyetlerde yakalanıp elleri kelepçeleniyor ve en yakın kasabaya sürükleniyorlar; orada epeyce bir müddet başkalarının da toplanmasını bekliyerek bit ve pislik içinde mahbus kalıyorlardı. Sonra deniz kıyısındaki kasabalara götürülüp oradan gemilerle gönderiliyorlar ve deniz hastası olarak ve vatan hasret ve hastalığı içinde perişan bir halde İstanbul'a çıkınca hayatları müddetince hizmet etmek üzere ordu alaylarına ve harp gemilerine dağıtılıyorlardı. Küreğe gönderilen katillerin bile istikballeri bunlarınkine bakılınca daha iyi sayılabilirdi. Bu yeni askere verilen yemek kötü idi ve insanı yaşatmıya yetecek kadar değildi. Vücutleri yarı çıplak idi. Gördükleri muamele hayvanca idi."[1]

Bu askere alma ve askerlik yaptırma usulü, Gülhane hattında ileri sürülen ve insana hak tanıyan prensiplerle telif edilemezdi. Bu itibarla yeni bir usulün araştırılmasına girişildi. Avrupa ordularında bu hususta kura usulü çoktan beri tatbik edilmekte idi. 1802-1806 tarihlerinde Paris'te olağanüstü elçi olarak vazife gören Hâlet Efendi'nin maiyet memurlarından biri Napolyon tarafından tatbik edilen bu usulü Osmanlı devlet adamlarına şöyle belirtmişti:

"Bir kimsenin evlâdı 21 yaşına girdiği gibi her kimin evlâdı ve her kime müteallik olursa olsun asker yazılıp yedi sene devlete

[1] Gn. Kur. Y. Ş. Türkiye ve Kırım harbi. Yazan tuğmr. S. Abdulphus Slade. Çeviren Ali Rıza Seyfi. 1943.

hizmet ettikten sonra eğer isterse askerlikte kalıp yoliyle onbaşı, yüzbaşı, binbaşı olur. Eğer istemezse yedi seneden sonra askerlikten çıkıp dilediği tarike sülûk eder.

Otuz bin kişi Napolyon'a lâzım olsa 21 yaşında olan neferlerden 30.000 den fazla meselâ 50.000 toplar. Hem askerler arasında laf olmasın ve hem lüzumundan fazla asker için sarfiyat yapılmasın diye kura çekilir. 20.000 beyaz kâğıt otuz bin siyah kâğıt ile karıştırılır. Torbalara konur. Her kes torbalardan birer kâğıt çeker. Siyah kâğıt çekerse askerdir. Ya derhal gidip veyahut iki bin beş yüz kuruş vermekle halâs olur. Eğer çektiği kâğıt beyaz ise o beliyyeden tahlisi giriban eder. Askere ayrılanlar derhal harbe gönderilmezler; civar kasabalarda bir sene kadar talim ederler." [1]

Bu satırlardan da anlaşılıyor ki, Osmanlı devlet adamları kura ile askere alınma usulünün esasından haberdar idiler. Devlet hizmetine giren yabancı subaylardan da bu ciheti daha iyi öğrenmiş olmaları mümkündür. Mahmud II. devrinde elçilik veya tahsil maksadiyle Avrupa'ya giden kimselerin kura usulünün tatbikatını da öğrenmiş olmaları muhtemeldir.

1844 den itibaren, bir nevi kura usulü ile ve gönüllü olarak orduya asker alınmıya başlandı. Ordunun bu suretle alınan asker ihtiyacı yıllık olarak yirmi beş bin olarak tesbit edildi. Askere alınma yaşı da 20 olarak kabul edildi. Olağanüstü haller için Şeyhülislâmın fetvası ve padişahın hatt-ı hümayunu ile hükûmetin gerekli gördüğü sayıda asker toplamıya yetkili olduğu belirtildi. Eyaletlerin orduya ne miktarda kura eratı verecekleri, nüfus ve sahaları dikkat nazara alınarak belirtildi. Başlangıçta bu usulü imparatorluğun her tarafında yürütmek mümkün olamadı. Bosna ve Hersek'te, Halep'te, Doğu Anadolu'da ve Güney Anadolu'nun bazı bölgelerinde bu yüzden isyanlar bile çıktı ve devleti uzun zaman uğraştırdı.

[1] Enver Ziya Karal, Hâlet Efendi'nin Paris Büyükelçiliği.

Askerlik hizmetinin tesbiti ve sınırlandırılması

1843 tarihinde, hayat boyunca askerlik yapma usulü bırakılarak, fiilî askerlik hizmeti beş yıl olarak kabul edildi. Bu hizmetin sonunda terhis edilenler yedi sene redifde "yedek" hizmet edeceklerdi. Redifler her yıl bir ay içinde ve münavebe ile bağlı oldukları kazaların merkezlerine çağırılacaklar, orada talim göreceklerdi. Her yıl Martın birinci günü her ordunun fiilî hizmet eratı beşte bir nisbetinde yenilenecekti. Terhisi gereken askerin isimlerini belirten cetveller bu zamanda tertip edilecek ve acemi erlerin gelişi nisbetinde terhis edileceklerdi.

Hıristiyan halkın askere alınması meselesi

1856 da Tanzimât fermanında hıristiyan halkın, müslümanlar gibi askerlik hizmeti yapması esası kabul edilmiş ve bu esasa göre de, müslümanlardan her yıl askere alınacak eratın 30.000 olmasına mukabil hıristiyan halktan alınacak erlerin 25.000 olması kararlaştırıldı. Bundan başka hıristiyan subaylar Osmanlı ordusunda albaylığa kadar terfî edebileceklerdi. Kâğıt üzerine geçirilen ve pek makul ve mantıkî görünen bu prensiplerin tatbikatı görüşüldüğü vakit türlü güçlükler meydana çıktı.

Din ve mezhep farkı yüzünden çıkan güçlükler

Müslüman olmıyanlardan askere alınacakların ayrı birlikler halinde teşkilâtlanması uygun görülmedi. İslâmlarla beraber karma birlikler halinde hizmet görmeleri faydalı görüldü. Ancak, bu durumda her taburda bir imam bulunduğu gibi ortodoks, katolik, ermeni, protestan ve yahudi eratı bulunacağına göre bu din ve mezheplerden birer papaz veya haham bulundurulması icabedecekti. Kaldı ki bu mezhepler de aralarında birçok şubelere ayrılmış bulunmakta ve bu şubeler de müstakil birer dinî hürriyet taşıdıklarından şube adedince papaz bulunması tabii idi. Meselâ Rumlar ve Bulgarlar ortodoks mezhebinden olmalarına rağmen kendi milletlerinden papaz istiyeceklerdi.

Bundan başka, İslâm askerler dinî günlerinde mezun sayıldıkları gibi, hıristiyan askerlerin de dinî günlerinde mezun sayılmaları gerekecekti. Bu ise ordu disiplininde büyük bir huzursuzluk yaratacaktı.

Gelenek ve ananeler yüzünden çıkan güçlükler

İslâmlar için askerlik hizmeti bir gelenek haline gelmişti. Hayat şartları ve dünya görüşü itibariyle Müslüman halkın çokluğu bu dünyanın değerlerine fazla ehemmiyet vermemekte idi. Cihad onun için kutsal şeydi. Kâfirlere karşı savaşta ölmenin derecesi şehidlik, mükâfatı da cennetti. Bu bakımdan müslüman askerler, savaşın zahmetlerine tahammül ve tevekkül gösterebiliyorlardı. Harpte tek istedikleri şey kuru peksimet ile cephane idi.

Hıristiyanlar için bu durum farklı idi. Onların hayata bağlılıkları vardı. Para getirecek işleri seviyorlar ve iyi yaşamak istiyorlardı. Askerliğe karşı da hiç bir sempati duymuyorlardı. Zorla askerliğe alınmaları halinde de, İslâm askeri gibi tahammül gösteremiyecekler, peksimet ile iktifa etmek istemiyecekler ve belki de şaraplarını bile içmek isteyeceklerdi. Bütün bunlar devletin durumu ve İslâmlığın esaslariyle nasıl telif edilecekti ?

Askerlik psikolojisi sebebile çıkan güçlükler

Askerlik yalnız talim ve terbiye ve silâhların iyi kullanılmasından ibaret değildir. Askerin psikolojisi ve ordunun maneviyatı diye bir de manevî ve ruhî tarafı vardır. Subayların askere hitap ederken onun psikolojisine dayanarak bir ideolojije tercüman olması gerekiyordu. İslâm askeri için böyle bir ideoloji mevcuttu. O da din ideolojisi idi. Karma taburlar kurulduğu takdirde subayların erlere "Haydi çoçuklarım dini mübin yolunda gazamız var. Kâfirler üzerine yürüyeceğiz" gibi askerlerin alışmış oldukları askerî nutuklara baş vurmasına imkân kalmıyacaktı. Din ideolojisinin yerini tutacak bir vatan ideolojisi henüz yoktu. Vatan deyince herkes kendi köyünü ve evini hâtırlıyordu.

İslâm olmayan halkın askere alınması halinde, islâm olan ve olmıyan askerler arasında tam bir eşitlik sağlanması zaruri idi. Bu itibarla Müslüman olmıyanların subaylık derecelerinde de yükseltilmeleri icabedecekti. Bu yapılmadığı takdirde yabancı devletlerin hıristiyanların tarafını tutacakları ve onların lehinde türlü müdahelelerde bulunacakları tabii idi. Halbuki hıristiyan devletlerin,.müdahelede bulunmadıkları tek saha, askerlikti.

Bütün bu düşüncelerle, Abdülmecit devri adamları Tanzimat fermanında Müslüman olmıyan halk için askerlik hizmeti prensipi-

nin konmuş olmasına rağmen bu prensibi yürütemediler. Ancak bu hususta bir iş yapmış olmak için Rumları donanma hizmetinde kullanmakla iktifa ettiler.

Ordu teşkilâtı: Gülhane hattı hümayunundan önce, Mahmud II devrinde, ordunun teşkilât bakımından da Batı ordularına benzetilmesine çalışılmıştı. Fakat bu çalışmalar perakende bir surette yapılmıştı. Halbuki Eylül 1843 de çıkarılan bir kanun ile, Osmanlı ordusu, Fransız ve Prusya ordularının teşkilâtı göz önünde tutularak yeniden, ve bu sefer köklü bir şekilde tensik edildi. Bu hususta Serasker Rıza Paşa'dan başka Abdülkerim Nadir paşa ile mütercim Rüştü paşanın büyük himmetleri dokundu. Bu zatların himmetleri ile Osmanlı askerî kuvvetleri dört bölüme ayrılmak suretiyle tanzim edildi : 1- Muvazzaf kuvvetler; 2- Yedek kuvvetler; 3- Yardımcı kuvvetler; 4- Başı bozuklar.

Muvazzaf kuvvetler : Ordunun esas savaş kuvvetlerini teşkil etmek üzere, birbirinden müstakil ve ayrı merkezleri bulunan altı orduya bölündü :

Birinci ordu	: Hassa ordusu	Merkezi	Üsküdar
İkinci ordu	: Dersaadet (İstanbul)		
	: ordusu	"	İstanbul
Üçüncü ordu	: Rumeli ordusu	"	Manastır
Dördüncü ordu	Anadolu ordusu	"	Harput (Elâzığ)
Beşinci ordu	: Arabistan ordusu	"	Şam
Altıncı ordu (1)	: Irak ve Hicaz ordusu	"	Bağdad

Bu ordulardan her biri yalnız ismini taşıdığı bölgenin muhafazası ile ödevli değildi. Bu bölgenin dışında muayyen bir sahanın da kuvvetlerini teşkil ediyordu. Meselâ Rumeli'de bulunan Şumnu İstanbul ordusunun faaliyet sahasına dahildi. Her ordu; bir müşirin komutasına verilmişti. Yalnız hassa ardusu aynı zamanda serasker "Harbiye Nazırı karşılığı" bulunan paşanın komutasında idi. Ordu müşirlerinin aylık maaşları yetmiş bin ile seksen bin kuruş arasında idi.

[1] Bu sonuncu ordu 1848 tarihinde kuruldu.

Birinci ve üçüncü ordular yirmişer alaydan kurulmuştu. Bu yirmi alaydan 7 si piyade 7 si talia, 5 i suvari, biri de topçu alayı idi.

İkinci, dördüncü ve beşinci ordularda 17 şer alay vardı. Bunlardan 6 sı piyade, 6 sı talia, 4 dü suvari biri de topçu alayı idi.

Altıncı ordu da, 4 dü piyade, 4 dü talia, 2 si suvari biri topçu olmak üzere on bir alay vardı.

Piyade alayları üçer taburlu, suvari alayları altışar bölüklü, topçu alayları on ikişer bataryalı idi. Piyade taburları bölüklere, bölükler de mangalara bölünmüştü. Ordunun en küçük birliği 10 erden kurulan manga idi. Manganın başında onbaşı, iki manganın başında çavuş dört mangadan kurulan birliğin başında mülazım (teğmen); sekiz mangadan kurulan ve bölük ismi verilen birliğin başında yüzbaşı, sekiz bölükten kurulan taburun başında da binbaşı bulunuyordu. Alay, miralayın komutasında idi.

Topçu alayları, yukarıda da ifade edildiği gibi her biri on ikişer bataryadan kurulmuştu. Bu bataryalardan üçü koşulu idi. Bir alayda 66 sı sahra ve altısı dağ obüsü olmak üzere 72 top vardı. Alayın er ve subay mevcudu 1.300 idi. Ordu birliklerine dahil bu 6 topçu alayından başka üçü Karadeniz boğazlarının müdafaasında bulunan ve biri de yedekte olan dört müstakil topçu alayı daha vardı. Ordu birlikleri arasında gösterilmeyen iki müstakil istihkâm alayı da mevcuttu.

Redif "Yedek" kuvvetler

Redif kuvvetleri, ordunun yedek kuvvetleri idi. Askerlik hizmetini bitirdikten sonra terhis edilerek memleketlerine gönderilen erler, yedi yıl müddetle, redif olarak askerlik hizmetlerinin ikinci kısmını redif teşkilâtında görmek zorunda idiler. Bu teşkilât her ordunun malik olduğu birliklere muadil yedek birlikler bulunması esasına göre kurulmuştu. Redif teşkilâtının küçük subay ve subaylardan mürekkep bir eğitim kadrosu mevcuttu. Redif askerler yılda bir defa bağlı oldukları askeri birliklerin bulundukları yerlere gelerek askeri eğitim görmek mecburiyetinde idiler. Redif teşkilâtı bakımından imparatorluk dört bölgeye ayrılmış bulunuyordu. Her bölgenin bir genel karargah merkezi, toplantı yerleri ve depo merkezleri vardı. Birinci bölgenin merkezi İzmit idi. Bu bölgenin depo merkezleri de: Bursa, İzmir, Aydın, Afyonkarahisar, Isparta idi.

İkinci bölgenin karargâh merkezi İstanbul, depo merkezleri de Edirne, Bolu, Ankara, Çorum, Konya, Kayseri, Nevşehir, Niğde, Ereğli, Karaman'dı.

Üçüncü bölgenin karargâh merkezi Manastır, depo merkezleri; Selânik, Yanya, Üsküp, Sofya, Şumnu idi.

Dördüncü bölgenin karargâh merkezi, Sivas depo merkezleri de Tokat, Harput (Elâzığ), Erzurum, Diyarbakır, Kars idi.

Depo merkezleri olarak işaret edilen şehirlerin her birinde, talim ve savaş için gerekli hususlarda askere yarıyacak eşya, techizat ve silâhları ihtiva eden depolar vardı. Bu teşkilât sayesinde devletin elinde, imparatorluğun savunma ihtiyacı için, muvazzaf ordusundan başka, ihtiyaç vukuunda derhal faydalanabileceği bir ihtiyat ordu da bulunuyor demekti.

Yardımcı kuvvetler

Yukarıda Osmanlı İmparatorluğunun mülkî, taksimatından ve idaresinden bahsederken, muhtar veya yarı muhtar eyaletlerin mevcudiyeti işaret edilmişti. 1843 de kabul edilmiş olan askerî usullerle teşkilâtın bu eyaletlere tatbik edilmesine imkân yoktu. Ancak bu eyaletlere Osmanlı devleti ile her hangi bir devlet arasında çıkacak bir savaşta Osmanlı ordusuna, askerî birlikler göndermiye mecburdular. Bundan başka Bosna Hersek gibi fiilî bir şekilde muhtar bulunan bir eyaletten olağanüstü hallerde yardımcı kuvvetler sağlamak da mümkündü. Osmanlı ordusunun modern temelleri atılırken muhtar eyaletlerden, lüzumu halinde, orduya katılacak kuvvetler şu suretle tesbit edilmişti :

Sırbistan kuvvetleri 20.000, Bosna ve Hersek askeri 30.000; Arnavutluk kuvvetleri 10.000, Mısır askeri 40.000, Trablusgarp ve Tunus kuvvetleri 10.000 olmak üzere toplamı 110.000 kişilik bir kuvvet.

Başıbozuk kuvvetler

Bir savaş halinde, yukarıda işaret edilen kuvvetlerden başka, gönüllü olarak orduya kırk elli bin kişinin katılacağı, bundan başka jandarma ve bekçi vazifesini gören kimselerle Dobriçe tatarlarından ve Tuna kazaklarından faydalanılabileceği tahmin ediliyordu ki bütün bu Kuvvetler; düzenli ordunun dışında kaldığı için kendilerine başı bozuk kuvvetler deniliyordu.

Savaş halinde Osmanlı ordusunun mevcudu

Yukarıda dört bölümde açıklanan Osmanlı ordusu kuvvetlerinin bir savaş halinde varabileceği rakamları şu suretle tesbit etmek mümkündür.

138 680	Muvazzaf ordu
138 680	Yedek ordu (redif)
61 500	Başı bozuk kuvvetler
110 000	Yardımcı kuvvetler
448 860	

Bu kuvvetler içinde yardımcı kuvvetlere fazla güvenilemezdi. Bunun içinde hıristiyanlar ile Bosna Hersek kuvvetlerinin imkân buldukları takdirde düşman saflarına geçmesi bile ihtimal dahilinde idi. Trablusgarp ile Tunus kuvvetlerinin ise, mesafenin uzaklığı sebebiyle, Osmanlı devletinin esas savaş sahalarına getirilmesi oldukça güç işti. Mısır kuvvetlerinden istifade edilmesi de, Babıâlinin Mısır paşasiyle münasebetlerinin normal olmasına bağlı idi. Başı bozuk kuvvetlere gelince, askerlik eğitiminden mahrum bulunan bu kuvvetlerden gereği gibi istifade edilmesi elbette mümkün olamazdı.

Şu halde, gerçek manada askeri kuvvetler, muvazzaf ordu ile redif (yedek) kuvvetlerden ibaretti. Savaş halinde bu kuvvetlerden yetmiş seksen bini garnizonlarda memleket muhafazasında bırakılacağı için savaş alanlarına sevkedilebilecek muntazam kuvvetlerin mevcudu 200.000 kadar olabilirdi ki küçümsenecek bir rakam değildi.

Osmanlı ordusu hakkında takdir ve tenkitler

Avrupa usulüne göre tensik edilen ordu yeniçeri ocağının son zamanlardaki durumu ile ve bir de Mahmud II. nin kurduğu ordu ile mukayese edilince, onlara üstün olduğunda herkes müttefikti.

Mısırlı İbrahim Paşa bile Fransa'da bulunduğu bir sıralarda: "Bir kaç sene sonra Osmanlı ordularımız Avrupa ordularından ancak üniformalariyle tefrik olunabilecektir. Biz Mısırlıların meziyeti bütün Osmanlı memleketlerinde bir müddet sonra yapılacak şeyleri bir az daha evvel takdir ederek tatbik mevkiine koymaklığımızdan ibarettir" demek suretitle Osmanlı ordusunun

az zamanda sağladığı gelişmeyi ve istikbali hakkında taşıdığı ümidi belirtiyordu. Kırım muharebesi Tanzimat ordusu için bir imtihan oldu. İyi, eksik ve kötü tarafları meydana çıktı. İngiliz ve Fransız ordulariyle yan yana, Ruslara karşı savaştığı için dost devletlerin komutanları gözleriyle, onun her türlü hallerini gördüler. Umumî intiba şu idi. Osmanlı hükümetinin askerî durumunu düzeltmek için yapmış olduğu ıslahat takdire şayandır.

"Redif teşkilâtı olmasa idi, Osmanlı hükümeti 1853 de birkaç ay zarfında hazar ordusunu iki misline çıkaramaz ve Rusya'nın kuvvetine denk derecede askere sahip olamazdı. Osmanlı ordusunun hiç olmazsa Balkanlarda Rusların ilk saldırışlarına kahramanca mukavemet etmesi en ziyade askere alma usulünün değişmesinden ve askerî hayata alışmış efrattan kurulan redif sınıfının varlığından ileri geliyordu. Oltenca ve Kalafat muharebeleri hem 1843 askerî ıslahatını vücude getirenler hem de 1854 de Tuna hududunun muhafazasına memur olan komutan için şan ve şeref vesilesi idi.

Müttefik orduları komutanları, Türk askerinin, evvelce de malûm olan, askerlik meziyetlerine hayrandılar. İngiliz komutanlarından Williams İngiltere dışişleri bakanına çektiği bir telgrafta Türk askeri hakkında : "Dünyanın hangi ordusunda olursa olsun daha iyi erler bulunacağından şüphe ederim. Erler yapıları itibariyle kuvvetlidirler. İyi bir asker olmak için ne lâzımsa hepsine maliktirler" demiştir.

Dillere destan olan şöhretini daima devam ettiren bu askerin, kabiliyet ve kudretinden istifade edilmesi, liyakatli subayların varlığı ile olabilirdi. Halbuki Harp Okulu kurulalı henüz on beş yıl olmuştu. Buradan çıkan subaylarla ordular kadrolarının pek azı doldurulabilmişti.

Boş kadroları, gelişi güzel, kifayetsiz ve liyakatsız alaylı subaylar ve komutanlarla doldurmak icabetmişti. Bu şüphesiz büyük bir kusurdu. Kırım muharebesi sırasında dikkat nazarı çekti. Mareşal Saint Araud bu hususta : "Askerin talim ve terbiyesine memur olan Osmanlı ordusunun kadrosunu teşkil eden büyük subaylar ve komutanlar cahil ve sefildirler." demişti. Fakat orduya kötü not kazandıran yalnız subay ve komutanların cahilliği olsaydı bunun tesellisi bulunabilirdi. Aynı kimse-

lerin bir de türlü ahlâksızlıkları ve suiistimalleri vardı. Bu cihet 1856 yılında General Williams tarafından İngiliz parlamentosuna sunulan bir raporda şu satırlarla ifade edilmiştir :

"Bu tahammüllü ve kanaat etmesini bilen ırkın her memlekette daimî isyanlara sebep olacağı şüphesiz bulunan acılara büyük bir sabırla katlanmasına hayret etmekteyim. Askerin yiyeceği pek fenadır; en basit sağlık kaideleri bile meçhuldür. Hummaların, Tifüsün şiddetle hüküm sürmesine sebep budur."

"Yevm-i cedit, rızk-ı cedit kaidesine göre yaşanılıyor. Subaylar, hizmet, disiplin, eğitim hususunda utanılacak derecede müsamaha gösteriyorlar. Bunların çoğu komutanlığa lâyık değildir. Öteden beri alıştıkları için sarhoşturlar ve askerin parasını çalmaktan başka bir şey düşünmezler. Müşir, irtikâpta ve ihtilasta, diğerlerine örnek oluyor. Paşalar, miralaylar, muhasebe memurlariyle ortak olduklarından, ihtilâs mahsullerini bunlarla taksim ettiklerinden İstanbul'a gönderilen evrak ve cetvellerde büyük sahtekârlıklar vardır. Hükümet 33.000 kişi hesabiyle tayinat veriyor, halbuki silâh altında ancak 17.500 asker vardır. Başı bozukların maaş ve tayinatı, bu nevi askerin intizamsızlığından dolayı Müşir ile bu çeteler reisleri için gayet geniş bir ihtilâs kaynağıdır. Kâğıt üzerinde 3.500 kişi görüldüğü halde bu reislerin emri altında ancak 800 başı bozuk vardır. Müşir en ufak istifadeleri bile kaçırmıyor. Geçen kış mevsiminde hastahanelerde ölen 12.000 askerin eşyasını sattırdı. Orduya tahsis edilen para kısmen nakit kısmen de kâğıt olarak geldiğinden Müşir nakti kendisi için saklayıp kaime ile tediyatta bulunuyor ki, bu yüzden de takriben yüzde yirmi nisbetinde zarar hasıl oluyor."

"Paşalar ile miralaylar irtikâp ve ihtilâs için daha birçok vasıtalar buluyorlar, muhasebe memurlariyle uyuşarak pirinç ve et tayinatı karşılığında para alıyorlar. Yahut bunları bilhakkin almıya mecbur olurlarsa kendi hesaplarına sattırıyorlar. Civardaki ziraat mahsullerini biçmek köylerdeki haneleri yıkıp bu taraflarda pek pahalıya satılan odun ve tahta tedarik etmek için angarya suretiyle askeri çalıştırıyorlar. Herkes bu yağmadan mümkün mertebe çok istifade etmek için türlü türlü vasıtalar, çareler arıyor".

X. EĞİTİM SİSTEMİ

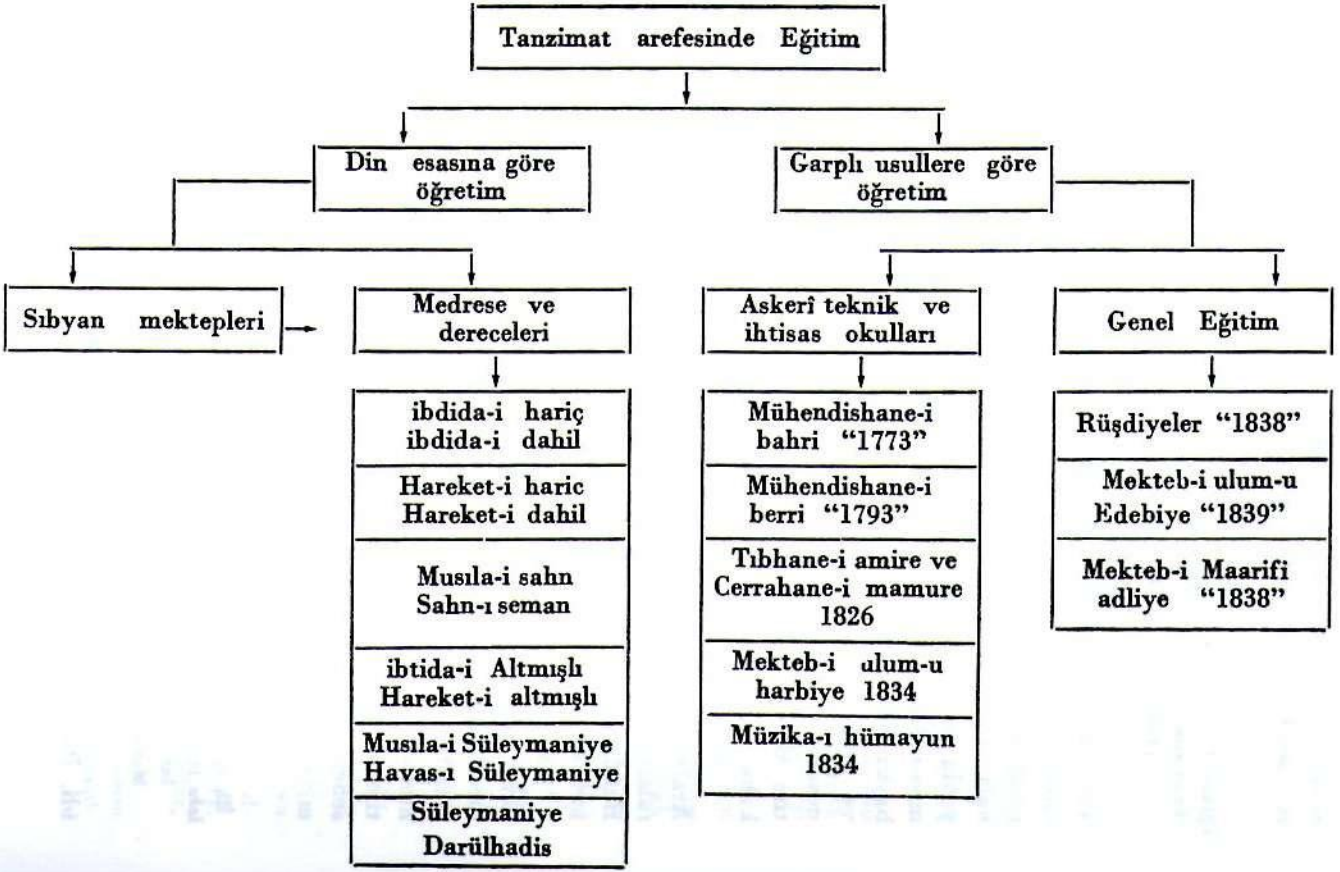
Tanzimat ve eğitimin önemi

Gülhane hattında eğitim ile ilgili herhangi bir hüküm mevcut değildi. Bu noksan, tanzimat adamlarınca, eğitimin öneminin kavranmamış oluğu mânâsına alınmamalıdır. Eğitimde ıslahat lüzumu daha XVIII inci yüzyılın ikinci yarısında anlaşılmış ve o andan itibaren de ordunun ihtiyaçları için, medresenin dışında olmak üzere, teknik ve meslek okulları kurulmıya başlamıştı. Batılı uzmanlardan faydalanılmak suretiyle, batılı usullere göre kurulan bu okullarda yabancı dil bile öğretilmekte idi. Mahmud II. devrinde, ilk öğretimin, mecburi olması prensipi kabul edildiği gibi Avrupa usulünde bir ilk öğretim meydana getirme teşebbüsü de yapılmış ise de, bu hususta ciddî bir başarı elde edilememişti.

Gülhane hattını ilân eden Mustafa Reşit Paşa için, bu hattaki prensiplere göre yapılacak ıslahatın garantisi eğitim olacaktı. Yeni bir hukuk nizamı, ancak, hak ve vazifelerini bilen nesiller yetiştirilmesi suretiyle payidar olabilirdi. Medrese bütün islâm memleketlerinde inhitat halinde idi. Islah edilmesi için, şeriatın saf kaynaklarına gitmek lâzımdı. Fakat bu işi yapacak durumda olan ulema şeriatın mânasını çoktan unutmuştu. Nazari olarak şeriatı müdafaa ederken; şeriata aykırı hareketleri terviç etmekte ve kendisi de o yolda hareket etmekte idi. Mehmed Ali Paşa, Mısır'ı Osmanlı imparatorluğu ile boy ölçüşecek bir duruma getirirken; medreseden ve ulemadan değil, Avrupa usulünde kurulan mekteplerden ve Avrupa'da yetişmiş gençlerden faydalanmıştı. Bu cihet Mustafa Reşit Paşa'nın çağdaş bir eğitim sisteminin kurulması, tarihi bir zaruret olduğu kadar, bir hayat meselesi idi.

1843 yılında Abdülmecit bir gün Bab-ı Âli'ye gelerek sadrazam ve vükelâ önünde eğitim işlerine verilmesi icabeden ehemmiyeti şöyle belirtti :

"Sana" "Sadrazama" ve bütün vükelâya, tebaamın refah ve saadet halini temin için lâzım gelen tedbirleri ittihad-ı tam dairesinde teemmül ve müzakere etmenizi emrediyorum. Bu terakkinin gerçekleşmesi gerek din işlerinde gerek dünya işlerinde cahilliğin kaldırılmasına bağlı olduğundan ulum ve fünun ve

Tanzimat arefesinde Eğitim
Din esasına göre öğretim
Garplı usullere göre öğretim
Sıbyan mektepleri
Medrese ve dereceleri
Askerî teknik ve ihtisas okulları
Genel Eğitim
ibdida-i hariç
ibdida-i dahil
Hareket-i haric
Hareket-i dahil
Musıla-i sahn
Sahn-ı seman
ibtida-i Altmışlı
Hareket-i altmışlı
Musıla-i Süleymaniye
Havas-ı Süleymaniye
Süleymaniye
Darülhadis
Mühendishane-i bahri "1773"
Mühendishane-i berri "1793"
Tıbhane-i amire ve Cerrahane-i mamure 1826
Mekteb-i ulum-u harbiye 1834
Müzika-ı hümayun 1834
Rüşdiyeler "1838"
Mekteb-i ulum-u Edebiye "1839"
Mekteb-i Maarifi adliye "1838"

sanayi öğretimine mahsus mektеplerin kurulmasını ön plânda tutulacak işlerden sayıyorum."

Eğitim Programının hazırlanması ve teşkilât

Abdülmecid'in eğitim hakkındaki isteklerini incelemek ve programlaştırmak için bir Meclis-i Maarrif-i Muvakkat "Geçici Eğitim Meclisi" kuruldu. Sekiz kişilik olan bu meclise batı kültürüne sahip kimseler alınmıştı. Bunlar, eğitimin batıda olduğu gibi ilk, orta ve yüksek derecelerine göre düzenlenmesi gereğini belirttiler. Sıbyan okullarının ıslahını, rüştiye okullarının, halk için lüzumlu bilgiyi, zamanın ihtiyaçlarına göre, verecek yolda tanzimini, yatılı bir Darülfünün açılmasını ve bir Encümen-i Daniş "Akademi" kurulmasını karar altına aldılar. Bundan başka bütün bu öğretim kademeleri için lüzumlu nizamnâme ve program tasarılarını meydana getirmek ve eğitim işlerine nezaret etmek üzere bir Meclis-i Maarif-i Umumiye "Genel Eğitim Meclisi" nin kurulmasını teklif ettiler. Bu teklif hükümetce kabul edildi ve 1846 da söz konusu meclis kuruldu.

Devrin ön plânda gelen aydınları bu meclise tayin edildiler. Aralarında Âli Bey (Âli Paşa), Fuat Efendi (Fuat Paşa) gibi sonraları sadrazamlık makamını işgal edecek olan zatlar da vardı. Bundan başka Mustafa Paşa ile Sadık Rıfat Paşa'nın da himayeleri temin edildi.

Meclis-i Maarif-i Umumiye; eğitim çalışmalarının prensiplerini belirten bir kanun hazırladı. Bu kanuna göre İlk Öğretim mecburi ve parasız olacağı gibi Orta Öğretim de parasız olacaktı. Bundan başka bir Darülfünun kurulmasına girişilecekti. Bu hususların gereği gibi sağlanması için yeni kurulmakta olan Eğitim siteminin ulema idaresine bırakılmaması icabediyordu. Bu sebeple ilk ve orta öğretime nezaret etmek üzere, Mekâtib-i Umumiye Nezareti kuruldu. (1847)

İlk öğretimin ıslahı için çalışmalar "Sıbyan Mektepleri"

İslâmlık eğitime büyük önem veriyordu. Kadın ve erkek için okumak ve öğrenmek dinin emrettiği bir işti. Bu sebepledir ki ilk öğretimin verildiği Sıbyan okullarına imparatorluğun her tarafından köylere varıncaya kadar rastlanmakta idi. Bu okullara mahalle mektebi de deniyordu. Hayır sahipleri

tarafından vakıf suretiyle cami ve mescitlerin yanında yaptırılmışlardı. Çoğu geniş bir odadan ibaretti. Her okulun medrese tahsili görmüş bir öğretmeni vardı. Öğretmenlerin çoğu imam ve müezzinler teşkil ediyordu. Bu okullara dört yaşından itibaren başlandığı için aynı zamanda Ana Okulu karakterini de taşıyorlardı. Bazı okullarda kız ve erkek çocuklar karma olarak ders görüyorlardı. Öğretilen dersler, elifba, kuran okumak, ilmühal (din dersleri) yazı ve hesaptan ibaretti. Eğitim vasıtası olarak da dayak ve falaka kullanılırdı. Halk arasında nedense dayağın cennetten çıktığına dair bir kanaat vardı. Çocuğunu öğretmene teslim eden bir veli "Eti senin kemiği benim" demek suretiyle terbiye edilecek nesnenin maneviyat olmadığını belirtmiye lüzum görürdü.

Bu öğretim ve eğitim konu ve usulleri çok iptidai idi. Bu sebebledir ki Sıbyan mekteplerini bitirenler hayatta yarayacak bilgilerden mahrum bulunuyorlardı. Türkçe okuma ve yazmayı bile beceremiyorlardı.

Tanzimata gelinceye kadar Sıbyan mekteplerinin durumunu ıslah etmek için hiç bir şey yapılmamıştı. Tanzimat adamları hemekadar bu okulları ıslah etmek istediler ise de muvaffak olamadılar. Çünki bunlar Evkaf Nezaretine bağlı idi. Bu nezaret ise ilmiye sınıfından yetişmiş ve her türlü yeniliğe düşman olan ulemanın idaresinde idi. Bununla beraber 1847 de yukarıda adı geçen Meclis-i Maarif-i muvakkat tarafından kaleme alınan bir lâyıhada bir yenilik teşkil eden şu esasların kabul edildiği görülüyor : Öğretim müddeti dört yıldır; öğretimde kolaylık olmak üzere öğrenciler Mekke'de ve Medine'de olduğu gibi [1] taş tahta kullanacaklardır. Çocuklara kâğıt üzerinde yazıya alışmak için, yanlarında Mekke'de ve Medine'de olduğu gibi divit ile okula geleceklerdi. Türkçe kıraate yazı dersi ile beraber başlanacak ilh..

Mahmud II. ye gelince; Sıbyan mektepleriyle medrese, veya aynı mekteplerle medresenin dışında kurulmuş olan askerî okullar arasında bir öğretim kademesi mevcut değildi. Mahmud II. den evvel ve Mahmud II. devrinde kurulmuş olan askerî okullar,

[1] Mekke ve Medine'de okullarda taştahta kullanıldığı yoktu. Hocaların ve (Öğretmenlerin) taassubundan korkulduğu için böyle bir ifadenin kullanılması lüzumlu görülmüştü.

yüksek ihtisas okulları idi. Bu okullarda arapca, farsça, fransızcadan başka ihtisas dersleri de gösteriliyordu. Halbuki Sıbyan mekteplerinden bu okullara giren öğrencilerin, yukarıda da ifade edildiği üzere, bilgileri ve seviyeleri bu öğretimi takibe elverişli değildi. Böyle de olduğu için askerî okullar aldıkları talebeye türkçe ve hesap dersi vermekle öğretime başlıyorlardı. İşte bu duruma son vermek için 1838 tarihinde Sıbyan mekteplerinin üstünde olmak üzere Rüştiye mekteblerinin kurulması kararlaştırılmıştı. Bu mekteplere Rüştiye denmesinin sebebi, öğrencilerin burada reşit yaşa gelinceye kadar öğretim görecekleri ve görecekleri öğretim ile bir olgunluk seviyesi kazanacakları içindi. Verilmiş olan bu karara rağmen rüştiye olarak İstanbul'da Mektebi ulum-ı Edebiye adiyle bir tek mektep açıldı. Bir de bunun yanında memur yetiştirmek için aşağı yukarı aynı seviyeden bir Mekteb-i Maarif-i Adliye açıldı.

Tanzimat adamları 1847 tarihine kadar da bu iki okula bir yenisini eklemediler. Bu tarihte Darülfünuna (Üniversite) öğrenci yetiştirmek üzere İstanbul'da bir rüştiye okulu kuruldu. Sonraki yıllarda beş yeni rüşdiye açıldı. Daha sonraları da imparatorluğun büyük şehirlerinde de rüştiyeler açıldı. Sıbyan okulunu bitirenler rüştiyelere imtihanla alınırlardı. Öğretim iki yıldı. Dersler yeni usule göre okutulmıya başlandı. Coğrafya dersi de ilk defa olarak programlara alındı ve Türkçe ve matematik dersleriyle ön plânda tutuldu.

Kız Rüştiyeleri

Kız çocukların tahsil görmesi, fena bir gelenek olarak iyi telâkki edilmezdi. Bu sebeble Sıbyan mekteplerinde kız öğrencilerin sayısı erkek çocuklara göre azdı. Bu mekteplerin üstünde de kızlar için herhangi bir öğretim kademesi yoktu. İlk defa olarak 1858 de İstanbul'da bir kız rüştiyesi açıldı. Bu bir yenilikti. Halkı aydınlatmak ve okulun açıldığını haberdar etmek için, hükümet gazetelerle şu mucip sebebi yayımladı.

"Okuyup yazmanın erkek ve kadınlar için elzem olup geçinmek için ağır işler gören erkeklerin ev işlerinde rahat etmeleri ancak kadınların dahi din ve dünyalarını bilerek kocalarının emirlerine itaat etmeleriyle ve istemediklerini yapmaktan sakınma-

lariyle ve iffetlerini koruyup kanaat ehli olmalariyle mümkün olacaktır."

Darülmaarif "Lise"

Tanzimat adamları, rüştiye ile Darülfünün (üniversite) arasında lişe denilen bir öğretim kademesinin batıda mevcut olduğunu biliyorlardı. Ancak bu kademeyi de rüştiyelerle birlikte Osmanlı imparatorluğunda kurmak için şartların ve imkânların elverişli olmadığına inanmış bulunuyorlardı. Bununla beraber 1849 da ilk defa İstanbul'da Lise öğretimine az çok muadil bir öğretim yapan ve rüştiyelerle Darülfünun arasında bulunacak olan bir okul kuruldu. Ve buna Darülmaarif adı verildi. Abdülmecidin annesi Bezmialem sultan tarafından, Sultan Mahmud türbesi yanında inşa ettirilen binada çalışmalarına başlıyan Darülmaarif aynı zamanda devlete memur da yetiştirecekti. Abdülhamid bir gün bu okulu ziyaret etti ve o okulu kurmuş olan Okullar Nazırı Kemâl Efendi'ye, Şehzade Murad Efendi ile Fatma Sultan'ın eğitimini havale etti.

Darülfünun (Üniversite)

Tanzimata gelinceye kadar Osmanlı eğitim sisteminde, medrese ile, askerî ihtisas okulları dışında bir yüksek öğretim kademesi yoktu. Tanzimat adamları, rüştiyeleri kurmak için teşebbüse giriştikleri ve lise öğretimine bir başlangıç olmak üzere Darülmaarifi kurdukları sıralarda yüksek öğretim kademesini teşkil etmek üzere bir Darülfünun kurulmasını da düşündüler. 1845 de toplanan Meclis-i Maarif-i Muvakkat ve onun gösterdiği lüzum üzerine kurulan Meclis-i Maarif-i Umumiyye İstanbul'da bir Darülfünun açılmasını lüzumlu gördüler. Bu hususta hükümetce yayınlanan bir resmî tebliğde : 1- Darülfünün öğretiminin, ilk ve orta öğretimden sonra, öğretimin üçüncü derecesini teşkil edeceği, bu öğretimin insanı kemale erdiren bütün bilim ve ilimleri kucaklıyacağı, öğrencilerin yatılı olacağı, din ve mezhep farkı gözetilmeksizin, öğrenci alınacağı belirtilmişti.

Bu isabetli karar ve düşüncelere rağmen, Darülfünun derhal kurulamadı. Bina ve öğrenci lâzımdı. İtalya'dan getirtilen bir mimara Ayasofya yakınında üç katlı ve yüzden fazla odalı bir Darülfünun binası yapması işi verildi. Fakat türlü sebepler yüzün-

den bu bina ancak yirmi senede tamamlanabildi. Abdülhamid devri adamları, rüştiye tahsili gören öğrencilerin Darülfünun tahsili için hafif geleceklerini, Darülmaarif'den çıkanların ise sayı bakımından mahdut bulunacaklarını anlamış bulundukları için Darülfününu muvakkat kaydiyle herhangibir binada kurmak cihetine gitmediler. Fikir ve prensipleri ortaya atmış olmakla iktifa ettiler.

Askeri öğretim

Tanzimata devredilen askerî okullar; yüksek meslek ve ihtisas okulları karakterini taşımakta idiler. Bunlardan Mühendishane-i Bahri 1773 de Mühendishane-i Berri 1793 de Tıbhane-i amire ve cerrahhane-i mamure "Askerî Tıp Okulu" 1826 da Mekteb-i Ulum-ı Harbiye "Harp Okulu" 1834 de kurulmuştu. Bütün bu okullar kabul ettikleri talebelere ilk öğretime esas teşkil eden bilgileri öğretmekten başladıkları için tahsil müddeti uzayıp gidiyordu. Bu sebepledir ki askerî tıp ve harp okulları ilk mezunlarını on beş yıl içinde verebilmişlerdi.

Harp Okulu 1845 den itibaren askerlik öğretimi üçe bölündü. Ordu merkezlerinde üçer sınıfı İstanbul'da dört sınıflı idadîler kuruldu. Ordu merkezlerinde üç yıl idadî öğretimi gören öğrenciler İstanbul idadisinde dördüncü sınıfı okuduktan sonra harp okuluna girmiye başladılar. Bu suretle Harp Okuluna bol öğrenci sağlandı. Bundan başka Harp Okulunda görülen öğretimin üstünde Erkânı Harbiye sınıfları (Harp Akademisi) tesis edildi. 1849 da Harp Okulunda Veteriner sınıfları açılmakla Veteriner Okulunun da temeli atılmış oldu.

Askerî Tıp Okulu, Abdülhamid zamanında Harp Okulunda yapılan ıslahata paralel olarak askerî tıp okulunun teşkilâtı ile eğitim ve öğretim programlarında ve usullerinde bazı yenilikler kabul edildi. Bu cümleden olarak okulu ilgilendiren hususların görüşülmesi için Tıbbiye meclisi adiyle bir meclis kuruldu. (1840). Bu meclis ilk iş olarak diplomaları bulunmıyan tabib, cerrah, ebe ve dişci olarak çalışanların tasfiyesine karar verdi.

Meslek ve Teknik Öğretimi, Darülmuallimin "Öğretmen Okulu"

Abdülhamid devrinde açılan rüştiye okullarının çoğaltılması ve kendilerinden bekleneni yerine getirmeleri için her şeyden önce öğretmene ihtiyaç vardı. Devlet adamları medreseye güvenmedikleri için, bu okulları ilmiye sınıfından olanların ellerine bırakamazlardı. İşte bu sebepledir ki ilk defa olarak 1847 de İstanbul'da Fatih civarında bir Öğretmen Okulu kuruldu. Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından tasdik edilen nizamnâmesine göre Darülmualliminin öğretim müddeti üç yıldır ve yirmi talebesi vardır. Talebelerden her birine ayda otuz kuruş verilmektedir. Okula kabul edilmek için adayların bir imtihan geçirmek suretiyle, ibareden mâna çıkarmıya, düşüncelerini düzgün ifade etmiye muktedir olduklarını ve farisi ile matematik tahsiline istidatlı olduklarını isbat etmeleri lâzımdı. Okul nizamnâmesinin dördüncü bendine göre öğrencilere, ifade usulü, farisi, matematikten aritmetik ve lâzım olacak kadar geometri ve mesaha ve heyet ve coğrafya öğretilecekti.

Okulu başarı ile bitiren öğrenciler, İstanbul veya taşrada açık bulunan rüştiye öğretmenliklerine tayin olunacaklardı. Bu vazifeleri kabul etmiyenler olursa diplomaları ellerinden alınacak ve bir daha maarif hizmetinde kullanılmıyacaktı.

Darülmuallimînden ilk mezun olan Mustafa isminde biridir. İstanbul'da Darülmaarif okuluna ikinci muit olarak tayin edilmiştir. Darülmuallimininin ilk müdürü Meclis-i Maarif-i Ummumiye üyelerinden Ahmet Cevdet Paşa'dır.

Mekteb-i Mülkiye "Bugünkü Siyasal Bilgiler Fakültesinin temeli"

Mekteb-i Mülkiyenin kuruluşu Abdülhamid devrinde meslekî taksimat ve idarede yapılan ıslahatın bir neticesidir. Yukarıda bu ıslahat açıklandığı sıralarda Osmanlı devletinin idare bakımından adem-i merkeziyet uzulünden sıkı bir merkeziyet sistemine geçtiği ifade edilmişti. Vilâyet, sancak ve nahiyelerde vazife gören vali, kaymakam ve nahiye müdürlerine evvelce kadıların görmekte olduğu mülkî ve mahallî işler bırakıldığı gibi valiler kadıların bazı yargı selâhiyetlerine de ortak olmuşlardı. Bundan başka tanzimattan itibaren yabancı devletler Osmanlı imparatorluğundaki hıris-

tiyan tebaanın idarî durumu ile de yakından ilgilenmiye başlamışlar ve anlamadıkları usullere göre idare edilen bu tebaa lehinde müdahalelere başlamıştı. Gerçekte de bu devirde mülkî idarede kullanılan memurlardan çoğu Babıâli kalemlerinde az çok çalışmış, kifayetsiz kimselerdi. İşte bu mahzurları önlemek ve liyakatlı mülkiye memurları yetiştirmek için 1859 da Mekteb-i Mülkiye kuruldu.

Bu okula ilkin kalemlerde çalışan memurlarla medrese talebesinden yirmi beş ile otuz yaş arasında olanlardan 100 kadarı alındı. Öğretim müddeti iki yıl olarak kabul edildi. Birinci sınıfa, Türkçe, tarih, coğrafya, istatistik, ticaret kanunları, senet ve defter tutma usulleri dersleri kondu. İkinci sınıfa da devletler hukuku, Osmanlı devleti muahedeleri, idare usulleri, ceza usulü ve usulü muhakemat ve ekonomi politik ve daha bazı dersler kabul edildi.

Bu okulun çalışmıya başladığı sıralarda, bundan böyle, nahiye müdürlüğü ile kaymakamlara ancak Mülkiye mektebi mezunlarının tayini de esas ittihaz edildi.

Diğer meslek ve ihtisas okulları

Abdülhamid devrinde yukarıda anlatılan eğitim müesseselerinden başka 1847 de ilk defa olmak üzere Yeşilköy yakınında bir Ziraat mektebi ile 1859 da bir Orman mektebi, 1860 da bir telgraf mektebi kuruldu. Bu tarihlerden çok daha önce 1842 tarihinde askerî Tıp Okulunda bir de kadınlar için Ebe Mektebi veya kursu kurulmuştu.

Encümen-i Daniş "Akademi"

Fransız ihtilâlinin fikir cereyanlarını yaratmış olan ansiklopediciler "Öğretmek insanı medenileştirmektir" vecizesini ortaya atmışlardı. Abdülhamid zamanında yeni bir eğitim sistemi kurulması işini üzerlerine alan aydınlar da "Medeniyet neşr-i maariften başka şeyle husul bulamaz" düsturunu kabul etmişlerdi. Bu düsturun ilk bulucusu ve hararetli savuncusu Cevdet Paşa idi. Ona göre, Osmanlı devletinin kuruluşunda maarif güneşi doğudan doğuyordu. Fakat XIX uncu yüzyılda bu güneş batıdan doğmıya başlamıştı. Medresede okumuş olmasına rağmen kendi enerjisi ile bu çürümüş müessesenin küf ve paslarından kurtulmuş olan Paşa bozulmış olan

Osmanlı eğitim sisteminin batı güneşinin şualariyle feyizli bir hale geleceğine inanıyordu. Osmanlı devletinde bir Encümen-i Daniş "Akademi" kurulması fikri onun ve onun gibi inananların malıdır. Bu fikir 1845 de bir eğitim programı hazırlamak üzere kurulmuş olan Meclis-i Maarif-i Muvakkat tarafından kabul edilmiş ve Encümen-i Daniş'in kurulması, Darülfünun'un kurulmasından sonraya bırakılmıştı. Darülfünunun kurulması gecikince 1850 de Meclis-i Maarif-i Umumiye, adı geçen Encümenin tesis edilmesine karar verdi. Encümen adına, Cevdet Paşa tarafından hazırlanan bir lâyıhada Akademinin vazifeleri şu suretle belirtildi:

Akademi, Türk dilini geliştirmiye çalışacaktır. Bu dil ihmal edilmiştir. Eskiler, eserlerinde arapça ve farsça kelimelere o kadar yer vermişlerdir ki bir sahifede ancak bir iki türkçe kelimeye rastlanmaktadır. Zaten bu eserlerin çoğu da, süslü cümlelerle tertip edilen ve ilmin ancak bir branşını teşkil eden, halkın mânasını anlamadığı ve anlıyamıyacağı şiir kitaplarından ibarettir.

Akademi, devamlı olarak, gelişmekte olan fikir cereyanlarını takip edecektir. Bunun için de ileride Darülfünunun bile faydalanacağı, ilim ve sanat eserlerini yabancı dillerden türkçeye çevirecektir.

Akademi halkın genel eğitimi için faydalı olabilecek eserler de telif ve tercüme edecektir.

Bu vazifeleri görecek olan Akademi, kırk aslî kırk da muhabir üyeden kurulacaktı. Aslî üyelerden her biri ilim ve sanatın bir branşında ihtisas sahibi olacak, arapça ve farscadan başka yabancı dil bilecek ve bu dillerden türkçeye tercümeler yapmıya muktedir olacaktı. Akademi üyeleri ayda bir defa toplanarak işlerini görüşeceklerdi.

Akademi 1850 yılında Ramazanın on sekizinci günü Darülmaarif okulunda padişahın huzuriyle ve sadrazam Mustafa Reşit Paşa'nın bir nutku ile açıldı. Bundan sonra Akademi ikinci reisi Hayrullah Efendi, Cevdet Paşa'nın ilim ve insan konusu üzerine yazmış olduğu bir hitabeyi okudu.

Akademi çalışmalarını ilkin dil ve tarih sahalarına topladı. Bir türkçe gramerin derhal hazırlanıp basılmasına ve bir türkçe lûgatin hazırlanmasına girişildi. Bundan başka, Cevdet Paşa'ya

herkesin anlıyabileceği bir dil ile bir Türk tarihi yazması işi verildi.

Encümen-i Daniş'in kurulmasiyle, batının en ileri ilim ve sanat müesseselerinden biri olan, fransız Akademisinin kuruluş şekli ve çalışma usulleri kabul edilmiş oldu... Bu hareket medresenin ilmiye sınıfına indirilmiş yeni bir darbe idi.

Eğitim ile ilgili meseleler: "Türkçenin sadeleşmesi"

Tanzimattan önce : Osmanlı devletinin kuruluşu sıralarında halk ve devlet dili türkçe idi. Devletin gelişmesi ve imparatorluğun kurulması üzerine din dili sayılan arapçanın ve edebiyat örnekleri gelişmiş bulunan farsçanın türkçeye üstünlüğü kabul edilmeye başlandı. Bu iki dilden alınan kelime ve kaidelerle Osmanlıca dediğimiz devlet ve edebiyat dili meydana geldi. Bu andan itibaren Türk halkının kullanmıya devam ettiği dile de "Kaba Türkçe" ismi verildi. Osmanlı aydınlarından bazıları Osmanlıcanın ilim ve edebiyat dili olarak gelişme imkânlarından mahrum olduğunu öne sürerek arapçanın resmî dil gibi kabul edilmesi gereğini bile savundular.

Türkçenin değeri XVIII inci yüzyılın ilk yarısından başlıyarak kavranmıya başladı. Nabi ahenk bakımından türkçenin arapçaya üstün olduğunu ileri sürdü. Dürri Efendi'nin kardeşi şair Sadi Çelebi türkçe ile kuvvetli şiirler yazılabileceğini müdafaa etti. Nedim hece vezni ile şiir yazdı. Osman zade Ahmet Taib İstanbul'da pahalılık, yangın ve daha başka birtakım cemiyet olayları üzerine yazdığı manzumelerle kıtalarda halk türkçesi tâbirlerini kullandı. Edebiyat adamlarının Türk dili hakkındaki düşüncelerine devlet adamları da ortak çıktı. Damad İbrahim Paşa İstanbul'un ünlü aydınlarından bir tercüme kurulu kurdu. Şair Nedim'in de içinde bulunduğu bu kurul arapçadan ve farsçadan birçok değerli eserleri o devrin deyimiyle "Sade Türkî lisanı"na çevirdi.

Aynı yüzyılda batıda türkçe itibar kazanmıya başladı. Yüzyılın sonlarına doğru Paris'te Osmanlı imparatorluğunda vazife alacak fransızlara türkçenin öğretilmesi için bir okul açıldı. Bu okulda türkçenin yapısı ve kudreti batılı usullerle incelenmiye başladı. Yine aynı devirde bir türkle bir yabancı elbirliği ederek

bir türkçe-fransızca lûgat meydana getirdiler. Bu lûgat öz türkçenin güzel örneklerini içine almaktadır. Bu hususta bir fikir vermek için kitaptan gönül ve yürek kelimelerinden üretilmiş bulunan şu kelimeleri alıyoruz. "Gönül, deli gönül, gönül ağrısı, deli gönlüm, gönül bulmak, gönül vermek, gönül yapmak, gönlünce, gönülsüz, alçak gönüllü", "Yürek, yüreciğim, yüreksiz, yüreksizlik, yüreciğimin, yürekli, yüreklendirmek, yürcklendirmeklik"

Türkçenin sadeleştirilmesi yolundaki çalışma XIX uncu yüzyılın ilk yarısında da devam etti. Selim III. vak'a yazarına "açık ibare" ile yazmasını buyurdu. Kendisi de açık ibare ile yazmıya gayret etti. Bir örnek vermiş olmak için kaymakam paşaya yollamış olduğu şu yazıyı alıyoruz :

"Bu gece, sabaha yakın frenk gemicileri sandal ile türkü çağırarak saray önünden geçtiler; ve birkaç defadır ediyorlar. Reisi Efendi'ye tenbih eyle, bilcümle elçilere ve frenklere tenbih eylesin bir dahi öyle edepsizlik etmesinler."

Mahmud II. de Selim III. gibi türkçenin açık ibare ile yazılmasının savununcusu oldu. Kendisine türlü vesilelerle takdim edilen kitap ve risaleler münasebetiyle ilgililere herkesin anlıyabileceği şekilde ve mümkün olduğu kadar türkçe kelimeler kullanmalarını tavsiye etti.

Türkçenin sadeleştirilmesi yolunda tanzimata kadar devam eden bu tavsiye ve çalışmalar edebiyat alanında az çok tesirini gösterdi. Fakat devletin resmî yazılarında eğitim kurullarında arapça ile farsçanın nüfuzu sarsılmadı.

Osmanlı devleti, Gülhane hattını ve Islahat fermanını ilân etmekle, din ve mezhep farkı gözetmeksizin ortak değerlere sahip bir tebaa meydana getirmek niyetinde olduğunu açıklamıştı. Bu tebaaya hitap etmek için devlet dili ne olacaktı ? Osmanlıca ile imparatorluğun Türk halkına bile hitap etmek mümkün olamıyordu. Arapça, farsça kaide ve kelimeleri islâm olan bu halka belletmek mümkün olamayınca, hıristiyan halka benimsetmek nasıl mümkün olacaktı ? Hıristiyan halkın bir kısmı hiç bir devlet nüfuzu olmadan kendiliğinden öz türkçeyi öğrenmiş bulunuyordu. Şu halde Tanzimatcılar için Osmanlıcayı sadeleştirmekten başka tutacak yol kalmıyordu. İşte bu sebepledir ki halk arasın-

da yetişmiş olan Osmanlı devlet adamlarından bazıları, edebiyatta olduğu gibi, eğitimde devlet yazılarında ve ilimde de "Kaba türkçe" ye yer verilmesi gereğini anladılar. Eğitimde türkçenin en büyük düşmanı medrese idi. Orada resmî dil arapça idi. Medrese adamları, devlete türkçe okuyup yazma bilen kimseleri yetiştiremezler ve türkçeyi ilim ve edebiyat dili olarak geliştiremezlerdi. Bundan başka devletin muhtaç olduğu bilgileri ihtiva eden eserleri de batı dillerinden türkçeye çevirmelerine imkân ve ihtimal yoktu. O halde yapılacak tek şey devletin medrese dışında bir eğitim sistemi kurması idi. Bu sistem kuruldu. Fakat medresenin nüfuzu o kadardı ki kendi dışında kurulan eğitim kurullarında türkçe müstakil ders olarak konulamadı; arapça farsçanın yanında yer aldı. Bununla beraber bu eğitim gelişmesi esnasında türkçe, arapça ve farsçanın zararına olarak saha ve nüfuz kazanmıya başladı.

Devlet yazılarının sadeleştirilmesi yolunu Pertev Paşa ile Akif Paşalar açmıştı. Mustafa Reşit Paşa, Sadık Rifat Paşa, Âli ve Fuat Paşa o yolda cesaretle yürüdüler.

Mustafa Reşit Paşa, devlet yazılarında kullanılacak üslup ve ibareleri tesbit ettirdi. Ve mekteplere "Resmî kitabet" dersi koydurdu. Âli Paşa, "Kaba Türkçe" yazmakla iftihar ederdi.

"Cevdet Paşa, herkesi okur yazar hale getirmek için dilin sadeleşmesi lüzumuna kail olmuş tumturaklı secili yazıların yalnız takrirlerde kullanılmasına taraftar olarak diğer yazıların açık türkçe yazılmasını ve dilimizle en güç ilmî bahislerin bile yazılabileceğini ileri sürerek bu vadide yazdığı yazıları misâl olarak göstermiştir. Yukarıda kuruluşuna kısaca temas ettiğimiz "Encümen-i Daniş" "Akademi" de herkesin anlıyacağı bir dil ile yazı yazılmasını prensip olarak kabul ettikten başka Cevdet Paşa'ya, Osmanlı tarihini yazarken "Kaba Türkçe" ile yazılmasını tavsiye etmiştir.

Türkçenin sadeleşmesinde gazetelerin de büyük tesiri oldu. 1831 de çıkmıya başlıyan Takvim-i Vekayi ilk sıralar ağdalı bir dil kullandı ise de, Gülhane hattının ilânından sonra o da türkçenin sadeleşmesi yolundaki cereyana ayak uydurdu. On yıl gibi nisbeten kısa bir zaman içinde dilin sadeleşmesi yolunda yapılan terakkiyi göstermek için bu gazeteden şu örnekleri alıyoruz :

Umur-u Hariciye "1831"

"Fransa devleti asakir mertebesi katı vafir tüfeğinin imaline Fransa kârhaneleri vefa etmediğinden İngiltere memleketinden iştira ve celp etmiş ve mukabelesinde Prusya devleti Avrupa'da müsaleha-i ammenin devamına ekseri itikat eylediği.."

"Havadisat-ı Ecnebiyye" 1840

"Avrupa devletlerinin her birinin birer bankası olup gerçi bunlar devletin akçesi ile olmayıp milletin akçesi ile ise de devler ve millet birer maddeden ibaret olduğundan yine devletin bankası demek oluyor"

Bu kısa açıklama da gösteriyor ki Abdülmecit devrinde ıslahat taraftarı bazı devlet adamlariyle aydınlar için, türkçenin sadeleştirilmesi bir problem haline gelmiştir ve türkçe bu istikamette terâkkiler kaydetmiye başlamıştır.

Yabancı dil meselesi

XVII nci yüzyıl sonlarına kadar, Osmanlı imparatorluğunda, yabancı dil öğrenmek islâmlar için bir suç sayılırdı. Bu sebepledir ki devlet işlerinde Rum tercümanlardan veyahut hıristiyanlıktan islâmlığa geçmiş kimselerden faydalanılırdı. Yabancı dilin, bir eğitim vasıtası olarak, önemi ilk defa Selim III. zamanında takdir edildi ve Mühendishane-i Berriye fransızca mecburi ders olarak kondu. Bundan başka, aynı okulda dörtyüz kadar fransızca eserden kurulan bir kitaplık meydana getirildi ve yabancı memleketlere gönderilen elçilik heyetleri üyelerine "Gittikleri yerde boş durmayıp lisan öğrenmeleri" tavsiye edildi.

Napolyon devrinde, Osmanlı devletini Fransa'da elçi olarak temsil etmiş olan Halet Efendi, yabancı dil bilmediği halde, Osmanlı imparatorluğunun Avrupa'ya yetişmesi için baş vurulması gereken sebepleri sayarken bir coğrafya okulu bir de "Lisan mektebi" kurulmasını teklif etmiştir.

Mahmud II. devrinde yabancı dil bilgisine olan ihtiyaç daha şiddetle duyulmıya başladı. Batı memleketlerinin askerî teşkilât ve eğitimi ile ilgili nizamlarının türkçeye çevrilmesi için bir "Tercüme odası" kuruldu. Bu devirde açılan askerî tıp okulunda öğretim yabancı dilde yapıldığı gibi harp okuluna da fransızca ders kondu. Yabancı dil öğrenmek ve daha başka bilgiler edinmeleri maksadiyle Avrupa memleketlerine talebeler gönderilmiye başlandı. Yabancı dile bu kadar önem verilmesi ve devlet

memurluklarında yükselmek için bu dilin aranması birçok kimseleri türlü yollardan yabancı dil öğrenmiye sevketti. Gülhane Hattı Hümayununun ilânından sonra yabancı devletlerle olan münasebetler türlü yönlerden arttı. Devlet teşkilâtında, memleket idaresinde batı usülleri geniş ölçüde iktibas edilmeye başlandı. Bu sebeple batı dillerini bilenlere olan ihtiyaç da fazlalaştı. 1855 de Paris'te "Mekteb-i Osmanî" adiyle, Fransa'ya gönderilen öğrencilerin dil bilgilerini geliştirebilecekleri bir okul açıldı.

Encümen-i Daniş'e (Akademi) üye olacakların yabancı dil bilmeleri şart koşulmuştu. Başında Abdülmecit olmak üzere bir çok devlet adamlarının yabancı dil öğrenmiş oldukları göz önünde tutulursa Osmanlı devletinde eğitim ve kültür sahasında yabancı dilin kazanmış olduğu değer hakkında bir fikir edinmek mümkündür.

Terim meselesi

Avrupa devletleriyle diplomasi münasebetlerinin artması, yabancı dile önem verilmesi, medresenin dışında bir eğitim sisteminin kurulması, yabancı dillerden türkçeye çevirmeler yapılması gibi hareketler terim meselesinin doğmasına sebep oldu. XVII nci yüzyıldan başlıyarak Avrupa'ya gönderilen olağanüstü veya sürekli elçiler raporlarında ve sefaretnâmelerinde pek çok yabancı kelimeler kullanmıya başladılar. O sıralarda devletlerarası diplomasi dili fransızca idi. Fransızcadan Osmanlıcaya ilk defa geçen kelimelerden bazıları şunlardır: Commandant (Kumandan), Maréchal (Mareşal), officier-officiyal (subay), Cavalier-Cavalir (suvari), Soldat (asker) Prainee (prens), Président (başkan), Département (eyalet), Parlement (Parlamento) Ministre (Nazır-Bakan), Courier (Kurye), Ceremonie (seremonie-tören), Canal (Kanal), Comedie (Komedya), Opera (opera), Theatre (Tiyatro) Soiré (suare).

Bazı fransızca kelimelerin de türkçede karşılıkları bulunmuş ve kullanılmıştır :

Yol fermanı (pasaport), havadis kâğıdı (rapor, gazete), Heyula (projet), Karanlık oda (Chambre obscure).

Selim III. devrinde, ordunun ihtiyacı ve askerî okulların öğretimi için, yabancı dillerden türkçeye kitaplar çevrilmeye başlanınca, terim meselesi çapraşık bir hal aldı. O vaktin deyimile

"Kaba Türkçe" henüz gelişmemiş olduğu için arapçadan terimler üretmek gerekti. Bu devrin tercüme dili ve terimleri için bir örnek olmak üzere, Osmanlı hizmetinde bulunan fransız subaylarından birkaçının Osmanlıcaya çevrilen kitaplarının başlıklarını veriyoruz :

1) Elements de Castrometation de la fortification. Osmanlıcası: "Usul-u maarif-i tertib-ül ordu ve tahassuniye muvakkaten"

2) Traite manoeuvre pratique. Osmanlıcası : "Usul-ü maarif-i vechi tasnif-i sefain-i donanma ve Fenn-i tetbir-i hareketüha".

Mahmud II. devrinde, yukarıda da açıklandığı üzere yabancı dil önem kazanmıya ve hattâ askerî Tıp Okulunda öğretim fransızca yapılmıya başladı. Padişah, yabancı dillerden tercümeler yapılmasına irade buyurmuştu. Harp Okulunda öğretmen bulunan ve fransızcayı iyi bilen Hoca İshak Efendi bir taraftan tercümeler yaparken diğer taraftan da batılı kaynaklardan faydalanmak suretiyle askerî eserlerden başka fizik, kimya ve jeolijiye dair elkitapları yazdı. Bu iş için de gerekli terimleri arapçadan dilediği gibi yaptı. Abdülmecit devrinde batılaşma hareketleri hızlaştığı ve tercüme çalışmaları genişlediği için arapçadan terim üretme faaliyeti de arttı. Bu hususta hiç bir temel prensip kabul edilmiş değildi. İhtiyaca göre terim meydana getirildiği Fatma Aliye'nin "Cevdet Paşa ve Zamanı" başlıklı eserinin şu satırlarından anlaşılmaktadır :

"... Maliye hazinesinin halini anlamak üzere 1850 de Meclis-i Vâlâ dairesinde bir komisyon teşkil olundu."

"Hazineden defterler getirilip irat ve masraf muvazene edildi. Görüldü ki devletin masrafı varidatını aşmış. Maliye işi fenalaşmış hazine bir "kriz" haline düşmüş idi"

"Kriz lafzının lisanı türkide tercümesini bulamadıklarından ona mukabil bir kelime bulmak da bir mesele oldu. Bir gece Fuat Efendi'nin (Paşa) yalısında o husus hakkında konuşulurken Cevdet Efendi (Paşa) bunun için buhran lafzını bulmakla krizin tercümesi olmak üzere kabul olundu." "Andan sonra kriz makamında buhran kelimesi istimal edildi."

Buhran kelimesinin bulucusu Cevdet Paşa, fransızcayı, kendi gayreti ile ve medrese ulemasının saldırışlarına uğramamak için gizli olarak öğrenmişti. Paşa fransızcadan alınan kelimelerin olduğu gibi kullanılmasına taraftardı. Yakınlarına gönderdiği

mektuplarda oksijen ve Nationalite kelimelerini türkçe karşılıklarını vermeden kullanmış ve bütün yabancı kelimeler için öyle hareket edilmesini savunmuştur.

"Abdülmecit zamanında, Takvim-i Vekayi'in yanında yarı hususî bir teşebbüsle yayımlanmıya başlıyan Ceride-i Havadis gazetesinin de terim üretilmesi veya türkçeye kelime kazandırması yolunda büyük faydası oldu. Konstitüsyon, kavanini mevzua, liberaller, radikaller, nutuk, meclis, ihtilâl, cumhuriyet, müttefik, isyan, imtiyazat gibi kelimeler yavaş yavaş bugünkü mânalarında kullanılmak üzere türkçeye girdiler.

Türkçenin sadeleştirilmesi için, çalışıldığı devirlerde, ilim ve edebiyat konularında arapçadan veya yabancı dillerden, bu dillerin müşterek kökü olan latinceye gidilmeden, terim alınması temayülleri de gösteriyor ki, türkçe uzun yıllar sürecek olan bir tartışmanın konusu haline gelmiş bulunuyor.

Medresenin yeni eğitim hareketlerine karşı koyması

Selim III. devrinde başlıyan, Mahmud II. devrinde genişleyen ve Abdülmecit zamanında gelişen eğitim hareketleri medresenin mukavemeti ile karşılaştı. Bir vakitler İslâm dünyasının yüzünü ağırtmış olan medrese yukarıda "Adalet" bölümünde de ifade edildiği üzere, çökmüş bir hale gelmişti. Kendisini ıslah etmeği düşünmedikten başka, imparatorluğun ıslahı için yapılan her türlü hareketlere de inatcı bir mukavemet gösteriyor ve savaşıyordu. Bu savaşında, devlet adamları içinde, dünyanın gidişatından haberi olmıyan değersiz kimselerle, koyu bir cahillik içinde yuvarlanıp giden halkın çokluğunu da sürüklüyordu. Sinesine nura kavuşturmak için aldığı kimselere türkçeyi öğretmek şöyle dursun, arapçayı bile öğretemiyordu. Verdiği edebiyat bilgisi birtakım boş hayallerden ve pörsümüş ölçülerden, telkin ettiği din zihniyeti de hurafe, safsata ve vehimden ibaretti. Bu tedbirsizliğine rağmen İslâm cemiyetinin bütün meselelerini çözerek, bütün dertlerine çare bulacağını iddia ediyordu. Kendi dışında bir eğitim sistemi kurulmıya başlanınca, o sistemi de tütsülemek için onu kontrol etmiye kalkıştı. Arapça ve farsçayı ilk okuldan Üniversiteye kadar soktuktan başka, mesnetsiz, mantıksız bir din ve ahlâk görüşünü de aktarma etmiye muvaffak oldu. Dünyanın, geçici, dünya nimetlerinin sahte, saadete ancak

cennette erişmek mümkün olduğu tezini savunmakla halkın enerjisini uyuşturdu ve kurnaz birtakım kimselerin memleketi dilledikleri gibi sömürmelerine vesile verdi. Maddeci değerlerle süslediği ve bu suretle esasını değiştirmiş olduğu cennete kendisi de inanmadığı için, yetiştirdiği adamlar, rüşvet almada, başkalarına örnek oldular. Mensupları askerlikten muaf oldukları için "Cihad"dı da oyuncak yaptılar ve ikidebirde devleti lüzumsuz yere harplere sürüklediler veya sürüklemek için isyanlar, ihtilâller çıkarttılar. İşte, devletin modern Eğitim müesseselerini kurmak isteyen, bir avuç aydını imparatorluğun bu hale düşmüş olan ve medrese denilen eğitim kurulunu hesaba katmak zorunda idiler.

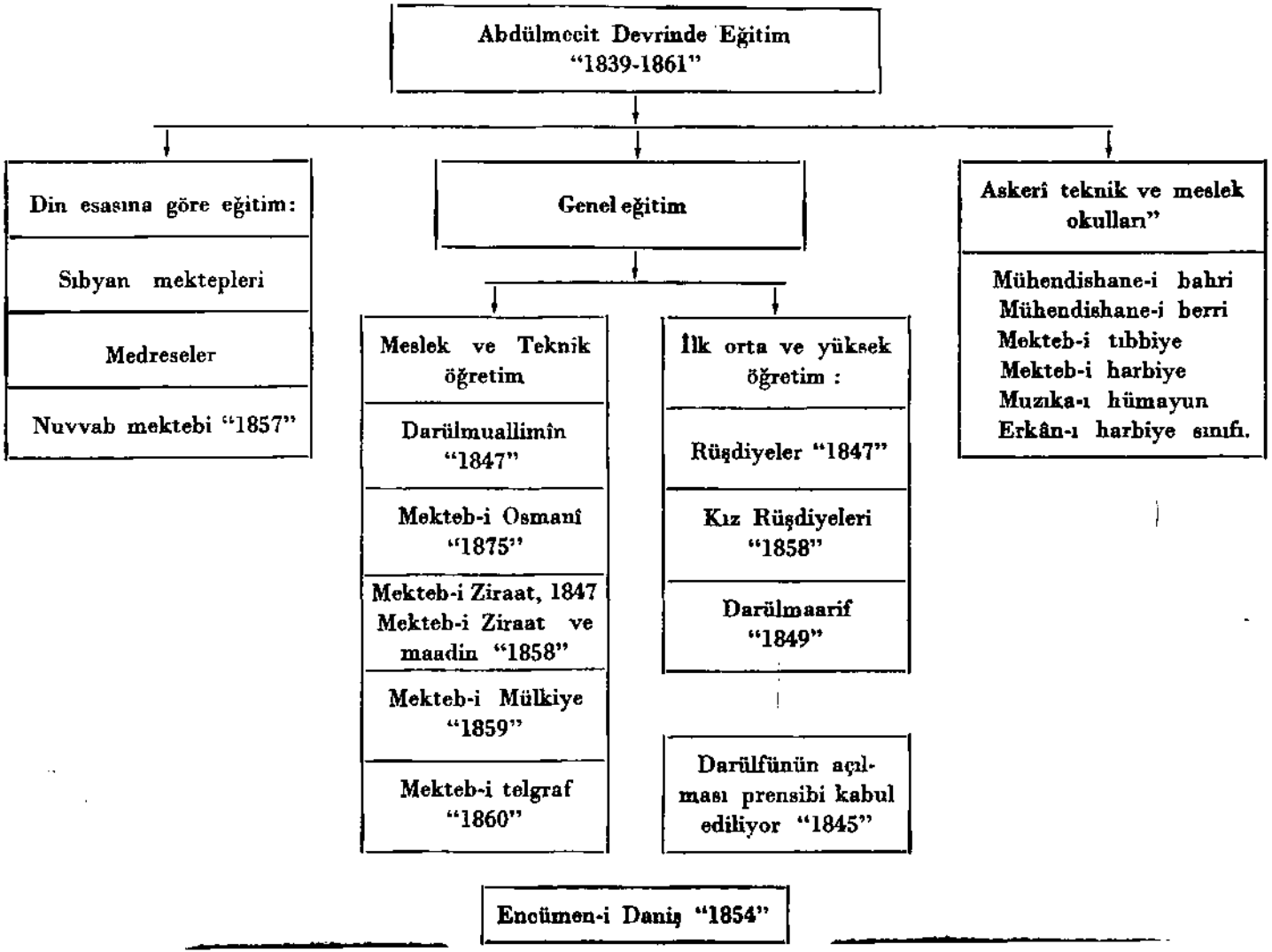
Bu aydınlar, ilk sıralar, medreseyi memnun etmek için tavizler vermek zorunda kaldılar. Öğretimin bütün derecelerine din öğretimidir diye hurafelerin ve safsataların okutulmasına razı oldular. Fakat medrese ve yaratmış olduğu taassup zihniyeti bu tavizleri kabul etmedi. Sadece etmiş göründü. Kontrolü altında bulundurduğu umumî efkârı yenilikler aleyhinde kışkırtmıya devam etti. Bu taassup zihniyeti hakkında bir fikir vermek için İhsan Sungu'nun Belleten'de yayınlamış olduğu bir makaleden şu örnekleri alıyoruz :

"1764 de Türkiye'ye gelerek Osmanlı topçuluğunu ıslaha çalışmış olan Baron de Tott Kâğıthanede yapılan tecrübeler esnasında topları temizlemek için kullandığı fırçanın domuz kılından olduğundan bahisle bir devlet adamının buna mâni olmak istediğini hâtıratında yazıyor."

"Aynı zat süngüyü orduya kabul ettirmek için Şeyhülislâm fetvasına ihtiyaç görüldüğünü kaydediyor"

"Selim III. devrinde Reisülküttaplık "Dışişleri Bakanı" vazifesinde bulunmuş İspanya'ya sefir gitmiş vak'a yazarlık etmiş olan Vasıf da askere talim ettirmenin aleyhinde uzun bir lâyiha hazırlamıştır."

"1792 de Londra sefaret kâtibi olarak bulunduğu sıralarda fransızcayı öğrenmiş, İstanbul'a dönünce Nizamı Cedit hakkında fransızca bir eser kaleme almış ve resimli olarak bastırmış olan Mahmud Arif Efendi Boğaz nazırlığında iken Boğazdaki yamaklara yeni askerî elbiseler giydirmiye teşebbüs ettiği sırada mutaassıpların körüklediği eşkiya tarafından 1807 de parçalanmıştır.

Abdülmecit Devrinde Eğitim
"1839-1861"
Din esasına göre eğitim:
Sıbyan mektepleri
Medreseler
Nuvvab mektebi "1857"
Genel eğitim
Meslek ve Teknik öğretim
Darülmuallimîn "1847"
Mekteb-i Osmanî "1875"
Mekteb-i Ziraat, 1847 Mekteb-i Ziraat ve maadin "1858"
Mekteb-i Mülkiye "1859"
Mekteb-i telgraf "1860"
İlk orta ve yüksek öğretim :
Rüşdiyeler "1847"
Kız Rüşdiyeleri "1858"
Darülmaarif "1849"
Darülfünün açılması prensibi kabul ediliyor "1845"
Askerî teknik ve meslek okulları"
Mühendishane-i bahri
Mühendishane-i berri
Mekteb-i tıbbiye
Mekteb-i harbiye
Muzıka-ı hümayun
Erkân-ı harbiye sınıfı.
Encümen-i Daniş "1854"

Tanzimattan sonra bile asker talimi aleyhinde medrese mahsullerinin körüklediği hiddet ateşi önlenemedi. Asker talimi aleyhinde söylenmiş :

Yarım sağ yarım sol, yarım sağ ile
Bunca bahadırlık heba oldu.
Oyuncağa döndü cihad-ı gaza
Bu hale sebeptir Reşit ve Rıza

gibi hicivlere tesadüf ediliyor.

Medreseciler XVIII inci yüzyılın başında edebiyat ve tarih kitaplarının vakfı caiz olmadığına dair fetva çıkarmışlardır.

Galata kadısı tarafından 1746 tarihinde verilen ve sureti Cevdet Tarihinde kaydedilmiş olan bir hüccette bir adamın ömrünün yedi senesini diğerine hediye ettiği resmî olarak tesbit edilmiştir.

Resmi takvim-i Vekayî gazetesinin 1833 tarihli 68 numaralı sayısında neşrolunan Tirnova naibi müderris-i kiramdan Ahmed Şükrü Efendi tarafından İstanbul'a gönderilmiş Eylül 1833 tarihli ilâmda Tirnova'da cadı zuhur ettiğinden icabeden tedbirlerin alındığı bildirilmiştir.

Mehmud II. nin Hekimbaşı tarafından 1830 da yazılan ve sonraları basılan "Hezar esrar" isimli bir kitapta sinek pisliği ile bulaşmış bir ip toprağa dikildiği takdirde nane çıktığı ve..... Bir karyenin etrafında bir yere timsah veya maymun derisi serildiği takdirde o karyeye dolu düşmiyeceği gibi meseleler kaydedilmiştir.

1848 de Damad Sait Paşa'nın ısrariyle Mustafa Reşit Paşa'nın sadaretten azledilerek yerine Sarım Paşa'nın geçmesi üzerine mekteplerde çocuklara resim dersi okutuluyormuş diye yaygaralar kopmuş ve Mekâtib-i Umumiye Muavini Vehbi Molla rüştiyelerde harita namına ne varsa hepsini abdesthanelere attırmıştır.

Fatma Aliye, Cevdet Paşa ve zamanı isimli kitabında, Cevdet Paşa'nın gizli çalışmak suretiyle fransızcayı öğrendiğini ve medreseden yetişmekle beraber medrese hocalarının şerrinden korktuğunu ifade eder.

İbnülemin Mahmud Kemal Bey de Son Asır Türk Şairlerinin otuzuncu cüzünde Şinasi'den bahsederken, onun Encümen-i

Daniş'e memur edildiği sıralarda sakalına kırkayak hastalığı bulaşmış olduğu için doktorların tavsiyesi üzerine, sakalını traş ettirdiği için memuriyetten azledildiğini kaydeder. İmparatorlukta Türk ve İslâm umumî efkârına tercüman olabilecek kudrette bir basın cihazı henüz gelişmemiş bulunduğu için aydınları madreseye karşı savunacak bir kuvvet henüz mevcut değildi.

Umumî efkâr ve Basın

Bahis konusu olan umumi efkâr, İslâm halkının efkârıdır. Mahmud II. devrine kadar bu halkın umumî efkârını aksettirecek bir basın meydana gelmemişti. Türkiye'de gazeteler ve mecmualar çıkmıyordu. Devlet adamları, halkın siyasî temayüllerini anlamak imkânlarından mahrum bulunuyorlardı. Padişahlar ve sadrazamlar tebdil gezmek usullerini terk etmişlerdi. Zaten yalnız İstanbul'da yapılan bu geziler, saray mensupları tarafından gizlenemediği ve hattâ önceden bazı kimselere haber verildiği için, mânasını kaybetmişti. İstanbul'da bulunan yabancı elçiler, halk arasında dolaşan dedi kodulardan umumî efkârı kestirmiye çalışırlardı. Cevdet Paşa maruzatında, İsveç elçisinin baş vurmuş olduğu psikolojik bir usulü şöyle anlatmaktadır :

"Yeniçeri zamanlarında elçiler Dersaadet havadisini devletlerine yazdıklarında hep İsveç elçisinin haberleri doğru çıkarmış. Diğer elçiler 'sen doğru havadisi nereden alıyorsun' diye anı sıkıştırdıklarında 'benimkisi mahsulü rivayet değil belki netayici fikir ve rüyettir. Bunun miftahı dahi buranın ahvalini Avrupa ahvaline tatbik ile zıddiyete kalbedivermektir. Meselâ görürsünüz ki yeniçeriler kahvehanelerde homurdanıyorlar. Avrupa ahvaline kıyasen İstanbul'da ihtilâl zuhur edecek deyü yazarsınız. Ben ise zıddına kalbile İstanbul'da emnü asayiş yerindedir deyü yazarım. Öyle de çıkar. Zira yeniçeriler söylenmekle teşeffi-i sadr ederler; ve isyana kıyam etmezler. Ve siz yeniçerileri sıhhat ve sükûn üzere gördüğünüz vakit şimdi İstanbul'da rahat ve asayiş emmareleri var dersiniz. Ben bilâkis bu sükûtun emmare-i ihtilâl olduğuna hükmederim ve yeniçeriler sükûn üzere biraz devam edip kendilerine dolgunluk gelür ve ansızın isyan ve ihtilâle kıyam ederler, der imiş"

Selim III. devrinde, Osmanlı devlet adamları, gazete hakkında fikir sahibi olmıya başladılar. Fransa'nın olağanüstü elçisi Ver-

ninac 1795 de İstanbul'da Fransız elçiliği matbaasında basılan fransızca bir gazete yayınladı. 1802 de Napolyon Bonapart nezdine olağanüstü elçi olarak gönderilen Halet efendi, Paris'te çıkan gazetelerin Türkiye hakkındaki havadis kupürlerini devamlı olarak Babıâli'ye gönderdi. Türk elçisi gazeteler için sempati duymuyordu, "Bugün böyle yazarlar, yarın şöyle yazarlar, hulâsa menfaatlerine nasıl gelirse öyle yazarlar; havadislerin de mucidi kendileridir;" diyordu.

Mahmud II. gazetenin önemini kavrayan ilk Osmanlı padişahı oldu. Onun himayesi ile Alexandre Blacque isminde bir fransız 1825 de İzmir'de Le Spectateur de l'Orient ismi ile bir gazete yayımlamaya başladı. Az sonra Courier de Smyrne ismini alan bu gazete 1828-1830 harbi sırasında Avrupa gazetelerine karşı Babıâli'nin tezini savunan tek gazete oldu. 1831 de bu gazetenin sahibi padişah tarafından İstanbul'a çağrıldı ve Moniteur Ottoman ismiyle devletin fransız dilinde çıkan resmî gazetesini çıkardı. Birkaç ay sonra ilk türkçe gazete "Takvim-i Vekayi" adiyle ve haftalık olarak yayımlanmıya başladı. "Takvim-i Vekayi" hükûmetin resmî gazetesi idi. Resmî ve gayrı resmî olmak üzere iki kısmı ihtiva ediyordu. Resmî kısım devletin içişleriyle ilgili haberleri, gayrı resmî kısım da havadisleri vermekte idi. 5000 basılmakta idi. Yüksek payeli memurlara gönderilmekte isteyenlere de yılda 120 kuruş karşılığında satılmakta idi.

Abdülmecit devrinde, ilk özel gazete "Ceride-i Havadis" ismiyle çıkmıya başladı (1843). Bu gazetenin sahibi ticaretle meşgul ve Londra gazetelerine muhabirlik yapan Çorçil isminde bir İngiliz'di. Çorçil'e hükümetce yardım edildi. Yeni gazetenin Takvim-i Vekayi'den farkı yabancı gazetelerden geniş iktibaslar yaparak Avrupa havadislerini aksettirmesi idi. Bundan başka dil bakımından da daha basit bir türkçe ile yazılmakta idi. İntişarının ilk üç senesinde okuyucularının sayısı 150 kişiyi geçmiyordu. Bu da göstermektedir ki gazete henüz halk arasında rağbet kazanmış bir nesne değildi. Sayısının düşük olmasında okur yazarların az oluşunun da sebep olduğu muhakkaktı. Bu iki türkçe gazeteden başka İstanbul'da, fransızca, rumca, yahudice, ermenice ve bulgarca gazeteler yayınlanmıya başladığı gibi Belgrad'da, Bükreş'te ve İskenderiye'de mahallî dillerle gazeteler çıkmıya başladı. Bununla beraber Osmanlı imparatorluğunda

basın hayatının gelişmesi kolay olmadı. Basın hürlüğü prensibi henüz kabul edilmemişti. Matbaa açmak, kitap ve gazete basmak devlet müsaadesine bağlı idi. Basılacak kitaplarda din ve devlete dokunur maddelerin bulunmaması esası kabul edilmiş bulunduğu için, müsveddelerinin mahallî mülkiye amirine gösterilmesi gerekmekte idi.

Gazete çıkarmak müsaadesini ise "Meclis-i Vâlâ" vermekte idi. Devlet, gazeteyi, kendisini murakabe edecek bir vasıta olarak kabul edecek yerde halkı bazı hususlarda aydınlatıcı bir organ olarak kabul ediyordu. Bu sebepledir ki türkçe ve yabancı dillerde çıkan gazeteler hükümet icraatını tenkit etmiyorlar, aksine olarak bu icraatı medhediyorlardı. Tenkit kapısının kapalı olması, gazetecileri ilim, edebiyat ekonomi ve daha bu gibi konular üzerinde çalışmıya sevketmekte idi.

Hükümet, Avrupa gazetelerinde, Türkiye aleyhinde çıkan yazıları tekzip ettirmeyi bile düşünmüyordu. Bu gibi gazetelere menfaat sağlamak suretiyle lehimize çevrilmesi Abdülmecid'e tavsiye edilince : "Bazı gazetelerin celp ve taltifini, diğer bazılarının yine zararlı şeyler yazabileceklerine nazaran pek de o kadar faydalı görmüyorum. Halbuki Memalik-i Mahrusamda icra ve iltizam olunmakta olan muadelet ve hakkaniyet o gibi iftira ve yalanları bittabi cerh ve tekzip eyliyecektir" diye cevap vermişti. Mustafa Reşit Paşa da "Bütün gazetelerin kizb-i lisanını tutmak kabil olmadığı ve içlerinden birkaçının taltifi ile diğerlerinin yazacaklarına hail olunamıyacağına "kail bulunmakta idi. Bununla beraber, Paşa, Babıâli'ye taraftar olan gazetelere abone kaydolunmasını ve bu gazetelere kendi deyimile Artikler "Makaleler" yazdırılmasını faydalı görüyordu. Bu kısa açıklamadan da anlaşılıyor ki, Osmanlı devlet adamları ecnebi basınının tenkitlerinden ürkmüyorlar, fakat aynı yolda tenkitlerin Osmanlı basınında çıkmaması için gereken bütün tedbirleri almakta kusur göstermiyorlardı.

XI. Maliye Teşkilâtı

GÜLHANE HATTINDAN ÖNCEKİ OSMANLI MALİYESİ HAKKINDA GENEL BİR HÂTIRLATMA

Osmanlı maliyesinin temel prensipleri

Osmanlı Türklerinin kurduğu devlet idaresinin temel prensibi memleketi bayındır, halkı da, refahlı bir halde tutmaktı. Reaya "Tebaa" Tanrı emaneti olarak kabul edildiği için, devletin başlıca vazifesi onun durumunu düzenlemek ve refahını sağlamaktı : "Saltanat anlar ile ve anlardan tahsil olunan hazine ile ve memleketin bayındırlığı ile olur" gerçeği ilke kabul edilmişti. Kanunî Sultan Süleyman, bir gün meclisinde bulunanlara bu memleketin hakikî efendisi kimdir sualini sorunca, "Zat-ı hazret-i padişahileridir" diye verilen cevabı kabul etmemiş ve "Hakikî efendi reayadır" demek suretiyle asırlarca sonra herkesce idrak edilecek bir hakikatı ifade etmişti. Halka bu derece önem verildiği için, devletin zenginliğinin ölçüsü hazinesindeki servet değil fakat halkın idaresindeki mal ve mülk idi. Padişahın mala meyli, devlet adamlarının servete düşkünlükleri, bu esaslara göre, devlet için zaaf sebebi sayılmakta idi. Halkın devlete vereceği vergiler şeriat hükümlerine ve varlık kudretine göre kanunnâmelerle tesbit edilmişti. Bu vergilerin dışında her ne suretle olursa olsun ondan vergi alınmasını bilginler uygun görmemişlerdir: "Reaya fukarasının tahammüllerinden ziyade mal tahsilini bir hanın temelinden toprak alıp sathına sarfetmiye teşbih eylemişler ve temelden alınan toprak ile temele zaaf gelip sutuhun ise ol ağırlığı çekmiye iktidarı kalmayıp tamamen yıkılmasına sebeb olur demişlerdir.

Maliye teşkilâtı

İlk Osmanlı hükümdarları devrinde Maliye teşkilât ve idaresinin başında defterdar bulunuyordu. İmparatorluğun genişlemesi üzerine sonraları bu teşkilâta ikinci bir defterdar daha eklendi. Bu defterdarlardan birisine Rumeli defterdarı diğerine de Anadolu defterdarı denildi. Rumeli defterdarı aynı zamanda başdeftardı. Yavuz Sultan Selim, Suriye'yi fethettikten sonra imparatorluğa kattığı yeni eyaletlerin malî işlerini çevirmek için, merkezi Halep olmak üzere üçüncü bir defterdar tayin etti. Kanunî Sultan Süleyman zamanında Tuna ve Macaristan için dördüncü bir defterdar tayin edildi.

Selim II. ve Murad III. zamanlarında Anadolu defterdarlığı üçe, merkezi Halep'te olan Suriye defterdarlığı da beşe bölündü. Fakat bu taksimat biraz sonra kaldırıldığı gibi Macaristan'ın elden çıkması üzerine, Tuna ve Macaristan defterdarlığı da lağvedildi. Ondan sonra imparatorluğun maliye teşkilâtında üç defterdar kaldı. Başdefterdara şıkk-ı evvel ikincisine şıkk-ı sânî üçüncüsüne de şıkk-ı sâlis defterdarı denildi. Baş defterdar devrin maliye bakanı idi. Diğer ikisi gerçek vazife ve yetkisi olmıyan paye ve unvan sahipleri idi.

Başdefterdar, devlet erkânının büyüklerindendi. Rumeli Beylerbeyi ile aynı payede sayılırdı. Bu sebeple vezirliğe yükseltilebilirdi. Divan toplantılarında bulunurdu ve Vezirle Kazaskerlerden sonra yer alırdı.

XVII nci yüzyıldan sonra devletin bütün malî işlerinden sorumlu tutuldu. Önemli malî meseleler hakkında sadrazam ile görüşmeler yapardı. Padişaha da arzda bulunmak yetkisine sahipti. Hazinenin bilançosunu tutar, sadrazamın muvafakatı ile hazine namına ödemeler yapar, asker ocakları maaşlarının zamanında verilmesini sağlar; padişahın hususî gelir kaynaklarını kontrol eder; devlet adına yapılacak müsaderelerin usulü dairesinde yapılmasına ve daha bu gibi önemli işlere nezaret ederdi. Savaş çıktığı zaman, ordu ile beraber, savaş alanına giderdi.

Emri altında devletin malî işlerini çevirmek için, XIX uncu yüzyılın başlarında şu kalemler "Daire" vardı :

1- Büyük Ruznamçe kalemi,

Diğer kalemlerden kendisine gönderilen hesaplara göre, devletin gelir ve giderini tesbit eder ve her yıl için bir dereceye kadar bütçe denebilecek bir icmal hazırlardı.

2- Başmuhasebe kalemi,

Ordunun silâh ve mühimmat hesaplarını, mukataaları ve malikâneler gelirlerini, eyaletler cizyelerini Rumeli ve Anadolu garnizonlarındaki askerlerin hesaplarını, şehremini, tersane emini, arpa emini, mutbak emini ve darphane nazırlarının hesaplarını görürdü.

3- Anadolu muhasebesi kalemi,

Türlü malikânelerin gelirlerinin, Adalar denizindeki askerlerin ve askerin tekaütlük ulufelerinin hesaplarını tutardı.

4- Suvari mukabelesi kalemi,

Dahildeki subayların, saray kapıcılariyle seyislerinin suvarilerin ulufelerine ait hesapları tutardı.

5,6- Sipahi ve silâhdarlar mukabelesi kalemi

Sipahi ve silâhdarların tediye varaklarını sahiblerine verirdi.

7- Haremeyn muhasebesi kalemi

Selâtin camilerinin, Mekke ve Medine'ye mahsus vakıfların Rumeli'de bulunanların hesaplarını ve Rumeli'deki camilelerin imam, hatip, müezzin ve daha bu gibi hayrat hademesinin hesaplarını tutardı.

8- Cizye muhasebesi kalemi

Müslüman olmıyan tebaanın vermekle ödevli olduğu vergiyi kontrol ederdi.

9- Mevkufat kalemi

Bedel-i nuzul ve avarız gibi olağanüstü vergileriyle sefer esnasında askerlere ayniyat veya para olarak verilmek üzere anbarlara girmiş olan değerlerin hesabını tutardı.

10- Maliye kalemi

Vakıf mütevellilerine ve hayrat hademesine verilen beratları hazırlar ve malî işlere dair olan fermanları tanzim ederdi. Bu fermanlar defterdarın işareti ve padişahın tuğrası ile son şeklini alırdı.

11- Küçük ruznamçe kalemi

Kapıçıbaşıların, çaşnigirlerin ve deniz askerlerinin hesaplarını tutardı.

12- Piyade mukabelesi kalemi

Yeniçeri, topçu ve arabacı askerlerinin hesaplarını tutardı.

13- Küçük evkaf muhasebesi kalemi

Evkaf müstahdemlerinin tekaüt maaşlarının hesaplarını tutardı.

14- Büyük kale kalemi

Avusturya hududu üzerinde bulunan Bosnasaray ve Belgrad gibi kalelerin kayıtlarını muhafaza ederdi.

15- Küçük kale kalemi

Arnavutluk ve Mora'daki kalelerin kayıtlarını muhafaza ederdi.

16- Muavin mukataası kalemi

Ergani ve Keban altın ve gümüş madenlerini, tütün ziraatî resmi ile İstanbul ve Rumeli gümrüklerinde tütün üzerinden alınan resmi, aynı yerlerde meyve üzerinden alınan resmi, Eflâk ve Buğdan eyaletlerinin vergisini ve kıbtilere tarhedilen vergiyi kontrol ederdi.

17- Salyane mukataası kalemi

Derya kaptanlarının Tatar Kiray ailesi efradının, Kırım'ın Ruslara geçmesinden önce, Kırım Hanı ile nazırlarının hesaplariyle meşgul olurdu.

18- Haslar mukataası kalemi

Padişahın, hanedan âzasının, vezirlerin ve emîrlerin haslarının kayıtlarını tutar bundan başka Larisa gümrüklerinin Suriye tütünlerinin, ham ve işlenmiş yünlerinin iltizamlarına bakardı.

19- Baş mukataa kalemi

Akkerman Ruscuk, Silistre ve Kosova'daki iltizamların Filibe, Tatarpazarcığı vesairenin Çeltik resimleri iltizamlarının Enoz, Selânik, Langaza vesair yerlerdeki tuzlalar iltizamının, balık iltizamının Karadeniz'deki bütün limanlarla gümrük resimleri iltizamlarının yıllık işleriyle uğraşırdı.

20- Haremeyn mukataası kalemi

Mekke ve Medine'ye mahsus ve Anadolu'da kâin ve vakıflarla Anadolu'daki camilerin hademe-i hayratına mahsus kayıtlarla meşgul olurdu.

21- İstanbul mukataası kalemi

Selânik ve Tırhala mukataaları, İstanbul ve Edirne çarşıları resimleri, altın ve gümüş işlemeli evani resmi, ham ipek resmi hesapları ile meşgul olurdu.

22- Bursa mukataa kalemi

Hudavendigâr eyaletinin yıllık mukataalariyle ilgili işleri görürdü.

23- Avlonya mukataa kalemi

Avlonya ve Ağrıboz ve Rodos mukataalarına müteallik işlerle uğraşırdı.

24- Kefe mukataa kalemi

Kırım'ın elden çıkması üzerinde Anadolu'daki birkaç mukataanın muamelerini görürdü.

25- Tarihcilik kalemi

10 uncu kalemden çıkan bütün evraka tarih koyar ve cizyenin muhtelif gelirlerinden alacağı olanlara verilecek havaleri hazırlardı.

Vergi sistemi Osmanlı devletinin kuruluşundan Gülhane hattının ilânına kadar geçen zaman içinde gelişmiş bulunan vergi sistemi iki bölüme ayrılır : birinci bölüm şer'î vergiler ikinci bölüm de örfî vergilerdir.

Şer'î vergiler : "Vasıtasız" Zekât, Aşar, Haraç ve Cizye'dir. Zekât, müslümanlardan varlıklı olanların fakir dindaşlarına vermekle mükellef oldukları bir nevi sadakadır. Zaruri ihtiyaçları aşan yıllanmış mallardan kırkta biri verilmek suretiyle eda edilir. Varlıklı tarafından ehline doğrudan doğruya verilmesi esas ise de hükümetin üzerinde velâyeti haiz bulunması sebebiyle hükümete verilmesi de caizdir.

Aşar; Öşür onda bir mânasınadır. Cemî aşardır. Hasat vaktinde toprak ürünlerinden alınan mal vergisidir. Ürünlerinden öşür alınan toprağa "arazi-i öşriye" denir. Bir toprak fethedildiği vakit, onu fethedenler arasında taksim edilirse veyahut fetihten önce sahipleri müslüman olur da, onlara temlik edilirse o toprak arazi-i öşriye'dir. Öşür hernekadar onda bir demek ise de, zamanla vergiye delâlet eden mâna nisbeti değişmiştir.

Haraç; Müslüman olmıyan halkın vermekle ödevli olduğu toprak vergisidir. Üzerinden haraç alınan toprağa "arazi-i haraciye" denir. Fetih sırasında sahipleri müslüman olmıyan topraktır ki vergi ödemek şartiyle sahiplerine bırakılmıştır. Haraç, muvazzaf ve mukassem olmak üzere iki kısımdır. Harac-ı muvazzaf, toprağın ölçülmesi suretiyle dönüm üzerinden alınan sabit vergidir. Harac-ı mukasseme, toprak ürünlerinden, yılda bir defa, ondan yarısına kadar alınan hissedir.

Cizye; Müslüman olmıyan halktan, askerlik hizmetinden muafiyeti karşılığı olarak alınan şahsî vergidir. Şahısların ödeme kudretlerine göre, âlâ, evsat, edna olmak üzere üç kısma ayrılmıştı. Çocuklar, kadınlar ve papazlar bu vergiden muaf tutulmuştu.

Bundan başka müslüman olsun olmasın çingenelerden de yılda fert başına muayyen bir vergi alınmakta idi.

Diğer şer'î vergiler : Gümrük, madenler ve lokata resimleri idi.

Gümrük resmi; Osmanlı imparatorluğunun bir iskelesinden diğerine deniz yolu ile ve bir şehir ve kasabasından diğerine kara yolu ile nakledilen eşyalar üzerinden alındığı gibi yabancı memleketlerden Türkiye'ye gelen eşyadan kapitülasyonlarda yazılı hükümler dairesinde alınırdı.

Madenler : Toprak üstünde ve toprak altında bulunan cevherlerdir. Arazinin herhangi nevinde olursa olsun bulup çıkaran beşte birini devlete vermekle mükellef tutulmuştur.

Lokata : sahibi belli olmıyan, bulunmuş mal ve mülktür. Varisi olmadan ölen kimselerin mal ve mülkü de devlet eline geçer. Bu vergi ve resimlerden başka ticaret eşyası üzerine türlü isimlerle konan resimler.

Müstesna vilâyetlerin verdiği vergiler : Anadolu ve Rumeli kıt'alarında özel vergi sistemine tâbi vilâyetler vardır. Şunlardır: Sayda, Halep, Bağdad, Basra, Musul, Trablusgarp, Bingazi, Hicaz, Yemen.

Bu vilâyetlerden Hicaz ile Basra'nın toprağa öşre ve diğerlerinin toprağı da haraca tâbi idi. Bunlar fetholundukları zaman tımar ve zeamet usulüne sokulmamış ve malî işlerine merkezden müdahale edilmemiştir. Ahalisi eskiden ne gibi tekâlif ile mükellef ise o tekâlif devam etmiştir.

Osmanlı imparatorluğunda muhtar veya yarı muhtar bir statüye sahip eyaletler Osmanlı devletine yılda kesenek olarak bir vergi vermekte idiler. Bu vergiye "İrsaliye hazinesi" ismi verilirdi. İmtiyazlı eyaletlerden Mısır 30.000.000, Eflâk 2.000.000 Buğdan 1.000.000, Sırbistan 2.300.000 Sisam 400.000 Aynaroz 87.000 kuruş değerinde irsaliye hazineleri gönderirlerdi. Bu hazinelerin de tutarı 35.787.000 kuruş idi. Bütün bu resim ve vergilerden başka ticaret ve istihlâk eşyasından ve hayvanlar üzerinden türlü isimler altında, alınan vergi ve resimler de vardı.

Örfî vergiler :

Devletin devamlı veya olağanüstü ihtiyaçları için padişahın emirleriyle konmuş ve alınmış olan vergilerdir. Esas itibariyle geçici olmaları lâzım gelirken zamanla devamlı olmuşlardır. Mahi-

yetleri itibariyle iki bölüme ayrılırlar. Savaş ihtiyaçları için tarhedilmiş olanlarına adî vergiler, hiç bir makul esasa dayanmayıp da keyfî bir şekilde tarhedilenlerine de şakka vergileri denirdi. İstanbul'dan, müstesna vilâyetlerden ve imtiyazlı eyaletlerden alınmazlardı. Anadolu, Rumeli ve Arabistan vilâyetlerinden alınırlardı.

Hazineler :

"Devlet gelirinin bir kısmı zarurî masrafların ödenmesi için mîrî hazinesine alınırdı. İhtiyaçtan fazlası da içhazine denilen Enderun hazinesine konurdu. Savaş halinde veya olağanüstü haller vukuunda bu hazineden karşılık sağlanırdı. Darbhane-i emire hazinesi bu içhazinenin bir dalı idi.

Selim III. devrinde Nizam-ı cedid masraflarını karşılamak için bir de İrad-ı Cedid hazinesi kuruldu. Fakat bu hazine Mustafa IV. zamanında Nizam-ı cedid ile birlikte ilga edildi.

Gülhane Hattının ilânından önce Osmanlı maliyesinde ıslahat teşebbüsleri

Osmanlı devletinin malî teşkilâtı ve vergi sistemi, yukarıdaki açıklamadan da anlaşılacağı üzere, Orta Çağ karakterini taşımakta idi. Esasları basit olmakla beraber devrine göre mütekâmil ve ileri idi. Fetihler sırasında, bazı bölgeler için kabul edilmiş olan özellikler bakımından tam bir vahdet göstermiyordu. Mısır, Eflâk, Buğdan, Sırbistan, Sisam ve Aynaroz siyasî, idarî ve dinî imtiyazlara sahip oldukları gibi malî imtiyazlara da sahip idiler. Mali bakımdan devletle olan ilgileri her yıl maktu bir vergi vermekten ibaretti. Sayda, Bağdad, Basra Musul, Trablusgarb, Bingazi, Hicaz ve Yemen eyaletleri ise, onlar da imtiyazlı eyalet olarak kabul edilmişlerdi. Fethedildikleri vakit tâbi bulundukları malî rejim değişitirilmemiş devam ettirilmişti. Anadolu ve Rumeli eyaletlerine gelince; ortak bir malî teşkilât ve vergi sistemi ile idare edilmiştir.

XVI ncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı müesseselerinde görülmiye başlayan çözülme maliye teşkilâtında ve vergi sisteminde de kendisini göstermiştir. Şer'î esasa dayanan vergiler, şeriatın bekçisi olan, ulema sınıfının inhitata düşmesiyle nazımsız ve kontrolsuz kalmıştır. Rüşvet maliye müessesesine de sirayet etmiş ve gelirlerin azalmasına sebep olmuştur. Bundan başka örfî vergiler de gelişi güzel arttırılmıştır.

Vergilerin alınmasında önceden kullanılmış olan usullerin terkedilmesi de maliye müessesesinin inhitatına sebep olmuştur. Vasıtalı vergiler, kethüdalar ve eminler vasıtasiyle alınırken, sonra iltizam usulü ile mültezimlere ihale edilmeye başlanmış ve bu suretle devlet ile mükellef arasında türlü suiistimaller yapan, menfaatci ve mesuliyet duygusu olmıyan bir insan tipi türemiştir. Zamanla tımar ve zeamet kanunnâmesine riayetsizlik başlamış, tımar ve zeamet mahlülleri ehline verileceği yerde, gelirleri, mültezimlere satılmıya başlanmıştır.

Bütün bu sebeplere, padişah ile devlet adamlarında ve ulema sınıfında genişleyen para toplamak hırsını da eklersek maliye müessesesinde ihnitat âmillerinin tablosu bir dereceye kadar tamamlanmış olur.

Vergilerin toplanması ve tahsisi

Vasıtasız vergilerin büyük bir kısmı devlet tarafından toplatılmazdı; hizmet karşılığı hizmetlide bırakılırdı. Padişah, Valde sultan, Şehzadeler ve Sultanlar, Sadrazam, Kaptan-ı derya kendilerine tahsis edilen haslarının gelirlerini alırlardı. Valiler ve sancakbeyleri tımar ve zeametlerinin gelirleriyle geçinirlerdi. Kadılar mahkeme harçlarından da hisse alırlardı. Mâbetlerde hizmet görenlerin masraf ve nafakaları vakıflar tarafından temin edilirdi. Sözün kısası memurlar, en büyüğünden en küçüğüne kadar devlet hazinesinden para almazlar, hizmetleri karşılığı kendilerine tahsis edilen vergi veya resim gelirleri veya hisseleri ile maaşlandırılırlardı. Hazineden büyük memurlardan yalnız, Nişancı, Defterdar, Şeyhülislâm ve Kazaskerlere yıllık bir para verilirdi. Bundan başka sarayın masrafları, yeniçeri ocağı ile muvazzaf ocakların ulufeleri, donanmanın masrafı hazinece ödenirdi. Hazine haraç, "cizye" gümrükler, irsaliye hazineleri ve vergiler bahsında işaret edilen daha başka gelirlerle beslenirdi.

Hazinenin gelirleri doğrudan doğruya maliye memurları vasıtasiyle toplanmazdı. Bu hususta iltizam usulüne baş vurulması âdet olmuştu. İltizam, devletin, gelirlerinden birisi üzerindeki hakkını bir yıl müddetle bir kimseye, ondan peşinen veya taksitle aldığı para karşılığında devretmesidir. Geliri devlet adına fakat kendi hesabına toplayacak adama da mültezim denirdi. İltizam usulü ilk sıralar birkaç muayyen hasılata tatbik edildiği

halde sonraları aşar, hayvan vergisi, gümrük ve daha başka gelirlere de teşmil edilmiştir. Devletin çektiği para sıkıntısı sebebiyle iltizam bir aralık yıllık olmaktan çıkmış ve bir gelir birkaç sene için mültezime devredilmiye başlanmıştır. Maliye müessesesinin temellerinden sarsılması, devletin itibarını düşürmüş, hazinenin düzenini çığırından çıkarmış, halkın ezilmesine sebep olmuştur. Bu yüzden imparatorluğun ekonomi nizamı bozulmuş ve ahlâk seviyesi de düşmüştür.

Bu durum karşısında zaman zaman devlet adamlarından bazıları ıslahat yapılması gereğini anlamışlar ve padişahlara sundukları lâyıhalarda bu hususiaki düşüncelerini belirtmişlerdir. Bu düşüncelere uyularak çok defalar ıslahat yapılmıya teşebbüs edilmiş ise de maliyenin eski disiplinin sağlanması mümkün olamamıştır.

Mahmud II. ilk defa olarak maliyede batının ileri devletleri tarafından kabul edilmiş olan teşkilâtı ve usullerinden iktibaslar yaparak maliyenin yeni bir düzene konulması lüzumunu kavradı.

Devrinde defterdarlık kaldırıldı ve Umur-u Maliye Nazırlığı "Maliye Bakanlığı" kuruldu. Maliye daireleri bu Bakanlığa bağlandı. Tımarlı askerlerin muntazam ordunun içine alınması prensipi kabul edilerek tımar usulü kaldırıldı ve tımar gelirleri hazineye devredildi; hiç bir esasa dayanmıyan müsadere usulüne baş vurulmıyacağı ilân edildi, örfî vergilerin kaldırılarak hak ve adalet esaslarına uygun bir tek vergi alınması prensibi kabul edildiği gibi islâm olsun olmasın bütün tebaanın varlıklarının tesbit edilerek, varlık esasına dayanan bir vergi sistemi düzenlenmesi için de çalışmalara girişildi. Bundan başka memurlara maaş bağlanmak suretiyle de hazine gelirinin merkezleşmesine doğru kuvvetli bir adım atılmış oldu.

Bütün bu ıslahat tedbirleri yeni bir maliye düzeninin kurulması yolunda çalışmalar olmakla beraber eksik ve sistemsiz idi.

GÜLHANE HATTININ İLÂNINDAN SONRA MALİYEDE YAPILAN ISLAHAT TEŞEBBÜSLERİ

Abdülmecit'in tahta çıktığı sıralarda malî durum

Abdülmecit'in tahta çıktığı sıralarda Osmanlı devletinin idarî ve malî durumu acınacak halde idi. Muntazam bir vergi sistemi yoktu. Eyalet valileri, resimleri ve vergileri diledikleri gibi tesbit ediyorlardı.

Valiler mahallî ihtiyaçlar için, padişahın emrine hazır bulundurdukları askerî kuvvetlerin tahsisatını da sağlamakla ödevli idiler. Vergilerin önemli bir kısmı ayniyat olarak alınırdı. Hiç bir kontrol yoktu. Zavallı mükelleflerden alınan aynî vergiler yüksek olduğu halde hükümet merkezine pek az miktarı gönderiliyordu.

Gülhane Hattı ve ıslahat fermanında maliye ile ilgili hükümler

Abdülmecit ve ıslahatcı nazırları; devletin bütün müesseselerini batı usullerine göre düzenlemiye karar verdikleri için 1839 da Gülhane Hattını ilân ettiler. Bu hatta din ve mezhep farkı gözetilmeksizin haklar yönünden eşit bir tebaa meydana getirmek ve çağdaş mânada bir kanun devleti yaratmak hususunda düşünülen prensipler belirtiliyordu. Bu prensiplerden maliye ile ilgili olanlar şunlardı :

Mal ve mülk güvenliğinin sağlanması; herkesin kudretine göre, vereceği vergilerin tesbiti ve bu vergilerin dışında hiçbir suretle vergi alınmaması, iltizam usulünün kaldırılması.

Gülhane hattından on yedi yıl sonra ilân edilen ıslahat fermanında da, vergilerin ve aşarın doğrudan doğruya alınması hususlarının araştırılması, memurların iltizam işlerine girmemeleri, devletin, gelirler ve giderlerini gösteren yıllık bir bütçenin tanzimi, bankalar açılması gibi maddeler vardı.

Maliye teşkilâtında yenilikler

Gülhane hattında, Maliye teşkilâtında ıslahat yapılacağı belirtilmiş olmamakla beraber devletin diğer müesseselerine paralel olarak bu teşkilâtta da birtakım yenilikler yapmak zarureti hasıl oldu. Mahmud II. devrinde Maliye Bakanlığının 33 kaleme ayrılmış olan dairelerinden bir kısmı kaldırılmak bazıları da birleştirilmek suretiyle

sekiz muhasebe dairesine indirildi. Bu dairelere bağlı sekiz de kalem ihdas edildi. Muhasebe daireleri şunlardır :

1- Maliye muhasebesi; devletin gelir ve giderlerinin hesabını tutardı. 2- Sergi muhasebesi; devlet hazinesinden çıkan paraların senetlerini tanzim ve hesaplarını tutardı; 3- Haremeyn muhasebesi, erkek nüfusunun evrakını tutardı; 4- Esham muhasebesi, İstanbul gümrüğü geliri üzerine çıkarılan Esham ile madenlerin kayıt ve hesaplarını görürdü. 5- Evkaf muhasebesi, vakıfların işleriyle uğraşırdı; 6- Zecriye muhasebesi, müskirat resimleri ile ilgili işleri ve hesapları görürdü; 7- Haremeyn muhasebesi, Mekke ile Medine'ye ait işleri görürdü. 8- Mukataat muhasebesi, Mukataa hesaplariyle uğraşırdı.

Vergi sisteminde yenilikler

Umur-u maliye nezaretine bağlı dairelere yeni bir düzen verildiği sıralarda vergi sisteminde de değişiklik yapıldı ve vilâyetlerde yeni maliye memuriyetleri meydana getirildi. Gülhane hattı, imparatorluğun her tarafında aynı zamanda ilân edilemediği için bu yenilikler de ancak hattın okunabildiği yerlerde tatbik edildi ve zamanla diğer bölgelere de teşmil edildi.

Gülhane hattının maliye ile ilgili hükümleri, Mahmud II. devrinde kaldırılmış olan müsadere usulü hakkındaki muameleyi tesbit ve tescil ettiği gibi 1840 da yayınlanan ceza kanunnamesiyle, bu usule baş vurmak suç sayıldı. Bundan başka aynı hükümlerin ruhuna göre devletin her nevi gelirinin doğrudan doğruya hazineye gelmesi ve her türlü giderlerin de hazineden ödenmesi gerekiyordu.

İltizam usulünün kaldırılması

Yukarıda, Tanzimattan önceki vergi sistemi konusunda verilen kısa açıklamadan da, iltizam usulünün nasıl bir çıban başı olduğu anlaşılmıştı. Bu usulü devam ettirmek hak ve adalet prensipleriyle telif edilemezdi. Bunu kestiren Meclis-i ahkâm-ı adliye, "hazinece mazbut ve kayıtlı olan her türlü mukataa ve iltizamların mültezimlere ihale edilmesi usulünü tamamen kaldırmıya ve vergi işinin, devlet hazinesi mürettebatiyle diğer işlere halel gelmemek ve halka bir güna lüzumsuz zulüm ve taaddiye sebep olmamak üzere, usulü dairesinde her yerin toprak mahsulleri, ticarî mevkii, hakikî vaziyeti

ve halkın malî kudreti gözönünde bulundurulmak suretiyle muayyen bir nisbet dahilinde tahsiline karar verdi."

İltizam usulünün kaldırılması ve mültezimlerin vazifelerinin son bulması üzerine devlet sancak ve kazalara, resim ve vergileri devlet adına toplamak üzere muhassıl unvanı ile geniş selâhiyetli memurlar gönderdi. Bu memurlar, sancaklarda valinin başkanlığında toplanan ve kadı, müftü, zabit ve halk tarafından seçilen dört kişi ile iki kâtip tarafından kurulan bir meclisin yardımı ile nüfus ve emlâk yazımını sağlıyacaklar ve halktan alınacak vergi mikdarını tesbit edeceklerdi. Müslüman olmıyan tebaanın bulunduğu yerlerde metropolitlerle Kocabaşılar da bu meclise iştirak edeceklerdi. Kazalarda muhassıl vekilinin de bulunduğu bu karakterde meclisler kurulacak ve çalışacaktı.

Muhassıllar doğrudan doğruya Maliye Nezareti ile muhaberede bulunabileceklerdi. Bu akıllıca tedbirlerin başarı ile tatbik edilebilmesi için muhassılların bilgili ve ahlâklı kimseler olması icabediyordu. Halbuki "Muhassıllar herhangi bir sızıltıya meydan vermemeye fazla itina ettiklerinden bir çok yerlerin varidatını kendi haline bırakıyorlar ve bazı yerlerde de devlete çok varidat göstermek suretiyle göze girmek hevesine düşmüş bulunuyorlardı. Selâhiyetlerinin genişliği dolayısiyle valinin murakabesine tâbi bulunmamaları, daha başka kötü icraatta bulunmalarına da sebep oluyordu.

Islahatcı nazırlar, hıristiyan tebaadan alınmakta olan cizye için de yeni bir usul kabul ettiler. Haddizatında Gülhane Hattı prensiplerine göre, İslâm ve Hıristiyan tefrikinin kaldırılması icabediyordu. Fakat devletin bütün mevzuatını bir anda yeni bir kalıba dökmek mümkün değildi. Devlet, Osmanlı imparatorluğundaki hıristiyan tebaanın hamisi kesilen Avrupa devletlerine iyi niyetli olduğunu ifade etmek ve türlü bahanelerle bu tebaa lehindeki müdahalelerini önlemek maksadiyle cizyenin alınmasında da kullanılan iltizam usulüne son verdi. Onun yerine hıristiyan tebaanın bulunduğu kaza ve köylerin hissesine düşen cizyenin reaya Kocbaşıları ve vekilleri tarafından toplanılarak maliye hazinesi namına muhassıllara teslimi usulü kabul edildi. Bu usul hıristiyan halkı mütegallibe ve mültezimlerin şerrinden kurtardığı için memnuniyet verici idi.

Yeni vergi usullerine karşı tepki

İltizam usulünün kaldırılması; halktan alınacak vergi tesbit edilmeden yapılmıştı. Devlet adına, hazine gelirini toplayacak muhassıllar bir taraftan hakikî vergiye esas teşkil edecek nüfusu ve emlâki yazarken diğer taraftan da halktan peşin ve taksitlerle alacakları vergi sayesinde devlet ihtiyaçları sağlanacaktı. Yapılacak işi güç, muhassılların da kifayetsiz, oluşu umulan geliri sağlamadı. Bu, evvelce iltizam usulünden faydalanmış olan mültezimlere, sarraflara ve daha başka mutavassıtlara yeni usül aleyhine propagandalar yapmalarına sebep oldu. Devlet adamlarından bir kısmı Avrupa usullerine düşman, hıristiyan tebaaya haklar verilmesine de aleyhdar bulundukları için eski usullere dönülmesini istiyorlardı. Muhafazakârların ve mutaasıpların elbirliği ile ıslahatı ve ıslahatcıları kötülemeleri 1841 de Mustafa Reşit Paşa'nın azline sebep oldu. Bu sıralar, Avusturya başvekili prens Meternich'in de Babıâli'ye, Avrupa tarzındaki ıslahatın Osmanlı imparatorluğu için bir inhitat sebebi teşkil ettiği yolunda, bir muhtırası gelmiş bulunuyordu. Mustafa Reşit Paşa yerine geçen muhafazacı nazırlar maliyede yeni usulleri terkederek eskilerine döndüler. "1842 şubatında eyalet gelirlerinin alınması, eskiden olduğu gibi askerî komutanlara bırakıldı. Eyalet merkezlerindeki muhassıllar kaldırıldı. Her yerde ileri gelenlerden kurulan bir meclis verginin tesbitine memur edildi. Aşar iltizama verildi. Cizye "Haraç"ın ruhanî cemaatler vasıtasiyle toplatılmasından vazgeçilerek bu hususta da eski usule dönüldü"

Maliye sisteminde sarsıntılar

Düzenli bir vergi sisteminin kurulamaması, para değerinin sağlanamaması, israfların artması, devlet gelirini sömüren kötü itiyadların önlenememesi ve nihayet devletin ciddî bir bütçe meydana koymak hususunda acz göstermesi maliyede ağır ve devamlı sarsıntılara sebep oldu.

Yukarıda da açıklandığı üzere, Gülhane hattının ilânı üzerine Mustafa Reşit Paşa ve arkadaşları iltizam usulünü kaldırmakla, devlet gelirlerine devletin sahip olmasını temin etmek istemişlerdi. Fakat bu hususta hiç bir ciddî hazırlık yapılmadığı ve gereği kadar mamuslu memur bulunamadığı için bir iki yıl sonra tekrar iltizam uslüne dönülmüştü. Vilâyet merkezlerinde

yapılan müzayedeler hiç bir kontrole tâbi olmadığı gibi her türlü teminattan da mahrumdu. Mültezimler vergileri kendi kârlarına tahsil ediyorlardı. Onlarla beraber sarraflar ve kendilerini tutan devlet adamları hazinenin zararına olarak zenginleşiyorlardı. Mustafa Reşit Paşa bile tekrar sadrazam olduğu vakit iltizam usulünü bir olup bitti gibi kabul etmiş ve onu ikinci bir defa kaldırmıya cür'et edememişti. Hattâ birçok gümrüklerin iltizamını elde etmiş olan bir ermeni ticarethanesini himâye ettiği ve bu suretle menfaat sağladığı bile halk arasında rivayet edilmekte idi. Devlet gelirini kemiren iltizam mikrobu yanında paranın istikrarının temin edilememesi de devletin malî itibarını devamlı bir şekilde düşürüyordu.

Paranın istikrarsızlığı Osmanlı maliyesi sisteminde kronik bir hastalık şeklini almış bulunuyordu. Mahmud II. devrinde ilk defa olarak 1830 "Kaime" adiyle kâğıt para çıkarılmıştı. Elyazısı ile çıkarılmış olan bu para % 8 faizli hazine bonosu şeklinde ve en az yüz kuruş değerinde idi. Hiç bir teminat ve karşılığı olmıyarak ihraç edilen ve üstelik de sahteleri çıkan kâğıt para kısa zamanda değerden düştü. Osmanlı devlet adamları, kâğıt paranın tâbi olduğu milletlerarası kaidelerini bilmiyorlardı. 1840 da Babıâli, Avrupa hükümetlerine baş vurarak kâğıt paraya "Tereddütsüz ve korkusuz halis sikke nazariyle bakmaları" hususunda kendi tebaalarına emir ve ihtar da bulunulmasını rica etti. Malî işlerde zorla kredi teminine çalışmanın itibarsızlığı neticelendirdiği cevabı verildi. Bunun üzerine ve uzmanların tavsiyesiyle Babıâli yazılı kaimelerin yerine basılı kaimeler çıkardı "1842" ve eski madenî paralardan bir kısmını kaldırarak yerlerine ayarı Avrupa madeni paraların ayarına muadil olmak üzere mecidiye paraları bastırdı. Buna rağmen paranın istikrarı sağlanamadı. Çünki Osmanlı devleti, kapitülasyonlar rejimi altında yaşıyordu. İç sanayi Avrupa sanayiinin gelişmesini takip edemediği için mamul eşyayı yabancı memleketlerden satın almak zorunda kalıyordu. Buna karşılık yabancı piyasalarına sürdüğü ziraat mahsulleri, ticaret muvazenesini kendi lehine çevirecek dereceyi bulamıyordu. İhracatın gittikçe azalmasına mukabil ithalatın devamlı olarak artması Avrupa parası yanında Osmanlı parasının mütemadiyen kıymetten düşmesine sebep oluyordu.

Paranın itibarını korumak maksadiyle bir bankaya ihtiyaç

olduğu fikrini Mustafa Reşit Paşa daha Gülhane hattının ilânı sıralarında bazı arkadaşlarına kabul ettirmişti. Fakat türlü engeller sebebiyle ilk banka ancak 1849 yılında Dersaadet "İstanbul" bankası adiyle kurulabildi. Hükümet bu bankaya biri fransız diğeri italyan olmak üzere iki direktör tayin etti, Bankaya 25 milyon kuruş yatırarak yüz milyonluk hisse senedi çıkarmak müsaadesi verdi, fakat teşebbüs müsbet netice vermedi, iki yıl sonra yirmi beş milyon kuruş eridiği gibi otuz beş milyon kuruşluk da bir açık meydan geldi. Hükümet bu müesseseyi tasfiye etmek zorunda kaldı; fakat banka fikrine bağlı kaldığı için Dersaadet Bankası yerine yüz milyon kuruş sermaye ile "Osmanlı Bankası" adiyle yeni bir banka kurduğu gibi yabancı uzmanların yardımiyle hükümet dairelerinde Avrupa usul-ü defterisi kabul edildi.

İsraflar

Paraya istikrar verilmek için çalışıldığı sıralarda hükümet merkezinde israf hastalığı, bir yangın gibi, devlet sefinesinin her tarafını sarmıştı. Abdülmecit'in altı oğlu ve altı kızı vardı. Oğulları için sünnet düğünleri kızları için nişan ve düğün törenleri yapılıyordu. Bu şahane törenlerde para su gibi akıtılıyordu. Bundan başka padişah kendisine saray yaptırıyor, köşkler ve yalılar inşa ettirip nazırlarına ihsan ediyordu.

Alafranga âdetlerin, devletin yüksek sosyetesini istilâ etmesi de israflara yeni bir mecra açmıştı. Abbas Paşa'nın valiliği sırasında Mısır'dan İstanbul'a göç eden zengin Mısırlıların yüksek fiyatla köşk ve yalı satın alarak Avrupa möbilyesi ile tefriş etmeleri İstanbulluları tahrik etti. Onlar da alaturka eşyalarının yanına alafranga mobilya vesaire eklediler. Paytonlar ve süslü arabalar edindiler. Hizmetçi ve halayık kafileleri beslemek suretiyle haşmetlerini arttırmıya başladılar. 50.000 köle yanında 40.000 hizmetçi İstanbul'un bu sıralar beslemek zorunda kaldığı müstehlik nüfus hakkında bir fikir verebilir.

Kırım muharebesi sırasında, Fransız, İngiliz ve Sardunyalı askerlerin İstanbul'da bulundukları müddetçe çok para harcamaları sebebiyle İstanbul esnafı da zengin olmuş ve israfta saray erkânı ile devlet adamlarını taklide koyulmuştu.

Bu gibi israflar sefahat ile beraber yürüdüğü için İstanbul'da

yeni bir zevk ve eğlence havası esmiye başladı. Cevdet Paşa, bu hususta Maruzatında şunları yazmaktadır :

"Sultan ve kadın efendiler zamanın hükmüne uyarak arabalarla gezmiye başladılar. Ve herkese üstün görünmek için israf ve sefahate daldılar. Ve onlar da borçlu oldular; ve alış verişlerine vasıta olan kahveciler ve baltacılar pek acayip suiistimallere koyuldular. Meselâ bir tacirden yüz bin kuruşa mal alurlar ise elli bin kuruş da nakit alıp yüz elli bine senet verirlerdi. Bu cihetle Saray-ı hümayunun üç sene zarfında üç milyon kese akçe borcu çıktı."

"Kulları fazla vakitlerimi kitap ve risale yazmıya hasrederdim. Bununla beraber İstanbul'da böyle zevk ve safa rüzgârları esmiye başlayınca kulları da bütün bütün hariç kalmadım. Şâirlikten vazgeçmişken Gümüş Servi mazmuniyle şiir söyliyerek yine şâirlere ve bazen mehtapcılara katışmaktan gerü durmadım.

"Zendostlar çoğalıp mahbuplar azaldı. Kavm-i Lût sanki yere battı. İstanbul'da ötedenberi delikanlılar için maruf ve mutad olan aşk ve alâka hal-i tabiisi üzere kızlara müntakil oldu. Ahmed III. zamanındanberi mutad olan Kâğıthane sırtı ziyade rağbet buldu. Gerek orada gerek Bayezit meydanında arabalara işaretlerle muaşaka usulü hayli meydan aldı."

"Fethi Paşa hakkında bir şey rivayet ederler. İnanmak istemem. Derler ki arz-ı hulûs için Avrupa'dan kuvvet macununa mukabil ilâçlar, şaraplar getirtip zatı şahaneye taktim edermiş."

Bu hudutsuz israf ve sefahatin tabii neticesi evvelâ pahalılık ve sonra da ahlâkî çöküntü idi. Kırım muharebesi sıralarında fiyatlar yükseldi. Muharebeden evvel tütünün okkası altmış kuruş iken muharebe esnasında üç yüz kuruşa çıktı. Balta limanında evvelce kırk kuruşa satılan bir yalı altı aylığı kırk bin kuruşa kiralanıyordu.

Zevk ve sefahat, paraya olan ihtiyacı arttırdı. Rüşvet, ceza kanunnâmesi ile men edilmiş olduğu gibi vükelâ ve ulema rüşvet almıyacaklarına, devlet malının iyi bir şekilde idare edeceklerine dair Kur'an'a el basmak suretiyle yemin etmişlerdi. Buna rağmen ortada ne ceza kanunnâmesi ne de yaptıkları yemin varmış gibi hareket ediyorlardı. Camilerde vaaz eden bazı cesur hocalar, nazırların yaptıkları suiistimalleri sayıp dökmekten çekinmiyorlardı.

Devlet adamları, durumu incelemek için toplandılar. Devlet masraflarının devlet gelirini aştığını müşahede ettiler, tedbir aramadan önce maliyenin bu durumunu ifade etmek için bir terim araştırdılar. Ve Fransızca kriz kelimesinin muadili olarak "buhran" kelimesini buldular.

İlk bütçe

Bu malî buhranda ve öncekilerinde, Osmanlı maliyesinde ciddî bir bütçe usulünün mevcut olmayışının da âmil olduğu şüphesizdir. Tanzimattan önce Osmanlı maliyesinde muayyen gelirleri muayyen hizmetlere karşılık göstermek usul olduğu için devletin umumî gelirini ve umumî masrafını tesbit eden bir bütçe usulü yoktu. Hernekadar üç ayda bütün gelirlerle masrafların icmali bir muvazene cetveli halinde gösterilmekte idi ise de bu usulün de modern mânada bir bütçe ile ilgilsi olmadığı aşikârdır. Bazı padişahların devirlerinde bütün gelir ve masraflar dikkat nazara alınarak bütçeler meydana getirilmiş ise de, bu cihet her yıl için devamlı olarak tatbik edilen bir usul haline gelememiştir. Tanzimatın ilânından sonra ilk defa 1844 yılının sonunda, geçen yılın tekmil gelirleri ve giderleri hesaplanarak devletin malî muvazenesi hakkında bir cetvel tertip edilmiştir.

Bu cetvele göre devletin genel geliri 647.000.000 genel gideri 627.000.000 gelir fazlalığı da 20.000.000 kuruştur. Ancak, gelir fazlalığının tahsil edilememiş vergi artığı olduğu mevcut kayıtlardan anlaşıldığına göre devlet bütçesinin denk olduğu neticesine varılır. Bu denk bütçe idaresizlik ve israflar yüzünden dört beş yıl içinde alt üst oldu. Masraflar gelirlere üstün hale geldi ve muvazene açığı yıldan yıla artarak 1848 de 5.528.000 kuruşa vardı.

Açığın kapatılması için Şam, Halep, Sayda ve Adana eyaletlerinde Mısır idaresinde bulundukları yıllarla daha sonraki yıllara ait bakaya verginin asker kuvvetiyle tahsiline girişildi ise de ancalk 25.000 kese toplanabildi; bu sebeple de açık kapatılamadı.

Osmanlı tarihi ile ilgili meseleler üzerine yabancı dilde yazılmış bazı eserlerde de 1850 yılına doğru Osmanlı bütçesi hakkında aşağıdaki rakamlar verilmektedir [11] :

[1] Aubicini lettres sur la Turquie, § 191, 202.

Bütçe gelirleri :	Kuruş hesabile
Aşar	50.600.000
Arazi vergisi	46.000.000
Haraç (cizye)	9.200.000
Gümrük	14.750.000
Vasıtasız vergiler	34.400.000
Mısır eyaleti vergisi	6.900.000
Buğdan	460.000
Eflâk	230.000
Sırbistan	460.000
	731.000.000
Bütçe giderleri:	
Padişahın tahsisatı	75.000.000
Valide sultanın ve evli hemşirelerin tahsisatı	8.404.000
Ordu	300.000.000
Donanma	37.000.000
Harp levazımatı ve kaleler	30.000.000
Bütün memurların maaşları	145.000.000
Dışişleri, Elçilikleri ve Konsolosluklar	10.000.000
Nafıa işleri ve ziraate yardım	10.000.000
Vakıflar için yardım % 6 faizli hazine bonolarının itfası için	9.000.000
Sehimler için	4.000.000
Tımar ve zeamet sahipleri ellerinden alınan mallar için tazminat	40.000.000
	731.000.000

Osmanlı devletinin, Avrupa devletleri bütçeleri örneğinde ilk olduğu iddia edilen bu bütçenin sıhhati hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Yalnız şurası muhakkaktır ki 1848 yılından itibaren Osmanlı maliyesi kronik buhranlar devresine girmiş bulunuyordu. Gelirler devlet giderlerini karşılamadığı ve yeni gelir kaynakları bulunamadığı için, devlet adamları Avrupa'dan borç para almak lüzumuna kanaat getirmiş bulunuyorlardı.

Avrupa'dan borç para alınması

Hazine darlığını hariçten borç para almak suretiyle giderme fikri, ilk defa XVIII inci yüzyılın son yarısında, Abdülhamid I. devrinde Osmanlı devlet adamlarına, musallat oldu. Fikir gerçekleşmedi. Selim III. tahta çıktığı sıralarda, devlet, Rusya ve Avusturya ile harp halinde idi. Hazine tam takırdı. Avrupa devletlerinden borçlanmak fikri yeniden tartışma konusu oldu. Fakat böyle bir şeyin mazide örneği yoktu. Yabancı devletlerden birisine borçlanma düşüncesi korkunçtu, vazgeçildi. Bunun üzerine Cezayir ve Tunus beylerinin hazinelerinden borçlanmak suretiyle para temini düşünüldü. Fakat bu hazinelerin gerekli parayı verecek takatte olmadıkları anlaşıldı. Bundan sonra İslâm devleti olması hasebile Fas'a başvurulması düşünüldü. Fas hâkimi iskandil edildi ise de hâkim itizar etti. Mahmud II. bir aralık borç almak için İngiltere nezdinde bir teşebbüste bulundu ise de, teşebbüs bir neticeye vardırılmadı. Gülhaneciler ilk sıralar Gülhane hattındaki prensipler dairesinde maliyeye yeni bir düzen vereceklerini umdukları için onlar da aynı fikre yabancı kaldılar. Fakat, yukarıda da açıklandığı üzere maliyeye yeni bir düzen vermek hususundaki teşebbüslerinde muvaffak olamayınca, hariçten borç para almak suretiyle işin kolayına gitmeyi düşündüler.

1850 de, fikir; Meclis-i Vâlâ'nın tetkikine sunuldu. Meclis; olağanüstü hallerde veya memleketin bayındırlık işlerine sarfedilmek üzere dışardan akçe tedarik edilebileceği neticesine vardı. bu suretle, bir nevi hukukî fetva elde edilmiş oldu. Zaten bu sıralar Büyük devletler de siyasî olduğu kadar, iktisadî ve malî fetihlere girişmiş bulunuyorlardı. Osmanlı imparatorluğunu sermayelerini plase etmek için istifadeli bir saha olarak görüyorlardı.

İlk borçlanma teşebbüsü

1850 de Osmanlı maliyesi ciddî bir buhran geçirmekte idi. Umumî efkâr telâşlı ve endişeli idi. Üstelik de Rusya ile siyasî münasebetler kötüleşmekte ve harp ihtimalleri belirmekte idi. Sadrazam Mustafa Reşit Paşa, maliyede reform yapmak suretiyle para tedariki için vaktin elverişli olmadığı düşüncesinde idi. Acil bir tedbir olmak üzere borç para alınması cihetine gidilmesini uygun gördü. Bir Paris Bankası ile bir Londra Bankası anlaşarak Osmanlı devletinin borçlan-

ma isteğini karşılamağı kabul ettiler. İmzalanan mukaveleye göre borç para tutarı 55 milyon franktı. Bu 260 milyon kuruş tutuyordu. Bütçenin aşağı yukarı üçte bir kadardı; elli beş bin tahvile mukabil yirmi yedi yılda itfası kararlaştırılmıştı. Mukavelenin yürürlüğe girmesi için padişah tarafından tasdiki gerekli idi. Bu işlem yapılmadan, tahvilât Paris'te piyasaya çıkarıldı. Bu olup bitti, İstanbul'da hayret ve endişe uyandırdı. Bu sıralar, Mustafa Reşit Paşa da Sadrazamlıktan uzaklaştırılarak yerine Âli Paşa getirildi. Borçlanma aleyhdarları padişah üzerine baskı yapmıya başladılar. Fethi paşa, Abdülmecit'e "Pederiniz iki defa Rusya ile muhabere etti. Bu kadar seferler aşurdu. Bonca gaileler geçirdi. Hariçten bir para istikraz etmedi. Zaman-ı hümayununuz asayiş üzere geçmiş olduğu halde istikraza âlem ne der ?" demekle, padişah bundan mütecessir olarak istikrazın men'ini iltizam buyurdu."

Âli Paşa ile Fuat Efendi "Paşa" padişahı borçlanma hususunda ikna etmiye pek çok çalıştılar. Abdülmecit dayandı. "Ben bu devleti selefimden nasıl buldum ise halefime öyle vereceğim, eğer bu istikraz bozulmazsa saltanattan feragat ederim" demek suretiyle istikrazı önledi. Mukavele feshedildi. Sonu baştan kestirilemeyen bu teşebbüs, devlete yirmi iki milyon kuruşa mal oldu.

İlk Borçlanma Devletin bir türlü düzene konulamayan malî durumunu 1854 de başlıyan Osmanlı-Rus harbi büsbütün kötüleştirdi. Harp ihtiyaçları için olağanüstü bir bütçeye ihtiyaç hasıl oldu. Yeni gelir kaynakları aramaya durum elverişli değildi. İstikraza başvurulması artık bir zaruretti. İngiltere ve Fransa ile, Rusya'ya karşı, bir ittifak imzalanmıştı. Bu iki devlet de Osmanlı İmparatorluğunun savaş gücünün arttırılmasında mutabık kalmışlardı. Babıâli'nin borç para alma teşebbüsünü desteklemiye karar verdiler. Mukavele 24 Ağustos 1854 de Londra'da Palmer, Paris'te Goldschmid müesseseleriyle aktedildi. Buna göre Osmanlı devleti üç milyon İngiliz lirası yani aşağı yukarı 330 milyon kuruş elde edecekti. İhraç değeri yüzde seksen, faizi yılda % 5, re'sülmale mahsup akçe de yüzde bir idi.

Osmanlı hükümeti borçlanmaya karşılık olarak Mısır hazinesinden almakta olduğu paradan 30.000.000 kuruş gösterdi.

Bu para, Mısır Hidivi tarafından doğrudan doğruya ve muayyen taksitlerle İngiliz veya Fransız Bankasına teslim edilecekti. İkinci borçlanma, "1855". İlk borç para Kırım muharebesi sona ermeden önce eridi. Her ne pahasına olursa olsun harbe devam etmek bir zaruret idi, önceleri yapıldığı gibi müsadere usulüne, veya örfî vergilere başvurmak suretiyle para tedarikine imkân yoktu. Yeni bir istikraz yapmak tek çıkar yoldu. Bu sefer, Roçild müessesesinden ihraç fiyatı yüzde 102 5/8 ve faiz haddi % 4 olan ikinci bir istikraz yapıldı. Bu istikraz Osmanlı devletine aşağı yukarı beş milyon İngiliz lirası yani 545 milyon kuruş getirecekti. İstikraza karşılık olarak da Mısır vergisinden serbest kalan paranın bir kısmı ile Suriye ve İzmir gümrük varidatının bir kısmı gösterilmişti.

Üçüncü borçlanma "1858". Evvelce alınmış olan borç paralar devlete gelir getirecek kaynaklara sarfedilmemişti. Devlet adamları da, maliyeyi ıslah edecek bir kifayette bulunmuyorlardı. Islahat fermaniyle Avrupa'ya karşı hakka ve adalete dayanan bir devlet maliyesinin kurulacağı taahhüt edildiği için keyfî malî tedbirlerle hazine gelirini artırmaya da imkân kalmamıştı. Bu durum karşısında bile devlet israf içinde yüzmekte idi. Mehtap âlemleri, lüks eşya kullanmak merakı arttıkça artıyordu. Saray, masrafları için sarraflardan % 45 fazile para alınıp sarfediliyordu. Padişahın tasarrufa riayet için verdiği emirlerle yaptığı tehditlerin hükmü ancak birkaç gün sürüyordu. Bu durum karşısında kâğıt paranın kıymeti düşmüştü. Yüzlük altın yüz altmışa çıkmış bulunuyordu. Halk arasında vükelâya ve hatta padişaha ağır sözler söyleniyordu. Elçiliklere imzasız mektuplar gönderiliyor ve bunlarda Abdülmecit'in tahttan indirileceği bile ifade ediliyordu. Bu durumun içinden çıkmak için yeni bir istikraz akti devlet erkânı için en kolay çare gibi göründü. Fakat Avrupa sermayedarları Osmanlı devletinin malî imkânlarından şüphe etmiye başlamışlardı. Babıâli, devletin malî itibarını sağlamak için, maaşlarda tasarruf yapmıya, bütçeyi hazırlamak için bir Meclis-i maliye teşkil etmiye karar verdi. Yabancılar bu tedbirleri iyi karşılamakla beraber yeter görmediler. İngiliz elçisi Babıâli'ye hazinenin gelirini arttırmak için sunduğu bir projede, Avrupalıların düşünce ve tecrübelerinden istifade edilmedikçe devlet idaresini düzene koymak mümkün olmadığını işaret ederek

yabancılara Osmanlı İmparatorluğunda, halkın tâbi olduğu şartlara göre mülk icar etme veya satın alma haklarının verilmesini teklif ediyordu.

Bu projenin tesiriyle olacak, Meclis-i maliyeye üç ecnebi delege alındı. Meclis, vasıtalı ve vasıtasız vergilerin alınma usullerini ıslah etmiyi, kâğıt parayı kaldırmayı tetkik etti. Fakat pratik neticelere varamadı. Mamafih bütün bu çalışmalar ve bilhassa Osmanlı Bankasının kurulmuş olması yabancı sermayedarları bir dereceye kadar tatmin edebilmişti. Bu sayede Londra'da Palmer ve ortakları müessesesi ile beş milyon İngiliz lirası değerinde yeni bir istikraz yapıldı. Buna karşılık da İstanbul gümrüğü hasılâtı ile oktruva resminin senelik gelirinden bir kısmı gösterildi. Bu hasılâtın muntazam olarak tahsiline tahvil hamilleri tarafından seçilen delegelerin nezaret etmesi mukavele hükümleri icabındandı. Bu hüküm Düyun-u Umumiye idaresinin ilk temel taşı demekti.

Dördüncü borçlanma "1860". Artık devlet için borç para almak suretiyle yaşamak itiyat haline gelmişti. İç ve dış borçların tutarı 1774 milyona ulaşmış bulunuyordu. Bu borçların faizleri ödenmediği takdirde iflas muhakkaktı. 1860 da Babıâli yeni bir istikraz için Londra'ya başvurdu. İngiliz hükümeti aşağıdaki şartları koştu :

1- Devletin tasarrufunda bulunan araziye, Osmanlı tebaasının tâbi olduğu şartlar dahilinde, yabancılara tasarruf hakkının tanınması, 2- Tahsil edilecek paraya karşılık bir istikraz aktedilmesi; 3- Vakıf sisteminin kaldırılması; 4- Osmanlı maliyesinin kontrolü için milletlerarası bir komisyon kurulması.

Babıâli bu şartları kabul etmedi ve istikraz için Paris'e başvurdu. Banker Mirès ile bu hususta bir mukavele imzalandı. %6 faizle dört yüz milyon frank Osmanlı hükümetine verilecekti. Bu istikraza karşı hükümet "Gümrük ve tuzlu balık rüsumunu, Filibe gülyağı resmini, Bursa ve civarı ipek aşarı ve gümrük hasılâtını, Edirne ipek ve Midilli ve Karesi ve İzmit zeytin aşarını, Samsun ve civarı tütün ve gümrük resmini" ve daha başka resimleri karşılık gösterdi. İstikraz piyasada iyi kabul görmedi. Ve türlü buhranlı safhalarla sona erdi.

Abdülmecit devrinin malî durumunun hulâsası

Yukarıda yazılanlardan da anlaşıldığı üzere, Abdülmecit devrinde muvaffakiyetle işleyen yeni bir malî sistem kurulamamıştır. Devlet adamlarının bu hususta yeter bilgiye sahip olmamaları başlıca sebebi teşkil eder. Avrupalılardan yapılan istikrazlara karşı devletin karşılık gösterdiği gelir kaynakları iltizama verilen vergiler mahiyetini almıştır. Bu istikrazlar sonunda yabancıların Osmanlı maliyesine müdaheleleri kendini göstermiye başladı.

XII. Abdülmecit Devrinde Sosyal Ekonomi

1. Ekonomi hayatının çöküşü ve Islahat teşebbüsleri

Çöküş sebepleri

Abdülmecit devrinde, ekonomi hayatında bu devirden çok önce başlamış olan, çöküş devam etmiş ve hızlanmıştır. Çöküş sebeplerinden bir kısmı tanzimat devrine has ise de diğer bir kısmı da mazinin mirasıdır. Hepsini geçici ve temel sebepler diye iki bölüme ayırarak incelemek mümkündür.

Geçici sebepler "Harpler, ihtilâller ve isyanlar"

Osmanlı devleti, XVIII inci yüzyılın ikinci yarısındanberi, Rusya, Avusturya ve Fransa'ya karşı zaman zaman savunma savaşları yapmak zorunda kalmıştı. Bu savaşlar neticesinde Osmanlı hâkimiyetinde bulunan topraklardan bir kısmı elden çıktığı gibi bazı eyaletler de kısa veya uzun bir zaman zarfında düşman istilâsı altında kalmıştı. Harpler süresince, Osmanlı devleti olağanüstü masraflar yapmak zorunda kaldığı gibi, harp halinde bulunduğu devletlerle ekonomi münasebetlerini kesmiş ve bir kısım eyaletlerinin de istilâcı düşman orduları tarafından sömürüldüğüne şahit olmuştu. Bundan başka bu savaşlarda yenildiği için harp tazminatı vermiye de mecbur olmuştu.

Aynı devirde Sırpların muhtariyet için isyanları, Yunanlıların istiklâl ülküsiyle ayaklanmaları, Cezar Ahmet Paşa'nın, Tepedelenli Ali Paşa'nın hükümet otoritesine karşı gelmeleri, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, Osmanlı ordularını yenerek Kütahya'ya kadar uzanarak Anadolu vilâyetlerini istilâ etmesi ve bundan başka Suriye'de, Arnavutluk'ta Anadolu'nun doğusunda zaman

zaman ve yer yer bölge isyaları çıkması Osmanlı devletini bu isyanlara karşı gelmek için büyük malî fedakârlıklar yapmak zorunda bıraktığı gibi, isyan çıkan bölgelerde de halkın ezilmesine ve ekonomik gücünden bir haylisini kaybetmesine sebep olmuştur. Bundan başka isyanlar neticesinde Sırbistan ve Mısır muhtariyet kazanmak suretiyle Osmanlı imparatorluğunun ekonomik yapısının sarsılmasına sebep oldular. Mora'da müstakil bir Yunanistan devletinin kuruluşu da bu sarsıntıya geniş ölçüde tesir etti. Çünki Rumlar bilhassa, gemicilikle ve ticaretle uğraşıyorlardı. Osmanlı imparatorluğunun dış ticaretinin önemli bir kısmı ellerinde idi. Yunanistan'ın istiklâl kazanmasiyle Osmanlı devleti, Doğu Akdeniz'de bir eyaletini kaybettiği gibi ticaret alanlarında teşebbüs ve bilgi sahibi insanlar da kaybetmiş oldu ve bu insanların Doğu Akdeniz'de kendisine rakip bir ekonomi birliği kurduklarına şahit oldu; İmparatorluğun büyük ticaret ve endüstri bölgelerinde Rumlardan bir kısmı da müstakil Yunanistan'a göç etmekle, onun ekonomi gücünü, Osmanlı imparatorluğunun zararına olarak arttırdı.

Batıya dönüş

Harplerin, ihtilâl ve isyanların karşısında ancak bir savunma politikası gütmeye çalışan Osmanlı devleti, varlığını korumak için, Avrupa'nın ileri usul ve müesseselerini almak suretiyle ıslahat yapmak zorunda kaldı. Bu ıslahat XVIII inci yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe artan bir hızla gelişti. İlkin Abdülhamid I. devrinde askerî sanayi müesseselerini yeni bir düzene koymak için Avrupa'dan uzmanlar ve ustabaşılarla, kalifiye amele getirildi. Selim III. zamanında, subaylar getirtildiği gibi, Nizam-ı Cedit ordusunun ihtiyaçları için silâhlar ve kumaşlar satın alındı. Mahmud II. devrinde, ordu ve memurlar için kabul edilen yeni kıyafetlerle, tepeden tırnağa kadar, festen ayakkabıya kadar olan ihtiyaçlar için imparatorluk kapılarının Avrupa malına açılmasına sebep oldu. Abdülmecit devrinde Avrupa'nın lüks tarafı kopye edilmiye başlandı. Saraylar, köşkler yaptırıldı. Avrupa'dan faytonlar, ipekli kumaşlar, ziynet eşyası getirtildiği gibi, vapurlar da satın alındı. Ordunun esaslı ihtiyaçları Avrupa pazarlarına başvurulmak suretiyle temin edildi. Avrupa ekonomik prensipleri ve tekniği iktibas edilemediği için Osmanlı devleti Avrupa devletlerinin müşterisi duru-

muna girdi. Ona yalnız ham madde vermiye devam etti. Buna karşılık işlenmiş madde satın aldı. Neticede imparatorluğun iç sanayii çöktü. Ticaret muvazenesi bozuldu. Bütçe açığı arttı ve bu açık o hale geldi ki devlet XIX uncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupalılardan borçlanma suretiyle mevcudiyetini devam ettirmeye kalkıştı.

Temel sebepler "Ticaret yollarının değişmesi"

Osmanlı İmparatorluğu, coğrafya yönünden, çok elverişli bir ticaret sahasında bulunuyordu. İlk ve orta çağlarda doğuyu batıya bağlıyan kara yolları bu sahadan geçiyordu. Yeni çağ başlarında güney Afrika deniz yolunun keşfedilmesi kara ticaret yolları için büyük bir tehlikenin yaklaşmakta olduğunun ilk işareti oldu. XVII nci yüzyıldan sonra Osmanlı devleti bu tehlikenin kurbanı olmıya başladı. İpek ve baharat ve daha başka doğu maddeleri, deniz ticaret yolu ile Avrupa'nın denizci devletleri tarafından taşınmıya başladı. Bu olay, Şam, Halep, Bağdad, Diyarbakır, Bursa gibi kumaş sanayii gelişmiş şehirlerin de ehemmiyetlerini kaybetmelerine sebep teşkil etti. Ticaret ve sanayideki çöküntü, tesirlerini ziraatte de göstermeye başladı. Osmanlı devletinin lehinde olan ihracat farkı azalmıya yüz tuttu. XIX uncu yüzyılın ilk yarısından itibaren buharlı gemilerin yapılmasiyle ticaret yollarının kısalması kervanlar vasıtasiyle ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinden yapılmakta olan Asya-Avrupa ticaretine son darbeyi indirdi. Bundan böyle Osmanlı devleti ticaret bakımından Avrupa ile Asya arasında, atıl bir duruma girdi.

Avrupa Endüstri inkılâbının ve kapitalizminin tesiri

Zengin servet kaynaklarına sahip bulunan Osmanlı İmparatorluğunun ticaret yollarının değişmesinden gördüğü zararları, infiratçı bir ekonomi siyaseti takip etmesiyle telâfi etmesi mümkün değildi. Çünki Avrupa ile gayet sıkı siyasî ve ekonomik münasebetlerde bulunuyordu. Bu münasebetleri kesmesi veya tek taraflı olarak düzenlemesi Avrupa ekonomisinde yer alan değişikliklik sebebiyle imkânsız hale gelmişti. XVIII inci asrın ikinci yarısında Avrupa'da buhar kuvvetinin makineye tatbik edilmesi ile ekonomi hayatında büyük bir inkılâp hasıl olmuştu. İstihsalde kol kuvveti yerine makine; tezgâh

ve tek işçi yerine fabrika ve iş bölümü, ısmarlama mal yerine malûm olmıyan müşteriler için mal yapma, iç pazar yerine, dış pazar, küçük sermaye yerine büyük sermaye "kapitalizm" geçmişti. Bütün bu olaylar ve usuller, eski Mısırlılar devrindenberi asırlar boyunca, aşağı yukarı dünyanın her tarafında aynı prensiplere göre yürütülmüş olan ekonomi nizamının ve onunla ilgili müesseselerin kökten değişmesine sebep oldu. Küçük sanayi ilkin Avrupa'da yıkıldı ve tarihe karıştı. Kapitalizme dayanan fabrikaların, ucuz ve seri halinde o vakte kadar tasavvur dahi edilmemiş olan bir kolaylık mal yapmaları sebebiyle, dünya milletleri arasında mevcut mal değiştirmesi muvazenesi bozuldu.

Avrupa mallarının sürümü karşısında dünyanın birçok yerlerinde ve bu arada Türkiye'de eski endüstri nizamı silinmiye başladı.

Kapitülasyonların tesiri

Endüstri inkılâbının bu tesirlerinden, Osmanlı devletinin kendisini kurtarması için tek çıkar yol vardı : İmparatorluğa gelen yabancı eşyadan yüksek gümrük almak suretiyle memleket endüstrisinin ezilmesine mâni olmak ve bu endüstriyi Avrupa metod ve tekniği ile modern hale getirmek.. Fakat bu mümkün değildi. Çünki Osmanlı devleti XVI ncı yüzyılıdanberi Avrupa devletlerinden bazılarına kapitülasyonlar ismi altında türlü imtiyazlar tanımıştı. Bu imtiyazlar arasında ticaret ile ilgili olanlar vardı ki başlıcasını gümrük muafiyetleri teşkil ediyordu. 1838 tarihine kadar imparatorluğa giren yabancı mallarından ancak %3 bu tarihten sonra ise %5 gümrük resmi alınıyordu. Bu nisbeti tek taraflı olarak değiştirmek devletin elinde değildi. Olmayınca da, memleket mallarını korumak için yabancı mallarına karşı hiçbir baraj kurulamazdı.

Düşük nisbetteki gümrük resmi verildikten sonra Osmanlı imparatorluğunda yabancı malların serbestce tedavül etmesine karşılık Osmanlı memleketlerinin bir kasabasından diğerine veya bir limandan diğerine sevkedilen yerli mallardan giriş ve çıkış yerlerinde türlü isimler altında resimler alınıyordu. Bu resimler bazı yerlerde eşya maliyet fiyatının %12 sini bazı yerlerde ise %50 sini buluyordu. Kapitülasyonlarla bu iç gümrük nizamı, Osmanlı mallarının yabancı mallarla rekabetini imkânsız hale getirmekte idi.

Osmanlı tüccarlarının tâbiyet değiştirmesi

Bu durum, Osmanlı tebaası olan hıristiyan ve daha başka din ve mezhepten tüccarlar üzerinde kötü bir tesir yapıyordu. Bu tüccarların içinde daha çok ihracatcı olanlar, Osmanlı tâbiyetinde bulunmayı işlerinin güvenliği bakımından kârlı görmüyorlardı; kapitülasyonların yabancı tüccarlara sağladığı çıkarlardan faydalanmak için tâbiyet değiştirmiye kalkıştılar. İngiliz, Fransız veya Rus tâbiyetine girdiler. Bu suretle Osmanlı devleti, yabancı tüccarlariyle rekabet edecek elemanlarını kaybetmiye başladı. Bu devirde Türk ve Müslüman tüccarlar, yabancı dil bilmemeleri ve dış ticaret hususunda devletlerarası kaideleri tanımamaları yüzünden imparatorluğun yabancı devletlerle ticarî münasebetleri yönünden tesirli bir rol oynıyacak durumda bulunmuyorlardı.

Devlet adamlarının modern ekonomi hakkında bilgiden mahrum oluşları

Tanzimat devrini başlatan Mustafa Reşit Paşa ve arkadaşları, devletin ekonomi durumunda da ıslahat yapılması gereğini takdir ediyorlardı. Mustafa Reşit Paşa'nın, Abdülmecit nezdinde tavassutiyle Şinasi Efendi'nin Maliye ve ekonomi tahsili için Fransa'ya gönderilmesi de bu ciheti teyit eder. Fakat Şinasi Efendi edebiyatı, maliye ve ekonomiye tercih etti. Bu suretle Osmanlı devleti, Abdülmecit devrinde, maliye ve ekonomi sahasında, tek ihtisas adamına sahip olmadan, ıslahat denemeleri yapmıya kalkıştı. Karanlıkta el yordomiyle yürüyen adamlar gibi, ezbere çalışan maliye nazırları yenilik yapmıya çalıştılar. Umdukları müsbet neticeleri derhal elde edemeyince, tekrar eski usullere dönmekte tereddüt göstermediler. Bu suretle ekonomi hayatında bir anarşi devresine geçildi. Bu anarşi, yukarıda açıklanan yabancı istikrazlara başvurulmasına sebep oldu.

Yabancı devletlerden borçlanma

Yabancı devletlerden alınan borç para, ekonomi hayatının düzenlenmesi ve geliştirilmesi için sarf edilmedi. Borçların faizleri bile yeni borçlar yapılmak suretiyle ödenmiye başladı. Devletin gelir kaynakları bu borçlara karşılık gösterilmiş ve borç para veren devletlere bazı imtiyazlar tanınmıştı. Borçların ödenmesinde güçlükler başlayınca, alacaklı devletler türlü müdahalelere başladılar. Bu

suretle de devletin malî istiklâli çok sarsıldı ve sağlam bir ekonomi düzenini yaratması imkânları da azalmış oldu.

Ekonomi hayatının bu genel çöküş sebepleri yanında, türlü ekonomi alanlarında bu alanlara has gerileme sebepleri de mevcuttu. Onları ve kaldırılmaları için yapılmış olan ıslahat teşebbüslerini sırasiyle tetkik edeceğiz.

2. Ziraat ve Köylü

Ferdî toprak mülkiyetinin yokluğu

Osmanlı İmparatorluğu, ziraat için çok elverişli sahalar ihtiva ediyordu. Ziraat çalışmaları kanunnâmelerle tesbit edilmişti. Devlet, toprak üzerinde yüksek mülkiyet ve murakabe hakkını haizdi. Bu sebeple toprak onun malı sayılmıştı. Köylü, işlediği toprak üzerinde, devletin kiracısı durumunda idi ve bu sıfatla ondan faydalanmak haklarına sahip idi. Tımar ve zeamet kanunnâmelerindeki hükümlere göre, tarlasını satmak veya hibe etmek mirasçılarına intikal ettirmek gibi haklara sahip bulunmuyordu. Bundan başka, ziraat çeşitlerini de dileği gibi seçmek hürlüğüne malik değildi. Toprağını, arka arkaya üç yıl işlemediği takdirde kendisinden alınırdı. Bu şekilde tesbit edilmiş olan hukuki statüsünü değiştirmeye hiç bir şekilde ve hiç bir suretle muktedir değildi. Böyle bir değişiklik ancak devlet tarafından yapılabilirdi.

Mal ve iş güvenliği yokluğu

Devlet, zamanın icaplarına uyarak böyle bir değişiklik yapmak zorunda olduğunu idrak edemedi. Üstelik de XVII nci yüzyıldan itibaren tımar ve zeamet kanunnâmelerinin ruhuna riayet edilmez oldu. Tımarlar mahlûl oldukça ehline verileceği yerde, rüşvet karşılığı olarak, ehliyetsiz ve istismarcı kimselere verildi. Onlar da tımar hasılatını mültezimlere devretmiye başladılar. Bu suretle, devlet ile köylü arasında, aracılar çoğaldı. Her aracı yalnız kendi çıkarını düşündüğü için köylü ezilmiye başladı.

XVIII inci yüzyılda devletin otoritesizliği de artınca, valiliklere, kadılıklara ve daha başka mevkilere rüşvet karşılığı tayinler yapılmıya başladı. Valiler ve kadılar gittikleri yerlerde, vermiş oldukları rüşvetin birkaç mislini çıkarmak için halkı ve bu arada köylüyü soymıya başladılar. Vezirler, türlü memuriyetler hasebiy-

le bir yerden diğer bir yere giderken, yüzlere ve hattâ binlere varan maiyetleriyle hayvanlarını köylülere besletmiye başladılar. Aşiretler onları örnek tuttular. Köy ve kasabaları haraca bağlamakla iktifa etmiyerek hayvanlarını köylünün tarlalariyle çayırlarında besler oldular. Bütün bunlar yetişmiyormuş gibi, köylü iş ve güciyle meşgul bulunduğu sıralarda bile, yol yapmak, erzak taşımak ve daha başka bizmetler için angaryaya mecbur edildi.

Bütün bu yolsuz hareketler yanında köylü, gerçek mânada yolun yokluğundan da şikâyetci idi.

Yed-i vahit usulünün zararları

Ziraatin gelişmesini köstekleyen sebeplerden biri de tanzimattan önce mahsulün alım ve satımında mevcut tekel "Yed-ivahit" usulü idi. Mahsul devlet eli ile ve devletce tayin edilen fiyat üzerinden satın alınmakta idi. Bu usul, çiftçiden malını zorla almak gibi idi. Çiftçi bu sebeple daimî bir endişe içinde bulunuyordu ve âdeta boğaz tokluğuna çalışıyordu.

Yolsuzluk

"Türk Ziraat tarihine bir bakış" isimli kitapta bu hususlara dair aşağıdaki bilgi verilmektedir :

Tanzimattan önce ziraati, çiftçi ve köylüyü harap eden âmillerden biri de memlekette yol olmaması idi. Tanzimattan sonra da bu hal devam etti. Tanzimattan önce Türkiye hizmetinde bulunmuş ve Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim Paşa ile Hafız Paşa arasında vuku bulan Nizip muharebesine iştirak etmiş olan Moltke'nin Türkiye'den yazdığı mektupların birinde Sivas'tan Keban madenine gittiğini anlatırken : "Ertesi gün on fersah imtidadında cenuba hafifçe meyyal bir yayla katettik. Yayla göz görebildiğine karla mestur. Ağaç falan bittabi yok. Bazan tepeciklerin yamaçlarında bodur çamlara tesadüf olunuyor. Uzaklarda ise yüksek karlı dağlardan başka birşey göze çarpmıyor. Kar üzerinden işleye işleye hayvanlar ayaklariyle bir yol açmışlar. Lâkin yol değil sıratköprüsü, kıldan ince kılıçtan keskin. Hayvanlar sıralanmış, bu yolun üzerinde ihtiyat ile yürüyorlardı. Karşıdan bir suvari gelecek olsa mutlaka atından inmeğe mecbur olacaktı.

Biz bir suvari derken karşımıza deve ile merkepten mürekkep alabildiğine uzun bir kervan çıkmaz mı ? Onlar da durdu,

biz de durduk. Uzun uzadiye müzakere ettik. Neticede zahmeti daha az olduğu için biz hayvanlarımızın sırtından yükleri çözüp yolun iki tarafına kar içine attık. Hayvanları da ite kaka içine soktuk. Kervana yol verdik. Kervanın önümüzden müruru bir saatı buldu. Bizim tekrar eşyaları yükletip yola çıkmamız epey vakit kaybettirdiğinden akşam üzeri erkence vusulümüz matlup olan bir köye, gece geç vakit girebildik. Hoca bizi misafir etti. Sivas'tan bu köye kadar olan yirmi fersahlık mesafede de ancak beş on evden mürekkep iki ufak köyceğiz gördük. Vaktiyle Kürt ve Türkmen haydutları bu civarları çoklu urmuş olacak ki yol üstündeki hanlar hep istihkâm gibi mazgallı kuleli.

Tchchatchef, ikinci Mahmud devrinde Anadolu'da yol olmadığından bahsederken: Anadolu yarımadasının bu kadar mütenevvi olan servet menbaları yanında insan sanatının ve insan işinin pek az izine tesadüf edince elîm bir hayretten kendini kurtaramaz. Ve insanın dikkati zenginlik içinde bu kadar fakir olan bir memleketten, derhal bu garip tezada yani Türkiye'nin bugünkü vaziyetine çevrilir. Meselâ ziraat mahsulleri ile madenlerinin istediği nakil kolaylıklarını temin için Anadolu'ya ne yapıldı ? Yapılmış yollara orada hemen hiç tesadüf edilmez ve gûya bazı yerlerde yolculara kolaylık olsun diye yol yapmak için şuraya buraya dizilen taşlar, oradan geçmeğe o kadar büyük bir engel olurlar ki yayalarla atlılar oradan geçmemeyi tercih ederler. Onun için denilebilir ki bir yerden geçmeği menetmek için Türk memurlarının oralarda yol yapmalarından daha müessir bir vasıta yoktur. Bununla beraber bu işe de pek nadir olarak başvurulmaktadır. Çünkü büyük posta yolları ve tabiatın gösterdiği kervan yolları müstesna olmak özere Anadolu'da yolcuların geçe geçe vücude getirdiği patika yollarından başka yol yoktur. Yol mühendislerine gelince bunlar Anadolu'da hemen hemen bilinmeyen memurlardır."

Tanzimatın arefesinde köylüyü ve ziraati ilgilendiren yenilikler

Mahmud II. devrinde, yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra Avrupa usulünde bir ordu kurulmasına girişildiği için sipahi teşkilâtı da lağvedildi. Bu suretle de tımar usulüne son verilmiş oldu. Fakat, Mahmud II. mahlûl tımarları devlete bağladığı için ferdî mülkiyet teessüs etmiş olmadı.

Mahmud II. devrinin Avrupa'yı tanımış olan bazı ricali, ziraatın devlet bünyesindeki önemini kavramış bulunuyorlardı. Mustafa Reşit Paşa onlardan biri idi. 1838 de hariciye bakanı bulunduğu sıralarda bu bakanlığa bağlı olmak üzere bir "Ziraat ve Senayi Meclisi" kurdu. Bu meclisin vazifeleri arasında, tabii kaynaklarının ve ziraî imkânların tetkikiyle, ziraatın kalkınma ve gelişmesi için gerekli tedbirlerin tesbiti, vazifesi de vardı. Meclisin başkanlığına, dışişleri müsteşarı Nuri Efendi, mütercimliğine Fuat Efendi (sonraları Fuat Paşa), müsteşarlığına da ziraat işlerinden anlıyan bir İngiliz getirildi. Bir müddet sonra meclisin ismi "Meclis-i Umur-u Nafıa"ya çevrildi. Bir yıl sonra da Ticaret Nezaretinin kurulması üzerine Hariciye Nezaretinden alınarak bu nezarete bağlandı.

Gülhane Hattının ilânından sonra ziraat teşkilâtı

Gülhane hatt-ı hümayununda memleketin bayındır, halkın da refahlı bir duruma getirilmesi temel fikir olarak kabul edilmiş ve bu hususun da her şeyden önce, ziraatin kalkınmasına bağlı olduğu belirtilmişti. Bu itibarladır ki, ziraat alanındaki çalışmaları düzenlemek ve murakabe etmek maksadiyle 1843 de "Ziraat Meclisi" yeniden kurularak bu sefer Maliye Bakanlığına bağlandı. Ziraat Meclisi, ziraat kalkınmasına mesnet vazifesini görmek üzere ilk iş olarak, bir ziraat anketi yaptı. Eyaletlere gönderdiği bir yazı ile, Anadolu ve Rumeli'nin her yerinde, ne miktar hububat, zahire ve hayvan yetiştiğini, halkının geçim durumunun ne merkezde bulunduğunu, sanat ile uğraşmak isteyenler mevcut olduğu takdirde ne gibi ve ne miktarda aletlere ihtiyaç olduğunu, hâli veya terkedilmiş topraklar varsa, işletilmelerinin neye bağlı bulunduğunu ve nakil vasıtalarının durumunu sordu.

Ziraat Meclisi bu anketi yapraken bir taraftan da her eyalet, sancak ve kaymakamlığa birer ziraat müdürü, kaza ve nahiyelere de birer ziraat müdür vekili tayin ettirdi. Bundan başka bu memurlar için de bir talimatnâme hazırlıyarak yürürlüğe koydurdu.

Bu talimatnâmeye göre ziraat müdürleri veya müdür vekilleri; eyalet, sancak ve kazalarda, yerli olanlar arasından, mahallî meclisler ve halk tarafından seçilecekler, kendilerine maaş veya ücret verilmiyecek, şeref ve şan olsun diye çalışacaklar.

Halka ziraat, ticaret ve zanaat usullerini benimsetmiye gayret edecekler, onun servet ve refahını arttıracak tedbirleri araştırıp bulacaklar, ziraat, sanayi ve ticaret erbabından ianeye muhtaç olanları tesbit edip, kendilerine devletce az faiz ile borç para verilmek için, ziraat müdürlüklerine bildirecekler.

Talimatnamede, çiftci ve rençperlerin "iş üzeri bulundukları yani çift ve orak ve harman mevsimleri" işlerinden güçlerinden uzaklaştırılması caiz olmadığından bundan böyle vergi ve daha başka borç tahsili ve mümasil suçlar sebebiyle hapis ve tazyik edilmemeleri, tavsiye edilmekte idi.

Gülhane adamları bir taraftan ziraat teşkilâtının temellerini atmıya çalışırken diğer taraftan da eyaletlerden İstanbul'a murahhaslar çağırarak onların mahallî ihtiyaçlarını ve bu arada ziraat hakkındaki düşüncelerini öğrenmek istediler. Aynı zamanda da memleketin ziraat durumunu mahallinde incelemek üzere, üçer kişilik imar meclisleri kurup memlekete yaydılar. Bu geniş ölçüde çalışmalar karşısında, ziraat meclisi kifayetsiz bir duruma düştüğünden 1845 de, bağlı bulunduğu maliye bakanlığından alınarak, görmekte olduğu işlerin az oluşu sebebiyle, ticaret nazırlığına bağlandı. Fakat bu nezaretin bünyesinde de, ziraat işlerinin, ticaret işlerini aştığı görülmekle 1846 da ilk defa olmak üzere Ziraat Nezareti kuruldu.

Bütün bu çalışmalar, ziraat konusunun öneminin devletce kavradığını göstermektedir. Bununla beraber ziraat müdürleri ile ziraat müdür vekillerinin seçim usulü ile tesbit ve tayin edilmeleri ve fahri olarak çalışmaları, ziraat meclisinin hariciye nezaretinden, ticaret nezaretine, bu nezaretten maliye nezaretine ve tekrar ticaret nezaretine bağlanması, 1846 da Ziraat Nezaretinin kurulmasına rağmen birkaç ay sonra bu nezaretin ticaret nezaretiyle birleştirilmesi gözönünde tutulunca, Gülhane adamlarının, memleketin ziraat kalkınmasını sağlıyacak tedbirleri bulmakta ehliyet gösteremedikleri kolaylıkla anlaşılmaktadır.

Ziraatin kalkınmasında devletin halka yaptığı yardım

Esaslı bir plâna sahip olmamakla beraber Abdülmecit devri adamları, ziraatin kalkınması hususunda halka faydalı hizmetlerde bulundular :

Kastamonu'da ipek böceği yetiştirilmesini teşvik için Amasya'dan dut fidanı getirtildi. Bolu sancağında Cehri çalılarının aşılatılması, halka öğretildi, Düzce'de zeytin açağları yetiştirmek için tecrübelere girişildi. 1850 de İstanbul civarında ilk Ziraat Ameliyat Mektebi kuruldu. Bundan başka hayvanların otlatılması ve bağ ve bahçelerin muhafazası hakkında bir de nizamnâme hazırlanarak yürürlüğe kondu. 1851 de Paris'de, 1855 de Londra'da açılan milletlerarası sergilerde Türkiye'nin ziraat mahsulleri teşhir edildi.

Bütün bu tedbirlerin, ziraatin kalkınmasında, az çok tesiri görülmekle beraber, toprak mülkiyeti meselesi halledilmeden gerçek bir ziraat kalkınmasından bahsedilemezdi. Abdülmecit devri adamları bu ciheti anlamış bulunduklarından 1856 tarihinde toprak rejimi ve mülkiyetini tesbit eden bir kanunnâme çıkardılar.

Arazi Kanunnâmesi "Toprağın genel bölümleri"

Bir mukaddime ile üç bölüm halinde ve 132 maddeden ibaret olan arazi kanunnâmesi, toprakların çeşitlerini, tasarruf şekillerini, ferağ, intikal ve mahlûlat hallerini açıklamaktadır.

Kanunnâmeye göre topraklar : 1) Memlûke; II) Mîriye, III) Mevkufa, IV) Metrüke, V) Mevat olmak üzere beş bölümdü.

Memlûke toprakları

Memlûke, mülkiyet yolu ile tasarruf olunan yerlerdir. Dört kısımdır :

1- Köy ve kasaba içindeki arsalar ile kenarlarında bulunan ve sükkânın tetimmesinden sayılan nihayet yarım dönümlük yerler.

2- Emîriye topraklarından sahih surette temellük olunan yerler.

3- Öşrî topraklar,

4- Haracî topraklar.

Memlûke bölümüne giren bütün bu topraklar üzerinde sahiplerinin tam mülkiyet hakları vardır. Zati eşyalara olduğu şekilde onlara varis olurlar ve diledikleri gibi vakıf veya hibe ederler veya rehine koyarlar. Haklarında tatbik edilecek hükümler bakımından arazi kanunnâmesine değil fakat fıkıh hükümlerine tâbidirler.

Emiriye toprakları Yüksek mülkiyeti, devlet hazinesine ait olarak, devletce, şahıslara tevzi edilen topraklardır. Tarla, çayır, yaylak, kışlak ve koru gibi yerlerdir. Bunlarda, tanzimattan önce, ferağ ve mahlüller vukuunda tımar ve zeamet sahiplerinin ve bir aralık mültezimlerin ve muhassılların izniyle tasarruf edilirdi. Tımar ve zeamet usulü kaldırıldığı için, arazi kanunnâmesi hükümleri dairesinde, bu topraklar tapu ile tasarruf sahiplerine bağlanacaktır."

Mevkufa "Vakıf" topraklar Vakıf bir mülkü ammenin menfaatine ebedi olarak tahsistir. Bu tarifin içine giren iki türlü vakıf toprağı vardır: Sahih olan vakıf, sahih olmıyan vakıf. Sahih olan vakıf toprakları, memlûke topraklarından olup da, şeriat hükümlerine uyularak vakıf edilmiş olanlardır. Bu toptakların mülkiyeti ve her türlü tasarruf hakları, vakfı yapan tarafından tesbit edilmiş olan şartlarda gösterilmiştir. Bu şartlar kesindir ve devletin toprakla ilgili olarak çıkardığı kanunlar onları bozamaz ve değiştiremez. Bu itibarla, arazi kanunnâmesi de, bu nevi toprakları şumulü dışında bırakmıştır.

Sahih olmıyan vakıf toprakları ise padişahların ve onlara intisabı olanların kendilerine tahsis edilmiş olan mîri topraklardan yaptıkları vakıflardır. Mîri topraklar cihat ve gaza mahsulü oldukları için devlet hazinesinin idi bu topraklardan, has, tımar ve zeamet olarak tahsis edilenlerin sahiplerinin ölümü halinde tekrar hazineye intikal etmeleri tabii ve zaruri idi. Kanunî Sultan Süleyman devrinde ilk defa olarak, Rüstem Paşa kendisine tahsis edilmiş olan mîri toprakları vakfetmekle sahih olmıyan vakıf çığrını açmış oldu. Ondan sonra gelenler de, özenti saiki ile veya evlâtlarına vakıf fazlasından irat sağlamak maksadiyle bu türlü vakıflar yaptılar. Böylece devlet hazinesinin haklarına büyük zarar gelmiş oldu. Bu kısa açıklamaya göre vakfı sahih olmıyan topraklar meşrû vakıflar sayılamaz; bu cihet gözönünde tutularak arazi kanunnâmesinde, sırfa mîri toprağı olarak kabul edilmiştir; yani devlete ait menfaatleri ve tasarruf haklarından hiçbiri bir cihete tahsis olunamaz.

Metrûk topraklar İki kısımdır. Biri yollar gibi, herkesin istifadesine, diğeri de merâlar gibi, köy ve kasabalarda, köy ve kasaba halkının istifadesine bırakılmış olanlardır.

Mevat "Sahipsiz topraklar" Kimsenin tasarrufunda olmıyan ve ahaliye de terk ve tahsis edilmemiş, olan topraklardır. Köy ve kasabanın imar görme bölgeleri hududundan yarım saat mesafede bulunan topraklardır.

Arazi kanunnâmesinin karakteri Arazi kanunnâmesinin başlıca hususiyeti, türlü tadillere uğrayan ve dağınık bir manzara gösteren tanzimat öncesi toprak nizamını yeni bir düzene koyması ve bu toprağın hiç olmazsa bir kısmı "Mirî, Metrûk ve Mevat topraklar" için yeni hukuk esasları kabul etmiş olmasıdır.

Kanunnâmenin sekizinci maddesinde "Bir karye ve kasabanın bütün arazisi toptan olarak ahalisinin heyeti mecmuasına veyahut içlerinden bilintihap bir ve iki şahsa ihale ve tefviz olunamayıp ahaliden her şahsa başka arazi ihale olunarak keyfiyet-i tasarruflarını mübeyyin yedlerine tapu senetleri ita olunur" denmiş olması da göstermektedir ki ferdi tasarruf hakkı hem kabul edilmiş hem de kanunun teminatı altına alınmıştır.

Kanunnâmenin yüz otuz birinci maddesinde ahalisi mevcut olan bir köyün çiftlik yapılarak bir şahsın uhdesine ihale edilemiyeceği açıklanmıştır. Bu, devletçe, küçük toprak sahipleri aleyhine büyük toprak sahiplerinin türemesinin istenmediğinin açık bir delilidir.

Toprak sahibi, dilediği gibi toprağını eker veya icar ve iare edebilecektir. İlgili memurun izniyle, onu, bedeli karşılığı veya parasız olarak başkasına devredebilir. Ölüm halinde ise toprak varislere geçer.

Ferdî tasarruf haklarını ve işletme hürlüğünü sağlıyan bu hükümler yanında kanunnâme müşterek bir nevi tasarruf da tanımıştır ki o da köy ve kasabanın müşterek ihtiyacı için devletce terk olunan mera ve korulardır. Böyle bir tasarruf şeklinin kabul edilmiş olması da, köylünün himaye edilmesine matuf ayrı bir tedbirdir.

Abdülmecit devrinde ziraate genel bir bakış

Abdülmecit devrinde ziraat alanında yapılan işlerin kısa bir tablosunu yukarıda vermekle beraber bu devirde Osmanlı ziraatinin umumî durumu hakkında "Türkiye Ziraat Tarihine bir Bakış" isimli kitaptan aldığımız bir yazıyı da bahsimize eklemeyi uygun bulduk :

"Tanzimatın ilânından on bir sene sonra Türkiye idaresinin muhtelif cepheleri hakkında Moniteur Universel gazetesinde birkaç mühim mektup neşretmiş olan M. A. Ubicinin mektuplarından birini Türkiye ziraati mevzuuna tahsis etmiştir. Memleketimizin o zamanki ziraati hakkında etraflı malûmatı ihtiva eden bu mektubun mühim kısımlarını tercüme etmeği muvafık bulduk."

"Muharrir, imparatorluğun o zamanki hududu içindeki toprakların ziraate nekadar müsait olduğu hakkında tafsilât verdikten sonra diyor ki :

"Ben ancak, pek haklı olarak imparatorluğun zahire ambarı nazariyle bakılan ve Türklerin umumî olarak Rumeli ismini verdikleri Trakya, Makedonya ve Bulgaristan'dan müteşekkil ve Adriyatik denizi ile Tuna nehri, Marmara denizi ve Adalar denizinin muayyen bir kısmı arasında 128.000 kilometre murabbahk bir mesaha üzerinde uzanan, zengin ve münbit kıt'a ile meşgul olacağım.

Bu yerlerden mebzul olarak yalnız buğday, ak darı, karabuğday ve bilhassa 1 e karşı 300 e kadar veren Türkiye buğdayı değil, fakat garp memleketleri için patates ne ise şark memleketleri için de o olan pirinç, sebzevat, tütün, kenevir, pamuk ve ipek de ihraç edilmektedir. Dut, portakal ve defne ağaçları bütün Avrupa meyva ağaçlarının başında yetişmektedir. Bu kıt'alarda harikulâde bir neşvünemaya mazhar olan frenk çınarı, servi ve şark çınarı kümeleri kirazlıkları ve kendisinden rakı -ki Türkiye ile Yunanistan da gayetle fazla kullanılır-imaline yarıyan eriklikleri baştan başa kuşatır. Edirne taraflarında, gül bahçeleri yükselir ki bunlar sayesinde gülyağı elde edilir. Bununla beraber, şayanı gıpta bir kuvvei inzibatiyeye malik olan bu toprağın ancak üçte ikisi ziraate hasrolunmuştur. Bunun da mezru olan kısmında topraktan olde edilen varidat ve mahsul arazinin vüs'atiyle hemen hiçbir zaman mütenasip değildir."

Bununla beraber, nazarlarımız boğazların diğer cihetine çevrilince de manzara değişmiyor : Her tarafta aynı mümbitlik ve aynı ihmal. Küçük Asya'nın merkezini işgal eden Platolar mıntakasındaki Konya, Kayseri, Isparta ve Bergama zengin ovaları; dağlık mıntakada, Ankara'nın şimali şarkisine düşen Kızılırmak ve Tokattan Karadenize kadar imtidat eden Yeşilırmak güzel vadileri ! şairane Ermenak vadisi ve hepşi de Adalar denizine açılan Büyük Menderes Gediz çayı ve Bakırçay vadileri istisna edilecek olursa, hemen hiçbir tarafta işlenmiş toprak parçası görmezsiniz. Uzaktan uzağa göçebe birkaç kürt veya Türkmen kabilesinin çadırlariyle beneklenen ve göz alabildiğine uzanan halî topraklar; elde edilecek odun ve kereste satışı üzerinden %3 gibi cüz'i bir resim verilmesi şartile hükümet tarafından işletmek arzusunda olan herkese verilen çam ve çınar ormanları; şehirlerden hemen çıkar çıkmaz başlıyan çöller; uzaktan uzağa bazan dokuz on saatlik mesafelerle sıralanmış olup sefil manzaraları kendilerini kuşatan nebat zenginliğiyle acı bir surette tezat teşkil eden kasabalar : İşte, evvelce birçok meşhur şehirleri mevcut ve Bergama, Sard, Kapıdağ, Milet, Turova, İzmit gibi ve şimdi sadece isimleri kalmış bütün diğer mamur kırallıklara merkezlik yapmış bu toprağın bir seyyahın nazarına arzettiği manzara budur. Mesainin bu kısmı için tam bir itimada şayan olan Mösyö Tchihalchef Karaman'dan Sakarya ve Tuzlu (Strabon'un Latta dediği) göle kadar 600 mil (coğrafya mili) murabbahk bir saha üzerinde uzanan ve ancak 50 millik bir parçası mezru olan bir ovadan bahsetmektedir. Eğer topraktaki mütenevvi servetlerden iyice istifade olunabilse, Küçük Asya'nın ceman 25 milyon kile (705,100,000 kilogram) tahmin edilip hemen dörtte biri Avrupa'ya ihraç olunan ve 75 milyon franklık bir kıymet temsil eden senelik hububat istihsali de kolaylıkla beş on misline iblağ edilebilir. Kalite itibarile Dimyat pirincine muadil olan pirinç; Suriye tütünleriyle rekabet eden Manisa, Bergama, Antalya ve Samsun tütünleri; kısmı âzamı Kilikya ve Tekeili sahillerinden, Edremit taraflarından, Midilli ve Sakız adalarından gelen palamut ve inşaat kerestesi -ki buralardan Marsilya ve Tiryeste'ye sevkedilir- ; yalnız Amasya mıntakasının senevi 50 milyon kilodan fazla yetiştirdiği ipekler; Ankara yünleri, pamuk, afyon ve cehri (sarı boya) gibi gerek ma-

halli istihlâke ve gerekse ihracata elverişli sair bütün mahsuller için aynı şey varittir.

Bu son dört madde, Anadolu'nun ihracat ticaretinde birinci safta gelmektedir. Ziraî sanayiin başlıca servetini temin eden Ankara keçisi, Kızılırmak'ın garp sahili imtidadınca 500 mil (coğrafya mili) murabbaı tahmin edilen, oldukça mahdut bir mıntakada yaşamaktadır. Tiftiklerden senevî 450.000 ilâ 500.000 kilo yün elde edilmektedir ki bu miktarın hemen dörtte üçü Avrupa'ya ve bilhassa İngiltere'ye ihraç olunmakta, geri kalan kısmı ise memleket dahilinde şal ve seccade imalinde kullanılmaktadır.

Senevî pamuk rekoltesi -ki ticarette beş cins veya kalite olarak tefrik edilir -30.000 balya olarak tahmin edilmektedir ki beher balya vasatî 250 kilo olmak üzere 7.500.000 kilo tutmaktadır. Mezkûr 30.000 balyadan 12.000 ilâ 15.000 balyası ihraç edilmekte 8.000 balyasını da iç Anadolu istihlâk etmektedir. Ve nihayet 10.000 balyasını da Manisa, Kasaba ve Aydın'daki fabrikalar işlemektedirler.

Afyon, Yarım adanın hemen her tarafında ve bilhassa Karahisar taraflarında istihsal edilmekte olup kilosu mahallinde 28 ilâ 38 franga satılmaktadır. Cehri (sarı boya) bilhassa Konya ve Kayseri'de yetiştirilip beher kilosu 5 ilâ 6 franktan satılmakta ve bilâhara Avrupa'ya ve bilhassa İngiltere'ye ihraç olunmak üzere Samsun veya İzmir'e sevkedilmektedir.

Mamafih, uzun zamandanberi devam edegelmesine rağmen bu ihmal keyfiyeti Yarımadada her zaman için varit olmuş değildir. Bilâkis bir zaman olmuştur ki Anadolu Yarımadasının koynunda gizlediği bütün servetler işlenmiş ve zaten mümbit olan toprağın verimliliğini arttırmak için durmadan insan emek ve faaliyeti harcanmıştır.

Bugün dahi toprağı örten muhtelif harabeler, eski sulama yolları bekayası, hahhazırda bir tek köyü güçlükle besleyen bir arazi parçası üzerinde eskiden mevcut iki, üç köyden kalma izlerden tutun da, tarlaların taşlarının ayıklanmasından hâsıl olan cesim çakıl yığınlarına varıncaya kadar herşey, henüz yakın bir mazide buralarda ziraatin daha iyi anlaşılmış olduğunu, nüfusun daha kesif bulunduğunu ve bu toprakların insan emek ve mesaisinden mahrum bulunmadığını ispat etmektedir.

Mazi ile bugünkü vaziyetin mukayesesi, eski müreffeh devirlerin hâtırasına karışan halihazır fenalıkların görülmesi, eski millî servet menabiini yeniden canlandırmak için Türkiye'de ziraati yeniden yükseltmek lüzum imkânını tanzimat hükümetine tam vaktinde anlatmış oldu. 17 sefer 1261 (5 şubat 1845) senesinde, ahîren ihdas edilmiş (Meclisi Ziraat) in teklifi üzerine imparatorluğun muhtelif aksamında ziraatin tereddisi sebepleri ile bunları bertaraf edecek en münasip çareler hakkında mufassal bir anket hazırlamakla muvazzaf ve her vilâyetten biri müslüman diğeri reayadan olmak üzere iki murahhastan mürekkep fevkalâde bir komitenin teşekkülü hususunda bir ferman isdar olunmuştur.

Bundan maada komite, vergilerin tanzim ve doğru bir şekilde tarh ve tevziine, tediye tarzı ve tarihine, bazı vilâyetlerde bu vergilerin tahfifine ve nihayet yol ve kanalların bakımına müteallik bir sıra rapor takdim etmekle de muvazzaftır.

Komisyon tarafından teklif ve heyeti vükelâ tarafından tensip olunacak tedbirlerin icrasını kolaylaştırmak maksadiyle Rumeli ve Anadolu için (Meclisi İmariye) namı verilen muvakkat on komisyon ihdas olunmuştur. Babıâli'nin yaptığı tamimin hükümlerine tevfikan bu komisyonlar, hükümetin ıslahat projelerinin kâmilen tahakkuku için icap edecek müddetçe hali faaliyette kalacaklardı. Bu komisyonlardan her biri, bir reisi bir de kâtip dahil olmak üzere ordu zabitanı, memurîni mülkiye ve ulema arasından müsavi adette intihap edilen üç âzadan mürekkepti. Vazifelerinin mahiyeti icabı komisyon âzası muayyen bir mahalde daimî olarak yerleşemiyecekler, fakat teftişlerine vazedilen bütün mıntakalar dahilinde bir yerden diğerine gideceklerdi. Komisyon âzası kendi masraflarını kendileri görmek mecburiyetinde idiler ve halktan en ufak bir şey almaları dahi memnudu. Kendilerine bütün faaliyet müddetleri zarfında kâfi gelecek tahsisat ayrılmıştı.

İstanbul'a davet edilen müslüman ve hıristiyan ileri gelenleri, muvasalatlarından üç ay sonra payitahtı terkettiler."

".... Diğer taraftan, refaketlerinde köprü, yol ve maden mühendisleri olduğu halde muhtelif devrelerde Avrupalı ziraat mütehassısları gerek Avrupa Türkiyesi ve gerekse Asya Türkiyesinin bazı eyaletlerini ziyaretle bu eyaletlerin sınaî, ziraî ve ticarî

durumuna müteallik istatistik malûmatı toplamak vazifesiyle muvazzaf kılındılar.

Türkiye'de ziraatin tereddisinin başlıca sebepleri dörde icra olunabilir :

1- Çiftçilerin bilgisizliği : Bunca faideli keşif ve yeni icatlara rağmen bizim memleketimizde dahi geri olan ziraat ilminin mevcudiyetinden Türkiye haberdar değildir. Arazinin işletilip istifade edilmesinde yalnız anane hâkimdir. Mahsulâtın mebzuliyeti ise, sırf toprağın sonderece mümbit olmasından ileri gelmektedir. Mahsulâtı arttırmak veya toprağın yorgun düşmesine mâni olmak için müstamel usullerden hiçbiri kullanılmamaktadır. Tarlaların sürülmesi basit bir ameliyeyi icap ettiren kara sabanla yapılmaktadır. Münavebe üç zeriyat usulü gibi sun'î gübre istimali de bilinmemektedir. İki üç sene ardı ardına işlenen aynı toprak, kuvvetten düştüğü için değil fakat gayet yumuşak bir hale geldiği için bu müddet sonunda kendi haline bırakılır. Böylece ziraate hasredilen toprakların aşağı yukarı üçte biri sık sık nadaslanmaktadır. Bataklıkların kurutulması, irva ve iska, sun'i mer'alar yapılması, orman ve göllerin istismarı, kır ziraati gibi ziraî endüstri ve iktisadın diğer bütün kolları tamamen veya kör bir ananeciliğe bırakılmıştır. Kaza müdürleri gerek kendileri örnek olup, gerek tavsiyeleriyle iktisadî noktai nazarları ve usulleri yayarak köylerde hayırlı tesirler icra edebilecekler iken, bunların ekserisi yerlerini yirmi yirmi beş senedir muhafaza eden ve idare ettikleri insanlar kadar cahil ve batıl itikatlı ve dolayısiyle onları tenvirden aciz kimselerdir. Bundan maada çoğu, mahiyetini anlamadıkları ve kendilerini taciz ettiği için tanzimat düşmanıdırlar.

Bu gibi mahzurları kısmen bertaraf etmek içindir ki Babıâli birkaç senedenberi hükümetin ıslahat ve imar plânlarını kavrayıp reyen bunlara iştirak etmek maksadiyle İstanbul'dan kazalara oldukça münevver müdürler gönderilmektedir. 1846 senesinde, İstanbul'dan aşağı yukarı dokuz mil mesafede kâin Ayastafanos köyü civarında ihdas edilen Ayamama çiftliği de buna benzer maksatlarla tesis olunmuştur. Devlet masraflariyle idare olunan ve bizim numune çiftliklerimiz gibi hem nazarî ve hem amelî olan bu mektep, geçen sene resmî mektepler arasına dahil olmuştur. Böylece halihazırda elli talebesi olan bu müessese Tanzima-

tın Türkiye'ye hediye ettiği güzel hayırlı müesseseler meyanında sayılmak icap eder. Hükümet aynı zamanda memleketin muhtelif yerlerinde Avrupalılar tarafından sevk ve idare olunan ve köylerin yavaş yavaş Avrupa ziraat usullerini ve ziraat aletlerinin benimsenmesini istihdaf eden büyük ziraî işletmeler teşkilini teşvik etmiştir. İstanbul boğazının Anadolu yakasında birkaç sene evvel Prens Adam Czartoriski tarafından tesis edilen ve yüz seksen iki kişilik nüfusunun hep ehli olan Adam-köy ziraî kolonisi de bu kabildendir. Nihayet bu asîl misafirperverliğin kıymetini küçültmeden, son zamanlarda Sultan Abdülmecit tarafından armağan edilen ve Avrupa'da derin akisler uyandıran arazinin terkinde, Osmanlı hükümetinin birkaç senedir bihakkin meşgul olduğu ve şimdiden semerelerini iktitafa başladığı kolonizasyon fikrinin yeni bir tezahürünü sezmekteyiz.

2- El emeği fıkdanı : Lâkin toprak işlerinde noksan olan sadece çiftçinin bilgisi değil, aynı zamanda el emeğidir. Türkiye'de ziraat vaziyeti üzerine gayetle kötü tarzda tesirler icra eden bu hal, sadece idare ve teşkilât zafından değil, daima uğraşılması icap eden diğer iki sebepten neşet etmektedir. Birinci sebep, başka yerlerde olduğu gibi Türkiye'de de şehirlerin köylü nüfusu cezbederek bu nüfusun kendi toprak işlerini terketmeleri ve talilerini payitahtta veya iç taraflardaki herhangi büyük bir şehirde denemeleri gibi bir tesir icra etmesidir. İstanbul'un arızî nüfusunun büyük bir kısmını teşkil eden (Bekârlar) ve şehirlerin hakikî derdi olan hizmetçi kalabalığı da bu kabilden olup, bunların köylere dönmelerini temin için tatbik edilmesi icap eden ve geçen mektubunda mevzuubahs olan tedbire mümasil bir tedbir tetbik edilmedikçe yukariki mahzur bertaraf edilemez. Mümasil bir tedbirin (bekâr) lara tatbik edilmesi, yani bunların icra ettikleri san'at dolayısiyle kendilerinden alınacak birkaç yüz kuruşluk vergi ihtimalidir ki aynı neticeleri hâsıl edecektir. Sandalcılık, hammallık ve seyyar satıcılık gibi zanaatlara gelince, payitahtta o kadar çok işsiz vardır ki nasıl olsa bu işleri görecek insan bulunur.

İkinci sebep, İspanyol köylüsü için de söylendiği gibi Türk halkına isnat edilen betaettir : Kaldı ki bu betaet zannedildiği kadar bu halın öz hususiyetlerinden değildir. Bunu ispat için yukarıda da söylediğim gibi evvelce bu yerlerde hüküm sürmüş sanayi ve faaliyetlere ait ve hemen her adım başında rastlanan

izleri keşfetmek için bugün metruk olan bu araziye şöyle dikkatlice bir göz gezdirmek kâfidir. Mösyö Jaubert de Passa diyor ki : "Buraları gezen seyyah, Toros silsileleri arasında evvelce ziraî çalışmaların münbit kıldığı uzun vadilere ve küçük ovalara bugün hâlâ rastlıyabilir. Sahilleri kuşatan dik yarlar, çıplak ve sivri dağlar arasına girmeğe cür'et edecek olursa, bugün sudan mahrum fakat evvelce büyük gayretler sarfile işlenip güzelleştirilerek sulanmış arazi parçaları görebilir ve her an, bir zamanlar toprağın münbitleşmesine hizmet etmiş eski su bentleri, su hazineleri ve su yolu harabeleriyle karşılaşır." Bununla beraber bu betaetin bilhassa Osmanlılarda, dinî âdetlere girecek kadar gelişmiş bulunduğunu inkâr etmiyorum. Lâkin bunun menşeini bilhassa uzun bir tazyikin bıraktığı hâtıralarda ve çiftciyi emniyetten mahrum ederek bütün enerjisini, kısır kalmağa mahkûm olduğunu bildiği çalışma aşkını ve devamından emin olmadığı refah arzusunu körleten eski rejimin cebir ve şiddetinde aramalıdır.

Bugün, köylerden bu emniyetsizlik artık kalkmıştır. Herkes sayinin semeresini iktitaf edeceğinden emindir ve eğer istibdadın kötülüklerini gidermek için bu kadar uzun bir zamana ihtiyaç olmasaydı, bu bataet de eski tazyik devrinin bıraktığı hâtıra ile birlikte çoktan ortadan kalkmış olurdu. Bütün bunlarla beraber daha şimdiden Ziraatin inkişafında tanzimatın mesut neticeleri müşahede edilmektedir.

3- Mütedavil sermayenin fıkdanı : Türkiye'de noksan olan servet değil paradır. Zahirelik mahsullerin kısmı âzamının fiyatları gayetle düşüktür. Bunlara yolların bozukluğunu, fuarların uzaklığını ve az ziyaret edilmesini, mal ihracı için mahreç fıkdanını da ilâve etmek icap eder. Malını satamıyan fakat kendisi mal almak mecburiyetinde olan köylü şehre giderek karşılığı ileride, fiyatı önceden biçilmiş zahire olarak tediye edilmek şartiyle kendisine lâzım olan meblağı ödünç almaktadır. Bu önceden biçilmiş fiyat ise çok defa kile başına beş veya altı kuruştur. Halbuki hasattan sonra köylü kile başına dokuz veya on kuruş olarak kolayca elde edebilir. İşte böylelikle henüz ekilmiş tarlalarının mahsulâtı %30, %40 zararına başkalarına verilmektedir. O andan itibaren de emeğine karşılık, hiç bir şey, yahut hemen hiçbir şey beklemediğinden köylü ümitsizliğe düşüyor ve açgözlü muhtekirler için yetişmekte olan ekininin büyümesini lâkaydane seyre-

diyor ve böylece yavaş yavaş, kendisinin âdeta mülkiyetten bile mahrum edildiğini gördüğü toprağa karşı sevgisini kaybediyor.

1845 senesinde yapılan ankert, bu para fıkdanını ziraatin tereddisi sebeplerinden biri olarak gösteriyordu. Hükümet o tarihte eyalet valileri vasıtasiyle gerek tohumluk, gerekse çift hayvanı ve alât ve edevatı olmayan çiftcilere dağıtılmak üzere ilk hamlede 20 milyon kuruşluk bir meblâğ tahsis etmişti. Bu, devletin köylüye faizsiz verdiği ve zannederim yalnız üç veya dört sene nihayetinde ödenmesini istediği bir avanstır. Lâkin iyi tevzi edilmediğinden midir, yoksa paranın mühim bir kısmının hükümet memurları elinde kaldığından mıdır nedir bir türlü beklenen netice elde edilemedi ve istihsal rakamlarından hissedilir hiçbir tezâyüt görülmedi. Paranın köylerde nedreti de devam edip gitti.

Mamafih Babıâli nevmit olmadı ve her sene bütçeye (Hazine-i nafıa) namı altında ithal edildiğini gördüğümüz meblağın bir kısmı ziraatı teşvik işleri için sarfolundu. Mütebakisi ise, her zaman istihsali geliştirip arttırmak maksadı gözönünde tutularak şoselerin ve münakale yollarının ıslahına tahsis olundu. Biraz ilerde de göreceğimiz gibi zaten asıl mesele de işte buradadır. Lâkin her şeyden önce, şimdiye kadar söylenenlerden istidlâllerde bulunmaması için karii ikaz etmek herhalde yerinde olur.

Türkiye'de çiftci fakirdir çünki parası yoktur; buna mukabil zengindir çünki yaşamak için elzem olan şeylere ziyadesiyle maliktir ve sonra o aza da kanaat etmesini bilir. "Fakirliğe tahammül için ne yaptın ?" diye Büyük İskender, ihtilâllere heves ederek nihayet hayatını küçük bir bahçeyi ekip biçmekle temine mecbur olan eski Sayda kıralına soruyor. Taçsız hükümdar, Makedonya'lı fatihe şöyle cevap veriyor : -"Ellerim bana kâfi; hiçbir şeye arzu etmediğim için hiçbir eksiğim olmadı." Köylünün ve bilhassa Türk köylüsünün Türkiye'de mazhar olduğu ve hemen saadet diyebileceğim refahın sırrı işte buradadır. İyi tutturulmamış taşlardan dört duvar, bir sıra kalas, bir sıra balçıktan yapışmış bir çatıdan mürekkep bir kulübe, hattâ çok kereler -hayatın timsali- sade bir çadır onun meskenini teşkil eder. Bir namaz seccadesi, şilteler, birkaç yorgan, bir veya iki tencere, bir kahve cezvesi, birkaç fincan, tabak ve tahta kaşıklar.. işte bütün mobilye ve ev eşyası bunlardır. Zaten tarlasiyle sürüleri kendisine kâfi miktarda yiyecek temin eder, koyunlarının yüniyle giyinir, gerisi için

de Allah kerim der. Kendisine verilenden faslasını istemedikten ve yabancıya karşı evinin kapısını daima açık tutabildikten sonra, zengin veya fakir olmuş ne çıkar ? İşte ahlâk felsefesi, isminin de ifade ettiği gibi Allaha tevekkül olan ve herkesin doğduğu vaziyette mes'ut olması için her şeyi pek iyi tanzim etmiş bulunan bu dinin tesiri budur. Maalesef, teessürle tesbit edilen ve zıddı, bugünkü insanlık bilgisinin en karışık meselelerinden biri olan bir ahlâk kanununa ittıb aederek halden fazla memnuniyet duyulmaması, nevi beşerin tekemmülü için meş'umdur. Diğer taraftan da hayatın bu sadeliği fertlerin ihtiyaçlarının yokluğundan doğan milletin zenginleşmesine ve büyümesine en büyük engeldir. Filhakika en müreffeh memleket, çok istihlâk edip az istihsal eden memleket değildir, bilâkis çok istihlâk edip çok istihsal eden ve ihtiyaçlarının çokluğu, insanı durmadan faaliyete sevkeden ve onun mesaisine her gün geniş bir saha açan memlekettir.

4- Münakale yollarının fıkdanı : Türkiye şoselerden ve büyük münakale yollarından tamamen mahrumdur. Bu hususta M. Ioneseo'yu dinliyelim: "Halihazırda Dobruca da ve Bulgaristan'ın bir kısmında mevcut olan yollara yol denilmesi, bunların mahsulâtını piyasalara sevkini teshil maksadından ziyade, ora halkının muhtelif mevkiler arasındaki mesafeyi ve vaktı tesbit için açılmış olmalarındandır. Yoksa bugüne kadar yol diye bir şey vücude getirilmiş değildir. Bu cihetle nakil vasıtaları da yollara uygundur. Üzerinde en küçük bir demir parçası bile bulunmıyan ve 60 ilâ 80 kuruştan fazla değeri olmıyan arabalar, geçtikleri yerleri yol haline getirir. Bu yolun iyiliği, fenalığı sıcağa, serinliğe ve her türlü iklim şartlarına bağlıdır. Yollar ıslanınca geçilmez hale gelir. Aklı başında olan çiftci de açık havanın, sıcağın ve rüzgârın toprağı kurutup geçilebilir hale getirmesini bekler." M. Ioneseo'nun Dobrıca için söyledikleri imparatorluğun diğer bütün eyaletleri için de aynen söylenebilir. Büyük şehirlerin civarı müstesna olmak üzere -ki buralardaki yollar da gayetle bakımsızdır, -Türkiye'nin hiçbir yerinde yola benzer birşey görmezsiniz. İstanbul'dan imparatorluğun ikinci derecede bir şehri olan Edirne'ye kadar, Ayastafanos'un biraz ilerisinde biten birkaç metrelik bir yolu vardır. Bu sebeple, 1848 senesinde bu iki şehir arasında büyük posta arabaları işletmeğe tevessül eden -ki Türkiye'de ilk defa olarak böyle arabalar işletiliyordu ve mem-

leket bundan hayırlı neticeler bekliyebilirdi, - bir Ermeni kumpanyası birkaç ay sonunda teşebbüsünden vazgeçmek mecburiyetinde kaldı. Yolların fena vaziyeti dolayısiyle seyahat o kadar müşkül idi ki, seksen fersahlık bir mesafe yaz ortasında altı günden evvel katedilemiyordu. Bundan başka adım başında derelerle karşılaşıyordu ki bu derelerin bir kıyısından diğer kıyısına köprü yerine geçen kalaslar uzatılıyor. Bunlar da yayaların ve hayvanların geçmesine elverişlidir. Arabaların geçmesine müsait değildir. Bu sebeple çiftçi her tarafta mahsulünü hayvan sırtında nakletmek mecburiyetinde kalıyor, bu ise nakil müddet ve masraflarını iki misli arttırıyor.

Bu halin ziraat ve ticarete yapacağı zarar üzerinde ısrar etmek faidesizdir.

Hükümetin işletmekten sarfı nazar etmek mecburiyetinde kaldığı Karadeniz sahillerindeki güzel ormanlardan, İstanbul'da ölçeği alelumum yirmi kuruşa satılırken memlekettin iç taraflarında ölçeği üç veya dört kuruşa satılan buğdaydan evvelce bahsettim. 1846 senesinde, bana Anadolu'nun bazı mıntakalarında mahsul olmaması yüzünden kıtlık çekilirken yirmi, yirmi beş fersahlık bir mesafedeki diğer bir mıntakada mahsulün tarlada çürüdüğünü söylüyorlardı. Bugün Rumeli'nin Meriç'e yakın muhtelif mahallerinden Marmara kıyısında Tekirdağ'ına kadar nakliye ücreti, tüccarın makul bir nisbet olarak umduğu kârını fazlasiyle yutmaktadır.

1847 kışında, Türkiye'de havayici zaruriyeden madut ve hemen yegâne mahrukat maddesi olan kömürün okkası buğday fiyatına, yani bir kuruşa kadar çıktı. Halbuki yine aynı tarihte sahilden yirmi liyö içerde olan Makedonya'da bu kömür -ki deniz tarikiyle payitahta kolayca nakledilebilirdi - mahallinde yüz okkası beş kuruşa satılıyordu. Yarıp toplamak zahmetinden başka bir şey olmıyan ve satış fiyatı üzerinden % 3 nisbetinde bir oktruva resminden başka hiçbir vergiye tâbi tutulmıyan soba odunu, İstanbul'da Paris'teki fiatının iki misline satılmaktadır.

Böyle olmakla beraber az masrafla her tarafta yol yapılıp bakımları temin edilebilir.

Açılacak yeni yollara gelince, bunların inşası için granit, çakmak taşı, değirmen taşı, kireç gibi zarurî olan maddeler işçilerin burunlarının dibindedir. Dahası var : Birçok mahallerde

yollar sanki kendiliğinden, tabiat tarafından inşa edilmiştir. Ve bu yollar bütün imtidatlarınca ancak üzerlerindeki taşların düzeltilmesinden başka bir şeye de ihtiyaç göstermezler.

Hiç bir tarafta altı kuruşu tecavüz etmiyen el emeğinin fevkalâde ucuz olmasından maada, büyük münakale yollarına karşı herkes tarafından ihtiyaç duyulduğu için devlet hemen sadece halktan toplanacak iane ile dahi bu yolları yaptırabilir. Bunun bir delili 1850 senesi eylülünde Trabzon'dan Erzurum'a, oradan da İran hududuna giden yeni yolun inşaatına başlanırken görülmüştür. Ticaret ve Nafıa nazırı İsmail Paşa'nın inşaat işlerine bizzat nezaret etmek üzere İstanbul'dan geldiği ve amele aradığı haberi etrafa yayılır yayılmaz, binlerce müslüman ve hıristiyan köylü iş istemeğe geldiler ve yeni yolun inşasına öyle bir gayretle koyuldular ki, eğer Türkiye'de bir işi ikmal etmek itiyadı mevcut olsaydı bu yol da sonbahar nihayetine kadar ikmal edilirdi.

İnsan daha derin olarak düşündükçe Türkiye'nin istikbalinin munhasıran bu küçük şeye, yol inşasına mütevakkıf olduğuna daha kat'iyetle kani oluyor. Yol inşası demek, sadece ziraatın inkişafı, ticaret için mahreçler temini, memleketin maddî servetini arttıracak tarzda mahallî sanayii teşvik demek değil, aynı zamanda memleket dahilinde asayişin teminini kolaylaştırıp halkı aydınlatmak ve böylece mesafelerle olduğu kadar batıl itikatlarla da birbirinden ayrılmış bu insanları yeniden birbirlerine yaklaştırmak demektir."

3. *Sanayi*

Genel şartlar

Yukarıda ekonomi konusunda ileri sürülen sebepler, sanayi bölümünde de XIX uncu yüzyılın sonlarından itibaren tahrip edici tesirlerini duyurmıya başladılar. Bunlar arasında, en çok, İngiltere'de başlamış olan endüstri devrimi, devamlı bir surette Osmanlı sanayiini çöküntüye sürükledi. XIX uncu yüzyılın ilk yarısında Fransa, Almanya, Belçika, Hollanda ve Avusturya'da modern bir endüstri kurmıya muvaffak oldukları halde Osmanlı devleti, eski sanayi sisteminden tamamiyle kendisini kurtaramadı. Neticede Avrupa'nın, bilgiye, büyük sermayeye "Kapital" ve makineye dayanan endüstrisine karşı, geleneğe ferdî sermayeye ve tezgâha dayanan

sanayi ile rekabet edememek durumuna düştü ve bu yüzden de silinmiye mahkûm bir hale geldi.

Bilindiği gibi, Avrupa'nın endüstrisi ilmî buluşlara dayanmakta ve onların devamlı bir şekilde gelişmesiyle genişlemekte ve kuvvetlenmekte idi. Osmanlı devletinin eğitim sistemi, önceden de açıklandığı gibi böyle ilmî buluşlara kendiliğinden varmak veya hiç olmazsa bu gibi buluşları kavrayıp takip edecek insanlar yetiştirecek vasıflarından mahrum bulunuyordu. Memlekette matbuat da henüz çocukluk devresinde bulunuyordu. Abdülmecit devrinde biri resmî diğeri hususî olmak üzere haftalık iki gazete çıkıyordu. Bu gazeteler az sayıda basılmakta ve mahdut kimseler tarafından okunmakta idi. Zaten yazıları arasında memleket ekonomi ve endüstrisi hakkında ciddî yazılar da görülmüyordu.

Avrupa görmüş ve ekonomi problemlerine temas etmiş insanlar da azdı. Kaldı ki onlar arasında Türkiye'de bir endüstri hareketi yaratılması hususunda ihtilâf vardı. Bir kısmı Türkiye'nin ziraat memleketi olarak kalması yolunda direnmekte ve endüstrinin kurulması için mevcut engellere bir yenisini eklemekte idi. Zaten iş bilgi ile de bitmiyordu. Büyük sanayi hareketleri için büyük sermaye kullanmak usulü başlamıştı. Halbuki, Osmanlı İmparatorluğunda büyük sermayenin teşekkülüne elverişli bir zemin de henüz hazırlanmamıştı. Küçük sermaye sahipleri bile sermayelerini emniyette görmüyorlardı. Halk, parasını bankaya vermek suretiyle veyahut şirketler teşkil ederek işletmek bilgi ve itiyatlarından mahrumdu. Zaten memlekette bankalar da henüz kurulmamıştı. Vergi veya takdirî teklifler yüzünden varlıklı kimseler bile kendilerini fakir göstermekte ve paralarını çömlekler içinde kendilerince emin saydıkları yerlerde saklamakta idiler. Mevcut sanayiin korunması veya yeni bir sanayiin kurulması için emniyet ve itimattan başka bir de devletin tesirli ve devamlı bir şekilde imparatorluğun mamul maddelerini, yabancı malların rekabetine karşı himaye etmesi gerekiyordu.

Halbuki yukarıda da açıklandığı gibi, kapitülasyonlar, böyle bir himayeye hiç bir imkân bırakmıyordu. Çünki Osmanlı devleti yabancı memleketlerden Türkiye'ye gelen mallar üzerinden dilediği gibi gümrük resmî alamıyordu; bundan başka, tütün ve tuzdan başka, her türlü malın da ithal edilmesi serbest idi.

Halbuki bu imtiyazlı durumdan faydalanan Avrupa Devletleri, Osmanlı memleketlerinden gelen birçok mallara gümrük kapılarını tamamen kapamış bulunuyorlardı. Girmelerine müsaade ettikleri mallar üzerinden de o kadar ağır bir gümrük resmî almakta idiler ki Osmanlı mallarının dış pazarlarda yerli mallarla rekabetine hiç bir imkân kalmıyordu.

ESKİ SANAYİİN DURUMU

İş teşkilâtı

İş hayatını düzenliyen ve murakaba eden teşkilât loncadır. Sanayi ve ticaret dallarından her birinin bir loncası vardır. Aynı dalda çalışan kimselerin, dallarını temsil eden Loncaya girmeleri mecburi idi. Esnafın, o vaktin deyimi ile, söz sahipleri yani ustaları kâhyanın başkanlığında loncada toplanırlar ve dallarını ilgilendiren meslek, disiplin ve yardımlaşma işlerini görüşürlerdi, çalışma şartlarını ve şekillerini tesbit etmek, ilgilileri çıraklıktan kalfalığa, kalfalıktan ustalığa yükseltmek, esnaf arasında yer alan ufak tefek anlaşmazlıkları çözmek, mesleğin menfaatlerini hükümete karşı savunmak loncanın başlıca vazifelerindendi. Lonca kuvvetli bir gelenek ve disiplin ifade etmekle beraber bir nevi tekel demekti. İşçiler ustalarla çalışmak zorunda idiler. Onların gösterdiği tarzda ve istedikleri şekilde iş çıkarmıya mecbur idiler. Ustalık melekesi âdeta bir sırdı ve kolay kolay usta tarafından kalfaya öğretilmezdi. Bu sebeple işçilik kaidelerinin değiştirilmesini veya daha mükemmel bir hale getirilmesini düşünmek âdeta imkânsızdı. Böyle bir durum sanayiin ve ticaretin gelişmesi için elverişli değildi. Böyle bir gelişmeyi güçleştiren diğer bir müessese de Gedikler di.

Gedikler

Tanzimata gelinceye kadar, bütün sanayi ve ticaret çalışmaları Gedik usulüne tâbi idi. Gedik, sanayi ve ticaret dallarına giren işlerden birini görmek imtiyaz ve selâhiyeti demekti. Sanayi ve ticaretin bütün bölümlerinde mevcut olması lâzım gelen iş evlerinin yerleri ve sayısı tesbit edilmiş ve bu evlerde çalışacak olanların sayısı da sınırlandırılmıştı. Bu kabileden olarak İstanbul'da da perçink dokuyan esnafın sayısı soksan birdi ve her birinin ancak ikişer tezgâhı olmak üzere tezgâh sa-

yısı da yüz seksen iki idi. Bunlardan biri ölünce, tezgâhı, oğluna, oğlu bulunmadığı takdirde, kıdemli kalfasına verilirdi. Bu da gösteriyor ki çırak merhalesinden kalfalığa yükselmiş olan bir kimse bir ustalık yeri, inhilâl etmedikce veya gerçek bir lüzum üzerine açılmadıkça, hulâsa Gedik sahibi olmadıkca bir işevi açarak sanatiyle meşgul olamazdı. Bu usul ticaret dalları için de aynen tatbik edilirdi.

Tabii Gedik sahibi olmıyanların sanat ve ticaretle uğraşmaları mümkün değildi. Bütün bu hususlar esnafla hükümet arasında yer alan anlaşmalar sonunda fermanlarla tekît edilmişti Dolayısiyle Gedik bir nevi esnaf tekeli demekti.

Gedik usulünün zararları daha Selim III. devrinde anlaşılmıya başlamıştı. Fakat ne Selim III. ne de Mahmud II. bu usulü ıslah etmiye veya kaldırmıya muvaffak olamadılar. Abdülmecit devrinde, ise Gediklerin, Gülhane Hattının prensipleriyle olduğu kadar, yabancı devletlerle imzalanan ticaret muahedeleriyle de telif kabul etmez olduğu görüldüğünden, 1860 dan itibaren tedricen kaldırılmalarına başlandı.

SANAYİ ÇEŞİTLERİ

Dokuma sanayiin çöküşü

Osmanlı dokuma sanayii XVII nci yüzyılın sonlarında oldukça iyi durumda idi. Pamuklu, ipekli ve yünlü mamuller memleket ihtiyaçlarını karşıladıktan başka yabancı memleketlere de gönderiliyordu. XIX uncu yüzyılın ilk yarısında ise bu sanayiin, hayret verici bir şekilde ve imparatorluğun her tarafında sarsılmıya ve çökmiye başladığı görülmektedir:

İşkodra'da 1812 de dokuma sanayiinde 200, Tirnova da da 2000 tezgâh çalışırken 1831 de bu şehirlerin birincisinde tezgâh adedi 40 a ikincisinde de 200 e düşmüş bulunmaktadır.

Bağdat ve Halep de aşağı yukarı aynı durumdadır. Bağdad'ın renkli tülleri Haleb'in yün ve ipek mamulleri sanayii felce uğramış durumdadır. Eskiden Halep'te yalnız 4000 tezgâh çalışır ve yılda 100 milyon kuruş değerinde iş çıkarırken 1814 de işleyen tezgâhlar ancak sekiz milyon kuruşluk iş çıkarmaktadır.

Anadolu'nun tiftik merkezi olan Ankara yukarıda işaret

edilen sanayi bölgelerinin vaziyetindedir. Keçi sürüleri azalmış ve tiftik işleyen tezgâhların sayısı da düşmüştür. Bununla beraber ham tiftiğin memleket dışına çıkmasının yasak olması ve işlenmesinin Ankara'ya inhisar ettirilmiş bulunması tiftik sanayiini bir dereceye kadar ayakta tutmaktadır. 1836 da Ankara tiftik ihracatı 24000 okkaya düşmüş bulunuyordu.

İpek sanayiinin merkezi sayılan Bursa'da da sanayi büyük buhranlar geçirmektedir. 1833 de Anadolu'yu gezmiş olan Charles Texier Bursa hakkında şunları yazmaktadır :

"Bursa, ipeklerinin çokluğu ve güzelliği ile bütün dünyada maruf bir şehir olmuştur. Çıkardıkları ipek kumaşlar bütün Türk imparatorluğunda münteşir, fakat Avrupa'da az maruftur. İpek kadifeleri de sanayiin mühim bir kısmını teşkil ediyorsa da Avrupa rekabeti bunu mahvedecektir. Bursa'nın şöhretine bais olan ipekçilik sanatının hiç bir fabrikası yoktur. Amele Lyon'da olduğu gibi odalarda çalışırlar. Kumaşcılar tartı ile bunlara ipek verirler. Bunlar da bu ipeği dokuma farkı ile işlenmiş halde iade ederler."

Şarl Texier'nin, Bursa ipekciliğinin Avrupa rekabeti karşısında mahvolacağı yolundaki kehaneti az zamanda gerçekleşmiştir. 1848 de Bursa'da kadife ve saten imalâtı yirmi yıl öncekine nazaran yüzde yirmiye düşmüştür. Bursa'da evvelce, ipek sanayiinde 1000 tezgâh çalışmakta ve 25000 okka ipek işlemekte iken yukarıda işaret edilen tarihte ancak 75 tezgâh çalışmaktadır.

Diyarbakır, Amasya ve Edirne gibi iplik veya ipek ipliği işleyen şehirler de Bursa gibi inhitat halindedirler. Batı Anadolu'nun halı, imalâtı da önemini günden güne kaybetmektedir. Tesalya'nın dokuma merkezi olan ve XVIII inci yüzyıl sonlarında, her yıl orta Avrupa'ya 250 bin kilo pamuk ipliği gönderen Ambelakya kasabası XIX uncu yüzyılın başlarında sanayi önemini kaybetmişti. 1830 dan sonra ise Yunanistan'ın istiklâl kazanmasiyle Osmanlı imparatorluğunun dışında kalmıştı.

Dokuma sanayiinde görülen bu çöküşün başlıca sebebi yukarıda da ifade edildiği gibi yabancı mallarının Osmanlı pazarlarını istilâ etmiye başlaması ve yerli malların onlarla rekabet edememesidir. Bu istilâ, bilhassa XIX uncu yüzyıl başlarında dikkati

çekmiye başlamıştır. Bu sıralarda, Fransa'dan çuha saten, pamuklu ve müslin İngiltere'den kadife, Hindistan'dan da ipekli kumaşlar geliyordu. Devlet adamları başta olmak üzere, halkın refahlı tabakası yabancı mallarına karşı düşkünlük gösteriyordu. Paris'te 1802-1806 tarihleri arasında büyükelçi bulunan Halet Efendi İstanbul'daki büyüklerine çuha göndermekten o kadar usanmıştır ki, bir mektubunda, Fransız'lara yetişilmesi için İstanbul'da bir çuha imalâthanesi açılmasını bile tavsiye etmiştir. Selim III. de yabancı malların memleket sanayiine, yaptıkları zararları görmüştü. Devletin ileri gelenlerine samur, kakum ve vaşak kürkler ve çiçekli kumaşlardan elbiseler giymeği yasak ettiği gibi kadınlara da İngiliz çuhalarından roplar yapmayı yasak etti. Bundan başka vezirleri için yazdığı bir hattı humayunda kendisinin daima İstanbulkâri kumaştan elbise giydiğini ileri sürerek onlara da Hindkâri, İrankâri ve frenk kumaşlarını bırakarak memleket malı kullanmalarını tavsiye etti. Bu yasak ve tevsiyelerin büyük tesiri görülmedi. Mahmud II. devrinde, yeniçerilerin kaldırılmasından sonra yeni kurulan ordunun kıyafeti için gerekli çuhanın ve fes kumaşının Avrupa'dan getirtilmesine başlanması üzerine; kumaş ithalâtı arttı. Buna bir misâl olmak üzere 1828 de İngiltere'den 465 bin İngiliz lirası değerinde pamuklu ithal edilirken 1831 de bu ithalâtın bir milyon kırk bin liraya çıkmış olduğu gösterilebilir.

Yeni bir dokuma sanayii kurma teşebbüsleri

Mahmud II. ve yardımcıları memleket sanayiini kurmak zorunda kaldıklarını anlamakta geçikmediler. Bir taraftan Selim III. zamanında yapıldığı gibi bazı kumaşların devlet memurları tarafından kullanılmasını yasak ettiler; diğer taraftan da yerli kumaşların ve en çok sof ile kadifenin sürümünü arttırmak için tedbirler aldılar. Fakat bu kumaşların fiyatları türlü sebeplerle, ithal malı olan kumaşlara nazaran yüksek kalmakta devam etti. Bunun üzerine devlet eliyle kumaş fabrikalarının kurulmasına teşebbüs edildi.

1827 de, İstanbul'da Eyüb civarında Taşlık burnunda Sultan Sarayı denilen yerde on beş çarklı bir iplikhane kuruldu. Her çark günde on beş okka kadar pamuk ipliği imâl etmekte idi. 1834 de yine Eyüp'te Defterdar iskelesinde ordunun fes ihtiyacı

için gerekli kumaş ve fes imâl etmek maksadiyle Feshane fabrikası kuruldu. Bundan başka Avrupa'dan getirtilecek makinelerle çalışacak olan bir çuha fabrikasının kurulması işi de incelenmiye başladı. Böyle bir fabrikanın kurulmasiyle her yıl çuha için memleket dışına çıkan elli altmış bin kese paranın memlekette kalması temin edilecekti. Keza bu maksatla İzmit'te Basmahane ve İslimiye'de şayak fabrikaları ve Zeytinburnu'nda bir dokuma fabrikası kuruldu.

Abdülmecit devrinde, Avrupa mallarının Osmanlı imparatorluğunda sürümü artmıya başladı. Bundan başka evvelce, memurlarla askerlere giydirilmiye başlanmış olan fes, islâm ve hıristiyan halk tarafından da kabul edilmişti. Bu sebeple, Fransa'dan, Almanya'dan ve Tunus'dan Osmanlı İmparatorluğuna yılda altı yedi yüz bin kadar fes ithal edilmekte idi. Bu durum karşısında mevcut devlet fabrikalarının geliştirilmesi bir zaruret idi. 1840 da hükümetin, fabrikalarının Avrupa'daki benzerleri durumuna getirmek için karar vermiş bulunuyordu. İslimiye fabrikası için verilen bir emirde : "Her bir levazımat ve muktaziyatı Avrupa fabrikalarına tatbiken hüsnü tanzim ve icra ile imâlatın ilerlemesi" denilmekte idi. 1844 de İstanbul'daki fabrikanın idaresi Belçikalı uzmanlara verildi. Bu uzmanların tavsiyeleri üzerine Belçika'dan getirtilen makinelerle, Feshane techiz edildi.

Amele sayısı 250-300 arasında idi. En çok asker ihtiyacı için olmak üzere 300.000 arşın kumaş ile günde 1300-1500 kadar fes imâl ediliyordu.

Yukarıda işaret edilen tarihlerde İzmit'teki Basmahane fabrikasının da Avrupa'dan getirtilen makinelerle geliştirilmesine çalışıldı. Bu fabrika asker ihtiyacı için kumaşlardan başka, halkın ihtiyacı için yünlü ve pamuklu kumaşlarla yatak çarşafları, havlular, çoraplar ve eldivenler de imâl ediyordu. Kumaş imâlatı yılda 100.000 arşına varmakta idi.

Abdülmecit devrinde, hükümet tarafından kurulan iplik ve kumaş fabrikaları yanında özel teşebbüslere dayanan fabrikaların da kurulduğu görülmektedir :

"Kapitülasyonların varlığına rağmen ham maddenin bol oluşu, amele bulmak kolaylığı, ücretlerin düşük oluşu, sürüm sa-

hasının elverişli bulunması nihayet bu devirde Avrupa sanayiinin de henüz üstün bir tekâmüle erişmemiş bulunması özel teşebbüslerin fabrikalar kurmasına imkân vermiştir." Bilhassa Bursa'da, Lübnan'da iplik ve ipek işleyen Avrupa biçiminde bu gibi fabrikalar görülmektedir. Bu fabrikaların bir kısmı yerliler bir kısmı da yabancı sermayedarlar tarafından kurulmuştu.

1853 tarihinde Bursa'da, buhar makinesi veya su çarkı ile işleyen 14 ipek fabrikası vardır. Bundan başka aynı cinsten Mudanya'da 2 Bilecik'te 3 Lefke'de bir imâlathane vardı. Bunların hepsi Avrupa'daki benzerleri gibi kurulmuşlardı. Bursa'da 20 kadar Fransız ve Viyanalı amele bile mevcuttu. Bu yerlerde işlenen ipeğin miktarı yılda 43000 okkaya varmakta idi. Bundan başka Bursa'da tül işleyen 150-200 kadar tezgâh vardı. Bu tezgâhlar da yılda 12000 okka ipek işlenmekte ve 1200 parça tül imâl edilmekte idi.

Anadolu'nun diğer önemli kumaş ve dokuma merkezleri Amasya, Konya ve Diyarbakır idi. Şam ve Halep de ipek sanayiinin merkezleri olarak tutunmıya çalışıyorlardı Halı ve dokuma merkezlerine gelince Hüdavendigâr, Aydın, Karaman, Sivas, Şam, Silistre, Vidin, Niş, Bosna ve Selânik eyaletlerinde bulunmakta idiler.

Devlet eli ile ve özel teşebbüsler sayesinde kurulan fabrikalar, Abdülmecit devrinde görünüşte bir canlılık göstermekte iseler de, istikballeri parlak değildi. Çünki bu fabrikaların makinelerinden başka, usta ve ameleleri de kısmen Avrupa'dan geliyordu. Bu bakımdan imâl ettikleri malların Avrupa mamulleri ile rekabeti güç idi. Dolayısiyle, zamanla, Avrupa'ya ham madde ihracatı çoğalacak ve buna karşılık mamul madde ithalatı artacaktır. Bu şartlar dahilinde de dokuma sanayiinin imparatorluğun ihtiyacını karşılıyacak duruma gelmesinin imkânsız bir hal alması tabiidir.

Maden sanayii "Madenlerin işletilmesinde güçlükler"

Osmanlı İmparatorluğunun toprakları zengin maden kaynakları ihtiva etmekte idi. Çeşitli maden sanayiine vücut veren bu kaynaklar en çok, imparatorluğun Avrupa topraklariyle Anadolu topraklarında bulunmakta ve işletilmekte idi. Fakat sanayiin diğer dallarında olduğu gibi, maden ocaklarının işletilmesinde de XVIII inci yüz-

yıldanberi; büyük çapta bir çözülme ve gerileme başladı. Bu çözülme ve gerileme, ekonomi hayatında tesir yapan ve yukarıda belirtilen umumî sebeplerden başka, yakıt tedarikinde rastlanan güçlük; amele ücretinin artması ve maden mevzuatında görülen tedbirsizlikten ileri gelmiştir.

Bilindiği gibi maden ocaklarının işletilmesinde yakıt maddesi ön plânda gelmektedir. XVIII inci yüzyılın sonlarında ve hattâ XIX uncu yüzyılın ilk yarısının önemli bir kısmında, maden ocakları hâlâ ağaç kömürü ile işletilmekte idi. Kuvvetli hararet veren kömür de meşe ağacından yakılmakta idi. Halbuki, maden ocaklarının bulundukları yerlerin civarlarında mevcut ormanlar zamanla tükenmişti. Evvelce yarım veya bir saatlik yerden kömür ve lüzumlu ağaç getirtilirken söz konusu olan devirde yirmi, otuz veyahut, yüz saatlik mesafedeki ormanlardan faydalanmak zarureti hasıl olmuştu. Yol yokluğu, eşkiya olaylarının bolluğu bu işi güçleştirmekte ve tehlikeli bir hale koymakta idi. Erzurum valisi Yusuf Ziya Paşa 1211 (1796) tarihli, darphane amirine hitaplı bir yazısında; Keban kömür madeninden bahsederken, eskiden her bir fırından yedi ile 15 okka arasında gümüş çıkarıldığı halde mektup tarihinde ancak 3 ile 5 okka arasında çıkarıldığını yazmakta ve hükümetin bir okka gümüşü elli iki kuruşa satın aldığı halde, istihsal maliyetinin artmasına rağmen bu fiyata zam yapmadığından madencilerin taahhütlerini yerine getirmediklerini yazmakta ve içlerinden bazılarının kaçtıklarını bir ikisinin de intihar ettiğini ifade etmektedir . Keban madeni için varit olan bu hal aşağı yukarı diğer madenler için de mevcut idi.

Kömür madeninin keşfi

Ormanlardan yakıt tedarikinde güçlüklere rastlanmağa başlandığı devirde, Avrupa'da maden kömüründen istifade edilmiye başlanmıştı. Osmanlı İmparatorluğunda ilk defa olarak 1731 de maden kömürünün Bosna'da Kumbaracı Ahmet Paşa tarafından keşfedilmiş olduğunu fakat devlet adamlarının bu keşiften edilecek istifadeyi kavramadıklarını gösteren kaynaklara rastlanmaktadır [1].

[1] Albert Vandal, Une Ambassade Française en Orient sous Louis XV; Paris; 1887. s. 145.

Daha sonraları 1774 tarihine doğru Mustafa III. zamanında İstanbul civarında Yedikumlar denilen yerde, Baron De Tott tarafından kömür madeni keşfedildiğini gösteren arşiv vesikalarına rastlanmaktadır. Abdülhamit I. veya Selim III. e sunulmuş olması ihtimâl dahilinde olan bir arz tezkeresinde aynen "Bundan akdem Yedikumlar demekle maruf mahalde françalu Tot nam beyzade kömür madeni imâl eylemişken ihraç ve naklinde suubet olduğundan maada bazı mahzur mütalâasiyle itibar olunmayıp el'an muattal ve pesmande olup" denmekte ve eski Kumbaracı başılardan Resmî Mustafa Ağa namında birinin bu madeni işletmiye istekli olduğu ifade edilerek müsaade istenmektedir. Padişah bu arz tezkeresine "Kömür çıkarılsın güzel şeydir" hattı ile istenilen müsaadeyi vermiştir. Bundan sonra yine padişaha sunulan bir tezkerede kömür üzerinde durulmuş ve "Ecnası eşcardan hurk olunan kömürün ateşi maden kömürü misüllü olmadığından timur kemaliyle izabe ve tasfiye olunamayup bu sebepten Der-i aliye'de izaa olunan yuvarlak ve danelerin İngilterekâri gibi olmadığı ve İgiltere'de bu kömürün kesret üzere olduğu ilh.." ifade edilmiştir. Bu ifadeye rağmen kömürün bu tarihlerde tekrar işletilmiş olduğunu gösteren kayıtlara şimdiye kadar rastlanmamıştır. Bilindiği gibi Zonguldak havzasındaki kömür ancak 1828 tarihinde Uzun Mehmet tarafından keşfedilmiş fakat bu keşiften de gereği gibi faydalanılıp ağaç kömürü ile işleyen maden ocaklarında kullanılamamıştır. Bu sebepledir ki Tanzimat öncesi devirde olduğu gibi tanzimat devrinde, Abdülmecit zamanında da yakıt meselesinin çözülmemesi sebebiyle işlemekte olan maden ocaklarının randımanı haylıdan haylıya düşmüş ve buna mukabil işlenen madenlerin maliyeti de yükselmiştir.

Maâdin mevzuatı

Madenciliğin inhitatını hızlandıran âmillerden biri de, maden mevzuatının, devrin şartlarile mütenasip olarak gelişmemiş olmasıdır.

Bilindiği gibi tanzimattan önce, devlet, toprak üzerinde yüksek mülkiyet ve murakabe hakkını haizdi. Bu sebeple toprak onun malı itibar edilmişti. Toprağa tasarruf edenler devletin kiracısı durumunda idiler. Bu nokta gözönünde tutulunca, madenlerin mülkiyeti de esas itibariyle devlete ait idi. "Eğer madenin

zuhur ettiği arazi tasarrufa elverişli ve devamlı bir tasarrufa mevzu bulunuyorsa mutasarrıfın kudreti yettiği takdirde beşte birini devlete edaetmek şartiyle işliyebilirdi. Kudreti yetmediği takdirde bu hususta bir hakkı tanınmazdı."[1]

Madenin işletme tarzını tesbit etmek devlete ait idi. Bu sebeplerle maden mevzuatında devletci bir zihniyet ve maden işletmelerinde de bir devlet tekeli hâkim bulunuyordu. Devlet, tanzimata gelinceye kadar, madenlerin yönetim ve işletme tarzlarını mevcut teamülleri de gözönünde tutarak kanunnamelerle tesbit etmişti. Her maden işletmesinin bu yönden diğerlerinden farklı bir statüsü olmakla beraber bütün işletmeler devletle olan ilgileri bakımından ve müşterek hususiyetlerine göre üç tarza irca edilmekte idi :

"1- Doğrudan doğruya devlet tarafından idare ve işletme tarzı.

2- Devlet yardımı ve nezareti altında medenciler tarafından idare ve işletme tarzı.

3- Muayyen müddetle kesime vermek suretiyle işletme tarzı" [2].

Bu üç tarzda da devletin gelir hissesi hep hazineye varidat kaydedilir ve hiç bir zaman tımarluya terkedilmezdi.

1861 Maâdin nizamnâmesi

1839 da Gülhane hattının ilânını takip eden devirde, maden mevzuatını yeni esaslara dayandırmak gereği hasıl oldu. Gülhane hattında "mülkiyet" hakkının mahfuz tutulacağının ilân edilmesi, 1858 de, toprak rejimini ve mülkiyetini tesbit eden bir kanunnâme çıkarılması, bu arada yabancı devletlerle yapılan ticaret andlaşmalarının bir neticesi olarak yabancı menşeli işlenmiş madenlerin Osmanlı piyasasını istilâ etmesi ve nihayet Osmanlı devletinin 1851 ve 1655 de Paris sergisine iştirak etmesiyle, maden sanayiinin değerini kavraması neticesi olarak 17 Temmuz 1861 de yeni bir maâdin

[1] Doçent Dr. Neşat Çağatay, Osmanlı İmparatorluğunda maden işletme hukuku, Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi, cilt, 2. s. 1. sahife 120.

[2] Doçent Dr. Neşet Çağatay. Yukarıda sözü geçen dergi, s. 121.

nizamnâmesi hazırlandı. Beş bölüm ve 54 maddeden ibaret olan bu nizamnâmenin birinci bölümü maden arayıcılarını, ikinci bölüm, maden işletmelerini, üçüncü bölüm devlete verilecek vergiyi dördüncü bölüm ocak ve fabrikaları ilgilendiren çalışma şartlariyle usullerini tesbit ediyordu. Beşinci bölüm de eyalet mühendislerinin selâhiyetlerini göstermekte idi.

Nizamnâmeye göre, mümlûke toprakları üzerinde sahipleri tarafından, hiç bir müsaade almıya lüzum olmaksızın maden araştırmaları yapılabilecekti. Aynı topraklarla bunların dışında kalan topraklar da başkalarınca araştırmalar yapılması maâdin nezaretinin izin ve müsaadesine bağlı idi. Yukarıda sözü geçen toprak kanununun lafzına ve maâdin nizamnâmesinin ruhuna göre mîri topraklarla gayrı sahih vakıflardan olan topraklarda, çıkan madenler tamamen hazineye ait olacaktı. Maden bulan kimsenin işletmek imtiyazını almak istediği takdirde onu işletecek malî kudrette olduğuna dair teminat vermesi lâzım geliyordu. Aksi takdirde, imtiyaz, bu teminatı gösterecek başka birine verilebilecek ve bulucuya da bir tazminat ödenecekti.

Maden işletme imtiyazı fertlere olduğu gibi şirketlere de verilebilecekti. Bir ferd veya şirket; istenilen teminatı gösterdiği takdirde, birden fazla maden işletme imtiyazını alabilecekti. Yabancı fert ve şirketlere imtiyaz verilmiyecek fakat yabancı tâbiyette olanlar, Osmanlı tebaası tarafından kurulmuş olan şirketlere aksiyoner olarak girebilecekti.

İmtiyaz sahiplerinin, işletecekleri madenden istihsal edecekleri cevher üzerinden devlete verecekleri vergi madenin zenginlik derecesine göre taraflar arasında tesbit edilecektir. İmtiyaz belli bir müddet için verilecek ve bunun sonunda bütün tesisleriyle işletme devlete intikal edecektir.

Nizamnâmenin beşinci bölümünde, Rumelin'de Selânik, Manastır, Yanya, Niş, Anadolu'nun da Kastamonu, Ankara, İzmir, Konya, Sivas, Harput ve Trabzon eyaletlerinde birer baş mühendisin bulunacağı ve işletmelerin onlar tarafından teftiş ve murakabe edileceği açıklanmıştı.

Maâdin nizamnâmesinin kısaca işaret edilen bu belli başlı hükümleri de gösteriyor ki; kurulan yeni maâdin nizamı yalnız yeni madenlerin araştırılmasına ve kurulacak yeni işletmelere dairdir. Mevcut işletmelere dair herhangi bir kayıt bulunmadığına göre, onlar eski mevzuat dairesinde çalışmalarına devam edeceklerdir. Tanzimatın her alanında yapılan ıslahat hareketlerinde görülen ikilik, böylece maâdin mevzuatında da kendini göstermiştir.

Maden kömürü havzası

Yukarıda da açıklandığı gibi 1828 de Zonguldak'ta maden kömürü keşfedilmişti. Fakat bu maden yirmi yıl atıl bırakıldı ve ancak 1848 de Abdülmecit'in bir iradesiyle "Emlâk-i Şahane" arasına ithal edildi. Aynı tarihte "Bütün havzanın işletme menafii de yıllığı 300 altun liralık bir menfaat mukabili Galatalı bir sarraf gurubuna ihale edildi. Bu suretle bilfiil işletme devrine giren kömür havzası tam 17 sene Hazine-i hassa ile müteahhitler arasında bir tecrübe sahası olmuştur. Bu müddet zarfında hiç bir sene bütün havzanın senevî istihsal kabiliyeti 50.000 tonu geçmemiş bittabi memleket ihtiyacı olan kömür de yabancı memleketlerden tedarik edilmek mecburiyeti hasıl olmuştur" [1].

Demir, kurşun, gümüş, bakır, ve daha başka madenler

Rumeli'de, demir, kurşun, gümüş, bakır, cıva ve daha başka madenlere bol miktarda rastlanmakta idi. Abdülmecit devrinde bu madenlerin bir çoğu işletiliyordu. Başlıca işletme merkezleri; Makedonya'da Kratovo ve Egeri Palanka dökümhaneleriyle Bulgaristan eyaletindeki Samakow yüksek fırınları ve Bosna'daki Bounzeni Meydan ile Stari-Meydan demirhaneleri idi.

Bu işletmelerden İstanbul'a en yakın bulunan Varna'nın batısında bulunan Samakow işletmesi idi. 12 yüksek fırın ile 4 dökümhanesi vardı. Yılda 12 milyon kilogram Fond demir ile 4 milyon kilogram demir sanayiin türlü ihtiyaçları için demir işlemekte idi. Bu işletmeyi ziyaret etmiş olan bir yabancı mühendisin ifadesine göre yüksek fırınların iyi inşa edilmemiş bulun-

[1] M. T. A. Ankara 1938, s. 11.

ması ve hararetin yetersizliği sebebiyle demir istihsalinde yüzde yirmi kadar bir kayıp görülmekte idi.

Anadolu'da da zengin maden kaynakları vardı. Ve bunlardan bazıları yüzyıllardanberi işletilmekte idi. Gümüş madeninin işletme merkezleri, Denek Maden, Gümüşhane, Hacı Köyü, Akdağ Madeni, Keban Maden idi.

Bu madenlerden yılda 554,870 okka "693589 kilogram" gümüş istihsal edilmekte idi. Kurşun madeni işletmesi olan Keban Maden 175000 okka gümüş istihsal etmekte idi.

Bakır işletme merkezleri : Ergani Maden, Esseli, Göre ve Helvalı idi. Yıllık bakır istihsali 1,695,390 okka "2,076,801" kilogramdı.

Madenler devrin ileri usulleriyle işletilmediği için eritilmede ve tasfiyede, gümüşün yüzde 32 si, kurşunun yüzde 12 si bakırın da yüzde 40 ı kaybedilmekte idi.

Abdülmecit devrinde, devletce işletilen madenlerden âzamî randıman alınması için, işletme usullerinin yenileştirilmesine ihtiyaç olduğu anlaşılmış bulunuyordu. Bu maksatla Avrupa'dan mühendisler getirtilerek ve ilk olarak, Ergani ile Keban madenlerinin ıslahına girişildi. Ancak, bütün maden işletmelerinin ıslahı zaman ve paraya bağlı idi. Halbuki bu sıralar Osmanlı devletinin malî durumu madencilikte esaslı yenilikler yapmasına da elverişli bulunmuyordu. Bu durum karşısında bazı devlet adam'arı ve içlerinde bilhassa Rifat Paşa, yeni madenlerin meydan çıkarılması ve işletilmesi için, şirketler teşkilini zaruri görmekte idiler.

Devlete ait ağır sanayi

Yukarıda zikredilen madenler devlet tarafından işletilmekte ve istihsalin önemli bir kısmı devletin sanayi müesseselerini beslemekte idi. Selim III. devrinde askerî alanda başlanan ıslahata muvazi olarak, askerî sanayi müesseselerin de ıslahına girişilmiş ve baruthanelerle, tophaneler ve tersaneler de modern bir hale getirilmek istenmişti. Abdülmecit zamanında tophaneye yardımcı olarak silâh imali için Zeytinburnu fabrikası kuruldu, bu fabrikalarda her cinsten toplar, tüfekler, tabancalar, mermiler imâl edilmekte idi. 1861 de İstanbul'da Sultan Ahmet meydanında teşhir edilen bu silâhlar, yabancıların dikkatini çekmiş ve beğenilmişti.

Diğer sanayi dalları "kâğıt sanayii,,

Ahmet III. devrine gelinceyekadar,kâğıt yabancı memleketlerden ithal edilirdi.Bu padişah zamanında İstabul'da ilk Türk matbaasının açılması "1827" üzerine gerekli kâğıdın da memlekette imâli düşünüldü ve ilk kâğıt fabrikası Yalova'da "Yalakabad" da kuruldu. Kısa zamanda gelişen fabrika, Avrupa kâğıtları ayarında kâğıt yapmıya başladı. Fakat türlü ihmaller sebebiyle, sonraları, faaliyetini durdurmak zorunda kaldı. Selim III. zamanında, kâğıt işi tekrar ele alındı. Kâğıthane'de ve Beykoz'da Hünkâr iskelesi civarında kâğıt imalathâneleri kuruldu. İstihsal edilen kâğıt kaba olmakla beraber ihtiyacın mühim bir kısmını karşılamakta idi. Fakat neticede imâl edilen kâğıdın maliyeti amele ücreti ile sair masrafları karşılamaz hale geldiği için bu teşebbüs de geliştirilemedi ve imalâthaneler kapandı.

Abdülmecit devrinde kâğıt işi üçüncü defa olmak üzere ele alındı. Bu sefer İzmir'de 1847 de inşası bitirilen bir kâğıt imalâthanesi faaliyete geçti. Bu imalathâne "Eser-i Cedit" damgalı kâğıt basmakta idi. Kâğıtlar devlet ihtiyacını karşıladıktan başka halk arasında da rağbet görmekte idi. Fakat müessese veresiye iş yaptığından ve alacaklı olduğu paralar ödenmediğinden az zamanda, kapanmak zorunda kaldı. Bundan sonra kâğıt piyasasına tamamen ecnebi mamulü kâğıtlar hâkim oldu.

4. Ticaret

Tanzimat öncesi devirde ticaret şartları ve şekilleri hakkında bir hâtırlatma.

Ticaretin gelişmesine engel olan genel âmiller

XVIII inci yüzyılıdan sonra, yukarıda ekonomi konusunda açıklanan sebeplerle Osmanlı İmparatorluğunun iç ve dış ticareti çökmiye başlamıştır. Yiyecek, içecek ve her türlü zaruri ihtiyaçların narha tâbi tutulması; iç ticarette yedi-vahit usulünün "Tekel" kabul edilmiş olması, yolların yetersiz oluşu, kara ve deniz taşıt vasıtalarının azlığı, karada eşkiyalık, denizde korsanlık sebebiyle gidiş geliş emniyetinin ortadan kalkması, iç gümrüklerin kaldırılmaması veya ayarlanmaması; iç tica-

retin çökmesine; kapitülasyonların mevcudiyeti. Mahmud II. devrinde yabancı devletlerle yapılan ticaret muahedeleri sebebiyle Osmanlı pazarlarını yabancı malların istilâsına uğraması, zaten pek silik durumda bulunan dış ticaretin tamamen denecek derecede yabancı ellere geçmesine sebep oldu.

Devletin, ticareti düşmüş olduğu bu durumdan çekip geliştirmesi, devrin ekonomi şartlarını kavrayan devlet adamlarının; bu şartlara uyan yeni bir ticaret politikası takip etmeleriyle mümkündü. Fakat, ortada, ekonomiden anlıyan ve ticaretin önemini idrak eden devlet adamları bulunmuyordu.

1781 de, İspanya elçisi ile ticaret andlaşması yapılması için görüşmeler yapıldığı sıralarda elçi:

"Bundan ziyade fayda olur mu ki iki devlet birbirini kazanacak, yani manevi dostluklarını zâhirde dahi senede rapt ile teyit edeceklerdi Bundan başka menfaâti ticaret dahi mukarrer" deyince o zamanın hariciye nazırı olan Reisülküttap Feyzi Efendi buna karşılık olarak:

- Devleti Aliyye ticaretin vücut ve ademini müsavi addeder ve yalnız menafii ticarete nefyi mülkü demez" [1] demek suretiyle Osmanlı devlet adamlarının bir ticaret politikasiyle ilgilenmediklerini ifade etmiştir.

XVIII inci yüzyıl sonlarında Fransa'yı İstanbul'da temsil etmiş olan elçilerden Descroche; "Türkler cehaletleri yüzünden ticaretlerini tamamen yabancılara bırakmaktadırlar. Denizlerinde ticaret yapan bilhassa Fransızlar, Venedikliler ve Ragüzalılardır" [2] demek suretiyle devlet adamlarının ilgisizliklerini cehaletlerine atfetmektedir.

Ticareti korumak için alınan tedbirler

Selim III. devrinde, ticaret alanında çöküş o dereceyi buldu ki, devlet adamları bu olay ile alâkadar olmak zorunda kaldılar. Selim III., ilk defa olarak, Avrupa'ya ikamet elçileri gönderdiği vakit onlara Avrupa müesseselerini tetkik etmelerini emrettiği gibi, Osmanlı devletinde "kârhaneler ihdası ve emri ticaretin

[1] Ahmet Rasim, Resimli ve haritalı Osmanlı tarihi cilt 3, s. 1080.
[2] Tarih notları adlı kitabımız, s. 61.

tevsii" ile bizzat padişahın meşgul olduğu hususunda yabancılara bir fikir vermelerini de tavsiye etti. İlk ikamet elçileri; bu emir ve tavsiyeleri yerine getirmiye çalıştılar. İçlerinden Halet Efendi, Fransız ticaretinin, enfiye, kâğıt, billur, çuha ve fağfur olmak üzere beş esas maddeye dayandığını ileri sürerek bu maddelerin Türkiye'de de yapılması için "karhâneler" kurulmasını teklif etti. Fakat yeni bir ticaret nizamı kurmak kolay iş değildi. İç ve dış ticaretle ilgili bazı tedbirler alınmakla iktifa edildi : bu cümleden olarak, Osmanlı İmparatorluğunda bulunan elçilerle konsolosların himayesine tercüman gibi görünüp, muafiyetlerden istifade eden Osmanlı tebaalı tüccarların durumları incelenerek, nizâmi verilmemiş olan beratlar geri alındı. Keza yabancı tüccarların faydalandıkları imtiyazlardan faydalanmak maksadiyle tâbiyet değiştiren Osmanlı reayası tüccarların da durumu ele alındı ve Avrupa ile ticaret yapmak isteyen bu gibi tüccarlara, Avrupalı tüccarlarla Osmanlı İmparatorluğunda tanınmış olan imtiyaz ve muafiyetler verildi. Bir müddet sonra aynı imtiyaz ve muafiyetler İslâm olan ve Avrupa ile ticaret yapan kimselere de teşmil edildi. Bundan başka aynı devirde, Osmanlı tâbiyetinde olan hıristiyan kaptanların yabancı bayrağı altında gemi işletip ticaret yapmalarının da önüne geçildi. Nihayet Osmanlı ticaret filosunun mikdarının artırılması için, büyük devlet adamlarının en az birer ticaret gemisi satın alarak işletmeleri de devletce kararlaştırıldı. Bütün bu tedbirler, devlet adamlarınca ticaret konusunun öneminin kavranmış olduğunu göstermekle beraber, iç ve dış ticarette gerekli kalkınmayı sağlamak için kifayetsizdi. Bu sebepledir ki ticaret alanındaki çöküntü Mahmud II. devrinde de devam etti. Bu devirde, uzun bir fasıladan sonra, Avrupa'nın büyük başkentlerinde tekrar ikamet elçiliklerinin kurulması ve yabancı dil bilen elçilerin Avrupa ile temasları neticesinde, bu âlemin ticaret durumu hakkında bazı bilgiler Osmanlı devlet adamlarına askettirilebildi. Bu hususta, Viyana elçiliğinde bulunmuş olan Rifat Paşa'nın aşağıdaki görüşleri dikkati çekici mahiyettedir :

".. Avrupa'da nüfus çokluğu cihetiyle ekser eşya pahalı iken ekmek sair yerden has ve gayet ucuzdur. Bu gibi günlük akvattan ve herkesin muhtaç olduğu eşyadan ziyade gümrük ve resim almazlar. Fakat ipek, tütün ve içki gibi umumiyetle muhtaç

olunmıyan ve yekdiğerlerinin memleketinden gelen mallar ve daha bu gibi eşyadan çok resim alırlar ve devlet ve milletin akçesi aher mülke çıkmamak için mümkün mertebe birçok yabancı mamulü eşyanın birbirlerinin memleketlerine girmesi yasaktır. İhracatın ziyade olması tedbirlerine dikkat ederler."

"Ticaret ve sanayi işlerinin kolaylaştırılması için kârhanelerinde buhar ile çalışan makineler mevcut olduktan başka muharebe ve taşıtları kolaylaştırmak için denizde vapur gemileri ve karada vapur arabaları ihdas ile meselâ on iki saatlik mesafeyi bir saatte alırlar ve bir büyük fabrika veyahut demiryollar ve daha başka memlekete faydalı olup da çok masrafa ihtiyaç gösteren şeyleri de asıl devletin hazinesine yükletmeyip aksiyon dedikleri usul üzere meselâ bir iki muteber sarraf taahhüdiyle eshamı müştereke olarak ahaliden akçe alıp hissedar ederek hissedarlarına sene be-sene hissesine göre faiz verilir ve devlet tarafından menafie müdahale olunmaz."

Mahmud II. devrinde ticaretle doğrudan doğruya ilgili iki büyük olay vardır. Bunlardan biri : "imar-ı mülke bakılmak ve ziraat ve ticaret ve zanaat hakkında mevadı nafianın icrasına merci olmak üzere Ticaret Nezareti ünvaniyle yeniden bir memuriyet teşkili" diğeri de İngiltere, Fransa ve Avusturya ile ticaret andlaşmaları imzalanmasıdır. Bu olayın ikisi de söz konusu devrin sonlarında meydana çıktığı için tesirleri Abdülmecit devrinde görülecektir.

TANZİMAT DEVRİNDE TİCARET

Yeni Ticaret şartları

Gülhane hattı devletin sarsılmış olan bünyesini kuvvetlendirmek ve memleketin refahını sağlamak maksadı ile yapılması düşünülmüş yeni bir ıslahatın prensiplerini ihtiva ediyordu. Fakat bu prensipler arasında ticaretle, doğrudan doğruya ilgili olanları mevcut değildi. Mustafa Reşit Paşa ve arkadaşları, bunlar arasında bilhassa, Rifat Paşa iç ticaretin kalkınması hususunda bir devlet programının tanzim edilmesi lüzumunu kabul ediyorlardı. Fakat böyle bir program için her şeyden önce, hükûmette istikrar, bilgi ve sermaye lâzımdı. Halbuki yukarıda türlü vesilelerle, açıklandığı üzere bu

şartları bir araya getirmek imkânsızdı. Kaldı ki iç ticaret, sıkı sıkıya dış ticaretle alâkalı bulunuyordu. Halbuki Mahmud II. devrinin son yıllarından itibaren yabancı devletlerle imzalanmıya başlanmış olan ticaret andlaşmaları, Türklerden çok yabancıların ticaret menfaatlerini korumakta idi. Bu andlaşmalardan başlıcaları :

İngiltere ile (16 Ağustos 1838); Fransa ile (25 Kasım 1838), Lübek, Brem Hamburg Hans şehirleri ile (18 Mayıs 1839); Sardunya ile (2 Eylül 1839) İsveç ve Norveç ile (31 Ocak 1840); İspanya ile (2 Mart 1840) Felemenk ile (14 Mart 1840), Belçika ile (30 Nisan 1840), Prusya ve Zolferayin devletleriyle(22 Ekim 1840), Danimarka ile (1 Mayıs 1841); Toskana ile (7 Haziran 1841) tarihlerinde imzalanmıştır.

İngiltere ile imzalanmış olan andlaşma diğerlerine de örnek olmuştur. Dolayısiyle bu andlaşma hükümlerinin incelenmesi, tanzimat adamlarının ticaret hakkındaki görüşlerini ve ticaret siyasetlerini belirtmiye kâfidir. Andlaşmanın başlıca hükümleri şöyledir :

1) İngiltere ile evvelce imzalanmış olan andlaşmaların, İngiliz tebaasına ve gemilerine tanınmış olduğu ve bu andlaşma ile değişmemiş olan hükümleri tekrar tasdik ve tekit edilmiştir.

2) Andlaşma hükümleri, Osmanlı devletinin Avrupa ve Asya'daki topraklarından başka Mısır ve Afrika'daki eyaletlerinde de yürütülecektir.

3) Osmanlı devleti iç ticaretinde tatbik etmekte olduğu tekel "Yed-i vahit" usulünü kaldıracaktır. İngiliz tüccarlar veya adamları imparatorluğun her yerinde ziraat mahsulü ve sanayi mamulü olan her çeşit nesne ve eşyayı satın alabileceklerdir.

4) İngiliz tüccarları ve adamları; Osmanlı memleketlerinde satın aldıkları mal ve mamulleri yine aynı memleketlerde satabileceklerdir. Bu hususlarda verecekleri resim, islâm ve hıristiyan tebaadan iç ticaretle meşgul olanlardan en ziyade mazharı müsaade olanların verecekleri resmin aynı olacaktır.

5) İngiliz tüccarları veya adamları başka bir memlekete götürmek üzere Osmanlı imparatorluğunda mal ve mamul satın aldıkları takdirde bunları ihraç iskelesine getirinceye kadar hiç bir resim vermiyecekler fakat bu iskelede, söz konusu resme

bedel olmak üzere mal ve mamul kıymetinin yüzde dokuzu kıymetinde resim ödeyeceklerdir. Bundan başka eskiden olduğu gibi iskeleden ihraç resmi olarak da yüzde üç resim vereceklerdir.

6) İngiliz tüccarlarının Türkiye'ye getirecekleri ticaret eşyasının kıymetini iki tarafın yetkili memurları tarafından tesbit edilecek buna göre tüccarlar tarafından yüzde üç gümrük tediye edilecektir.

Andlaşmanın bu hükümleri ile gösteriyor ki; kapitülasyonların yabancılara bahşetmekte olduğu imtiyazlar genişletilmiştir. Bundan böyle yabancılar Osmanlı tebaası gibi ve onun tâbi olduğu şartlar dairesinde iç ticaret yapmak hakkını elde etmişlerdir. Osmanlı tüccarları, Avrupalılara nazaran ticaret bilgileri az ve teşkilâtsız bulundukları için onlarla dış ticarette olduğu gibi iç ticarette de rekabet edemezlerdi. Böyle bir durumda ezilmeleri tabii idi.

Söz konusu, bu ticaret andlaşmalarının imzalanması üzerine, Osmanlı İmparatorluğunun iç ticaret sahasına türlü milletlere mensup tüccarlar üşüştü. Bu sebeple ticari münasebetler girift bir şekil aldı. Hükümet ticari ihtilâfların halli için karma ticaret mahkemeleri kurmak zorunda kaldı "1846". Bundan başka ticaret dâvalarının görüşülmesinde mesnet vazifesini görmek üzere bir ticaret kanunnâmesi hazırlanıp yayınlandı. Bu kanunnâme Avrupa memleketlerinde tatbik edilen benzerlerinden tercüme ve iktibas edilmek suretiyle meydana gelmişti.

İngiltere'de William Ceyms tarafından ortaya atılmış olan "Laisser Passer, Laisser faire" prensipi Osmanlı imparatorluğunda onun dahi düşünmediği şartlar içinde tatbik edilmiye başlandı. Bütün bu yeni imtiyazlar yetmiyormuş gibi 1856 da yayınlanan ıslahat fermanında yabancıların Türkiye'de mülk sahibi olmalarını temin için yeni taahhütlerde bulunuldu.

Yabancılara ticaret alanında verilen bu yeni imtiyazlar ancak onların faydalandıkları bir ticari gelişmeye sebep oldu. Ahmet Cevdet Paşa "Tezakir sahife 1175" de "Abdülmecit devri adamlarının ticaret zihniyetleri ve siyasetleri hakkında şu ağır hükümleri vermektedir :

"... ve emri ticaretin tervicine hiç ikdam olunmadı. Bir aralık bazı diplomatlar zuhur ile devletin umuru hariciyesini

yoluna koydular. Lâkin anlar da ahval-i memleketi bilmezlerdi. Bilmiyerek yaptıkları nizamlar ekseriya memleketin bir tarafına uyarsa diğer tarafına ve bazen nefsülemre uymazdı."

"Her yerde tevsii ticaretin menafii azimesi olduğu cay-i bahis değildir. Ama bizde Avrupa ticaretinin tevsii bak neler yaptı. Müteveffa ihtiyar Hanson'un kendisinden işittim. İstanbul'a geldiğimde Beyoğlu'nda on bir ecnebi mağazası vardı. bizimle on iki oldu der idi. O zaman bu ecnebilerin dâvaları gümrükten bir komisyon marifetiyle rüyet olunurdu. Serbestii ticaret muahedesinden sonra memleketimize o kadar ecnebiler tehacüm etti ki idareleri pek müşkül oldu. Onlar için ayrıca mehakim küşat olunmak lâzım geldi. Himaye-i ecnebiye belâsı bize yeterken belâ üstüne belâ olan bir de muhakeme-i muhtelite yapıldı. Ya o zaman hükmüne muvafık yolda bir ticaret mahkemesi yapmak kabil değil mi idi. Evet kabildi. Lâkin o zaman serkârda olanlar umur-u adliye bilmezler, belki ticaret ne demek olduğunu bilmediklerine bu dahi bir delildir."

"Salifüzzikr ticaret muahedenamesinde ecnebiler büyük ve küçük her nevi ticaret edebilirler fıkrası münderic olup esnafın dükkânlarda alıp ve itaları küçük ticaret tabirinde dahil olduğunu bilmeyerek imza eylemiş oldukları bir müddet sonra Babıâli ile sefaretler beyninde zuhura gelen keşakeşlerden anlaşılmıştır".

Cevdet Paş'anın bu hükmünü, dış ticaret muvazenesinde, ticaret muahedelerinin imzalanmasından sonra yabancılar lehine hasıl olan farkı ifade eden rakamlar da teyit etmektedir.

Dış ticaret "Osmanlı - İngiliz ticareti"

Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında ticaret münasebetleri XIX uncu yüzyılın ilk yarısından itibaren büyük bir hızla gelişti. İngiltere, az zamanda Osmanlılarla ticaret yapan devletlerin başına geçmiye muvaffak oldu.

Osmanlı İmparatorluğunun İngiltere'den ithalâtı 1840 da 1.387.416, 1856 da 3,202,558, 1860 da ise 5,505,492 sterlin tutarında idi [1].

İhracata gelince; 1831 de 888,648 sterlin iken 1839 da 1.430. 224, 1848 de 3,116,565 ve 1860 da da 5.639.898 sterline varmıştır.

[1] Bu tarihte bir sterling takriben 108 kuruş etmektedir.

İthalât maddelerinin başlıcalarını, pamuklu ve yünlü kumaşlar, hırdavat eşyası, demir kömür ve İngiliz müstemlekelerinin kahve biber, çay gibi mahsulleri teşkil ediyordu. İhracat maddeleri arasında da ham ipek, yün, pamuk, yağlı maddeler hububat, afyon, üzüm ve incir ve tiftik ön plânda geliyordu.

Osmanlı-İngiliz ticaretinde görülen bu önemli artış, yukarıda açıklanan sebeplerden başka, İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğunun büyük ticaret şehirlerinde kredi müesseseleri açmalarından ve bir de Londra, Liverpol gibi önemli limanlarla İzmir, İstanbul ve Beyrut arasında buharlı gemiler işletmelerinden ileri geliyordu. Bundan başka Osmanlı İmparatorluğu İngiltere'nin İran ile yapmakta olduğu ticaretin de transit yolu idi. İngiltere, Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın kurduğu yeni idareden huzursuzluk duymakla bir aralık Osmanlı topraklarından geçen ve Hindistan'a giden yeni bir ticaret yolu açmayı bile tasarladı ve bu hususta Osmanlı hükümetine teklifte bulundu. Bu teklife göre İskenderun limanı bir demir yolu hattı ile Birecik'e bağlanacak ve bu şehir ile Basra arasında Fırat üzerinden vapurlarla irtibat kurulacaktı. Basra'dan da İran ve Bülucistan üzerinden Hindistan'a gidilecekti. Süveyş kanalı teşebbüsü üzerine İngilizler bu tasarılarından vazgeçmek zorunda kaldılar.

Osmanlı İmparatorluğunun İngiliz ticareti için elverişli durumu Osmanlı-İngiliz siyasi münasebetleri üzerinde de tesirini göstermekten uzak kalmadı.

1839 da İngiliz devlet adamlarından Chatham : "Osmanlı devletinin yaşamakta devam etmesinin İngiltere için hayatî öneminde bir zaruret olduğunu söylemiyen kimse ile ben konuşmam" [1] demiştir. Keza Kırım muharebesinin arifesinde White "Eğer İstanbul ve boğazlar başka bir devletin eline geçerse Britanya menfaatleri bundan büyük zararlar görecektir. Bu takdirde yalnız bizim ticaretimiz sekteye uğramış ve Yakın Doğuda bizim siyasi nüfuzumuz gömülmüş olmakla kalmıyacak üstelik donanma için yapmakta olduğumuz masraflar da önemli ölçüde artacaktır. Çünki biz deniz kuvvetlerimizi şimdi İstanbul boğazında duran tarafsız donanma seviyesine çıkarmak zorunda kalacağız" [2]

[1] Yorga, Osmanlı Tarihi, c. V. s. 446. Çeviren Prof. Bekir Sıtkı Baykal.
[2] Yorga, Osmanlı tarihi, c. V. s. 446. Çeviren Prof. Bekir Sıtkı Baykal.

demek suretiyle Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğüne İngiltere'nin vermesi icabeden ehemmiyeti göstermiştir.

Osmanlı-Fransız ticareti

İngiltere'den sonra, Abdülmecit devrinde, Osmanlı devleti ile en sıkı ticari münasebetler yürüten devlet Fransa idi. Osmanlı imparatorluğundan Fransa'ya ihracat 1846 da 52.867.739 frank 1857 de 110.422.889 ve 1862 de de 137.861.710 frangı bulmuştur. Fransa'dan yapılan idhalat ise 1846 da 24.989.000, 1857 de 83.131,141 ve 1862 de de 114.316.142 frank tutmuştur [1].

Fransa'ya ihraç edilen başlıca maddeler : ham ipek, hububat, yağlı maddeler, yün, pamuk, tütün yaprağı, afyon, ceviz, vesaire idi.

Fransa'dan ithal edilen maddeler de; Pamuklu ve yünlü kumaşlar, işlenmiş deriler, kâğıt, cam, mobilya, zücaciye, saat, ıtriyat, kahve vesaire.

Fransa'ya ihraç edilen maddeler arasında hububat ve pamuk önemli yer tutmakta idi. 1862 de Fransızların Türkiye'den satın aldıkları buğday bütün Fransa'nın dokuz günlük ihtiyacını karşılamakta idi. Bu miktar Fransa'nın hariçten ithalat ettiği buğdayın % 25 ini teşkil etmekte idi. Fransız uzmanlarının telkini üzerine girişilmiş olan pamuk ziraatinde 1861 de istihsal 9.600.000 kilogram iken iki yıl sonra bu miktar 50 milyon kilograma ulaşmıştı. Fransızlar bu pamuğun önemli bir kısmını satın almakta idiler.

Fransa'da, İngiltere gibi Osmanlı İmparatorluğu ile kârlı ticaret münasebetlerinde bulunduğu için, siyasi gailelerinde de zaman zaman Osmanlı imparatorluğu tarafını tutmak siyasetini güdecektir.

Osmanlı-Avusturya ticareti

Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya, komşu bulunmaları dolayısiyle aralarında sıkı ticaret münasebetleri mevcut idi.

Bu münasebetler Avusturya'nın Venedik topraklarını ilhak etmesinden sonra daha kesif bir hal aldı. 1846 tarihlerinde Osmanlı

[1] Bu sıralarda 5 franklık bir fransız sikkesi 21 kuruş 10 paradır.

İmparatorluğu Avusturya'ya 42.600.000 frank değerinde mal satmasına mukabil ancak 26.153.000 frank değerinde eşya satın almakta idi. Avusturya kendi mallarından başka orta ve kuzey Avrupa devletlerinin "Prusya, İsviçre, Belçika, Hollanda" mallarının da Osmanlı memleketleri istikametinde transit merkezi vazifesini görmekte idi. Alman memleketlerinin hırdavat eşyası, Bohemya'nın züccacî mamulleri, İsviçre'nin manifatura mamulleri Lombardiya ipeklileri hep, Viyana veya Tiryeste yolu ile Osmanlı pazarlarına gelmekte idi.

Osmanlı-Rus ticaret münasebetleri

Osmanlıların Rusya ile idame ettikleri münasebetler, yukarıda ifade edilen devletlerle yürüttükleri münasebetlere nazaran daha az ehemmiyetli idi. Osmanlı memleketlerine, Rusya'dan yılda 22.360.000 frank değerinde mal girdiği halde aynı memleketlerden Rusya'ya ancak 17.070.000 frank değerinde ticaret eşyası gönderilmekte idi.

Rusya'dan ithal edilen başlıca maddeler: Tereyağı, iç yağı, havyar, katran, yelken bezi, demir ve kürk idi. Rusya'ya ihraç edilen eşya ise, zeytin yağı, sabun, pamuk ipliği, dokunmuş kumaş ve kuru yemişten ibaretti. Bu ticaretin Rusya tarafında başlıca limanı eskiden Hocabey ismini taşıyan Odesa şehri idi.

Osmanlı İmparatorluğunun diğer devletlerle ticaret münasebetleri

Hollanda ve Belçika'dan Tiryeste veya Marsilya yolu ile, şeker, kahve, yünlüler, bakır, demir, çivi, cam, kösele, Sardenya'dan, ipek, kadife, kösele, İran'dan şal, halı, tümbeki, mücevherler, İsviçre'den saat, kâğıt manifatura eşyası, Birleşik Amerika'dan da kahve, ithal edilmekte idi.

Dış ticaret hakkında netice

Abülmecit devrinde, Osmanlı İmparatorlunun dış ticaretinde, büyük bir artış görülür. Fakat bu artış ancak görünüşte Osmanlı İmparatorluğunun lehinde idi. Ticaret muahedeleriyle, yabancı devletlere, kapitülasyonlarla elde etmiş oldukları ticari imtiyaz ve muafiyetlere ek imtiyazlar ve muafiyetler verilmişti. Bu devletler İmparatorlukta iç ticaret muameleleriyle bile uğraşabiliyorlardı. Osmanlı mal ve mamullerini Osmanlı pa-

zarlarında ajanları vasıtasiyle aldırıyorlar, aynı pazarlarda kendi mamullerini doğrudan doğruya satıyorlardı. Tam bir ticaret serbestisi prensibi dahilinde yapılan bu muamelelerden Osmanlı tüccarları Avrupalılar kadar faydalanamıyorlardı. Osmanlı tâbiyetinde bulunan Rum, Ermeni ve Yahudiler dış ticaretin faal unsurları idiler. Fakat içlerinden bir çoğu büyük devletlerin Türkiye'de ticaret ajanları olmayı kabul ettiklerinden yabancı tâbiyete bile geçiyorlardı. Bu durum karşısında Babıâli, Selim III. devrinde yapıldığı gibi tedbirler almak zorunda kaldı. Mustafa Reşit Paşa, bütün elçilere yolladığı bir takrirde "Her kim âher bir devletin tâbiyetine girer ise bunu ilân ettiği günden itibaren üç mah zarfında Memalik-i Devlet-i Aliyye'yi terk ile tâbiyet iddiasında bulunduğu devlet memalikine veyahut sair istediği mahalle nakl-i mekân ve azimete icbar olunacaktır," "ve Türkiye'deki akrabasının verasetinden mahrum olacağı gibi, uhdesinde bulunan her nevi arazi üzerinde olan hukuk-ı tasarrufiyesini de kaybedecektir" demek zorunda kaldı. Fakat hükümetin bu sarih davranışına rağmen, tâbiyet değiştirme işi önlenemedi.

Müslüman tüccarlara gelince; yabancı dil ve milletlerarası ticaret mevzuatını bilmediklerinden, dış ticaret sahasında ciddî bir iş göremiyorlardı. Zaten, tek başlarına iş görmeği, birleşerek büyük teşebbüslere girişmeye tercih ediyolardı. Kaldı ki her türlü himayeden de mahrum bulunuyorlardı. Devletin vergi ve para sisteminde istikrar olmayışı, tüccarın gelişmesi için başlıca şartı teşkil eden güvenliğin kurulmasına engel oluyordu. Bu sebeplerdir ki müslüman tüccarların sayısı küçük ticaret alanında bile gün geçtikce azalmakta idi. Tanzimattanberi Türklerin hükümet kapısında memur olarak geçim yolunu aramalarının bir amilini de; ticaret nizamındaki bu değişiklikte aramak icabeder.

Ticaret muvazenesine gelince; Osmanlı İmparatorluğu, bu şartlar yüzünden Avrupalılar için ham madde deposu ve mamullerini sattıkları bir pazar haline geldi. Vaka yazar Lütfi Efendi'ye göre; "Çalı süpürgesi Ağaç kaşık ve tahta taraklara kadar muhtaç olduğumuz eşyanın cümlesi yabancı memleketlerden gelip ve ucuzluğu cihetiyle revac bulup mevcut servetimizi ecnebiler, sülük gibi çektiler."

5. *Bayındırlık hareketleri*

Tanzimat adamlarının Bayındırlık zihniyeti

Gülhane hattında, bir hukuk devletinin kurulmasına mesnet olacak prensipler ortaya konmuştu. Aynı hatta memleketin imarına çalışılacağı ve halkın refahının sağlanması için gerekli tedbirlerin alınacağı ifade edilmişti. Bu hususların temini için her şeyden önce, devlet adamlarının memleket ihtiyaçlarını bilmeleri ve halkla temasta bulunmaları icabediyordu. İşte bu maksatladır ki 1845 de Anadolu ve Rumeli eyaletlerinden, İstanbul'a, bölgelerinin ihtiyaçlarını bildirmek üzere ikişer temsilci çağrıldı. Bunlar ekâbirin konaklarına misafir edildiler; Meclis-i Vâlâ üyeleri huzurunda bu vilâyetlerin ihtiyaçlarını belirttiler. Bunun üzerine seyfiye ve kalemiye ve ilmiye sınıflarına mensup, üçer kişilik, on kadar "İmar Meclisi" kurularak gerekli bayındırlık tedbirlerini araştırmak üzere Anadolu ve Rumeli'ye gönderildi. Gerek temsilcilerin açıklamalarından gerekse imar meclislerinin raporlarından, memleketin en büyük ihtiyacının yol olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine, gerekli yolların yapılması işi devletce ele alındı.

Kara yolları

Tanzimattan önce, devletin bir yol politikası yoktu. Devlet gelirlerinden yol için ayrılan bir para mevcut değildi. Bu sebeple, mevcut yollar utanılacak durumda idi. İmparatorluk; yolsuzluk yüzünden birbirleriyle irtibattan mahrum, veyahut çok güç şartlar içinde ve ancak senenin bir kısmında muvasala temin eden kapalı bölgeler halinde idi. Bu hal iktisadî ve içtimaî yönden her türlü mübadeleyi güçleştiriyordu. Halbuki tanzimattan önce, Avrupa memleketleri kara yollarını ıslah ettikten başka, demir yolları inşa etmiye ve denizlerde buharlı gemiler kullanmıya bile başlamış bulunuyorlardı. Bu hali, Mahmud II. devrinde Avrupa'ya elçi olarak gidenler gördüler ve yolların önemini raporlarında belirtmiye başladılar. Böylece halk edebiyatında asırlarca bir şikâyet konusu olarak ifade edilmiş olan yolsuzluk, devlet adamlarını da üzen bir mevzu oldu. Vaka yazar Lütfi Efendi, yol yaptırmanın bir ibadet derecesinde olduğunu ifade ettikten sonra "Haneye kapudan girildiği gibi kapuya dahi gelincek yol olmamış olsa o hanede kimse yaşamaz. İşte

bunun gibi köy, kasaba ve şehir ve dünya büyük memleketleri buna benzer, hariçten subuletle gelinip gidilecek yolu olmazsa o köy ve kasaba mahvolur" demektedir.

Bununla beraber her devirde her türlü yeniliklere muhalif olanlar bulunduğu gibi bu devirde de, yol ile şahsî ilgileri bulunmıyanlardan bazıları yolsuzluğu müdafaa etmiye yeltendiler. Bunlara göre, Osmanlı İmparatorluğunun en çok hudut bölgelerinde yolsuzluk bir nevi istihkâm vazifesini görmekte ve düşmanların ilerleyişini durdurmakta idi. Binaenaleyh yol inşaatında bu cihet dikkat nazara alınmalı idi. Bu düşüncede olanlar 1829 da Rusların Balkanları aşarak Edirne'ye kadar gelmiş olduklarını, ya öğrenememişler veyahut da unutmuşlardı. Yolun ehemmiyeti hakkındaki fikirleri yol inşası için ortaya programlar atılması cereyanını takip etti. "Muharrerat-ı nadire" sahibi Rifat Paşa'nın bu hususiaki tasarısı şöyledir:

Avrupa'da olduğu gibi demir yolu inşası külfetli bir iştir. Dolayısiyle şoseden başlamak lâzımdır. İmparatorluğun muhtaç olduğu şoselerin yapılması için tahmini olarak iki yüz bin kese akçe lâzımdır. Bu paranın devlet hazinesinden yekten verilmesi mümkün olamıyacağından istikraz cihetine gidilebilir. Fakat istikraz tavsiyeye şayan değildir. O halde, yolların ceste ceste devletce yaptırılması cihetine gidilebilir. Bunun için de her yıl bütçeden 95.000 kese ayırmak kâfi gelecektir. Bu da mümkün olmadığı takdirde yolları angarya usulü ile yaptırmaktan veya kumpanyalara havale etmekten başka çare yoktur. Rifat Paşa; "Yol maddesi Avrupa'ca belli başlı bir madde ve bir fenni mahsus olduğundan bunun mühendisi başkadır" diyerek Avrupa'dan uzman getirtilmesini ve ilk olarak Anadolu yollarının yaptırılmasını da teklif etmektedir.

Yol yaptırılması için teşebbüsler

Devlet parası ile Mahmud II. devrinde, posta ihdasından sonra, Üsküdar'dan İzmit'e kadar bir posta yolu yapılmıştı. Abdülmecit devrinde, 1848 yılında Karadenizi Anadolu üzerinden Arabistan'a bağlamak için Trabzon ile Bağdad arasında bir şosenin yaptırılması düşünüldü. Bu işi incelemek için Nafıa Nazırı İsmail Paşa beraberinde kalabalık bir uzmanlar heyeti ile Trabzon'a gönderildi. Paşa tetkiklerinden müsbet netice ile İstanbul'a döndü. Fakat,

nedense söz konusu yolun inşasına başlanamadı. Bir müddet sonra, daha mütevazi bir teşebbüse girişildi. Gemlikten Bursa'ya giden bir yolun inşasına girişildi. Fakat bu iş için tahsis edilen paranın mühim bir kısmı inşaata memur olanlar tarafından çalındığı için inşaat durdurularak yıllarca hesapların tetkiki ile uğraşıldı. 1859 da Beyrut - Şam yolu hisse senetleri Türkiye'de ve Fransa'da satılmak üzere 50 yıl müddetle bir şirkete ihale edildi. Bu yol 1863 de tamamlanarak nakil vasıtalarına açıldı. Abdülmecit'in kara yolları bakımından tek teşebbüsü bu olmuştur.

Demiryolları

İlk demiryolu 1825 de İngiltere'de döşenmişti. Üç yıl sonra da ilk lokomotif raylar üzerinde hareket ediyordu. Fransa'da 1832 de Almanya'da 1835 de trenler yolcu nakletmiye başladı. Bu yeni nakil vasıtası süratle gelişti. 1830 da Avrupa'da demiryolların uzunluğu 129 kilometre iken 1850 de 23.400 kilometreyi buldu.

Osmanlı İmparatorluğunda başta padişah olmak üzere, devlet adamları demiryollarına karşı hayranlık gösteriyorlardı. Abdülmecit odasında Liverpool-Manchester treninin muhtelif resimlerini bulunduruyor ve kendi memleketinde de böyle trenler yapılmasını istediğini etrafındakilere söylüyordu. Fakat demir yolu inşası için bilgi ve sermaye lâzımdı. Padişah, bu iş için devlet hazinesinden para verilemiyeceğinden şirketler kurulmasını zaruri görmekte idi.

Kırım muharebesinden sonra Avrupalı sermayedar grupları Osmanlı devletinden demiryolu inşa etmek ve işletmek imtiyazı istemiye başladılar. Babıâli, Tanzimat Fermanı ile, memleketin kalkınması için Avrupa sermaye ve bilgisinden faydalanacağını ifade ettiği için, istenilen imtiyazları vermek zorunda kaldı. Bu imtiyazlar içinde başlıcaları : Samsun-Sivas; İzmit-Uşak; Akşehir-Sivas; Erzurum-İran; İskenderun-Birecik; İstanbul-Belgrat; İstanbul-Selânik; İstanbul-Edirne hatları idi. Bunlardan hiç biri yapılamadı.

Bunlardan başka iki hattın imtiyazı İngiliz kumpanyalarına verilmişti. Birisi Köstence-Çernavoda diğeri de İzmir-Aydın hattı idi. Birinci hattın inşası 1857 de başladı ve üç yıl sürdü. Açılış töreni 4 Ekim 1860 da yapıldı. Köstence-Çernavoda mesafesi trenle iki buçuk saat tutmakta idi. İzmir-Aydın hattının inşasına ise 1856 da başlandı. Fakat bu hattın tamamlanması

Abdülmecit devrinden sonraya kaldı. Abdülmecit demir yolculuğunun müsbet teşebbüsleri bu ikisinden ibarettir. 1860 tarihinde, Osmanlı İmparatorluğunda demiryolu inşa etmiye ve işletmiye istekli olan kumpanyaların riayet etmeleri gerekli şartlarla, hükümetle idame edecekleri münasebetleri belirten hükümler tesbit edildi. Bu tarihten sonra imtiyazlar bu şartları kabul eden kumpanyalara verilmiye başlandı.

Bu devirde, Osmanlı İmparatorluğunun imtiyazlı eyaleti olan Mısır'da da bir şimendifer inşası teşebbüsü vardır. Abbas Paşa'nın Mısır valisi bulunduğu 1849 tarihlerinde İngiliz'lerin sözde kömür madeni araştırmak için gerçekte ise bir demiryolu inşası imkânlarını tetkik etmek üzere İskenderiye ile Süveyş arasında çalıştıkları öğrenilmişti. Babıâli, İngiltere'nin Mısır'da Fransa'nın Süveyş kanalını açmak için yapmakta olduğu teşebbüslere karşı bir tavizat olarak, söz konusu bu demiryolu imtiyazını istiyeceğine ihtimal veriyordu. Böyle bir teşebbüs devletce mahzurlu görüldüğünden önlenmesine karar verildi. Bunun için de bu hattın Osmanlı Devleti ile Mısır tarafından yaptırılması için tetkiklere girişildi.

Neticede, hattın tahmini olarak yirmi milyon franga yani yüz altmış bin keseye mal olacağı, buna karşılık pek az varidat getireceği anlaşıldı ve teşebbüsten vazgeçildi. İngilizler, İstanbul da ve Kahire'de yaptıkları devamlı teşebbüsler neticesinde 1851 de imtiyazı koparmıya muvaffak oldular. Hat 1856 da tamamlanarak resmi küşadı yapıldı.

Deniz yolları Abdülmecit devrinde; deniz yollarında da; kara ve demir yollarında olduğu gibi ciddî bir ilerleme kaydedilemedi. Bilindiği gibi buharın deniz vasıtalarında tatbiki ilk defa 1807 de Hudson'da tecrübe edilmişti. İngiltere'den Fransa'ya ilk buharlı gemi 1816 da gelmişti. 1818 de yine ilk buharlı gemi ile Atlantik geçilmişti. Yirmi yıl sonra buharlı gemilerle eşya ve yolcu taşınması esaslı bir surette gelişmiş ve yelkenli gemiler ikinci plânda kalmıştı.

Osmanlı İmparatorluğunda, tersaneler ancak eski modelde yelkenli yapacak durumda idi. Demir yolculukta olduğu gibi gemi inşaatında da bilgi, teknik ve sermaye ön plânda geliyordu.

İmparatorluk bu unsurlardan mahrum bulunduğu için Avrupa'yı terakki yolunda takip etmesi güç işti. Bununla beraber 1827 tarihinde bir buharlı gemi satın alınarak Türk deniz filosuna katıldı ve personel yetiştirilmesine başlandı. Bundan sonra da daha ziyade savaş ihtiyaçlariyle hariçten buharlı gemiler satın alınmasına devam edildi. Abdülmecit devrinde tersanede buharlı gemilerin tekneleri yapılmıya başlandı. Bu gemilerin makineleri İngiltere'den getirtiliyordu. Fakat buharlı gemi inşaatı ancak devletin askerî ihtiyaçlarını karşılamak maksadiyle yapılıyordu. Başka devletlerde buharlı gemiler bu sıralarda ticaret işleri için kullanıldıkları gibi icabında savaş ihtiyaçları için de kullanılıyorlardı. Bu cihetı dikkat nazara alan Osmanlı hükümeti 1844 tarihinde Gemlik, İzmit, Bandırma, Tekirdağ gibi İstanbul'un zahire iskeleleri olan yerlere tersaneye bağlı "Mesir-i Bahri" isimli bir vapuru, eşya ve yolcu nakliyatı için tahsis etti; aynı tarihte, Boğaziçinin meskûn yerlerini İstanbul'a bağlamak için de "Eser-i Hayır" isimli vapur tahsis edildi. Bu sıralar Boğaziçi İstanbullularca yeni tanınmıya başlanmıştı. Daha önceleri Rumeli cihetinde Yeniköy ile Anadolu tarafından Kanlıca'nın üst tarafları İstanbul halkınca meçhul gibi idi. Kavaklara gelince, yalnız kulaktan bilinmekte idi. Hattâ Beykoz ve Kadıköy bile uzak yerler sayılarak, oralara sürgüne gönderilen devlet adamları olmuştur.

İşte yukarıda ismi geçen vapurun her akşam Bahçekapı'dan kalkarak doğru Arnavutköy'üne ve oradan Rumeli Hisarı, Yeniköy, Tarabya iskelelerine uğrayıp Sarıyer'e gitmesi ve sabahları da bu yerden kalkarak ve aynı iskelelere uğrayarak Bahçekapı'ya gelmesi kararlaştırılmıştır.

1850 de bu vapur ihtiyacı karşılamadığından bir ikinci vapur daha hizmete kondu. Fakat bunun da yetmediği görülerek Boğaziçi sahillerine vapurlar işletmek üzere bir şirketi Hayriye kuruldu. Bu iş için 2000 hisse senedi çıkarıldı. Hisselerin beheri üç bin kuruş değerinde idi.

Şirketin müteşebbisi Mustafa Reşit Paşa idi. Hisselerin başlıca alıcıları devlet adamları arasından çıktı. 1855 de Kızıldeniz sahillerinde vapur işletmek üzere Mecidiye ismiyle yüz altmış bin kese sermayeli ve beher hissesi yüzer liradan olmak üzere kırk bin hisseli bir diğer kumpanya kuruldu ise de, hisse senetlerine İstanbul'da müşteri çıkmadı.

1850 tarihinde İstanbul-İzmir (gidiş salı, dönüş pazar); İstanbul-Selânik (gidiş cumartesi, dönüş cumartesi); İstanbul-İzmit (gidiş, çarşamba, cumartesi dönüş pazartesi, perşembe); İstanbul-Gemlik (gidiş salı, dönüş perşembe) İstanbul Trabzon (gidiş dönüş her onbeş günde bir) posta seferleri yapılıyordu.Deniz yolları hakkında verilen bu kısa bilgiden de anlaşılıyor ki deniz ticaret filosu Osmanlı imparatorluğunun ihtiyacını karşılıyacak durumda bulunmuyordu. Bu sebepledir ki Osmanlı limanları ile Avrupa limanları arasında olduğu kadar Osmanlı limanları arasında da vapur işleten yabancı kumpanyalar vardır. Başlıcaları şunlardı : 1) Avusturya Liode kumpanyası; vapurları Tiryeste ile, İstanbul, Suriye limanları ve İskenderiye arasında işlemekte idi. Fransız postaları kumpanyası, vapurları Marsilya, İstanbul, Beyrut ve İskenderiye arasında işliyordu. Rostand Fransız kumpanyası, vapurları Marsilya, Malta, İzmir, Suriye, Midilli, Çanakkale, Gelibolu ve İstanbul arasında işliyordu. İngiliz kumpanyası, vapurları İngiltere'nin büyük limanları ile Türkiye'nin büyük limanları arasında işliyordu.

Rus kumpanyası, vapurları Odesa ile İstanbul arasında işlemekte idi. Bu vapurlardan yalnız İstanbul limanına 1857 tarihinde girip çıkanların sayısı bine yakındı. Bu sıralar İstanbul'da buharlı gemilerin tamir ihtiyaçlarını karşılıyacak teşkilât da bulunmuyordu. Bu sebepledir ki 1860 da bir irade ile havuzlar ve doklar kumpanyasının kurulmasına izin verildi.

Sahil fenerleri Türk denizlerinde, yerli ve yabancı pek çok yelkenli ve buharlı gemilerin işletmekte olması deniz fenerleri işinin de ele alınmasını gerektirdi. Kırım muharebesi esnasında Fransız ve İngilizlerin dikkat nazarı çekmeleri üzerine Osmanlı hükümeti, Çanakkale boğazı ile Karadeniz boğazı ve kıyılarında gerekli yerlere 18 fenerler koydurdu. 1856 dan sonra bu fenerlerin sayısı yüz ona çıkarıldı. Fakat fenerlerin idaresinde müşkülâta maruz kalındığı için 20 Ağustos 1860 da fenerleri işletmek ve yeni fenerler kurmak imtiyazı bir Fransız kumpanyasına verildi.

Telgraf Avrupa'da telgraf 1833 de icadedilmişti. İngiltere'de 1841, Fransa'da 1844 den sonra muhabere vasıtası olarak taamum etti.

"Telgrafın Osmanlı ülkesinde kullanılması ise bu tarihlerden 14 yıl sonradır. Şöyle ki Kırım muharebesi esnasında, harp Rumeli'den Kırım'a geçince, İstanbul ile Rumeli ve Kırım arasında muhabereyi temin için İngiliz'ler evvelâ İstanbul ile Varna ve sonra Varna ile Kırım sahilinde Balıklova arasında birer kablo yaptıkları gibi Fransızlar da Varna, Şumnu, Ruscuk ve Bükreş yoliyle Avusturya hududuna kadar bir hat uzattıklarından İstanbul'dan Varna yoliyle hem Kırım hem de Avrupa ile muhabere temin olunmuştu.

Yine bu sıralarda ve 13 Ağustos 1855 de Edirne ile İstanbul 24 Ağustos 1855 de Edirne ile o zaman ordu merkezi olan Şumnu'ya kadar hatlar yapılmıştı. Bu hatların yapılmasından sonra ilk çekilen telgraf "müttefik askerleri Sivastopol'a girmiştir. Müjdesini ihtiva etmiş ve İstanbul'dan Avrupa'ya çekilen ilk telgraf da yine bu olmuştur."

"Edirne telgraf merkezinin açılmasiyle Sivastopol'un fethini müjdeliyen ilk telgrafnâmenin çekildiği gün ve gece Edirne'de şenlik yapılarak herkese telgrafhane gezdirilmiş ve o sırada Edirne telgrafhanesinin açılış törenini bildirmek için İstanbul'a çekilen 87 kelimelik telgrafnâmenin on bir dakikada cavabının alınmasına orada bekliyenler ve bulunanlar hayret etmişlerdir.

İlk telgraf muhabereleri Fransızca olarak ve lâtin harfleriyle yapılmakta idi. 1861 den sonra ancak muhabereler türkçe yapılmıya başlandı. Bu tarihten bir yıl önce telgraf memuru yetiştirilmesi için bir de mektep açılmıştı.

Bayındırlık hareketleri hakkında netice

Abdülmecit devrinde, devletce bayındırlık hareketlerinin kavranmış olduğu yukarıdaki kısa açıklamadan da anlaşılmaktadır. Bununla beraber, devletin bir bayındırlık politikası ve programı yoktur. Bu sebeple de bütçede bayındırlık için "Hazine-i Nafıa" bölümünde gösterilen para ziraate de yardım kaydiyle on milyon kuruş gibi ehemmiyetsiz bir rakam ile ifade ediliyordu. Bu para padişaha hazineden tahsis edilen paranın ancak yedide biri kadardı. İş böyle de olunca, büyük ölçüde bayındırlık hareketlerine girişilemezdi. Girişilen küçük işlerde de cahillik yüzünden olduğu kadar memurların da ahlâksızlığı sebebiyle muvaffakiyet elde edilemedi.

1856 da ilân edilen ıslahat fermanında, İmparatorluğun kalkındırılması hususunda Avrupa bilgi ve sermayesine müracaat edileceği ifade edildiği için o tarihten sonra; yukarıda da açıklandığı için yabancı kumpanyalarına türlü iş sahalarında imtiyazlar verilmeye başlandı. Fakat imtiyaz alan kumpanyaların pek çoğu spekülatörlerin idaresinde bulunduğu için bu imtiyazların da çoğu işletilemedi. Yol, demiryolu, fenerlerin idaresi gibi hususlarda ancak birkaç yabancı kumpanyanın faal rol oynadığı görüldü. Onlar da mümkün olduğu kadar, kendi kârlarını ve devletin zararını terviç eder şekilde hareket ettiler. Sözün kısası Gülhane hattının ilânından sonra, Avrupa'da devletlerin bayındırlık alanında görülen tempoda bir hareketi, Osmanlı devleti kendi ülkelerinde gerçekleştiremediği için bu alanda da geri bir manzara göstermiye başladı.

XIII. Cemiyet durumu ve Cemiyet alanında değişmeler

Cemiyetin bünyesi

Osmanlı imparatorluğu, tanzimat devrinde de, dünyanın toprak ve nüfusu bakımından en büyük imparatorluklarından biri idi. Toprakları Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarında uzanmaktadır. Ubicini'ye göre bu topraklar üzerinde 35 milyon insan yaşamaktadır. Bu nüfustan 15.500.000 Avrupa topraklarında "Rumeli", 16.050.000 Asya'da "Anadolu ve Arap yarımadası", 3,800.000 Afrikada "Trablus-Garp ve Tunus" dadır.

Otuz beş küsur milyonun 12.890.000 nini Türkler, 7.200.000 nini Slav ırkından veya Slavlaşmış topluluklar "Bulgarlar, Sırplar, Bosna ve Hersekliler, Karadağlılar vesaire" 1.500.000 nini Arnavutlar 2.000.000 nunu Helenler, 2.400.00 nini Ermeniler, 170.000 nini Yahudiler, 230.000 nini Tatarlar, 4.700.000 nini Araplar, 235.000 nini Suriye ve Kaldeliler, 25.000 nini Dürziler teşkil ediyordu.

Aynı nüfusun din yönünden guruplanmasına gelince; 20.550.000 i müslüman, 13.730.000 i ortodoks, 900.000 ni katolik, 170.000 yahudi idi [1]

Bu rakamlardan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı cemiyeti,

[1] Lettres sur la Turquie, s. 16, 17.

türlü yönlerden vahdetsizlikler göstermektedir. Irk vahdeti; din ve mezhep vahdeti, dil vahdeti yoktur. Bundan başka aynı ırktan ve aynı dinden olarak gösterilen topluluklar içinde gelenek ve kültür seviyesi farkları da vardır. İmparatorluğun çok geniş topraklar üzerine yayılmış bulunması ve devletin bir temsil siyaseti takip etmemesi yüzünden Osmanlı halkları arasında ortak değerler de meydana gelmemişti. Osmanlı devletinin din esaslarına göre kurulmuş olması ve islâmlığı resmî din olarak kabul etmiş bulunması sebebiyle Osmanlı cemiyeti; müslüman olan ve müslüman olmıyan, diye iki gurupa ayrılmış bulunuyordu. Fakat gerek müslüman halk arasında gerekse müslüman olmayup da türlü din ve mezheplerden olan diğer halk toplulukları arasında coğrafya muhiti ve tarih seyri yüzünden hasıl olan türlü cemiyet hayatı şekilleri vardı. Bu topluluklardan her birinin ayrı ayrı, cemiyet durumunun ve cemiyet alanındaki değişmelerinin tetkiki, bir umumî tarih çerçevesinde, mümkün görülemediğinden yalnız, devlet hizmetlerinde yer alan Türk-İslâm halkının cemiyet durumu üzerinde durulması zaruri görüldü.

Türk ve İslâm Cemiyetinin hususiyetleri

Osmanlı İmparatorluğunda, Türk-İslam cemiyetinin bünyesi demokratiktir. Böyle oluşu, Türkün karakterinden ve islâm doğmasından ileri gelmektedir. İslâmlıktan önce olduğu gibi islâmlık devrinde de, Türk demokratik değerlere bağlı kalmıştır. Bu değerler arasında, hürlük, adalet, insan şahsiyetine saygı, ve disiplin başlıcalarını teşkil eder. İslâm doğması onun ruhundaki bu değerleri kuvvetlendirdiği gibi eşitlik mefhumunu da kuvvetlendirmiştir. İslâmlıkta, bütün insanların Tanrı önünde eşit olmaları, ve itikatlarından ancak ona karşı mesul bulunmaları Tanrı ile kul arasında hiç bir mutavassıtın bulunmaması, Osmanlı İmparatorluğunde, Avrupa'da görüldüğü gibi, doğuşla gelen bir asaletin kurulmasına ve imtiyazlı sınıfların teşekkülüne mâni olmuştur. Türkler'de asalet ancak ferdîdir ve ruhi unsura dayanmaktadır. İslâmlıkta devlet nizamı; din çerçevesinde teşkilâtlanmış olduğu için, Türk Devleti idealleştirmiştir. "Tanrı, din ve devlete zeval vermesin" sözü de bunu isbat eder. Bu sebeplerdir ki yüzyıllar boyunca, Türk'te millî şuur yerine dinî şuur kaim olmuş ve bu şuurla Türk kendisini

başkalarına müsavi değil, üstün görmüş ve devlete hizmeti dine hizmet gibi bilmiştir.

Bununla beraber, devlet idaresinin, XIX uncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren zayıflaması sebebiyle imparatorluğun türlü bölgelerinde ve Anadolu'da derebeyleri türediği görülmüştür. Fakat bunlar Türk-İslâm cemiyetinin demokratik karakterini değiştirmiyerek imparatorluk tarihinde bir arıza olarak kalmışlardır. Bir çoklarının Mahmud II. devrinde ne şekilde ortadan kaldırıldıkları malûmdur [1].

Bu demokratik vasıflarına rağmen, Türk-İslâm cemiyetinde, ırk sebebiyle olduğu kadar coğrafya muhiti ve tarih seyri yüzünden ileri gelen farklı gelenekler ve yaşayış şekillerinin mevcut olduğunu da kaydetmek icabeder. Bu cemiyette kadın - erkek münasebetlerinin birçok yerlerde ve bilhassa büyük şehirlerde çok sıkı şartlara tâbi tutulduğu sıralarda, Ahmet Cevdet Paşa bu münasebetlerin Bosna'daki şekli hakkında şöyle demektedir :

"Bosna'da kızlar yirmi beş yaşına kadar ferace giymeyip delikanlılarla aşıklık ederler. Ve bu aşıklık usulünü pek afifkârane bir yolda icra ederler. Ve erkek ve kız birbirini sevdikten sonra tezevvuç ederler. Şöyle ki, ekseriya mahkemeye gidip akti nikâh ederler" [1]. Paşa güney doğu Anadolu'da geçen bir memuriyeti esnasında Tecerli aşiretindeki âdetlerden biri hakkında şunları yazar.

"Süleyman Ağa'nın o günkü hiddetine gelince, meğer Tecerli aşiretinde karılar kocalarını boşamak âdet imiş. Şöyle ki karı kocasından ben andan mahzuz değilim deyu haber gönderdiği gibi andan boş olurmuş. Kocası da aşirete ilân edip kendisini beğenen bir karı var mı deyu sual ettirirmiş ve bir karı çıkıp da ben anı beğenürüm derse anınla tezviç edermiş. Ol gün Süleyman Ağa'yı da karısı ol veçhile boşamış olduğundan kederli imiş."

Cevdet Paşa bundan sonra şu umumî mütalâayı serdediyor :

"Osmanlı memleketleri başka memleketlere benzemez. Bir eyalet diğer eyalete belki bir sancak diğer sancağa uymaz" [2].

[1] Bu kitabın mülkî idare kısmı.

[2] Maruzat. Cüz : 3.

Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere islâmlık bile, Türk ve Müslüman olan halkta tam bir vahdet husule getirememiştir. İtikadı olan prensiplerin dışında, türlü bölgelerdeki halk toplulukları, din esasına dayanan, idarî ve medenî şekilleri bir tarafa bırakarak geleneklerine göre hareket etmektedirler.

Türk-İslâm Cemiyetinin sosyal sınıfları

Tanzimatın arefesinde Osmanlı cemiyeti, devlet nazarında, müslüman ve hıristiyan olmak üzere iki sınıfa ayrılmaktadır. Müslümanlar, devletin tebaası, hıristiyanlar da reayasıdır.

Müslümanlar, iş hayatı bakımından; 1) memurlar; 2) esnaf 3) Çiftçi ve köylü; 4) esirler olmak üzere sınıflara ayrılmaktadırlar.

Memurlar, kalabalık ve önemli bir sınıf teşkil etmektedir. Meratip silsileleri vazife ve selâhiyetleri, mesuliyetleri kanunnamelerle tesbit edilmiştir. Kalemiye, seyfiye ve ilmiye diye üç kısma ayrılmaktadırlar. Bu tasnif hizmet şekillerine göre yapılmıştır. Devlete; kalem ile hizmet edenler kalemiyeyi kılıç ile hizmet edenler seyfiyeyi, ilim ile hizmet edenler de ilmiyeyi teşkil ederler.

Kalemiye iki kısma ayrılmakta idi. Babıâli'de, en yüksek memurdan en küçük memura kadar, hizmet edenler birinci kısma, taşralarda, eyalet, sancak ve kazalarda mülkî hizmetlerde bulunanlar da ikinci kısma dahil idiler.

Seyfiye; askerlik hizmetinde bulunan amirler ve subaylardan ibaretti.

İlmiye ise; müderrisleri, kadıları ve müftüleri içine almakta idi.

Bu sınıflar arasında, vazife yönünden bazı tedahüller vardı. Mülkî hizmette bulunan paşaların ve daha başka rütbeden olanların seyfiye hizmetinden, ilmiye sınıfında bulunan kadılar da, mülkî ve idare hizmetlerinden bazılarını görmekte idiler[1].

Bütün bu sınıflardan herhangi birisine girip hizmet etmek prensip itibariyle, şahsî meziyet, meslekî bilgi ve kabiliyeti ile mümkündü. Memurların otoriteleri, işgal ettikleri hizmet mevki-

[1] Bu kitabın mülkî idare ve adalet bahislerine bakınız.

lerinden gelen idari bir otorite idi. Memur ideali, padişahın şahsını da, din ve devlete hizmetten ibaretti. Memuriyette muvaffakiyet, padişahın manevi müzaheretinin ve Tanrı inayetinin bir neticesi olarak kabul edilirdi. Bu, memurların başarılarından gururlanarak üstünlük taslamalarını önlediği kabul edilen bir görüştü.

Memurlar memuriyet selâhiyetleri dışında, imtiyazlara sahip bulunmadıkları için, halk tarafından, yaptıkları işlere göre takdir edilirler ve saygı görürlerdi. İnhitat devrindenberi paşaların ve kadıların, adalet yolundan ayrılarak zulüm yapmaları ve rüşvet almaları, halk arasında, aleyhlerinde, bir şifahi edebiyatın doğmasına sebep olmuştu. "Bir paşa bir maşa", "Halka verir talkını kendi yutar salkını", "Devlet malı deniz, yemiyen domuz" gibi ata sözleri, yüksek mevkilerde olan seyfiye ve ilmiye memurları için halk efkârının takdir ettiği veciz hükmü anlatmaktadır.

Cemiyetin ikinci sınıfını teşkil eden esnaf ile üçüncü sınıfını teşkil eden çiftçiler ve köylüler hakkında yukarıda sanayi ve ziraat bölümlerinde bilgi verildiği için burada aynı bilginin tekrarına lüzum görülmedi.

Esirler, varlıklı ailelerin hizmetlerinde bulunurlardı; bunlara köle de denirdi. İmparatorluğun yükseliş devirlerinde, esirlerin başlıca kaynağını savaşlar teşkil ediyordu. Savaşlarda elc geçirilen yabancılar esir olarak satılırlardı. İnhitat devirlerinde bu kaynak kuruduğu için esirlerin sayısı da azalmıya başladı. XIX uncu yüzyılda Habeşistan ile Afrika'dan ve Kafkasya'dan esir ithal edilmekte idi.

Esirler, esir pazarlarında satılırlardı. Fiyatları yaşlarına ve vasıflarına göre değişmekte idi. Tanzimatın başlarında bir oğlanın fiyatı 3000 ile 10.000 kuruş arasında idi. On dört ile on sekiz yaş arasında olan güzel bir Çerkez kızının fiyatı da 50.000 veya 60.000 kuruş etmekte idi.

Abdülmecit devrinde; İstanbul'da 5000 ni Zenci 47.000 ni kadın olmak üzere 52.000 kadar esir vardı. Bunlar Müslüman halkın takriben yüzde 12 sini teşkil ediyordu. Taşralarda ise esirlerin sayısı çok daha azdı. Mevcut nüfusun ancak %2 sini teşkil etmekte idiler.

Osmanlı cemiyetinde esirlerin durumu, başka memleketlerde esirlerin tâbi olduğu şartlara nazaran kıyas kabul etmiyecek şekilde insanî idi. Esir, aile efradından biri gibi muamele görür, herkesle beraber sofraya otururdu. Çok kere aile reisi tarafından azat edilir, hattâ bazen evin yetişmiş kızı ile evlendirilirdi. Mahmud II. devrinde, Osmanlı İmparatorluğunda esirlerin durumunu görmüş olan Moltke ; onların ücretli hizmetkârlardan daha müsait durumda olduklarını yazmakta ve herhangi bir Avrupalı devlet Türkiye'deki esirlerin azatlığını temin etse, bunların minnettarlığını kazanmıyacağını ilâve etmektedir.

XIX uncu yüzyılın ilk yarısında, padişahtan başka paşaların da çok sayıda köleleri mevcut idi. Mahmud II. nin namlı sadrazamlardan Husrev Paşa kölelikten yetişmiş idi. Kendisinin de kırk elli kadar kölesi vardı. "Onları kendi hususî muallimleri vasıtasiyle okutur, yetiştirir ve sonra devlet kapısına çıkarırdı. Kölelerinden otuz kadarı paşalığa kadar yükselmiş ve türlü devlet hizmetlerinde çalışmışlardır.

Müslüman olmıyan halkın durumu

"Malûm olduğu üzere reaya tâbir ettiğimiz müslüman olmıyan tebaa hâkim milletin aslından addolunmayıp işleyici bir sermayesi mesabesinde idi. Mal ve can ve ırzları tamamen emniyet-i şer'iye tahtında bulunduğu gibi ziraat ve hurfet ve sanayi ve ticaret hususlarında geniş müsaadata mazhar idiler. Hattâ hâkim millet, memleket idaresi ve askerlik hizmeti ile mükellef olduğu için sözü geçen iktisadî işlerle meşgul olamayıp anları reayaya terk eylemişti. Demircilik ve dülgerlik velhasıl esnaflık ıtlak eylediğimiz sanayi-i lâzime anlarda idi. Memleketin âmil ve müstahsilleri ve say ile para kazananlar en ziyade kendileri idi. Harbe iştirak ve sây ve amelde ihtiyar-ı tekasül ve mâniaya tesadüf eymedikleri cihetle nüfusca zayiata uğramazlar ve reaya köyleri müslümanların karyelerinden daha mamur ve müreffeh görünür idi. Bu kıymetli unsurun memlekette lüzumu ve emri himayesi eski fermanlar ve buyurultular ve kanunlarda daima zikr ve tavsiye oluna gelmiştir" [1]

[1] Abdurrahman Şeref, Tarih Müsahebeleri, 65.

Müslüman olmıyan halk, elbise, kıyafet ve cemiyet hayatı yönünden de müslümanlarla eşit durumda bulunmuyordu. Murad IV. devrinde, hıristiyanları tezlil şeriat hükümlerinden sayılıyordu. Ara sıra kıyafetleri tayin olunuyor, ata binmeleri, hamamda nalınsız gezmeleri başlarına çıngrak takmaları sokakta kaldırımdan gitmemeleri gibi insani hislere bile yakışmıyacak nizamlar konuluyordu." [1]

Selim III. devrinde, kıyafet nizamı yeniden tesbit edilince, müslümanların kavuk ve ayakkabıları için sarı renk tahsis edilmişti. Ermenilerin şapka ve ayakkabıları kırmızı, Rumlarınki siyah, Yahudilerinki de mavi renkte idi. Kıyafetler için olduğu gibi, evler için de böyle renkler tesbit edilmişti.

Fakat bütün bu tefrikler ancak cemiyet hayatına ait şeylerdi. Asli hukuk ile ilgileri yoktu. Çünki hâkim aynı kanun ile müslüman olanlar ve olmıyanlar üzerine hükme memur idi. Avrupa derebeyliğinde olduğu gibi sınıflara göre ayrı hükümler yoktu. Ancak XIX uncu yüzyıldan itibaren milliyet prensiplerinin Osmanlı İmparatorluğunda ve müslüman olmıyan tebaa arasında yayılmıya başlaması; Osmanlı devlet adamlarını ortak değerlere sahip bir tebaa meydana getirme lüzumuna inandırdı. Cemiyeti, din ve mezhep farkları yönünden bölen telâkkilerin ve şekillerin kaldırılmasına girişildi.

Müslümanlarla, müslüman olmıyanlar arasındaki farkların kaldırılması

Mahmud II. "Ben tebaamdan müslümanı camide ve hıristiyanı kilisede ve museviyi sinagonda fark ederim. Aralarında başka gûna bir fark yoktur" sözü ile devletce, müslüman olan ve olmıyanlar için, eşit muamele yapılacağı yolunda ortaya bir prensip atmış oldu. Bundan başka fesi ordu ve memurlar için müşterek serpuş kabul edince; müslüman ve hıristiyan halktan pek çok kimseler de bu serpuşu kabul etmekle, cemiyeti kıyafet yönünden bölmekte olan şekil farkları da kaybolmıya başladı.

Gülhane hattı humayununda ilân edilen prensiplerin tatbikatı ile; haklar yönünden olduğu kadar cemiyetin hayat şekillerinde

[1] Ahmet Refik, "Türkiye'de ıslahat fermanı" Türk Tarih Encümeni Mec. No. 4 (81).

de tam mânasiyle eşit bir tebaa meydana getirilmek istendi. Müslüman olmıyanlar eskiden mahkemelerde şahit olarak bile dinlenmezlerken; Abdülmecit devrinde âza sıfatiyle adaletin tevziine iştirak ettiler; 1856 dan sonra devlet memuriyetlerine alınmıya başladılar; devletin yüksek öğretim müesseselerine kabul edildiler. Muhaberede hıristiyanları göstermek için kullanılmakta olan lafızların kullanılması yasak edildi. Hattâ, gâvur kelimesi bile, hakaret ifade edici mânasından dolayı menedildi. Böylece, Osmanlı cemiyetinde müslümanlarla müslüman olmıyanları ayırmakta bulunan sedlerin kaldırılmasına çalışıldı.

Cemiyete yeni bir hukuk nizamı vermek yolunda gayret eden devlet adamları esirlik müessesesini de ele almak zorunda kaldılar. O sıralarda köle ve cariyeler eşya ve mal gibi İstanbul'da Çarşıyı Kebir civarında esir pazarı denilen yerde müzayede usulü ile herkesin gözü önünde satılmakta idi. 1848 de padişahın bir iradesiyle bu pazar kapatıldı. Bununla beraber bu tarihten sonra da kapalı yerlerde esir ticaretine devam edildi.

Abdülmecit, padişah olarak din ve mezhep farkı gözetilmeksizin bir tebaa meydana getirmiye çalışırken; halife olarak İslâm cemiyetinin din nizamı ile yakından ilgileniyordu. Devrinde camilere gidenler azalmıya başlamıştı. Bu hal, Meclis-i Vâlâ'da da görüşülmüş ve beş vakit namazın cemaatle kılınması, mazeret-i şer'iye olmadan camilere gitmiyenlerin icabına göre hapis ve tecziye edileceklerinin halife tarafından halka tenbih edilmesi tasvip edilmişti. Abdülmecit, bu hususta sık sık tenbihlerde bulunmak zaruretini hissetmiştir.

Rüşvet ve iltimasla mücadele

Tanzimat devri adamları, cemiyete yeni bir nizam vermiye çalıştıkları sıralarda, geçmiş devirlerden intikal eden ve cemiyetin ahlâk seviyesini düşüren kötü geleneklerle de mücadele ettiler. Bu geleneklerden en korkuncu rüşvet idi. Rüşvet cemiyetin bütün sınıflarını sâri bir hastalık gibi sarmış bulunuyordu. Şeriatın bekçisi ve adaletin tevzi edicisi olan ilmiye sınıfı da rüşvete tenezzül ettiği için bu hastalığın ilâcını ve doktorunu bulmak da güçleşmişti.

İmparatorluğun inhitat devrinden itibaren devlet memurları şahsi menfaatlerini amme menfaatine üstün tutmıya başla-

mışlardı. Böyle de olunca, iltizam, memuriyetlere tayin, adaletin tevzii, halkın hakh veya haksız olan işlerini devlet kapısında yürütmesi hep rüşvetle yürütülmiye başlanmıştı. Devlete ait vergileri tahsil etmek için veya devlet memuriyetlerine geçmek için rüşvet verenler; vazifelerini suiistimal ederek verdikleri paranın birkaç mislini çıkarmıya çalışırlardı; Cevdet Paşa, XVIII inci yüzyılın ikinci yarısında donanmada kaptanlıkların bile para ile satıldığını ve ehliyetsiz ellere geçtiğini, tarihinde yazmaktadır. Selim III. devletin bozulmuş olan nizamına düzen vermiye kalkıştığı sıralarda rüşveti kaldırmak için şiddetli emirler verdi. Sadrazama yazdığı bir hatta : "Bugün itibaren rüşvet alıp zulmedenleri bilüp ligarazin ketmederseniz vallah ben elbet duyarım. Aba ve ecdadım ervahı için evlâdım dahi olsa kıyarım; ve siyaset ederim. Böyle bilip öyle hareket edesin" demiştir. Fakat padişahın padişah bu tehditleri kâr etmedi. Şeriat korkusunun kalktığı yerde korkusu bir şey ifade edemezdi. Rüşvet, bu padişah devrinde ve Mahmud II. zamanında devam etti. Tanzimatcılara kötü bir miras olarak intikal etti.

Tanzimatcılar, rüşvetin kaynaklarını kurutacak yerde, mevzuat ile bu kötü âdete karşı mücadeleye giriştiler. 1840 da yayınladıkları ceza kanunnâmesinde rüşvetcilere karşı şiddetli hükümler koydular ve bu hükümleri rüşvet alan bazı paşalara bile tatbik ettiler. Fakat Tanzimat devrinde, yukarıda ekonomi konusunda açıklanan sebeplerle bilhassa Türk ve İslâm halk için iş sahası ve imkânları daralmıştı. Devlet memuriyetlerinin itibarı artmıştı. Kaldı ki memur maaşları arasında da büyük bir nisbetsizlik vardı. Bir gümrük memuruna ayda 120 kuruş verildiği halde onun amirine 1800 kuruş verilmekte idi. Bu ve buna benzer sebeplerle ceza kanunnâmesindeki hükümler ölü maddeler halinde kaldılar.

1849 da Mustafa Reşit Paşa'nın ikinci sadaretinde rüşvet meselesi yeniden ele alındı. Bu sefer bütün memurlar için rüşvet almıyacaklarına dair yeminle tehlif usulü kabul edildi. İstanbul'da Babıâli'de başta padişah olmak üzere bütün büyük memurlar Kur'an'a el basmak suretiyle rüşvet almıyacaklarına dair yemin ettiler. İmparatorluğun her tarafında memurlar toplu bir halde halkın göreceği bir şekilde bu yemini tekrarladılar.

Fakat bu yeminle de rüşvet ortadan kalkmadı.

Hükümetin rüşvetle mücadele etmiye başlaması üzerine; birçok yerlerde hediye verme ve alma geleneği rüşvet yerini tutmıya başlamıştı. Hükümet bu işi de ayarlamak için 1849 tarihinde "Yasak olan ve yasak olmıyan hediyeler" üzerinde bir nizamnâme hazırlayıp yayınladı. Buna göre padişahın iradesiyle verilen resmî hediyelerin dışında, mücevherat, altın ve gümüşten yapılmış kıymetli eşya, çubuk takımı, kürk, şal, kumaş, köle, cariye, at ve zahire ve zahireden sayılan kuru yemişler, odun ve kömür gibi şeylerin hediye olarak verilmesi ve kabul edilmesi rüşvet sayılacaktı. Fakat kavun,karpuz, üzüm, şeker, helva, tereyağı, süt, kuzu, av ve balık, tavuk, yumurta gibi şeyler de eskiden olduğu gibi hediye edilebilecekti. Mamafih bu gibi hediyelerin de muayyen bir miktarı ve değeri aşmaması icabediyordu.

Bundan başka, tasarruf düşüncesiyle, düğünlerde de, davete icabet eden davetlilerin hediye götürmemesi ve zevc ile zevce aileleri arasında hediye verilmemesi de tesbit edilmişti.

Rüşvet ve rüşvet yerine geçen hediyeler gibi cemiyeti kemiren bir kötü gelenek de devlet hazinesini türlü şekillerde zarara sokan hırsızlıkların vuku bulması idi. Her sınıf ve dereceden memurlar, ammeye tahsis edilmiş olan mallara tasarruf etmeye kalkışmakta idiler. Bu hali, dürüst kalmıya muvaffak olmuş ilmiyeye mensup bazı zatlar vaiz mevzuu bile yapmışlardı. Murad Molla tekkesi postnişini Murad Efendi bir gün camide vaaz ederken kendisini dinleyen bütün devlet erkânı önünde şöyle demişti : "Bir deli gâvur vardır. Bir de gâvur deli vardır. Deli gâvur bizim bakkaldır. Francalanın bayatını, peynirin bozulmuşunu, hulâsa her şeyin fenasını verir. Ben anı çağırırım. Bir güzel tekdir ederim. Heman yola gelir. Bir müddet öyle gider. Yine işi bozunca yine tekdir yiyip düzelir. Gavur deli ise Evkaf Nazırıdır ki camilerin kandilleri yağının parasından çalar."

Bu ve bu gibi sözlerde mevcut hakikatin, bir hukuk devleti kurmak teşebbüsüne girişen samimi devlet adamlarının ne derecede müteessir edebileceği kolayca tahmin edilebilir...

1854 tarihinde; rüşvet ve devlet malını çalma, konuları, hükümetce bir defa daha esaslı bir şekilde tetkik edildi. Neticede bu hallerin önlenmesi için 1840 tarihli ceza kanunnâmesinin söz konusu hallerle alâkalı hükümleri genişletilip şiddetlendiril-

di. Ve "Rüşvet hakkında nizamnâme" başlıklı : 1) rüşvet faslı 2) Sirkat faslı; 3) Hediyeler faslı 4) Usul ve mahkemeler faslı bölümlerini ihtiva eden otuz maddelik yeni bir nizamnâme tanzim edilip Meclis-i Umumiden geçirildi :

Bu nizamnâme de; mevcut hastalığa ilâç olamadı. Başta nizamnâmeyi imzalıyanlar arasından olmak üzere birçok devlet memurları bu sefer mütavassıtlar kullanmak suretiyle rüşvet almıya ve devlet parasını çalmıya devam ettiler.

Memur sınıfında, rüşvet ve hırsızlıkla at başı giden bir fenalık da iltimas idi.

Bir hukuk devleti kurma zihniyeti, eski Enderun müessesesini yıkmıştı. Merkezci bir devlet meydana getirmek için yapılan çalışmalarda devletin, memura olan ihtiyacını arttırmış bulunuyordu. Halbuki memurların yetiştirileceği müesseseler henüz gereği kadar açılamamıştı. Medrese, ilmiye kadrosu için, harbiye de ordu için kifayetsiz de olsa elemanlar yetiştirebiliyordu. Fakat İmparatorluğun mülkî ve idari hizmetleri için memur tedariki ciddî bir esasa istinat etmiyordu. Bu sebepledir ki iltimas, Abdülmecit devrinde geçer akçe hükmünde idi. Menşeleri meçhul, değersiz ve kifayetsiz kimseler şunun bunun iltiması ve tavsiyeleri ile memuriyetlere kayrılıyorlar ve türlü yolsuzluklara sebep oluyorlardı. Devlet bu yolsuzlukları önlemek için memurlar için nizamnâmeler ve kanunlar yapmakta kusur etmiyordu. Ancak ortada hakkiyle memur vasfını taşıyacak kimse bulunmadığı için, bunların tesiri görülmüyordu.

Cemiyet hayatında yeni telâkkiler ve âdetler

Abdülmecit devrinde, Osmanlı cemiyeti önceki devirlerin usul ve kaidelerini muhafaza etmekle beraber; en çok devlet adamlarının telâkkilerinde ve hayat şartlarında bazı Avrupalı telâkkilerle âdetler yer almıya başladı. "İstanbul'da ötedenberi delikanlılar için maruf ve mutad olan aşk ve alâka hali tabiisi üzere kızlara müntakil oldu. Ahmet III. zamanında mutat olan Kâğıthane seyri ziyade rağbet buldu. Gerek orada gerek Bayezıt meydanında arabalara işaretle muaşaka usulü haylı meydan aldı."

Üzerlerine teksif edilmiye başlanan bu hissî alâkadan faydalanan kadınlar ; kıyafet ve âdetlerin gelişmesinde müessir oldu-

lar. Avrupa modasını ve âdetlerini kabul etmiye başladılar. Avrupa kadınları gibi iç çamaşırı, korse ve eldiven kullandılar. Bu hal ilkin, saraydan başladı ve paşaların ailelerine sirayet etti. Yavaş yavaş, evlerin iç eşyaları da değişmiye başladı.

Minderler, divanlar terkedilerek konsollar, kanapeler ve sandalyeler kullanılmıya başladı. Avrupakâri sofra takımları revaç buldu. Böylece ilkin askerlikte ve sonra hukuk nizamında, eğitimde ve edebiyatta garplılaşma hareketleri neticesinde kurulmuş olan ikilik cemiyet âdet ve şekillerinde de başladı. Alaturka ve alafranga tâbirleri bundan sonra bu ikiliği ifade etmiye başladı. Alafranga, eski âdet ve şekillere bağlı kalanlar tarafından ehli islâmın ahlâkını bozan bir âdet olarak vasıflandırıldı. Alafrangacıları olsun, Alaturkacıları olsun Avrupa cemiyetinden ayıran başlıca dış alâmet fes idi.

Fes ve püskül nizamı

Yukarıda da belirtildiği gibi, Mahmud II. devrinde, ordu ve memurlar için serpuş olarak kabul edilmiş olan fes Abdülmecit devrinde müslüman olan ve olmıyan halk tarafından kullanılmıya başlamıştı. "Feslerin püsküllleri bükülmemiş ipekten olduğu için rüzgârdan, yağmurdan ve daha başka şeylerden telleri bozulurdu. Bu sebeple her gün püsküllerin taraktan geçirilmesine ihtiyaç hasıl olurdu. Hattâ püskül taramak için şimdiki kundura boyacıları gibi sokaklarda ve çarşı ve pazarlarda: "püsküller tarıyalım" diye ekser yahudi çocukları olarak bir kısım halk bununla geçinirdi. Püskülün bu hali yüzünden fese püsküllü belâ denmiye başlanmıştı. Hükûmet bu işi nizama bağlamak için askere memurlara feslerine dirhemleri miktarı muayyen örme püsküller takmalarını mecburi kıldı. Halk da zamanla örme püsküle alıştı.

Abdülmecit devri hakkında netice

Umumî netice

Yirmi yıl süren Abdülmecit devri tanzimat kelimesiyle ifade edilen garplılaşma hareketleri devridir. Devleti, içine düşmüş olduğu inhitat uçurumundan kurtarmak ve ona hayatiyet kazandırmak için yapılan bu hareketler tam mânasiyle istenilen neticeyi sağlıyamadı. Bununla beraber; her alanda garplı düşüncenin ve müesseselerin yerleşmesi hususunda müessir oldu.

Yeni bir hukuk devleti kurma teşebbüsü

Gülhane hattının ilânına kadar; devletin hukuk nizamı şeriate dayanmakta idi. Fakat şeriat boş bir formül haline gelmişti. Öyle bir hale gelmemiş olsaydı zaten İmparatorluk inhitat haline düşmüş olamazdı. Ulema, şeriatı müdafaa ederken, mânasını değil, eski hâtıralarını savunmakta idi. Öyle olmasa idi, şunun bunun, mahkemesiz olarak katline veya malının müsaderesine fetva vermezdi. Kaldı ki şeriatın üstün bir hukuk nizamı olduğu devirde, Osmanlı İmparatorluğunun temasta bulunduğu batı âleminde tedvin edilmekte olan hukuk orta çağın kaide ve gelenekleriyle yoğrulmuş geri bir manzara gösterirken inkılâplarla ve ihtilâllerle yerini modern bir hukuka terketmiş bulunuyordu. Bu sebepledir ki, Osmanlı devletinin eski bir hukuk nizamından yeni bir hukuk nizamına geçmesi tarihi olduğu kadar içtimaî ve siyasî bir zaruret idi.

Gülhane hattı hümuyanunun ilân edilmesi (1839) bu zaruretin tabii bir neticesidir. Hattâ belirtilen prensipler, insan hakları beynanamelerinde de ifade edilmiş olan ferdin tabii hakları idi. Can emniyetinin mal ve ırz masunluğunun kanun teminatı altına alınacağı devletce vadedilmişti. Bu prensipler zaten şeriate hiç bir suretle aykırı değildi. Fakat batıda ihtilâller ve inkılâplar aydınların ve hukukcuların eseri olduğu için, meydana gelen hukuk nizamı da hukukcuların eseri idi ve bu eser de kendileriyle kontrol ettikleri umumî efkârın teminatı altında idi. Halbuki Osmanlı devletinde tanzimata kadar yapılan ıslahat hareketleri olsun; tanzimatın başlangıcı sayılan Gülhane hattının ilânı olsun, siyaset adamlarının esridir. Bu sebepledir ki onlar şeriatı ıslah edemezlerdi. Umumî efkâr, ulemanın kontrolü altında bulunduğu için, yaptıkları ıslahatı, umumî efkârın kefaleti altına koyamazlardı; bu sebepledir ki tanzimata, hukukî olduğu kadar siyasî bir mahiyet vermede de tereddüt göstermediler. Yaptıkları ıslahat hareketlerinde devlete yeni bir nizam verirken garbin emniyetini ve itimadını kazanmayı esas tuttular. Mustafa Reşit Paşa ve arkadaşlarının hem ulemayı kollamak için şeriatı göz önünde bulundurmaları hem de garbin sempati ve müzaheretini kazanmak istemeleri, tanzimatın karakterini tesbit etti. Eski kanun ve nizamlara dayanan eski müesseseler yanında batıdan iktibas veya tercüme edilen yeni kanun ve nizamlara dayanan yeni müesse-

seler kuruldu. Bu sebeple Abdülmecit devrinde yeni bir hukuk devleti tam mânasiyle kurulamadı. Ancak böyle bir iş için bir deneme safhası başlamış oldu ve müesseselerin çoğunda bu deneme, çağın fikir cereyanı istikametinde istihalelere sebep oldu.

Padişahın yeni durumu

Tanzimat, saltanat hukukunda değişikliklik yapmadı. Abdülmecit, önceki padişahlar gibi hem halife de padişahtır. Bununla beraber birçok hususlarda onlardan farklı bir padişahtır. Gülhane Hatt-ı hümayununda ilân edilen prensiplere sadık kalacağına dair yemin etmesi tebaaya karşı moral bir taahhüttür. Bu esaslara göre devrinde neşredilen kanunlarla iradesi tahdit edilmiştir. Bundan başka yabancı dil öğrenen Avrupayı tanıyan ve devlet idaresinde kendisine yardım eden yeni bir sınıf da otoritesini bir dereceye kadar tahdit etmiştir. Devrinde Osmanlı devletinin Avrupa hukuku umumiyesine kabul edilmesi üzerine, icraatında Avrupa umumî efkârını hesaba katması zaruretinin hasıl olması mutlak hâkimiyetini tadil etmiye yaramıştır. Yaşayış şekli itibariyle ve halkla teması bakımından da garpli bir hükümdar gibi hareket etmiştir. Bütün bu sebeplerle, padişah mutaassıpların safında değil ıslahatcıların başında yer almıştır.

Sadrazamın yeni durumu

Tanzimat devrinde de, sadrazam; padişahın vekili mutlakıdır. Fakat padişah, artık dilediği gibi veya istihareye yatmak suretiyle sadrazam nasp edememektedir. Enderun fiilen yıkılmıştır. Devir yeni tip sadrazam istemektedir. Yabancı dil bilen, Avrupa'yı tanıyan ve bilhassa Avrupa'da tanınan kimseler sadrazamlık mevkiine getirilmektedir. Sadrazamlar, mevkilerinden değil ise bile canlarından emindir. Padişahın keyfî arzu ve kararları ile katledilmekten veya nefyedilmekten korkuları yoktur. Nazırların tayininde, bilgi ve görgüye ehemmiyet verilmiye başlanmıştır. Henüz vükelâ heyetinin mesuliyeti prensipi mevcut değildi. Bununla beraber her yıl Muharrem ayında padişah, vükelâ meclisine gelmekte ve program kılıklı bir nutuk irad etmekte buna, sadrazam vükelâ adına cevap vermektedir. İstişareye de büyük ehemmiyet verilmektedir. Hükümetin

türlü faaliyet dalları için, meclisler kurulmuştur. Bunlarda Avrupa'nın müzakere usulleri kabul edilmiştir.

Yeni bir ordunun kurulması

Avrupa usulünde bir ordu yetiştirilmesine tanzimattan çok önce başlamıştı. Fakat ulema ile yeniçeriler bu yoldaki çalışmalara engel olmuşlardı. 1826 da Yeniçeri Ocağının ilgasından sonradır ki modern bir ordunun kurulmasına emniyetle girişilebildi. Fakat buhranlarla dolu Mahmud II. devrinde bu iş başarılamadı. Askere alma usulü kötü idi. Askerî eğitim türlü milletlere mensup uzmanlara tevdi edilmiş olduğu için yeknasak değildi. Kumandanlar, meslekî bilgiden mahrum oldukları için yetersizdiler. Techizat noksan idi.

Tanzimat devrinde 1843 de çıkarılan bir kanunla tam mânasiyle Avrupa usulünde bir ordunun kurulmasına girişildi. Askerlik hizmeti angarya olmaktan çıkarılarak bir vatan hizmeti haline getirildi. Ordu savaş ve barış hallerine göre teşkilâtlandırıldı. İmparatorluk, ihtiyaca göre askerî bölgelere bölündü ve bu bölgelerin her birinde bir ordu merkezi kuruldu. Askerî eğitim yapan okullar geliştirildi ve yenileri kuruldu. Askerî teknik müesseseleri ıslah edildi. Bu önemli ıslahat sayesinde tanzimat ordusu 1853-1855 seferinde Ruslara karşı başarılar kazandı.

Mülkî idarede yenilik

Tanzimat mülkî idarede; merkeziyetsiz idare yerine merkezci idareyi kurdu; tanzimattan önce İmparatorluk büyük eyaletlere bölünmüştü. Eyalet valilerinin çok geniş salâhiyetleri vardı. Askerî kuvvetlere kumanda ederler, mahallî varidatı iltizam usulü ile tahsil ederler. Örfî vergiler koyarlar, idam kararı verirlerdi. Padişahın moral otoritesinin kaybolması üzerine bu selâhiyetler kötüye kullanılmıya başlamıştı. XIX uncu yüzyılın ikinci yarısında birçok eyaletlerde valiler isyan etmişler ve istiklâl sevdasına kapılmışlardı.

Paris'te uzun müddet ikamet etmiş olan Reşit Paşa sadrazam olunca Fransa'nın mülkî taksimat ve nizamından ilham alarak Osmanlı İmparatorluğunun mülkî idaresinde değişiklik yaptı. Vilâyet merkezinde umumî hizmetleri vali ve kumandan ve defterdar arasında taksim etti. Bundan başka her vilâyet merkezin-

de bir vilâyet meclisi kurdu. Bu suretle yetkileri azaltılan valiler merkeze bağlandı. On yıl sonra valilerin salâhiyetleri tekrar arttırıldı ise de merkeze bağlılıkları devam ettirildi.

Bu idare usulü mühim bir yenilik ifade etmekle beraber, Fransa'dan defalarca büyük olan ve coğrafya yönünden olduğu kadar ırk, din ve mezhep yönünden de türlü farklar gösteren Osmanlı İmparatorluğunda, umulan neticeyi sağlayamadı. Başarısızlıkların sebeplerinden biri ehliyetli valilerin ve memurların mevcut olmayışı idi. Devlet memurların ehliyetsizliklerini yeni kanun ve nizamlarla kapatmak istendi ise de muvaffak olunamadı. Neden sonra Abdülmecit devrinin sonlarına doğru mülkiye memurları yetiştirilmek için bir Mülkiye Mektebi kuruldu.

Adalet sisteminde değişiklik

Osmanlı devleti din esaslarına göre teşkilâtlanmış olmakla beraber, İmparatorlukta bir din vahdeti tesis etmek siyasetini takip etmemişti. Kendi iradeleriyle müslüman olanlar dışında herkes itikadında serbest bırakılmıştı. Bu sebeple devletin ana kanunu olan şeriat yalnız müslümanlara tatbik edilmiş, müslüman olmıyan diğer toplulukların da kendi din ve geleneklerine göre medenî ve hukukî meselelerini halletmelerine cevaz verilmişti. Bu hal; kaza vahdetsizliğini neticelendirmişti. Bu kitabın adalet bölümünde de açıklandığı üzere, müslüman halkın şeriat mahkemeleri yanında, müslüman olmıyan topluluklardan her birinin mensup olduğu dine göre cemaat mahkemeleri ve bundan başka yabancı devletlerin konsolosluk mahkemeleri vardı.

Tanzimat; bütün tebaa için hukuk eşitliği prensipini kabul ettiği için adalet sisteminde bir birliğe doğru gidilmesi zaruri idi. Böyle bir birliğin tam bir şekilde tesisi, şeriatın olduğu kadar, islâm olmıyan cemaatlerce yüzyıllardanberi alışmış oldukları din esaslarına müstenit hukuk nizamlarının terkedilmesiyle mümkündü. Halbuki böyle bir şeyin bilhassa, tanzimat devrinde yapılmasına imkân kalmamıştı. Çünki yabancı devletler; Osmanlı imparatorluğundaki imtiyazlarından feragat etmek istemedikleri gibi, müslüman olmıyan Osmanlı tebaasına verilmiş olan hak ve imtiyazlara da dokunulmasına hiç bir veçhile rıza göstermiyorlardı. Kısacası orta çağlarda görülen haçlı zihniyetinin başka bir şekilde tezahürü Abdülmecit devrinde görülmekte idi. Bu sebep-

ledir ki, Tanzimat devrinde yukarıda ifade edilen mahkemelere dokunulmıyarak, onlara ait dâvaların bir kısmı yeni kurulan cinayet ve ticaret mahkemelerine devredildi. Bu mahkemeler müslüman olan ve olmıyan Osmanlı tebaası arasındaki hukuk ve ticaret dâvalarını gördükleri gibi bu tebaa ile yabancılar arasındaki aynı cinsten dâvaların da mercii idi. Bu mahkemelerde yabancı yargıçların bulunması, devletin medreseler dışında hâkim yetiştiren müesseselere sahip bulunmaması ve daha başka sebeplerle kazanın istiklâli prensipi sağlanamadı. Adalet ve idare birleştirilmek suretiyle adaletin tevziine gidildi. Vilâyetlerde kurulan idare meclisleri, aynı zamanda mahkeme vazifesini görüyordu. Kanun tasarılarını hazırlamak üzere kurulmuş olan İstanbul'daki Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye de bir nevi yüksek mahkeme gibi çalışıyordu.

Bu yeni mahkemelerin ihtiyaç gösterdiği mevzuat Avrupa kanunlarından tercüme veya iktibas suretiyle meydana getirildi.

Böylece Abdülmecit devrinde, adalet cihazında, garp usulleriyle bir yenilik yapılmış oldu. Fakat bu yenilik Avrupa devletlerinin baskısı ile ve münhasıran kendileriyle, himaye ettikleri müslüman olmıyan unsurların menfaatleri düşünülerek yapıldığı için devletin adalet alanındaki ihtiyaçlarını karşılıyamadı.

Yeni Eğitimin kurulması

Abdülmecit devrinde girişilen her alandaki ıslahat hareketlerinin gelişmesi ve devam etmesi, her şeyden önce bu hareketlerin mânasını kavrayan yetiştirildiği dalda ihtisas sahibi olan, icabında umumî efkârı tenvir edebilecek siyasî görüş sahibi bulunan elemanların mevcut olmasına bağlı idi. Böyle elemanları da yetiştirecek müessese, eğitim müesseseleri idi. Halbuki tanzimatın başlangıcında eğitim medresenin elinde, medresede, her türlü yeniliklere cephe alan ulemanın kontrolü altında idi. Medrese, kendi kendisini ıslah etmek kudretinde bulunmadığı, devletin de onu kaldıracak maddî ve manevî kuvveti olmadığı için bir tarafa bırakılarak yeni bir eğitim sisteminin kurulmasına girişildi. Bu iç için kurulan Meclis-i Maarif-i Umumiye; Mahmud II. devrinde ilân edilmiş olan ilk öğretimin mecburi ve meccaniliği prensipini tekit etti ise de, ne bu prensipi tatbik edebildi ne de ilk öğretimi ulemanın kontrolünden kurtara-

rak ıslah etmiye muvaffak oldu. Bununla beraber orta okul ile lisenin temelleri atıldı; meslek ve teknik okulları açıldı hattâ bir Darülfünün "Üniversite" kurulması prensipi bile kabul edilerek bu iş için bir bina inşasına başlandı. Bundan başka halkın umumî seviyesini yükseltmek için telif ve tercüme eserler meydana getirmek maksadiyle bir Encümeni Daniş "Akademi" bile kuruldu. Bütün bu işler, Avrupa'nın eğitim prensipleri ve müesseseleri göz önünde bulundurulmak suretiyle yapıldı. Islahatcılar, diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında ihtiyatla hareket etmek zorunda idiler. Medreseyi ürkütmemek için Avrupa usulünde kurdukları mekteplere onun derslerinden ve usullerinden bir kısmını almıya mecbur kaldılar. Bu suretle kurulan yeni eğitim sisteminde eski ile yeni unsurlar birbirlerini izaç ve inkâr ederek yaşamıya devam ettiler. Medreseden ve yeni eğitim müesseselerinden yetişenler de yekdiğerlerine yabancı kaldılar, dünya görüşleri farklı olduğu için: İmparatorluğun dağılmasına kadar ve hattâ inkılâbımıza kadar, aralarında sürecek olan bir mücadelenin ilk geniş safhasını açtılar.

Ekonomi ve Bayındırlık

Tanzimattan önce, Devletin, askerî ihtiyaçlar dışında ekonomi hayatına müdahalesi umumiyetle türlü faaliyet dallarının hukukî statülerini, kanunnamelerle tanzim etmiye inhisar ediyordu. Bu sebeple, Devletin bütün İmparatorluğa şumulü olan bir ziraat politikası, bir sanayi politikası, bir ticaret politikası yoktu. Bayındırlık için de hal böyle idi. Vakıflar bu son hususta devlete ait vazifelerden bazılarını görmekte idi.

Tanzimat devrinde; ekonomi hayatında evvelce başlamış olan inhitatın devam etmesi, buna mukabil Avrupa ekonomisinin devamlı olarak gelişmesi ve bir de Devletin, kabul etmiş olduğu yeni prensiplerle, amme hizmetini geniş mânada anlamıya başlaması sebepleriyle, ekonomi nizamının da yeni usullere göre tanzim edilmesi gereği duyuldu. Fakat böyle bir tanzim işi için evvelâ memleketin ekonomik bünyesini ve servet kaynaklarını sonra da dünya ekonomisinin umumî şartlarını tanımak lâzım geliyordu. Halbuki tanzimat adamlarından birkaçı, sadece Avrupa ekonomisinin dış sathını görebilmişlerdi. Maiyetlerinde müşavir olarak kullandıkları, Rum ve Ermeni sarraflarla İmparatorluğun ekonomisine nizam vermeleri mümkün değildi. Zaten

bu iş için de bir plânları yoktu; ve bir istikametleri de yoktu. İşe neresinden başlıyacaklarını kestiremiyorlardı.

İmparatorluğun başlıca servet kaynağı ziraat idi. Bu kaynağı değerlendirmek için herşeyden önce, toprak mülkiyetinin teminat altına alınması, toprak işletmelerinin ve mahsullerinin emniyetinin sağlanması, makul vergilerin ve vergi usullerinin tesbiti yollarını açılması, münakale vasıtalarının temini, ziraat bilgisi verecek müesseselerin açılması lâzım geliyordu.

Halbuki, Abdülmecit devrinin sonlarına doğru yapılan toprak mülkiyeti kanunu ihtiyaca cevap vermekten uzaktı. Mecburi askerlik hizmetinin kabul edilmesi dolayısiyle ziraatle uğraşan Türk nüfusundan her yıl binlerce kişi tarlasından alınarak uzun zaman müstahsil durumundan müstehlik durumuna getirilmekte idi. İsyanlar ve eşkiyalık vukaatı da birçok bölgelerde ziraatın muhtaç olduğu emniyeti silip süpürüyordu; vergiler, adil esaslara dayanmadığı gibi toplanma usulleri de ahlâk müeyyidlerinden mahrumdu; yol yoktu. Münakale vasıtaları iptidaî şekilde idi ve yetersizdi. Zirai bilgi verecek müesseseler yoktu. Kredi müesseseleri de mevcut değildi.

Sözün kısası, ziraat, teşvik ve himayeye muhtaçtı. Tanzimat adamları bu ihtiyacı idrak ettikleri halde, ziraat için yaptıkları şu birkaç maddeye inhisar etti.

Ziraat Nezareti kuruldu; ziraat müdürlükleri ihdas edildi. İlk defa olarak bir ziraat okulu kuruldu; pamuk ziraatı teşvik edildi. Ziraat mahsulleri yabancı ekspozisyonlarında teşhir edildi. Ve Abdülmecit devri sonunda İstanbul'da bir ekspozisyon açıldı. Çiftçiye çok az miktarda da olsa kredi sağlanmasına başlandı.

Yirmi yıl içinde yapılan bu işler, ziraat için müsbet neticeler doğuracak mahiyette olmakla beraber, koca imparatorluğun ziraatini canlandıracak değerde değildi.

Abdülmecit devri adamlarının ziraatte yenmek zorunda bulundukları müşkülât sanayide daha da fazla idi. Gülhane hattını ilân ettikleri sırada Osmanlı sanayii tam bir çöküntü halinde bulunuyordu. El ve kol kuvveti ile çalışan mahallî sanayi Avrupa'nın makine sanayii ile rekabet edemediği için silinmek tehlikesine maruzdu. Halkın, yukarıda ziraat bahsinde ifade edilen

sebeplerle, makine sanayii kurmıya kudreti yoktu. Böyle bir sanayi ancak devlet eliyle kurulabilirdi. Zaten devletin eskeri sanayi müesseseleri uzun zamandanberi Avrupa'nın bilgi ve teknik terakkilerini imkan nisbetinde takip etmekte idiler.

Fakat, bir makine endüstrisi kurmak için paraya, elemana ve yabancı mamulleriyle rekabet edebilmek için mevzuata ihtiyaç vardı. Halbuki o sıralarda devletin maliyesi berbad idi. Muhtaç olduğu elemanları yetiştirecek muhitler ve müesseselere de sahip bulunmuyordu. Ticaret sahasında yabancı mamullerle rekabeti mümkün kılacak mevzuatı tanzim etmesine de imkân kalmamıştı.

Çünki ortada kapitülasyonlar vardı. Bundan başka 1839 da ve onu takip eden yıllarda yabancı devletlerle imza edilen ticaret muahedeleri mevcuttu. Ticaret hürriyetini tesbit eden bu muahedelerden faydalanarak yabancılar Osmanlı imparatorluğunun iç ticaretine bile hâkim olmıya başlamışlardı. Bu durum karşısında Osmanlı tebaası tüccarlar, yabancı tabiyetine geçmiye başladılar. Devlet, askerî ihtiyaçları karşılamak ve hazineye varidat sağlamak, düşüncesiyle Avrupa'dan uzmanlar ve makineler getirtmek suretiyle yeni bir sanayi kurmak teşebbüsünde bulundu. Dokuma, kâğıt, maden cam, sanayi dallarında tatbik edilen yeniliklere rağmen Avrupa ile rekabet mümkün olamadığı gibi bu sanayi şubeleri de geliştirilemedi.

İmparatorluğun bayındırlık ihtiyaçları geniş ve hudutsuzdu. Bu ihtiyaçlar, hayır sahiplerinin yapacağı vakıflarla artık karşılanamazdı. Zaten vakıflar da diğer müesseseler gibi inhitat haline düşmüş bulunuyordu.

Avrupa'da elçi olarak bulunmuş olan tanzimat devri adamlarından bazıları, orada devletce bayındırlığa verilmekte olan ehemmiyeti görmüşlerdi. Bu ehemmiyeti Osmanlı devletine aksettirdiler. Zaten Gülhane hattında ilân edilen prensipler ekonomi dallarında girişilen ıslahat hareketleri ve yabancı devletlerin devamlı baskıları da devleti bayındırlık işlerini benimsemiye zorlamakta idi, kara yollarının açılması, nehir yataklarının temizlenerek seyrü sefere elverişli bir hale getirilmesi, limanların temizlenmesi, tersanelerin kurulması vapur kumpanyalarının tesisi, demiryollarının inşası gibi büyük çapta işlere girişilmesi gerekiyordu. Halk, cahil, teşkilâtsız, himayesiz fakir ve devlete karşı

güvensiz idi. Bu işlerin yapılmasını ondan beklemek imkânsızdı. Mısır'da, Mehmet Ali Paşa'nın yaptığı gibi, bir devlet bayındırlık programı tanzim etmek ve geliştirmek gerekli idi. Fakat, yukarıda belirtilen sebeplerle devletin buna takatı yoktu. Hernekadar birkaç yolun açılmasına teşebbüs edildi ise de başarı sağlanamadı. Neticede, yabancı sermayeye müracaat edildi. Ve İmparatorluğun büyük bayındırlık işleri yabancıların menfaatlerini sağlıyacak şartlar dahilinde, onlara ihale edilmiye başlandı.

Cemiyet alanında yenilikler

Tanzimat yukarıdan aşağı bir hareket etti. Avrupa medeniyetine intibak fikri yüksek memurların mahi idi. Zaten cemiyette de başa bakmak ve ona benzemek telâkkisi hâkimdi. Tanzimatcılar, bir taraftan cemiyetin bünyesini kemiren, rüşvet, iltimas, irtikâp misüllü kötü gelenekleri kaldırmıya, diğer taraftan yeni bir hayat görüşü ve nizamını tesis etmiye çalıştılar. Fakat kötü gelenekleri kaldırmak, için ceza kanunu ile yemin gibi dış tedbirlere başvurdular. Yeni hayat görüşü ve nizamını kurmak için de alafranga kıyafet ve usullerini aldılar. Böyle hareket etmeleri de zaruri idi. Çünki; Osmanlı cemiyeti gibi karışık bir cemiyetin temelinden işe başlamak hem güç hem de imkânsızdı. Zaten devrin şartları da onları bu yolda sürüklemiye zorlamakta idi. Kırım muharebesi sırasında, Avrupalılarla Türk cemiyeti arasında geniş bir temas hasıl oldu. Bu muharebeden sonra da, yabancı sermayesinin İmparatorlukta yerleşmesi teması devam ettirdi.

Müşterek değerler üzerine kurulması istenen bir cemiyet, bu değerleri cemiyetin bünyesinden bulup çıkarmak imkânı olamayınca, alafrangaya gitmeleri Abdülmecit devri adamları için tabii ve zaruri idi.

Yabancı devletlerin yenilik hareketlerinde rolü

Abdülmecit devri adamları, garplalışma hareketleri ile; Osmanlı devletini garplı bir devlet haline getirmek suretiyle; yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğunun işlerine müdahalelerine de son vereceklerini sanmışlardı. Halbuki netice bunun aksi oldu. Çünki şeriat tam bir garplılaşmıya imkân bırakmıyordu; hıristiyan tebaaya tatbik edilemediği için, yabancı devletlere geniş bir müdahale kapısı açıyordu. Büyük Avrupa devletleri, müslü-

man olmıyan tebaa lehinde türlü istekler ileri sürmeye başladı. Avrupa'nın müzahereti ile, devletin mevcudiyetini muhafaza edebileceklerini sandıkları için, ıslahatcılar için Avrupa'nın sempatisi kıymetli bir teminat gibi görünüyordu. Bu sebeple, ıslahat hakkındaki fikirlerini tetkike kendilerini mecbur gördüler. 1856 ıslahat fermanının hükümleri, Türk devlet adamlarile İstanbul'daki Fransız ve İngiliz elçileri arasındaki müzakereler neticesinde tesbit edildi. Bu kötü bir başlangıç idi. Bundan sonra yabancı devletler, müslüman olmıyan tebaaya siyasî haklar bahşeden bu fermanın tam mânasiyle tatbik edilmesini istediler. Daha sonra da, Osmanlı Devletinde tatbik edilmesini gerekli gördükleri kanunları bile hazırlamıya kalkıştılar. İstanbul'daki elçileri Devletin iç ve dış siyasetini kontrol eden bir heyet haline geldiler. Bu sebeple Osmanlı hükümetinin teşebbüs kabiliyeti, siyasî iktidarı ve itibarı geniş ölçüde zedelenmiş oldu.

Tanzimatın Abdülmecit devri hakkında okuyucu kendisine göre bir hüküm verecektir. Bizim hükmümüz şudur : bu devir tarihimizde garplılaşma hareketlerinin esaslı bir merhalesidir. Devrin dış siyasetini bile bu hareketlerin ışığı altında tetkike zaruret vardır. Mustafa Reşit Paşa ve arkadaşları, yeni bir hukuk devleti yaratamadıkları gibi, cemiyete de yeni bir dünya görüşü benimsetemediler. Fakat yaşadıkları asrın fikir cereyanlarının istikametini gördükleri için, şartların imkânı nisbetinde böyle bir devletin kurulması ve böyle bir görüşün cemiyete mal edilmesi için çalıştılar. Muvaffakiyet dereceleri hakkında verilecek hükmü; mücadele ettikleriyle engellerin mahiyeti ile mukayese ettikten sonra vermek doğru olur.

KRONOLOJİ CEDVELİ

1250 Lübnan'da Marunilere Fransa Kralı Saint Louis'nin şart vermesi.
1478 Karadağ, Fatih Sultan Mehmet tarafından İşkodra eyaletine ilhak ediliyor.
1499 Karadağ'ın iç idaresi Vladika'lar eline geçiyor.
1699 Karlofca Muahedesi.
1709 Rus Çarı Petro, Karadağ prensi Vladika ile Osmanlı Devletine karşı anlaşılıyor.
1711 Rus'lara karşı Prut zaferinin kazanılması.
1713 Cebelitarık, İngilizler eline geçiyor.
1718 Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında Pasarofça andlaşması imzalanıyor.
1768 Osmanlı-Rus savaşı.
1773 Mühendishane-i Bahri kuruluyor.
1774 Küçük Kaynarca andlaşması. Eflâk ve Buğdan işlerine Rusya müdahale hakkı elde ediyor.
1789 Fransa ihtilâli.
Selim III. ün tahta çıkışı
1793 Mühendishane-i Berrî kuruluyor
Nizam-ı Cedit ıslahatının başlaması.
1800 Mustafa Reşit Paşa'nın doğuşu.
1802 Rusya'nın baskısı ile Eflâk ve Buğdan voyvodalarının yedi yıl için seçilmesi ve Rusya'nın muvafakati olmadan azledilmemesi kabul ediliyor.
1804 Sırp isyanlarının başlaması (Kara Yorgi Baş Knez)
1806-1812 Osmanlı-Rus harbi.
1807 Selim III. tahttan indiriliyor.
1808-1839 Mahmud II. devri.
1809 Napolyon Bonapart ile Çar Aleksandr arasında Erfurt mülâkatı.
1813 Bükreş andlaşması (Basarabya Moldavya'dan ayrılarak Rusya'ya terkediliyor).
Kara Yorgi Avusturya'ya çakıyor.

1814 Âli Paşa'nın doğuşu.
1815-1817 Sırbistan'ın ikinci defa isyanı (Miloş Obrenoviç'in idaresinde).
1817 Sırbistan'a muhtariyet verilmesi.
1820 Eflâk ve Buğdan'da ayaklanma.
1821-1828 Yunan isyanları.
1826 Rusya ile Akkerman mukavelesi. Ruslar Eflâk ve Buğdan ile Sırbistan'da müdahale haklarını kuvvetlendiriyorlar.
Yeniçeri Ocağının kaldırılması.
Ağa Kapısının Meşihat dairesi halinde gelmesi.
"Bab-ı Seraskeri„
Askerî Tıp Okulu (Tıphane-i Amire ve Cerrahname-i Mamure.)
1828 Rusya, Osmanlı İmparatorluğuna harp ilân ediyor.
Kapodistriya Yunanistan Cumhurbaşkanı.
1829 Edirne andlaşması (Yunanistan müstakil Devlet oldu. Basarabya ve Kars havalisi Ruslara terkedildi).
1830 Miloş Obrenoviç veraset usulü ile Sırbistan beyliğine tayin edildi. Sırbistan'ın muhtariyet imtiyazları genişletildi.
Rusya, Eflâk ve Buğdan üzerindeki himayesini kuvvetlendirdi.
Osmanlı İmparatorluğunda karantina usulü.
1831 Kapodistriya'nın katledilmesi.
Takvim-i Vekayi'nin intişarı.
İlk defa kâğıt para çıkarılması.
1832 Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı.
Eflâk ve Buğdan idaresi için bir nizamnâme hazırlanması.
1833 Babıâli murahhasları ile Mısır murahhasları arasında Kütahya konferansı.
Bavyerah Otto'nun Yunan kıralı olması.
Hünkâr İskelesi andlaşması.
1834 Osmanlı devletinin Avrupa büyük başkentlerinde yeniden büyükelçilikler kurması.
Harp Okulunun "Mekteb-i Harbiye"nin açılması.
1835 Sırbistan'da Miloş Obreviç'e karşı ayaklanma. Anayasa.
1836 Mustafa Reşit Paşa Londra Elçisi.
1837 Viktorya İngiltere kıraliçesi.
Mustafa Reşit, Paşa Hariciye Nazırı.

1838 Padişahın teşebbüsiyle Sırp anayasasında değişiklik.
Âli Paşa Londra Maslahatgüzarı.
Osmanlı devleti ile İngiltere arasında ticaret andlaşması.
Osmanlı devleti ile Fransa arasında ticaret andlaşması
1839 Mısır kuvvetleri ile Osmanlı kuvvetleri arasında Nizip meydan muharebesi.
Mahmud II. nin ölümü ve Abdülmecit'in tahta çıkışı.
Gülhane Hatt-ı Hümayunu.
Sırbistan'da Miloş'un istifası, Milan Obrenoviç Sırbistan Beyi.
1840 İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya, Mısır meselesinde padişahı, Mehmet Ali'ye karşı tutmak için Londra andlaşmasını imzalıyorlar.
Mülkî idarede yeni teftiş usulü.
Ticaret Meclisinin kurulması.
İlk ceza kanunnâmesi.
Mekteb-i Tıbbiyye Meclisi.
Ceride-i Havadis gazetesinin neşri.
1841 Beş büyük Avrupa devleti arasında Londra'da Boğazlar mukavelesinin imzalanması.
Mısır'ın muhtariyeti hakkında Abdülmecit'in fermanı
600.000 liralık yüzde on iki faizli kaime çıkarılması.
1842 Aleksandr Kara Çorç Sırp Beyi.
Ebe mektebi.
1843 Yunanistan'da, anayasa için kıral Otton'a karşı isyan.
Serasker Rıza Paşa ve yeni askerî teşkilât.
1844 Atina'da Osmanlı elçisine hakaret Osmanlı devletinin Yunanistan'la diplomatik münasebetleri kesmesi.
Çar Nikola'nın Londra'yı ziyareti.
1845 Meclis-i Maarif-i Muvakkat.
Abdülmecit'in Silistre'ye ve Girid'e seyahati.
1846 Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın padişahı ziyareti.
Meclis-i Maarif-i Umumî.
Darülfünün kurulması prensipi kabul ediliyor.
Âli Paşa Hariciye Nazırı.
Mekâtib-i Umumiye Nezareti kurulması.
Darülmuallimîn (Öğretmen Okulu) açılması.
Ziraat Mektebi.

Karma Ticaret mahkemelerinin kurulması.

1848 Fransa'da ihtilâl, Louis Philippe'in düşmesi. İkinci Cumhuriyet.
Eflâk ve Buğdan'da isyan. Osmanlı Devletinin muvafakatiyle Rusların Eflâk ve Buğdan'ı işgal etmeleri.
Devlet salnâmesi yayınlanıyor.
Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın ölümü. İbrahim Paşa vali.

1849 Macar mültecileri meselesi.
Balta limanı mukavelesi (Voyvodalarla divanların yetkileri tahdit ediliyor).
Darülmaarif açılıyor.
Harp okulunda (Erkân-ı Harbiye-Akademi sınıfları).

1850 Âli Paşa Sadrazam.
Pire'nin İngilizler tarafından abluka edilmesi.
Mülkî İdarenin teftişi için nizamnâme.
Bazı eyaletlerde cinayet mahkemeleri kuruluyor.
Ticaret kanunnâmesinin yayınlanması.

1851 Loui Napolyon'un Mebuslar Meclisini dağıtması ve kendisini hayat boyunca Cumhuriyebaşkanı ilân etmesi.
Kutsal yerler probleminin başlaması.

1852 Napolyon III. İmparator.
Karadağlıların komşu eyaletlere saldırması; Ömer Paşa'nın müdahalesi. Andlaşma.

1853 Çar Nikola ile İngiliz elçisi Lord Seymour mülâkatı (Osmanlı devletinin taksimine dair).
Mençikof İstanbul'a olağanüstü elçi olarak geliyor.
Ruslar Eflâk ve Buğdan'ı işgal ediyorlar.
Osmanlı devletinin Ruslara harp ilânı.
Osmanlı devleti ile İngiltere ve Fransa arasında ittifak.

1854 Kırım muharebesi.
Yunan çetelerinin Tesalya ve Epir'e saldırmaları.
Osmanlı Devletinin ilk borçlanması.
Eflâk ve Buğdan Ruslar tarafından tahliye ediliyor; Avusturyalılar tarafından işgal ediliyor.
Encümen-i Dânişin kurulması.
Mısır Valisi Sait Paşa, Fernand De Lesepse'e kanal açma imtiyazını veriyor.

Dürzilerle Maruniler arasında çatışmalar.

1855 Viyana Kongresi.
Avusturya'nın Rusya'ya ültimatomu.
Osmanlı Devletinin ikinci borçlanması.
Fransızlar Çetine'e de bir Vis konsolosluk açıyorlar.

1856 Islahat fermanının ilânı.
Paris Andlaşması; Kırım harbine son veriliyor.
Napolyon III. Eflâk ve Buğdan birliğini iltizam ediyor.
Sait Paşa, Süveyş kanalının açılması hakkında Lesepse verdiği imtiyazı yeniliyor.

1857 Eflâk ve Buğdan Avusturyalılar tarafından tahliye ediliyor.
Eflâk'ta ve Buğdan'da, divanlar için yapılan seçimlerde birlik taraftarları kazanmadıkları için, Fransa seçimlerin hükümsüz sayılmasını istiyor.
Fransa, Rusya, Prusya ve Sardunya Babıâli ile diplomatik münasebetlerini kesmiye kalkışıyorlar.
Napolyon III. ile Kraliçe Viktorya arasında Osborne mülâkatı. İngiltere Memleketeynin seçimlerinin hükümsüz sayılmasını kabul ediyor.
Babıâli, Eflâk ve Buğdan seçimlerini hükümsüz ilân ediyor (12 Ağustos).
Eflâk ve Buğdan'da yeni seçimler. Birlik taraftarları kazanıyor (19 Eylül).
Osmanlı Devletinin yeni arazi kanunnâmesi yayınlanıyor.

1858 Eflâk ve Buğdan'ın beyliklerinin birleştirilmesi Paris konferansında kararlaştırılıyor (19 Ağustos).
Osmanlı Devleti ile Karadağ arasında harp.
Miloş Obrenoviç Sırbistan Beyi (79 yaşında idi).
Osmanlı Devletinin üçüncü borçlanması.
Kız Rüştiyelerinin açılması.
Mülkiye amir ve memurları için nizanmâme.
Mustafa Reşit Paşa'nın ölümü.
Orman ve Maâdin mektebi kuruluyor.

1859 Aleksandr Cuza Eflâk Beyi seçiliyor (17 Ocak).
Aleksandr Cuza Buğdan Beyi seçiliyor (5 Şubat).
Eflâk ve Buğdan durumunu görüşmek için Paris konferansı toplanıyor.

Babıâli Aleksandr Cuza'yı Eflâk ve Buğdan'ın müşterek voyvodası tanıyor (Eylül 1859).
Mekteb-i Mülkiye (Siyasal Bilgiler Okulu).
Kuleli Vak'ası.
Mihail Sırp Beyi oluyor.

1860 Suriye İsyanı. (Dürzilerle Maruniler arasında boğuşma) Şam olayları.
Fuat Paşa, olağanüstü yetkilerle Suriye isyanlarını bastırmak için harekete geçiyor.
Osmanlı Devletinin dördüncü borçlanması.
Ticaret kanunu zeylinin yayımlanması.
Telgraf mektebi kuruluyor.

1861 Eflâk ve Buğdan işlerini görüşmek üzere devletlerarası İstanbul konferansı.
Lübnan'ın idaresi için bir nizamnâme hazırlandı.
Rusya'da serfliğin kaldırılması
Abdülmecit'in ölümü.

BİBLİYOGRAFYA

I. Bibliyografya Eserleri

KORAY ENVER, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası*, (1729—1950).

BENGESCO, *Essais d'une notice Bibliograrafique sur la Question d'Orient de 1821 à 1897.*

L. SAVADJAN, *Bibliografie Balkanique.* Paris 1931.

YAVANOVİTEC, *An Enghish Biblography on the Near Eastern* Question (1841—1906).

MİCHOFF, *Sources Bibliographiques sur l'Histoir de la Turquie et de la Bulgarie.* Sofya 1934.

UNAT FAİK - GERÇEK SELİM, *Tanzimat Devri İçin Bir Bibliyografya*, (Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 1940 da yayınlanan Tanzimat isimli kitabın arkasında).

YAMAN, MÜMTAZ TALÂT, *Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi.* İstanbul 1940, s, 236-238.

Millî Eğitim Bakanlığı, *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yayınları Kataloğu.*

PROF. DR. TUKİN, CEMAL, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi.* İstanbul 1947. (Bibliyografya: S IX-IV).

II. Kronoloji için

MUSA KÂZIM, *Muhtarâ-i Ricâl-i Siyasiyun.* İstanbul 1926.

SÜLEYMAN SURURÎ EFENDİ (KASIDECİZÂDE), *İlâveli Esmar-ı Tevarih* maa zeyil. 1295.

CAVAİGNAC, *Chronologie de l'Histoire Mondiale.* Paris 1934.

LANGER, *William An Encyclapedia of World History.* Cambridge Massachusetts, 1940.

EDWARDS, *Notes on the European History.* C. III, IV, V.

UNAT, FAİK REŞİT, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu.* Ankara 1939.

III. Coğrafya, Nüfus ve diğer İstatistikler İçin

M. J. N. Jouanin ve Jivan Caver, *L'Univers, Historie et Description de Tous les Peuples, Turquie*, 1843.

N. W. Michof, *La Population de la Turquie et de la Bulgarie.* Sofya 1915.

——, *La Population de la Turquie et de la Bulgarie du XVIII et XIX ime siecle.* Sofya 1924.

Karal Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı.* Ankara 1943.

IV. Andlaşma Metinleri, Mukaveleleri ve Senetleri için

Muahedat Mecmuası. c. 1, 5, İstanbul 1294.

Gabriel Efendi Noradounghian, *Recueil d'Actes Internationaux de L'Empire Ottoman*, 1897 c. 2, 3, 1897. *Düstur*, ilk tertip, c. 1, 4. İstanbul 1289.

Aristarchi Bez (Gregoir), *Legistation Ottoman.* İstanbul 1874. C. 7.

Testa, *Reucil des Traités de la Porte Ottomane avec les Puissances Etrangerès. depuis 1536*, Paris 1865—1896. c. 1-12,

V. Yazmalar ve Basılı Vesikalar

Ahmet Lûtfi, *Tarih-i Lûtfi*, (yazma). c. 10. T. T. K. K.

Ahmet Cevdet, *Tezakir*, (Yazma). defter, 7-8. T. T. K. K.

Rifat, *Müntehabât-ı âsar-ı Rifat Paşa.* (Rifat Paşa merhumun Viyana'daki iptidaki seferetinde (1837) Avrupa ahvaline dair yazdığı risale).

Rifat Paşa merhumun elli üç tarihi evahirinde (1837) Viyana'ya Büyükelçi tayin olunduğu esnada Reşit Paşa merhuma yazmış olduğu muharrerattan intihap olunan bazı mektuplar.

Rifat Paşa merhumun Viyana'dan iptidaki sefaretinde Bab-ı Âli'ye yazdığı mektupların suretleri :

Mısır meselesi hakkında Devlet-i Âliye ile Düvel-i Fahime beyninde akdolunan muahede-i ittifakiye iktizasınca karargir olan tekâlifi Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya tebliğ etmek

memuriyetile Rifat Paşa merhumun elli altı tarihinde (1840) Hariciye müsteşarı iken İskenderiye canibine gönderdiği mekâtibin suretleridir.

Rifat Paşa merhumun biddefaât Meclis-i Vükelâ riyasetinde ve muahharan Meclis-i Tanzimat âzalığında bulunduğu vakitlarda kaleme almış olduğu mazbatalardan bazılarının suretleri.

Tanzim umur-u devlete ve bazı ıslahata dair Rifat Paşa merhumun memuriyet-i mütenevviada bulunduğu esnada ara sıra kaleme alıp takdim etmiş olduğu bazı lâhiya ve mazbataların suretidir.

Bazı ıslahata dair Rifat Paşa merhumun arasıra kaleme alup takdim etmiş olduğu bazı lâyihaların suretidir.

Muharrerat-ı Nadire, (Abdülmecit, Mustafa Reşit Paşa, Âli Paşa ve daha başka Tanzimat adamlarının vesikaları).

HAYRETTİN, *Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye*. Kitap, 1-5, İstanbul 1306.

ADAMOW - HÜSEYİN RAHMİ, *Anadolu'nun Taksimi*. İstanbul 1927.

CEMAL M., *Vesaik-i Siyasiye*. 1327.

VI. Genel Taribler

AHMET LÜTFİ, *Tarih-i Lütfi*. c. 1-8. İstanbul 1873—1910.

ESAT (SAHAFLAR ŞEYHİZÂDE), *Üssüzafer*. İstanbul 1243.

MUSTAFA NURİ PAŞA (MANSURİZÂDE), *Netayicül Vukuat*. İstanbul.....

ATÂ, *Tarih-i Atâ*. c. 5. İstanbul 1874—1876.

MAHMUT CELÂLEDDİN, *Mirat-ı Hakikat*. İstanbul 1910—1911.

AHMET RASİM, *Osmanlı Tarihi*, c. 4. İstanbul 1328—1330.

ABDÜRRAHMAN ŞEREF, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*. c. 2. İstanbul 1309—1312.

YORGA - BAYKAL, BEKİR SITKI, *Osmanlı Tarihi*. c. V (1774—1912), Ankara 1948.

MARSİTLİ, *Osmanlı Tarihi*. Ankara 1934.

COLONEL LAMAUCHE - GALİP SÖYLEMEZOĞLU, *Türkiye Tarihi*. c. 2. İstanbul 1942.

VII. Siyasi Tarihler ve Diplomatik Eserler

KÂMİL PAŞA, *Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye.* c. 1-3, İstanbul 1327.

GORİANOW - ALİ REŞAT ve MACAR İSKENDER, *Devlet-i Osmaniye-Rusya Siyaseti.* İstanbul 1912.

AVERİANOW - ADİL MUSTAFA, *XIX. asırda Rusya-Türkiye İran Münasebetleri.*

PROF. PAUL HOURİE, *Türkiye Nasıl Parçalandı.*

EMİL BOURGEOİS, *Manuel Historique de Politique Etrangère.* c. III, Paris 1906.

PROF. CEMİL BİLSEL, *Tanzimatın Harici Siyaseti.* (ayrıbasım), İstanbul 1940.

ALİ KEMAL, *Mesele-i Şarkiye.* Mısır 1900.

YUSUF AKÇORA, *Şark Meselesine dair Tarih-i Siyasî Notları.* İstanbul 1336.

NAMIK KEMAL, *Şark Meselesi Hakkında bir Mütalâa. Tasvir-i Efkâr*, No. 418.

DRİAULT NAFİZ, *Şark Meselesi.* İstanbul 1328.

PRADT, *Question de l'Orient*, Paris 1836.

POUL HOURİE, *Exposé Simple et Claire de la Qestion d'Orient*, Paris 1913.

ETUDES, *Pratiques sur la Question d'Orient.* Paris 1869.

AHMET RIZA, *La Crise de l'Orient, ses caues et ses Remèdes.*

CHAVET, *La Question d'Orient, dans l'Histoire Contemporaine.* 1821—1905.

JAQUES ANCEL, *Manuel Historique de la Question d'Orient (1792—1930).* Paris 1930.

Bab-ı âli (Hariciye Nezareti), *Mısır Meselesi.* İstanbul 1334.

Bab-ı âli (Hariciye Nezareti), *Boğazlar Meselesi.* İstanbul 1334.

PROF. CEMAL TUKİN, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi.* İstanbul 1947.

SÜLEYMAN KÂNİ İRTEM, *Boğazlar Meselesi.* İstanbul 1936.

SEDAT PAŞA, *Boğazlar Meselesi ve Çanakkale.* İstanbul 1932.

RAGIP RAİF - RAUF AHMET, *Boğazlar Meselesi*. 1918.

RENÉ PINON - HÜSEYİN NURİ, *Boğazlar Meselesi*. İstanbul 1913.

DASCOVICI, N., *La Question du Bosphore et des Dardanelles*. Genève 1918.

ALİ FUAT, *La Question des Détroits*. Paris 1928.

GRAVES, *The Question of the Straits*. London 1931.

PAUL MACEY, *Statut International des Détraits*. Paris 1912.

CAVİT ORAL, *Akdeniz Meselesi*. c. I. Adana.

CHARLES VELEY - YUSUF ZİYA, *Anadolu'nun İstikbali ve Şark meselesi*. İstanbul 1929.

PAUL MOHR - MUZAFFER ATİK, *İstanbul ve Boğazlar Meselesi*. İstanbul 1948.

VIII. Islahat Hakkında Genel Eserler, (Abdülmecit devri)

Millî Eğitim Bakanlığı, *Tanzimat*. c. 1, 1940.

ENGELHARD - ALİ REŞAT, *Türkiye ve Tanzimat*, 1912.

AUBİCİNİ, *Letres sur la Turquie*. Paris 1851.

AUBİCİNİ, *La Turquie Actuelle*. Paris 1855.

TCHİATCHEFF, *Lettres sur la Turquie*. Paris 1839.

VALMY, *Réformes de l'Empirie Ottoman*. Paris 1860.

EUGENE MOREL, *La Turquie et ses réformes*. Paris.

EDMOND CHERTER, *Reformes en Turquie*. Paris 1858.

ALEXANDRE BONNEAU, *Les Turcs et la Civilisation*. Paris 1860.

ALEXANDRE BONNEAU, *Les Turcs et les Nationalites*. Paris 1860.

CHİDHAROLD, *La Turquie et les Principautés*. Paris 1857.

VICTOR LANGLOİS, *Les Partis en Turquie*. Paris 1856.

TAYYİP GÖKBİLGİN, *1840 tan 1861 e kadar Cebel-i Lübnan ve Dürziler*. (ayrıbasım). Ankara 1847.

AHMET BEDEVİ KURAN, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul 1945.

AHMET RASİM, *İstibdattan Hâkimiyeti Milliyeye*. c. 4. İstanbul 1828.

IX. Islahatın Hukuk cephesi. (Abdülmecit Devri)

HALİL İNALCIK, *Tanzimat Nedir?* (Tarihi Araştırmaları, Ankara 1840—1841).

YAVUZ ABADAN, *Tanzimat Fermanının Tahlili.* (ayrıbasım), İstanbul 1940.

DR. HIFZI VELDET, *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat.* ayrıbasım, İstanbul 1940.

MUSTAFA BELGESAY, *Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı.* ayrıbasım, İstanbul 1940.

TAHİR TANER, *Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku.* ayrıbasım, İstanbul 1940.

ÖMER LÜTFİ BARKAN, *Türk Toprak Hukuk Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesi.* ayrıbasım, İstanbul 1940.

RECAİ OKANDAN, *Amme Hukukumuzda Tanzimat ve İkinci Meşrutiyet.* İstanbul 1946.

HALİL İNALCIK, *Bosna'da Tanzimatın Tatbikine Ait Vesikalar.* Tarih Vesikaları, sayı 5.

HALİL İNALCIK, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi.* Doktora tezi. Ankara 1943.

AHMET REFİK, *Türkiye'de Islâhat Fermanı.* Türk Tarih Encüme Mec. 4 (8).

EBÜLULÂ MARDİN, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa.* İstanbul 1940.

ANDRE MANDELSTAM, *La justice Ottoman, dans ses rapports avec Les Puissance Etrangères.* Paris 1911.

X. Eğitim Hakkında

MAHMUT CEVAT, *İbn-üş şeyh Nafi, Maarifi-Uumumiye Nezareti Tarihce-i Teşkilâtı ve İcraatı.* İstanbul 1910.

NAFİ ATUF, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme.* birinci kitap, İstanbul 1930.

OSMAN ERGİN, *Türkiye Maarif Tarihi.* c. II. İstanbul 1940.

NEVZAT AYAS, *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler.* Ankara 1948.

Meşihat Dairesi, *İlmiye Salnâmesi.* İstanbul 1915 (Medreselerin teşkilâtı hakkında bilgi vermektedir).

AHMET CEVDET, *Tarih-i Cevdet.* (Medreseler ve ilmiye sınıfı için, c. I, s. 110-117).

MEHMET ESAT, *Mirat-ı Mühendishane.* İstanbul 1895.

MEHMET ESAT, *Mekteb-i Harbiye.* İstanbul 1873.

DR. RIZA TAHSİN, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye.* İstanbul 1910.

ŞERAFETTİN YALTKAYA, *Tanzimattan evvel ve sonra medreseler.* (Tanzimat, c. I, s. 463-467).

SADRETTİN CELÂL ANTEL, *Tanzimat Maarifi.* (Tanzimat, c. I, s. 444-462).

İHSAN SUNGU, *Mekteb-i Maarif-i Adliyenin Tesisi.*

İHSAN SUNGU, *Tevhid-i Tedrisat.* (Belleten, 2. cilt 7-8 sayı).

HASAN ÂLİ YÜCEL, *Türkiye'de Orta öğretim.* İstanbul 1938.

REŞAT NURİ GÜNTEKİN, *Tanzimattan bugüne kadar dil ve edebiyat.*

İSKİT SERVER, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri.* İstanbul 1939.

ABDLÜLHAK ADNAN ADIVAR, *Türklerde İlim.* İstanbul 1943.

AHMET LÜTFİ, *Tanzimattan sonra Türkiye'de Maarif Teşkilâtı.* (1267—1287), T. T. E. Mec., No. 17 (94).

XI. Sosyal Ekonomi ve Maliye hakkında

ABDÜRRAHMAN VEFİK, *Tekâlif Kavaidi.* 1328.

SÜLEYMAN SUDİ EFENDİ ,*Defter-i Muktesit.* c. I-III.

OSMAN NURİ ERGİN, *Mecelle-i Umur-u Belediye.* c. I, İstanbul 1922.

PROF. DR. AFET İNAN, *Aperçu Général sur l'Histori Economique de l'Empire Ottoman.* İstanbul 1941.

HÜSEYİN AVNİ, *Bir Yarım Asır Müstemleke Tarihi,* İstanbul 1932.

CHARLES TEXİER - ALİ SUAT, *Küçük Asya.* c. I-III, İstanbul 1939.

Coup d'oeil général sur l'Expasition Nationale à Constantinople. İstanbul 1863.

BELİN, *Essais Sur l'Histire Economique de la Turquie.* Paris 1856.

URQUHARTD, *La Turquie, ses ressouras son organisation municipale, son Commerce.* Bruxelle, 1837.

AMİ BOUÉ, *La Turquie d'Eurque.* c. III, Paris 1840.

Ziraat Vekâleti, *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış.* İstanbul 1938.

ÖMER CELÂL SARÇ, *Tanzimat ve Sanayiimiz.* ayrıbasım, İstanbul 1940.

PAUL MASSON, *Histoire du Commerce Francais dans le Levant au XVIII. lem Siéale*, Paris 1911.

YUSUF KEMAL TENGİRŞENK, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti.* ayrıbasım, İstanbul 1940.

HAKKI YENİAY, *Osmanlı Borçları Tarihi.* Ankara 1936.

KİRKOR KÖMÜRCİYAN, *Türkiye'de İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi* (Düyun-u Umumiye Tarihçesi). İstanbul 1948.

ZİYA KARAMÜRSEL, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler.* Ankara 1940.

PARUVİE, *Türkiye'nin Candamarı, Devlet-i Aliyenin Borçları.* İstanbul 1330.

REFİİ ŞÜKRÜ SUVLA DR., *Tanzimat Devrinde İstikrazlar.* ayrıbasım, İstanbul 1940.

BLAİDEL DONALD - H. A. KUYUCAK, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolu*, İstanbul 1940.

CHARLES MORAWİTZ, *Les Finances de Turqie.* 1902.

A. HEİDBORN, *Les finances Ottoman.* 1912.

ABİT ROUMANİ, *Essais Historique et technique sur la Dette Publique Ottoman.* Paris 1927.

ABDURRAHMAN ŞEREF, *Ecânibten ilk istikraz teşebbüsümüze ait birkaç vesika.* T. T. E. Mec. cüz 30.

XII. Biyografya ve Hâtırat

MEHMET SÜREYYA, *Sicill-i Osmani yahut Tezkere-i Meşahiri Osmaniye.* c. I-IV, İstanbul 1308.

İBNÜLEMİN MAHMUT KEMAL, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar.* 1. cüz. İstanbul 1940.

ALİ FUAT, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*. İstanbul

FATMA ALİYE, *Cevdet Paşa ve Zamanı*. İstanbul 1332.

PAUL CHALLEMET LACOUR, *Türkiye Rical-i Devleti*. İstanbul 1332.

ABDURRAHMAN ŞEREF, *Tarih Musahabeleri*. İstanbul 1339.

MEHMET MEMDUH, *Esvat-ı Sudur*. İzmir 1328.

MEHMET MEMDUH, *Mirat-ı Şuun*. İzmir 1328.

—— *Seyahatname-i Hümayun*. (Abdülmecid'in Rumeli seyahatı).

AHMET REFİK, *Sultan Abdülmecit Han'ın Sarayında Dr. Spitzer'in hâtıratı*. T. T. E. Mec. cüz 34.

COLLAS, *La mort d'Abdülmecit*. Paris 1861.

ABDÜLHALİM MEMDUH, *Reşit Paşa*. 1304.

CASTİLLE HİPOLYTİ, *Rechid Paşa*. Paris 1858.

CAVİT BAYSUN, *Mustafa Reşit Paşa*. Ayrıbasım, İstanbul 1940.

ENVER BEHNAN ŞAPOLYO, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*. İstanbul 1945.

MEHMET HAYRULLAH, *Sadr-ı Esbak Âli Paşa*. c. 1, Girit 1327.

SUAVİ, *Bakilere ibret, Defter-i Âmal-i Âli Paşa*. Paris 1873.

ALİ SUAVİ, *Ali Paşa'nın Siyaseti*. İstanbul 1325.

XIII. Müteferrik

AHMET REFİK, *Vakanuvis Cevdet Paşa'nın Evrakı*, T. T. E. Mec. Süveyş Kanalın'dan geçecek gemilerin miktar-ı istiabı hakkında lâyiha, cüz 45.

AHMET REFİK, *Cevdet Paşa'nın Maruzatı*, (Abdülmecit devrine ait notları ihtiva etmektedir). T. T. E. Mec. No. 15 (92), 16 (93).

NECATİ TACAN, *Tanzimat ve Ordu*. ayrıbasım, İstanbul 1940.

İĞDEMİR ULUĞ, *Kuleli Vakası Hakkında bir Araştırma*. İstanbul 1937.

KORAY, MAZLUM İSKORA, *Türk Ordusunda Kurmaylık* (Erkân-ı Harbiye tarihçesi). Ankara 1944.

ADULPHUS SALADE - ALİ RIZA, *Seyfi, Türkiye ve Kırım Harbi*. İstanbul 1943.

GENEL İNDEKS

A

Abbasiler, 144.
Abbas Paşa, Mısır valisi, 87, 89, 90,91, 205,264.
Abdülaziz, Sultan, 23, 108.
Abdülaziz Efendi, veliaht, 103.
Abdülhamit, Sultan, 173, 174, 175, 176, 209, 214, 245.
Abdülkadir, Cezayirli emîr, 34, 35.
Abdülkerim Nadir Paşa, 162.
Abdülmecit, Sultan, 1, 5, 21, 23, 34, 87, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 115, 116, 118, 119, 121, 122, 123, 126, 143, 144, 146, 148, 153, 154, 155, 156, 158, 161, 168, 170, 173, 181, 182, 183, 184, 189, 190, 200, 205, 210, 211, 213, 217, 223, 226, 231, 237, 242, 243, 248, 249, 250, 253, 255, 258, 259, 262, 263, 264, 265, 267, 272, 275, 278, 279, 281, 283, 284, 286, 288, 289.
Abdurrahman Şeref, 125n$_1$, 273n$_1$.
Abru Efendi, Dışişleri memuru, 39.
Adam-köy ziraî kolonisi, 231.
Adalar denizi, 192, 226, 227.
Adana, 128, 207.
Adriyatik denizi, 70, 226.
Afrika, 128, 215, 254, 268, 272.
Afyonkarahisar, 163, 228.
Ağakapısı, 115.
Ağrıboz, 94.
Ahmet III., 206, 250, 278.
Ahmet, Hattat, 33.
Ahmet, Mir, Şehaplardan, 34.
Ahmet, Şeyh, 95, 96.
Ahmet Fethi Paşa, 110, 111.
Ahmet Hikmet Bey, İsmet Bey-zâde Seyyidü'l-Hâc, 115.
Ahmet Paşa, Cezzar, 213.
Ahmet Paşa, Kumbaracı, 244.
Ahmet Paşa, Şam valisi, 34, 35.
Ahmet Rasim, 251 n$_1$.
Ahmet Refik, 274n$_1$.
Ahmet Şükrü Efendi, müderris, 187.
Ahmet Taib, Osman-zâde, 178.
Akdağ Madeni, 249.
Akdeniz, 18, 57, 77, 78, 88, 90, 93, 94.
Akif Paşa, 180.
Akkâ, 113, 128.
Akkerman, 65.
Akkerman konvansiyonu, 45, 46, 194.
Akkerman mukavelesi, 66, 69.
Akşehir, 263.
Alâiye, 128.
Albert, Prens, 57.
Aleksandr, Chica, 55.
Aleksandr, Çar, 44, 57, 59.
Aleksandr Karayorği, 67, 68.
Ali Galip, Mustafa Reşit Paşa oğlu, 58.
Âl-i Osman, 69.
Âli Paşa (Bey), Ser-kurena, 5, 11, 20, 23, 24, 25, 26, 27, 41, 42, 54, 58, 59, 73, 75, 76, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 170, 210.
Ali Paşa, Ispartalı, Seyyid, 109.
Ali Paşa, Niş valisi, 65.
Ali Paşa, Tepedelenli, 29, 213.
Ali Uluç, Deryalar Kaptanı, 90.
Almanlar ve Almanya, 13, 20, 110, 236, 242, 259, 263.
Amasya, 128, 223, 227, 240, 243.
Ambelakya, 240.

Amerika ve Amerikalılar, 12.
Anadolu, 132, 133, 137, 138, 157, 162, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 213, 220, 221, 228, 229, 235, 239, 243, 247, 249, 261, 262, 268, 270.
Anadolu Kazaskeri, bk. Sadr-ı Anadolu, 137, 149.
Anadolu tarafı (yakası), 231, 265.
Anadolu yarımadası, 228.
Ankara, 128, 164, 227, 228, 239, 240, 247, 248 n_1
Antakya, 37.
Antalya, 227.
Ant-i Lübnan, 30, 40.
Arabistan ve Araplar, 30, 34, 37, 93, 113, 162, 197, 262, 268.
Arap yarımadası, 268.
Arazi-i haraciyye, 195.
Arif Bey, Tophane-i Amire ketebesinden, 95.
Arif Efendi, Kazaskerlerden, 145.
Arif Efendi, Şeyhü'l-islâm, 8.
Arif Hikmet Bey, İsmet Bey-zâde, 132.
Arnavutköy, 265.
Arnavutlar ve Arnavutluk, 70, 71, 72, 74, 96, 127, 164, 193, 213, 268.
Arnaud, Madam de Saint, 104.
Arz odası, 149.
Asachie, Prof., 47.
Asım Efendi, Mekkî-zâde, 115.
Asya ve Asyalılar, 52, 78, 128, 215, 254, 268.
Asya Türkiyesi, 229.
Âşar, bir nevi vergi, 195, 203, 208.
Atina, 79, 82, 83.
Atlantik, 18, 264.
al-Atraş, İsmail, 33.
Avlonya, 194.
Avrupa ve Avrupalılar, 4, 5, 7, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 27, 28, 29, 32, 35, 36, 39. 40, 43, 44, 47, 49, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 68, 74, 75, 76, 79, 86, 88, 89, 93, 98, 99, 100, 101, 104, 105, 109, 111, 113, 123, 128, 131, 141, 147, 148, 149, 150, 151, 155, 156, 157, 158, 159, 165, 168, 181, 182, 188, 189, 190, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 211, 213, 214, 215, 216, 221, 226, 227, 228, 229, 231, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 243, 244, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 273, 274, 278, 279, 281, 382, 284, 285, 286, 287, 288, 289.
Avusturya ve Avusturyalılar, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 36, 37, 39, 43, 52, 54, 55, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 67, 72, 73, 74, 92, 93, 100, 110, 111, 193, 203, 209, 213, 236, 253, 258, 259, 267.
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, 51.
Ayamama, 230.
Ayasofya, 173.
Ayastafanos (Köy), 230, 234.
Aydın, 127, 163, 228, 243, 263.
Ayıntap-Antep, 128, 138.
Aynaroz, 196, 197.
Ayvalık, 128.

B

Babıâli, 1, 7, 31, 35, 38, 40, 41, 44, 45, 46, 48, 49, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 73, 74, 75, 78, 81, 82, 83. 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 102, 105, 107, 109, 117, 118, 119, 122, 124, 125, 129, 130, 134, 145, 165, 168, 189, 190, 203, 204, 211, 212, 229, 230, 233, 260, 263, 264, 271, 276.
Bab-ı Hümayun, bk. Padişah Kapısı, 98, 103.
Bab-ı Meşihat, 114, 139.
Bab-ı Seraskeri, 115, 116, 120, 130

Bağdat, 30, 128, 138, 162, 196, 197, 215, 239, 262.
Bahçekapı, 265.
Bakır çayı, 227.
Balebek, 34, 37.
Balkanlar, 19, 42, 52, 59, 64, 68, 71, 72, 73, 83, 166, 262.
Balkan yarımadası, 70.
Balıklova, 267.
Balta limanı, 48, 206.
Banat bölgesi, 47.
Bandırma, 265.
Baruthane, 121.
Basra, 128, 196, 197, 257.
Başıbozuk kuvvetler, 164, 165.
Batı Anadolu, 240.
Bavyera, 79, 80.
Bayazıt (semt), 128.
Bayazıt camii, 116, 145.
Bayazıt meydanı, 206, 278.
Baykal, Prof. Bekir Sıtkı, 257 n_1.
Beaufort d'Hautpoil, general, 36.
Belçika ve Belçikalılar, 13, 236, 242, 254, 259.
Belgrad, 64, 65, 113, 138, 193, 263.
Belgrad kalesi, 69, 127.
Berat, 127.
Bergama, 227.
Besarabya, 45, 55.
Beşir Ahmet, Şihap ailesinden, 31.
Beykoz, 145, 250, 265.
Beyoğlu, 256.
Beyrut, 30, 33, 35, 37, 38, 40, 151, 257, 263, 266.
Beyşehri, 128.
Bibesco, voyvoda, 48.
Bidayet mahkemesi, 41.
Biga, 128.
Bihisni, 128.
Bilâd-ı Erbaa kadıları, Edirne, Bursa, Kahire ve Şam kadıları, 138.
Bilan, 128.
Bilecik, 128, 243.
Billaut, Mösyö, 56.
Bingazi, 196, 197.
Birecik, 257, 263.
Birleşik Amerika, 259.
Birleşik Devletler, 92.
Bizans İmparatorluğu, 9, 81.
Blacque, Alexandre, 189.
Bodrum, 103.
Boğaz ve Boğazlar, Çanakkale ve İstanbul boğazları, 91, 185, 257.
Boğaziçi, 265.
Bohemya, 259.
Bolcha, Sırp beyi, 70.
Boscho, Sırp beyi, 70.
Bosfor, 94.
Bolu, 127, 164, 223.
Bombay, 93.
Bosna, 72, 75, 127, 159, 243, 244, 248, 268, 270.
Bosna-Hersek, 53, 68, 164, 165.
Bosnasaray, 193.
Bounzeni meydanı, 248.
Boyarlar, 44, 45, 46, 47, 48.
Bozcaada, 127.
Bozok, 128.
Büğördelen kalesi, 69.
Brem, 254.
Britanya, 257.
Buğdan, bk. Moldavya, 42, 43, 45, 56, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 68, 127, 128, 194, 196, 197, 208.
Bulak, 88.
Bulgaristan, 53, 69, 160, 226, 234, 248.
Bursa, bk. Hudavendigâr, 34, 128, 138, 144, 163, 194, 212, 240, 243, 263.
Bükreş, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 55, 56, 63, 64, 189, 267.
Bükreş Andlaşması, 65, 66.
Bülûcistan, 257.
Büyükçekmece, 127.
Büyük İskender, 233.
Büyük Menderes, 227.
Cafer Paşa, Arnavut, 95, 96.

C

Canbolat, Sait, 33.
Caning, İngiliz elçisi, 11.
Capo d'Ystria, Yunan devlet adamı, 77, 78, 79, 80.
Cebel, 33, 34, 35, 39, 40, 128.
Cebel-i Havran, 30.
Cebel-i Lübnan, 30, 31, 37, 38, 39, 41.
Cebelütarık, 78.
Celetti Partisi, 80.
Cemalî, Mevlâna Ali, 136.
Ceride-i Havadis, 184, 189.
Cermenler, 57.
Ceyms, William, 255.
Cezayir, 34, 35, 143, 209.
Cezayir-i Bahr-i Sefîd, 127.
Cevdet Paşa, Tezakir müellifi, 100, 108, 109, 110, 143, 146, 152, 175, 176, 177, 180, 183, 187, 188, 206, 255, 256, 270, 276.
Chartes, 5.
Chatham, İngiliz devlet adamı, 17, 257.
Cidde, 29, 32, 33, 128.
Cizre, 128.
Cizye, 195, 198, 203.
Clergé, ruhbaniyet, 146, 148.
Cobuourg, 78.
Corfou, 77.
Courier de Smyrne, 189.
Couza, Albay, 61, 62, 63.
Czar Toriski, Adam, 231.

Ç

Çağatay, Dr. Neşet, 246 n_1.
Çanakkale, 75, 266.
Çarşıy-ı Kebir, 275.
Çatalca, 127.
Çerkezler, 96.
Çerkez kabilesi, 96.
Çeltik resimleri, 194.
Çernavoda, 263.
Çetine, Karadağ Başkenti, 73.
Çıldır, 128.
Çin, 26, 93.
Çorçil, muhabir, 189.
Çorum, 164.

D

Daçlar ve Daçya, 47.
Danilo, Prens, 71, 72, 74, 75.
Danimarka ve Danimarkalılar, 57, 254.
Danişmend, 136.
Darphane-i âmire hazinesi, 197.
Dâr-ı Şûray-ı Askerî , 156, 158.
Davit Efendi (Paşa), Lübnan mutasarrıfı, 41, 42.
Darfur, 85, 88.
Darülhadis, 135, 136.
Darüssaade Ağası, 124.
Davut Paşa, 104.
Dayral-Kamer, 33, 34, 41.
Débas, gazete, 99.
Denek Maden, 249.
Denizli, 128.
Dersaadet, 75, 108, 162, 188.
Dersaadet Bankası, 205.
Descroche, Fransız elçisi, 251.
Dersim, 128.
Devlet-i Aliyye, 19, 44, 102, 108, 153, 245, 251, 260.
Divan-ı Hümayun, 110, 111, 116, 117, 119.
Divriki, 128.
Diyarbakır, 128, 138, 164, 215, 240, 243.
Dobruca, 234.
Dobriçe Tatarları, 164.
Doğu Akdeniz, 83, 214.
Doğu Anadolu, 159.
Dolmabahçe sarayı, 103.
Don Bocifico, 83.
Douschan, 70.
Drama, 127.
Drina suyu, 70.
Duyun-u umumiye, 212.
Dürrî Efendi, 178.

Dürziler, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 112, 268.
Dürzî ağaları, 31.
Dürzî-Maruni ihtilâfı, 33.
Düzce, 223.

E

Edirne, 66, 69, 76, 78, 81, 127, 138, 143, 164, 194, 212, 226, 234, 240, 262, 263, 267.
Edirne andlaşması, 109.
Edirne barışı, 143.
Edremit, 227.
Eflâk, bk. Valaşya, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 67, 68, 127, 128, 194, 197, 208.
Eflâk-Buğdan, bk. Memleketeyn, 42.
Egeri Palanka, 248.
Elâzığ, bk. Harput, 162, 164.
Emeviler, 144.
Emlâk-i Şâhâne, 248.
Encümen-i Dâniş, 170, 176, 177, 178, 180, 188, 285.
Enderun, 281.
Engelhardt, 96, 129 n1
Enoz, 194.
Epiros, 81, 83.
Epir, bk. Yanya, 127.
Erdek, 128.
Ereğli, 164.
Erfurt, 44.
Ergani, 194, 249.
Ergiri, 127.
Ermenak, 227.
Ermeni ve Ermeniler, 11, 30, 41, 160, 235, 260, 268, 274, 285.
Ermeni piskoposları, 130.
Erzurum, 128, 132, 164, 236, 244, 263.
Eski Saray, 116.
Esseli, 249.
Eterya, 82.
Eyup, 138, 241.

F

Fas, 57, 209.
Fatih, (semt), 175.
Fatih, Sultan Mehmet, 2, 9, 70.
Fatih camii, 98, 145.
Fatma Aliye, 183, 187.
Fatma Sultan, 173.
Felemenk, 254.
Fener Patrikhanesi, 46.
Fenerli Rum beyleri, 45.
Ferdinand I., 110.
Feshane, 242.
Fethi Ahmet Paşa, Tophane müşiri, 103, 145, 206, 210.
Feth-i İslâm kalesi, 69.
Fethiye (kalyon), 143.
Fmlay, George, 83.
Fırat nehri, 257.
Filibe, 127, 132, 138, 194, 212.
Finikeliler, 30.
Firavunlar, 90.
Fişenkhane, 121.
Fokşan, 63.
Fransa ve Fransızlar, 5, 11, 13, 14, 15, 34, 16, 18, 19, 20, 21, 23, 27, 28, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 44, 47, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 68, 69, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 81, 83, 84, 85, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 100, 104, 108, 109, 111, 113, 130, 145, 155, 162, 165, 166, 178, 181, 183, 188, 205, 211, 213, 217, 236, 241, 242, 243, 251, 252, 253, 254, 258, 263, 264, 266, 282, 283, 289.
Fransa İhtilâli, 12, 13, 176.
Fransuva Jozef, 73.
Frenkler, 99.
Fuat Paşa (Efendi), Hariciye vekili 23, 26, 27, 31, 32, 35, 37, 38, 39, 40, 42, 53, 54, 59, 60, 90, 108, 110, 112, 114, 170, 180, 183, 221.

G

Galata, 138, 187, 248.
Garachanine, 69.
Garibe, Lütfi Efendi'nin Nasrettin Hoca hikâyesine verdiği isim, 144.
Gedik ve Gedikler, 238, 239.
Gediz çayı, 227.
Gelibolu, 127, 266.
Gemlik, 263, 265, 266.
Girid, 76, 81, 82, 102, 103, 112, 127.
Goldschmid müessesesi, 210.
Gökbilgin, Doç. Tayyib, 42'n$_1$.
Göre, 249.
Grakovo Bölgesi, 75, 76.
Guizot, 93.
Gülhane (semt), 15.
Gülhane Hatt-ı Hümayunu, 1, 5, 6, 17, 22, 98, 101, 110, 115, 120, 129, 131, 149, 152, 154, 155, 157 158, 162, 168, 179, 180, 182, 191, 195, 197, 200, 201, 202, 203, 205 209, 221, 239, 246, 253, 261, 268, 274, 280, 281, 286, 287.
Gümüşhane, 128, 249.
Güney Anadolu, 159.
Güney-Doğu Anadolu, 270.

H

Habeşliler ve Habeşistan 128, 272.
Hacı Köyü, 249.
Haciiyevm 128.
Haçlılar, 30.
Haçlı seferleri, 36, 76.
Hafız Paşa, 219.
Hahambaşı, 104.
Hakkâri, 128.
Halep, 30, 33, 113, 128, 138, 140, 159, 191, 192, 196, 207, 215, 239, 243.
Hâlet Efendi, 158, 159n$_1$, 181, 189, 241, 252.
Halil Şerif Paşa, 27.
Halil Rifat Paşa, 109.
Hama, 128.
Hamburg, 254.
Hamit, 128.
Hans, 254.
Hanson, 256.
Hanya, 127.
Haraç, 195, 203, 208.
Harac-ı mukasseme, 195.
Harac-ı muvazzaf, 195.
Hareket-i altmışlı, 135.
Hareket-i dahil, 135, 136.
Hareket-i hariç, 135, 136, 169.
Harem ağası, 144.
Haremeyn kadıları, bk. Mekke ve Medine kadıları, 137.
Harput, bk. Elâzığ, 128, 162, 164, 247.
Hasan Paşa, Konya valisi, 112, 152.
Hasan Paşa, Mirliva, 96.
Hasbeya, 30, 33, 37.
Hasip Paşa, Ahkâm-ı Adliye Reisi, 132.
Hassa ordusu, 113, 162,
Havass-ı Süleymaniye, 135, 169.
Havran, 33.
Hayrullah Efendi, Encümen-i Dâniş ikinci Reisi, 177.
Hazine-i Hassa, 117, 248.
Hazine-i Miriyye, 118.
Helenler, 268.
Helvalı, 249.
Herakliyus, İmparator, 70.
Hersek ve Hersekliler, 74, 76, 127, 159, 268.
Hersek Slavları, 68.
Hırka-i şerif dâiresi, 107.
Hicaz, 162, 196, 197.
Hidra, 77.
Hidivlik, 40.
Hilmi Paşa, müşir, 37.
Hindistan ve Hindliler, 16, 93, 241, 257.
Hindistan İmparatorluğu, 36.
Hindistan Ticaret Kumpanyası, 91-92.
Holonda ve Holandalılar, 13, 92, 236, 259.

Hubner, 111.
Hudson, 264.
Humus, 128.
Hurşit Paşa, vali, 33, 34, 37.
Husrev Paşa, 116, 152, 273.
Hüdavendigâr, bk. Bursa, 116, 124, 128, 243.
Hünkâr İskelesi, 250.
Hüseyin Paşa, Ferik, Çerkes, 95, 96.
Hüseyin Paşa (Ağa), Serasker, 116.

I

Ionesco, M., 234.
Irak, 162.
Islahat Fermanı, 1, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 23, 27, 32, 98, 101, 109, 149, 157, 179, 211.
Islav âlemi, 44.
Isparta, 163, 227.

İ

İbrahim Paşa, Damad, 165, 178.
İbrahim Paşa, Reşit Paşa'nın oğlu, 87, 219.
İçel, 128.
İllustration (mecmua), 99.
İlmiye sınıfı, 22, 135, 145, 271.
İnal, Mahmud Kemal, 112.
İngilizler ve İngiltere, 5, 11, 13, 14, 15, 16, 18, 18, 20, 21, 23, 27, 28, 32, 33, 36, 37, 39, 40, 51, 52, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 103, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 145, 151, 155, 158, 166, 167, 181, 205, 209, 211, 212, 217, 228, 236, 241, 245, 253, 254, 255, 256, 357, 258, 263, 264, 265, 266, 267, 289, 289.
İptidâ-i altmışlı, 135, 169.
İptidâ-i dahil, 135, 136, 169.
İptidâ-i hariç, 135, 136, 169.
İran ve İranlılar, 236, 257, 259, 263.
İrsaliye hazinesi, 196.
İsa, Peygamber, 99.
İshak Efendi, Hoca, 183.
İskenderiyye, 88, 90, 189, 264, 266.
İskenderun, 37, 257, 263.
İslimiye, 127, 242.
İsmail Paşa, Ticaret Nazırı, 89, 94, 103, 236.
İsmet Paşa, Filibe vâlisi, 132, 133.
İspanya ve İspanyalılar, 10, 92, 185, 231, 251, 254.
İsrail, 99.
İstanbul, 5, 9, 11, 17, 20, 23, 29, 35, 40, 41, 42, 43, 53, 55, 56, 57, 58, 63, 69, 71, 72, 75, 76, 81, 82, 83, 92, 93, 94, 95, 97, 100, 102, 104, 108, 109, 110, 112, 113, 116, 124, 128, 132, 134, 137, 138, 141, 144, 146, 150, 151, 152, 154, 158, 162, 164, 167, 172, 173, 174, 175, 178, 185, 187, 188, 189, 194, 197, 201, 205, 206, 210, 212, 222, 223, 229, 230, 231, 234, 235, 238, 241, 242, 245, 248, 249, 250, 251, 256, 257, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 272, 275, 276, 278, 284, 286, 289.
İstanbul Boğazı, 17, 231.
İstanköy, 103.
İsveç, 188, 254.
İşkodra, 53, 127, 172, 239.
İsviçre, 259.
İşkodra gölü, 70.
İşkodra kalesi, 70.
İtalya ve İtalyanlar, 13, 20, 47, 54, 61, 63, 93, 95, 110, 113, 173.
İyonyen adaları, 83.
İzmir, 138, 151, 189, 228, 247, 250, 257, 263, 266.
İzmit, 11, 163, 212, 227, 242, 262, 263, 265, 266.
İzmit Metropoliti, 11.
İzvornik, 127.

J

Jouge, kuzât ve mevâlî, 148.

K

Kâbe, 85.
Kadıköy, 265.
Kafkasya, 96, 272.
Kağıthane, 185, 206, 250, 278.
Kahire, 88, 90, 138, 140, 264.
Kâhya (ustalar), 238.
Kalafat muharebesi, 106.
Kaldeliler, 268.
Kalemiye sınıfı, 271.
Kanlıca, 265.
Kanning, İngiliz elçisi, 108.
Kapıdağ, 227.
Karadağ; 53, 68, 70, 71, 73, 74, 75, 76.
Karadağlılar, 268.
Karadeniz, 42, 93, 94, 194, 227, 235, 262, 266.
Karahisar, 128, 228.
Karalasso, Başkomutan, 812.
Karal, Prof. Enver Ziya, 105 n_1, 159n_1.
Karaman, 128, 164, 227, 243.
Karayorki, Sırp Başknezi, 64, 65.
Karesi, 128, 212.
Karlofça Antlaşması, 14.
Kars, 128, 164.
Kasaba, 228.
Kastamonu, 127, 223, 247.
Kâtip Çelebi, 141.
Kattaro Körfezi, 70.
Kavm-i Lût, 206.
Kavur, Piyemonte temsilcisi, 54, 84.
Kaynarca Antlaşması, 14, 36, 44.
Kayseri, 128, 164, 227, 228.
Kazasker, 116.
Kebun, 194, 219, 244, 249.
Kerdefan, 85, 88.
Kefe, 194.
Kemal Efendi, Okullar Nazırı, 173.
Kengarî, 128.
Kerkük, 128.
Kesriye, 127.
Kıbrıs, 113, 127.
Kırım ve Kırım harbi, 5, 7, 17, 23, 36, 48, 53, 56, 57, 67, 73, 81, 83, 84, 95, 98, 103, 104, 107, 108, 118, 145, 158n_1, 166, 194, 195, 205, 206, 211, 257, 263, 266, 267, 288.
Kisself, Rus generali, 45.
Kızıldeniz, 85, 90, 265.
Kızılırmak, 227, 228.
Kilikya, 227.
Kilis, 128.
Klein, Samuel, 47.
Kliss, 127.
Kocabaşılar, 202.
Kocaeli ve Sancağı, 116, 127.
Kolettis, Yunan Başvekili, 82.
Konya, 128, 138, 152, 164, 227, 228, 243, 247.
Kosova, 70, 194.
Kotsivil, 26.
Kölemenler, 85.
Köstence, 263.
Köstendil, 127.
Köyseancak, 128.
Kratova, 248.
Kudüs, 76, 113, 128, 138, 140.
Kuleli vak'ası, 95, 96, 97, 98.
Kumbaracı ocağı, 121.
Kur'an-ı Kerim, 118, 146, 147, 206.
Kuşadası, 103.
Küçük Asya, 227.
Küçükçekmece, 127.
Kütahya, 128, 138, 213.

L

Lâğımcı Ocağı, 121.
Langaza, 194.
Larisa, 194.
Lâtinler, 57, 68.
Latta, Strabon'un Tuzlu göle verdiği isim, 227.
Lazar, Georg, Prof., 47.
Lazkiye, 128.
Lefke, 243.
Lehliler, 14, 68, 231.
Leiningen, General Kont, 72.
Lejyon Donör (Nişan), 34, 104.
Leopold, 78.
Lesetps, Fransız konsolosu, 90, 91, 92, 93, 94.

Limni, 103, 127.
Liode kumpanyası, 266.
Liverpol, 257, 263.
Lokata, 196.
Lombardiya, 54, 259.
Lonca, 238.
Londra, 17, 76, 78, 81, 93, 110, 111, 113, 185, 189, 210, 212, 223, 257.
Londra Bankası, 209.
Löbek, 254.
Lui XIV., 36.
Lübnan, 33, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 112, 243.
Lübnan Nizamnâmesi, 40, 41, 43.
Lütfi Efendi, müverrih, 133, 144, 152, 260, 261.
Lyon, 240.

M

Macarlar, 67.
Maden, 128.
Mahmudiye Kanalı, 88.
Mahmud II., Sultan, 22, 102, 105, 109, 113, 115, 117, 119, 121, 123, 124, 125, 129, 143, 145, 150, 156 157, 159, 162, 165, 168, 171, 179, 181, 183, 184, 187, 188, 188, 189, 199, 201, 204, 209, 214, 220, 221, 239, 241, 251, 252, 253, 254, 261, 262, 270, 273, 274, 276, 279, 282, 284.
Mahmut Kemal Bey, İbnülemin, 187.
Mahmut Nedim Paşa, 23.
Mahreç Kadıları, 138.
Major, Pierre, 47
Macaristan ve Macarlar, 14, 19, 46, 191, 192.
Makedonya, 127, 226, 233, 235, 248.
Malatya, 128.
Malta, 78, 87, 266.
Manastır, 127, 162, 164, 247.
Manchester, 263.
Manisa, 227, 228.
Manteuffel, Rusya temsilcisi, 54.
Maraş, 128, 138.
Marmara Denizi, 235, 266.
Marmaris, 103.
Maron, Rahib, 30.
Marsilya, 227, 259, 266.
Marunî ve Maruniler, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 39, 40, 41, 112.
Matn, 33.
Mavrokordato partisi, 80.
Mecidiye (kumpanya), 263.
Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye, 2, 6, 96, 120, 121, 122, 132,133, 150, 152, 183, 190, 209, 261, 275, 284.
Medine, 124, 125, 137, 140, 171, 193, 194, 201.
Medresetü'l-kudat, 155.
Mehmet, Fatih Sultan, 2, 70, 135, 141.
Mehmet, Uzun, 245.
Mehmet Ali Paşa, Mısır valisi, 29, 36, 37, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 100, 101, 108, 112, 123, 124, 145, 156, 157, 168, 213, 219, 257, 288.
Mehmet Arif Efendi, 115, 185.
Mehmet Emin, 106, 109, 110.
Mehmet Paşa, Kıbrıslı, 107, 108, 109, 113.
Mehmet Raif Efendi, Çerkeşli, 132.
Mehmet Rüştü, mütercim, 113.
Mehmet Saadettin Efendi, Seyyit, 115.
Mekke, 85, 124, 125, 137, 140, 193, 171, 194, 201.
Mekteb-i Osmanî (Pariste), 182.
Memleketeyn, bk. Eflâk-Buğdan, 42.
Memlükler, 88.
Mençikof, Prens, 21, 57,
Menteşe, 128.
Meriç, 235.
Mesir-i Bahri (vapur), 265.
Meşihat dairesi, 115.
Meşref Efendi, 115.
Meternih, Prince de, 19, 109, 203.
Midilli adası, 127, 212, 227, 266.
Mihail, 67.
Milet, 227.
Miloş Obrenoviç, 65, 66, 67, 68.

Mirès, Banker, 212.
Mirî topraklar, 225.
Mısır ve Mısırlılar, 5, 18, 26, 29, 36, 37, 40, 57, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 99, 100, 101, 112, 123, 128, 156, 157, 164, 165, 168, 197, 205, 207, 208, 210, 211, 213, 214, 216, 254, 257, 264, 288.
Moldavya, bk. Buğdan, 42.
Molla Husrev, 136.
Moltke, 43, 219, 273.
Moniteur, 55-56.
Moniteur Ottaman, 189.
Moniteur Universel (gazete), 226.
Mora, 29, 65, 76, 80, 109, 193, 214.
Moskof, 27.
Moutier, Marquı de, Fransız elçisi, 146.
Mudanya, 243.
Muhammet, Son Peygamber, 99.
Murad III., Sultan, 192.
Murad IV., Sultan, 9, 274.
Murad Efendi, Şehzâde, 103, 173.
Murad Efendi, Murad Molla tekkesi Post-nişînı, 277.
Murad Gazi, 70.
Mühendishane-i Berrî, 174.
Murad Molla tekkesi, 277.
Musa, Peygamber, 99.
Musulâ-i Sahn, 135, 136, 169.
Musulâ-i Süleymaniye, 135, 136, 139, 169.
Mustafa III., 90, 245.
Mustafa IV., 143, 197.
Mustafa Ağa, Resmî, 245.
Mustafa Paşa, Alemdar, 143.
Mustafa Paşa, Bahriye feriki, 37.
Mustafa Paşa, Giritli, 58.
Mustafa Nâilî Paşa, 109, 112.
Mustafa Reşit Paşa, 5, 8, 21, 22, 23, 53, 54, 58, 59, 82, 103, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 130, 145, 168, 170, 177, 180, 187, 190, 203, 204, 205, 209, 210, 217, 221, 253, 260, 265, 276, 280, 282, 289.
Musul, 128, 196, 197.
Muş, 128.
Mut, 136.
Muzurus Paşa, Türk elçisi, 82.

N

Nabi, şâir, 178.
Nablus, 128.
Nallu, 128.
Namık Paşa, 113.
Napiste, 80.
Napoli, 87.
Napolyon III., 19, 34, 35, 36, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 68, 74, 84, 93, 94, 111.
Napolyon Bonapart, 36, 44, 65, 78, 91, 104, 146, 158, 159, 181, 189.
Nasrettin Hoca, 144.
Nedim, şâir, 178.
Nevşehir, 164.
Niğde, 128, 164.
Nikola I., Rus çarı, 65.
Nil, 88.
Niş, 127, 243, 247.
Nizam-ı Cedit, 146, 155, 185, 197, 214.
Nizamiye askerî teşkilâtı, 115, 158.
Nizamiye kuvvetleri, 33, 34.
Nizip, 219.
Nopli, 79.
Norveç, 254.
Nubiye, 88.
Nuri Efendi, 221.

O

Obrenoviç ailesi, 69.
Odesa, 259, 266.
Ohri, 127.
Oltenca muharebesi, 166.
Ordu, 128.
Ortaasya, 16, 19.
Orsini, İtalya milliyetseveri, 61.
Osborne, 57.
Osmanlı ve Osmanlı İmparatorluğu, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12,

13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 60, 61, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88 , 88, 89, 90, 92, 93, 94, 98, 100, 101, 102, 104, 105, 107, 109, 110, 111, 116, 123, 124, 128, 130, 131, 139, 148, 149, 150, 151, 152, 155, 156, 157, 158, 160, 162, 164, 166, 168, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 188, 189, 190, 191, 195, 196, 197, 200, 202, 203, 204, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 231, 232, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 274, 275, 278, 280, 281, 283, 284, 286, 287.

Osmanlı Bankası, 205, 212.

Osmanlı Hıristiyanları, 24, 25.

Osmanoğulları, 101.

Osmanlı-Rus Harbi, 156, 157, 210.

Osmanlı tebaası, 151.

Osmanlı Türkleri, 42, 70, 135, 191.

Otto, Kral, 79, 80, 83.

Ö

Ömer, Halife, 144.

Ömer Paşa, Serdar-ı ekrem, 72, 100.

P

Padişah Kapısı, bk. Bab-ı Hümayun, 98.

Palmer müessesesi, 210, 212.

Paris, 8, 14, 15, 19, 20, 22, 28, 29, 44, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 67, 74, 75, 84, 109, 113, 158, 159n$_1$, 178, 182, 189, 210, 212, 223, 235, 241, 244n$_1$, 246, 282.

Paris antlaşması, 5, 6.

Paris Bankası, 209.

Paris konferansı, 5, 111.

Parker, Amiral, 83.

Parma, 54.

Pasarofça, 14.

Passa, Jaubert de, 232.

Pertev Paşa, 143, 180.

Peyba krallığı, 13.

Pire, 83.

Pirzeren, 127.

Piyemonte, 20, 52, 54, 56, 57, 59, 60, 61, 63, 84.

Pizani, 108.

Platolar mıntıkası, 227.

Podgoritza, 75.

Portekiz, 104.

Preveze, 127.

Priştine, 127.

Prusya ve Prusyalılar, 14, 20, 36, 37, 39, 52, 56, 57, 59, 60, 62, 85, 162, 181, 254, 259.

Prut Nehri, 43, 55.

R

Ragüzalılar, 251.

Raka, 128.

Rasim Bey, İmâlât Meclisi âzası, Binbaşı, 95.

Raşeya, 30, 34, 37.

Rauf Paşa, 106.

Redif ve Redif teşkilâtı, 160, 163, 165, 166.

Reisi Efendi, 179.

Resmo, 127.

Rıfat Paşa, Viyana elçisi, 19, 106n$_1$, 132, 145, 248, 252, 253, 262.

Rıza Paşa, Serasker, 103, 108, 116, 162, 187.

Rodos, 103, 127, 194.

Roma, 46, 47, 110.

Romalılar, 30.

Romenler, 44, 45, 47, 52.

Romanya, 48, 49, 53, 58, 63.

Romanya Birliği, 42.

Rostand kumpanyası, 260.
Roumain, 47.
Rudina, 76.
Rum ve Rumlar, 9, 11, 30, 40, 41, 82, 104, 110, 160, 162, 181, 214, 260, 274, 285.
Rum aileleri, 40.
Rum Cemaati, 10.
Rum Papazları, 10.
Rum Piskoposları, 130.
Rum Voyvodaları, 43, 45.
Rumeli, 42, 64, 70, 112, 127, 132, 137, 138, 157, 162, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 221, 226, 229, 235, 247, 248, 261, 265, 267, 268.
Rumeli Hisarı, 265.
Rumeli Kazaskeri, bk. Sadr-ı Rum, 137, 149.
Ruscuk, 194, 267.
Ruslar ve Rusya, 7, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 23, 27, 28, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 65, 66, 68, 69, 71, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 91, 92, 108, 109, 111, 143, 157, 166, 194, 209, 210, 213, 217, 259, 262, 266, 282.
Rusya İmparatorluğu, 44.
Rüstem Paşa, 224.
Rüştü Paşa, mütercim, 109, 162.

S

Sadettin, Mir, Şihaplardan, 34.
Sadık Rifat Paşa, 170, 180.
Sadi Çelebi, Dürri Efendi'nin kardeşi, 178.
Sadr-ı Anadolu, bk. Anadolu Kazaskeri, 137.
Sadr-ı Rum, bk. Rumeli Kazaskeri, 137.
Sahn-ı Seman, 135, 136, 139, 169.
Saint Arnaud, Maréşal, 166.
Sait Bey, Mehmet Paşa-zâde, 10.
Sait Paşa, Serasker, Damat, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 107, 187.
Sakarya, 227.
Sakız adası, 103, 127, 227.
Salihli, 128.
Samakov, 127, 248.
Sami Paşa, Tırhala mutasarrıfı, 132.
Samsun, 212, 227, 228, 263.
Sard, 227.
Sardo, Jorj, Tercüme odası memurlarından, 110.
Sardonya, 57, 205, 254.
Sarım Paşa, 187.
Sarıyer, 265.
Saruhan, 128.
Sayda, 30, 33, 34, 37, 40, 128, 196, 197, 207, 233.
Selânik, 53, 82, 127, 151, 164, 194, 243, 247, 263, 266.
Selim II., 192.
Selim III., 102, 105, 116, 123, 142, 143, 145, 146, 155, 179, 181, 182, 184, 185, 188, 197, 209, 214, 239, 241, 245, 249, 250, 251, 260, 274, 276.
Selim, Yavuz Sultan, 191.
Semendire kalesi, 69.
Sen-Petersburg, 72, 74, 111.
Serez, 127.
Seyfi, Ali Rıza, 158 n1.
Seyfiyye sınıfı, 116, 271.
Sırplılar ve Sırbistan, 29, 47, 53, 54, 64, 65, 66, 67, 58, 69, 70, 73, 127, 128, 164, 196, 197, 208, 213, 214, 268.
Sırbistan kaleleri, 69.
Silistre, 102, 127, 194, 243.
Sina yarımadası, 85.
Sinkai, George, 47.
Sinop, 113, 127.
Sisam, 81, 196, 197.
Sivas, 128, 164, 219, 220, 243, 247, 263.
Sivastopol, 267.
Skandinavlar, 57.
Skopçina, 64.

Slav, 268.
Slade, S. Abdulphus, 158 n1.
Sofya, 127, 138, 164.
le Spectateur de l'Orient, 189.
Spitzer, Doktor, 99.
Stari-Meydan, 248.
Stourtzalar, 45, 48.
Strabon, 227.
Stratford, İngiliz elçisi, 20, 21, 108.
Sudan, 85.
Sultanahmet Meydanı, 249.
Sultansarayı (semt), 241.
Sungu, İhsan, 185.
Suriye, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 128, 191, 192, 194, 213, 227, 266, 268.
Süleyman, Kanuni Sultan, 135, 191, 224.
Süleyman Ağa, Tecerli Aşiretinden, 270.
Süleymaniye, 128, 135.
Süleyman Paşa, 36.
Süryani-Lâtin, 30.
Süryaniler, 30.
Süveyş, 89, 264.
Süveyş Kanalı, 90, 91, 92, 93, 257, 264.
Süveyş Şirketi, 94.

Ş

Şam, 30, 34, 37, 38, 128, 138, 162, 207, 215, 243, 263.
Şark ülemi, 44.
Şarki Çarmak, 128.
Şerif, 128.
Şeyhü'l-islâmlık kapısı, 115.
Şihap ailesi, 31.
Şinasi Efendi, 187, 217.
Şirket-i Hayriyye, 265.
Şumnu, 162, 164, 267.

T

Taçsız hükümdar, Sayda kralı, 233.
Tahir Paşa, 112.
Takvim-i Vekayi, 180, 184, 187, 189.
Talia, 163.
Tamşuvar, 47.
Tanaş Efendi, 113.
Tanzimat Fermanı, 1, 161.
Tanzimat Ordusu, 166.
Tanzimat-ı Hayriyye, 19, 23, 89, 110, 119, 129, 131, 132, 148, 154, 157, 158, 168, 171, 172, 173, 174, 178, 201, 207, 217, 219, 224, 226, 230, 238, 245, 250, 253, 260, 263, 271, 272, 275, 276, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 288, 289.
Tarabya iskelesi, 265.
Tarsus, 128.
Taşlık burnu, 241.
Tatar Kiray, 194.
Tatarlar, 69, 268.
Tatarpazarcığı, 194.
Tebebatchef, 220, 227.
Tecerli aşireti, 270
Teke, 128.
Tekeili, 227.
Tekirdağ,(Tekfurdağ,)127, 144, 235,265
Terkoz, 127.
Tesalya, 76, 81, 83, 240.
Texier, Şarl, 240.
Theodor, Boyarlardan, 55.
Thiers, M., 93.
Thouvenel, Fransız elçisi, 55, 56, 59.
Tırhala, 53, 82, 127, 132, 194.
Tırnova, 113, 127, 187, 239.
Tiryeste, 227, 259, 266.
Tokat, 164, 227.
Topçular, 120.
Tophane, 121.
Tophane Müşirliği, 121.
Topkapı, 117.
Topkapı Sarayı, 120.
Toros silsilesi, 232.
Toskana, 254.
Tosun Paşa, 89.
Tott, Baron De, 90, 185, 245.
Trablus, 30.

Trablus-Garp, 128, 164, 165, 196, 197, 268.
Trablusşam, 40, 128.
Trabzon, 128, 132, 236, 247, 262, 266.
Trakya, 226.
Transilvanya, 46, 47.
Trayan, İmparator, 47.
Trezene, 77.
Tripoli, 128.
Tulon, 37, 38.
Tuna, 42, 43, 166, 191, 192, 226.
Tuna bölgesi, 53.
Tuna deltası, 55.
Tuna havalisi, 132.
Tuna Kazakları, 164.
Tunus, 57, 128, 164, 165, 209, 242, 268.
Turova, 227.
Tuzlu göl, 227.
Türk-İslâm Cemiyeti, 269, 270, 271.
Türkiye ve Türkler, 9, 10, 11, 16, 17, 18, 24, 28, 30, 34, 36, 45, 47, 48, 53, 57, 59, 60, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 82, 84, 87, 109, 110, 123, 129 n_1, 135, 141, 151, 156, 158 n_1, 166, 178, 185, 188, 189, 190, 196, 216, 217, 219, 220, 223, 226, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 240, 250, 251, 252, 254, 255, 258, 260, 263, 265, 266, 268, 269, 273, 274 n_1, 286, 288, 289.
Türkmen, 220.
Türkmen kabilesi, 227.

U

Ubicini, 268.
Ulah bıcağı, 43.
Ulahlar, 46.
Ulema sınıfı, 144.
Uniate kilisesi, 46.
Uşak, 263.
Uzak-Doğu, 16.
Uzeyir, 128.

Ü

Ünye, 128.
Üsküdar, 138, 162, 262.
Üsküp, 127, 164.

Q

Quizot, Thiers, 109.

V

Valaşya, bk. Eflâk, 42.
Valide Kethüdası, 117.
Vambery, 96.
Van, 128.
Vandal, Albert, 244 n_1.
Varna, 127, 267, 248.
Vasıf, vak'a-yazar, 185.
Vehbi Molla, Mekteb-i Umumiye Nezareti Muavini, 187.
Venedik ve Venedikliler, 14, 251, 258.
Venedik Cumhuriyeti, 70.
Verninac, Fransız elçisi, 188-189.
Verona Kongresi, 77.
Vidin, 127, 243.
Viktorya, İngiltere kraliçesi, 35, 57.
Viranşehir, 127.
Viyana ve Viyana kongresi, 13, 19, 54, 56, 72, 73, 74, 77, 109, 110, 243, 252, 259.
Vladika-Vladikalık, 71.
Vladimiresco, 45.

W

Walewski, Kont, 60, 84.
Whit, 17.
White, 257.
Wight odası, 57.
Williams, İngiliz komutanı, 166 167.

Y

Yahudiler, 260, 268, 274.
Yakın-Doğu, 51, 257.

Yalova (Yalakabat), 250.
Yanya, bk. Epir, 29, 53, 127, 164, 247.
Yaş, 43, 47, 48, 55, 56.
Yavuz, Sultan Selim, 88.
Yedikumlar, 245.
Yed-i vahit, 219, 254.
Yemen, 128, 196, 197.
Yeniçeri ocağı, 29, 113, 115, 123, 282.
Yen-İli, 128.
Yeniköy, 265.
Yenişehir, 138.
Yeşilırmak, 227.
Yeşilköy, 176.
Yılan adası, 55.
Yorga, tarihçi, 53, 96, 257n$_1$.
Ypsilantiler, 45.
Yunanistan ve Yunanlılar, 13, 29, 45, 46, 53, 54, 68, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 99, 123, 213, 214, 226, 240.
Yusuf Ziya Paşa, Erzurum valisi, 244.

Z

Zahle, 33, 34.
Zaptıye Müşirliği, 116.
Zekât, 195.
Zeytinburnu, 242, 249.
Zobliak kalesi, 72.
Zolferayin, 254.
Zonguldak, 245, 248.
Zupa, 76.

DÜZELTMELER

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
29	2	İsyalar	İsyanlar
42	21	Valaşya	Ulahya
44	alt 4	Erfur'ta	Erfurt'ta
59	5	Naplyon	Napolyon
59	26	alamıyız	alamayız
59	30	harici-ez	haric ez
59	31	saadetihal	saadet-i hâl-i
60	6	Npolion	Napolyon
64	23	Karayorki	Kara Yorgi
65	6, 8, 16	Karayorki	Kara Yorgi
	17 v.d.	Karayorki	Kara Yorgi
67	3	Karayorki	Kara Yorgi
68	15	Karayorki	Kara Yorgi
82	16	reside	reside-i
128	11	Kengari	Kengari (Çankırı)
128	20	Raka	Rakka
135	alt 4	İptidaî	İptidâ-i
135	alt 3	Musılâ-ı	Mûsıla-i
135	alt 1	Havas-ı	Havass-ı
136	alt 3, 4	İptidaî	İptidâ-i
136	5	Musılâ-ı	Mûsıla-i
148	15	ziy	ziyb
148	16	Jouge	Juge
158	Not 1	Abdulphus	Adulphus
Osmanlı devrinde ilmiye sınıfı tablosu		Musılâ-i	Mûsıla-i
		İbdida-i	İptidâ-i
		Table	Talebe
Tanzimat arefesinde eğitim tablosu		Cerrahane-i	Cerrahhâne-i
		Havas-ı	Havass-ı
182	28	Prainee	Prince
183	8	Traite	Traité
183	9	Tetbir-i	Tedbir-i
207	Not 1	Aubicini	Ubicini
226	9	Ubicininin	Ubicini'nin
234	18 v.d.	Ioneseo	Ionesco
240	19	Şarl	Charles
251	19	nefyi	nef'-i

255	25	William Ceyms	Adam Smith
292	12	Cerrahname-i	Cerrahhâne-i
292	35	Obreviç'e	Obrenoviç'e
294	19	Loui	Lui (Louis)
294	alt 2	Lesepse'e	Lesseps'e
295	9	Lesepse	Lesseps'e
297	5	Bibliografique	Bibliographique
	7	Bibliografie	Bibliographie
	8	Biblography	Bibliography
	10	l'Histoir	l'Histoire
	19	Yayınları	Yazmaları
	23	Muhtarâ-i	Muhtıra-i
	27	William	William'
	27	Encyclapedia	Encyclopedia
298	2	Histori	Histoire
298	13	Düstur	(Satırbaşına alınacak)
	15	Bez	Bey
	15	Legistation	Législation
	17	Recueil	Recueil
	18	Etrangeres	Etrangères
	alt 3	Âliye	Aliyye
299	7	Tanzim	Tanzim-i
	alt 1	Lamauche	Lamuche
300	18	Driault Nafiz	Driault-Nafiz
	20	Qestion	Question
	22	ETUDES'Pratiques	Etudes pratiques
301	7	Detraits	Détroits
	16	Aubicini	Ubicini
	16	Letres	Lettres
	17	Aubicini	Ubicini
	18	Tchiatcheff	Tchihatceff
	19	l'Empirie	l'Empire
303	alt 6	l'Histori	l'Histoire
	alt 2	l'Expasition	l'Exposition
304	1	l'Histire	l'Histoire
	2	Ressouras	ressources
	2-3	Munıcpale	Municipale
	4	d'Eurque	d'Europe
	8	Francais	Français
	9	XVIII.len	XVIII.iem
	9	Sieale	Siècle
	23	Turqie	Turquie

Res. 1 — Sultan Abdülmecid Han
"1839—1861"

Res. 2 — Fuat Paşa

Res. 3 — İngiltere Kraliçesi Victoria

Res. 4 — Fransızlar İmparatoru III. Napoléon

Res. 5 — Mısır Valisi Mehmet Sait Paşa

Res. 6 — Mehmet Emin Âli Paşa

Res. 7 — Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa

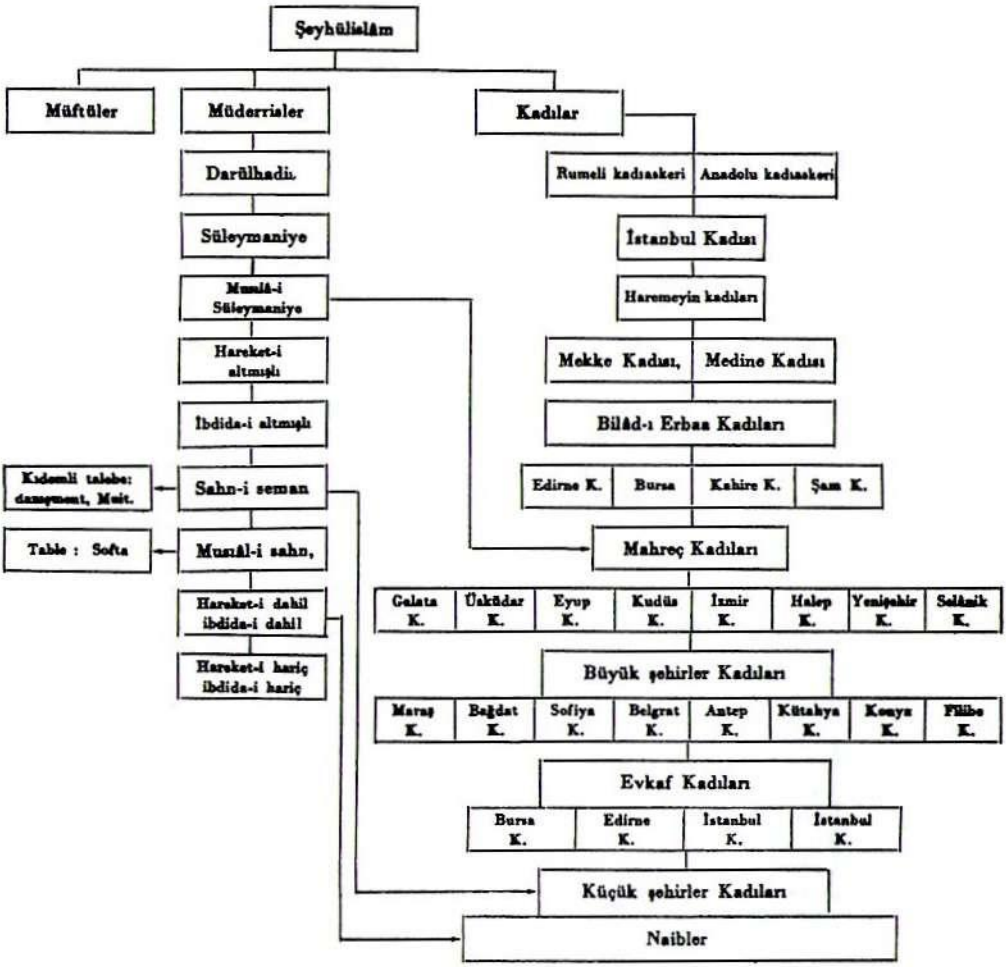

Res. 8 — Şinasi

Res. 9 — Ahmet Cevdet Paşa

OSMANLI DEVLETİNDE İLMİYE SINIFI

Garplılaşma Hareketleri Tablosu

Devreler	Eğitim	Askerî müesseseler	Hükûmet organları ve diplomasi	Cemiyet	Hukuk
Selim III. "1789-1807"	Muhendishane-i berri kuruluyor. Öğretimde yabancı dilden istifade. Yabancı dilde yazılmış Askerî kitaplar türkçeye çevriliyor.	Yabancı uzmanlar ve subaylar getirtiliyor. Nizam-ı Cedid ordusu kuruluyor Tophane ve Baruthaneler ıslah ediliyor.	Avrupa'ya ikamet elçileri gönderiliyor. Avrupa müesseselerini yakından tanıma merakı başlıyor		
Mahmut II. "1808-1839"	İlk öğretimin mecburiliği prensibi kabul ediliyor. Tıp-Harp Müzika mektebleri açılıyor. Tıb mektebinde öğretim fransızca yapılıyor. Avrupaya talebeler gönderiliyor Tercüme odası kuruluyor takvim-i vekayi neşredildi	Yeniçeri ocağı kaldırılıyor. Mansure askeri kuruluyor. Yabancı uzmanlar ve subaylar getirtiliyor. Tıb ve Harb mektepleri açılıyor Ayrupa ordularının talimat ve nizamları kabul ediliyor.	Nezaretler ve Meclisler kuruluyor Avrupa'da Elçilikler tekrar kuruluyor.	Kıyafet: stre, pantolon kabul ediliyor. Pasaport, posta, karantina kuruluyor.	
Mahmut II. "1808-1839"	Maarif Nezareti, Encümen-i Daniş "Akademi„ kuruluyor. Orta, meslek ve teknik okullar kuruluyor. Üniversite için bina yaptırılıyor. Yabancı dil mektebi açılıyor. Padişah ve devlet adamları yabancı dile çok önem veriyorlar.	Hizmet-i mecburiye kabul ediliyor. Tanzimat ordusu Eğitim ve teşkilâtı Avrupalılaştırılıyor.	Yeni Nezaretler ve yeni meclisler kuruluyor. Mülki idarede Avrupa usulleri kabul ediliyor. Memur statüsu tanzime diliyor.	Alafranga usul ve âdetler alınıyor. Avrupalılarla sıkı temas başlıyor.	Kanun önünde, vatandaşlar eşit sayılıyor. Avrupa kanun ve Nizamları iktibas ediliyor şerait mahkemeleri dışında mahkemeler kuruluyor. Garbın meşveret usulleri kabul ediliyor.

07.06.Y.0152.941

№ 0938

ISBN 975-16-0018-9
9 799751 600188